Ағиҙел

Өфө,
февраль
2010

2(1043)

ӘҘӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАҒИ-СӘЙӘСИ ЖУРНАЛ
ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Ойоштороусылары:

Башҡортостан Республикаһы Хөкүмәте,
Башҡортостан Яҙыусылар берлеге,
Редакция коллективы.

Учредители:

Правительство Республики Башкортостан,
Союз писателей Республики Башкортостан,
Коллектив редакции.

1923 йылдың март айынан башлап сыға.
Башҡорт телендә айына бер тапҡыр баҫыла.
Издается с марта 1923 года.
Выходит один раз в месяц на башкирском языке.

АҒИҘЕЛ ● АГИДЕЛЬ

Баш мөхәррир

Әмир ӘМИНЕВ

Мөхәрририәт:

Роберт БАЙЫМОВ,
Рауил БИКБАЕВ,
Рәмил ЙӘНБӘК *(баш мөхәррир урынбаҫары)*,
Марат ҠӘРИМОВ,
Фәнил КҮЗБӘКОВ,
Фәнил ҠОҘАҠАЕВ,
Ноғман МУСИН,
Ғайса ХӨСӘЙЕНОВ,
Сабир ШӘРИПОВ *(бүлек мөхәррире)*,
Әмир ЮЛДАШБАЕВ.

Редакция хеҙмәткәрҙәре:

Гөлназ Ҡотоева *(яуаплы сәркәтип)*,
Мәхмүт Хужин *(бүлек мөхәррире)*,
Ләйсән Мараҡанова *(өлкән мөхәррир)*,
Харис Сәғитов (баш мөхәррирҙең хужалыҡ эштәре буйынса урынбаҫары),
Гүзәлиә Тутаева, Әлфиә Махиянова *(корректорҙар)*,
Рәйсә Ҡамалетдинова, Ләйсән Ишембәтова *(компьютерҙа йыйыусылар)*,
Роза Шәйнурова *(компьютерҙа нәшергә әҙерләүсе)*,
Рима Нәзифуллина, Зөлфиә Биктимерова *(бухгалтерҙар)*.

Журнал Элемтә, мәғлүмәт технологиялары һәм масса коммуникациялары өлкәһендә күҙәтеү буйынса федераль хеҙмәттә 2009 йылдың 14 авгусында теркәлде.
Таныҡлыҡ ПИ № ФС-37206.

Журнал редакцияла компьютерҙа йыйылды һәм биттәргә һалынды.
Баҫырға ҡул ҡуйылды 01.02. 2010. Офсет ҡағыҙы. Форматы 70х100 1/16.
“Times” гарнитураһы. Офсет ысулы менән баҫылды.
Шартлы баҫма табаҡ 15,6. Иҫәп нәш. табаҡ 18,1.
Тиражы 4 634 экз. Һатыуҙа хаҡы ирекле. Заказ № 2.0014.10.

Беҙҙең адрес: 450001, Башҡортостан Республикаһы,
Өфө ҡалаһы, Октябрь проспекты, 2, 4-се ҡат.
«Ағиҙел» журналы редакцияһы.
Наш адрес: 450001, Республика Башкортостан,
г.Уфа, проспект Октября, 2, 4-й этаж.
Наш адрес в Интернете: Agideljurn@mail.ru.
http://agidel.pressarb.ru.

Баҫма Матбуғат һәм киң мәғлүмәт коммуникациялары буйынса федераль агентлыҡтың финанс ярҙамында сығарылды.
Выпуск издания осуществлен при финансовой поддержке
Федерального агенства по печати и массовым коммуникациям.

Башҡортостан Республикаһының «Өфө полиграфкомбинаты»
дәүләт унитар предприятиеһында баҫылды.
(450001, Өфө ҡалаһы, Октябрь проспекты, 2).
Отпечатано в Государственном унитарном предприятии
Республики Башкортостан «Уфимский полиграфкомбинат».
(450001, г.Уфа, пр.Октября, 2).

Банкыла беҙҙең реквизиттар: журнал «Агидель» ИНН 0274014887
р/с 40602810200830000004, к/с 30101810600000000770
филиал ОАО «Урало-Сибирский» банк г.Уфы, БИК 048073770

© «Ағиҙел», 2010 (2, 1043)

БЫЛ ҺАНДА:

ШИҒРИӘТ

Фәнил Күзбәков. Үҙеңдән һуң килгәндәргә. Ш и ғ ы р ҙ а р. 5
Зөфәр Вәлит. Эй, Мөхәббәт… Ш и ғ ы р ҙ а р. 9
Рафаил Хафизов. Кисәге дуҫ. Ш и ғ ы р ҙ а р. 13

СӘСМӘ ӘҪӘРҘӘР

Фәнис Янышев. Аҡмулла аманаты. П о в е с т ь. 18
Фәрзәнә Аҡбулатова. Яҙылып бөтмәгән китап.
Р о м а н д а н ө ҙ ө к. 62
Рамай Ҡаһир. Күңел йылыһы. Х и к ә й ә. 102

ПУБЛИЦИСТИКА

Рауил Бикбаев. Быуаттан да оҙонораҡ йыл. 105
Мәхмүт Хужин. Шәүләләр ҙурая. 114

АУЫЛДАРЫБЫҘ ТАРИХЫ

Хөрмәтулла Абдрафиҡов. Һарт-Шишмә һәм
Һарт-Науруз ауылдарының ҡыҫҡаса тарихы. 126

ӘҘӘБИ ТӘНҠИТ

Ғайса Хөсәйенов. Хәсән Назар шиғриәте. *Аҙағы.* 139

БЕҘҘЕҢ КАЛЕНДАРЬ

Рәмил Әхмәтов. Йырлы йөрәк
(Ҡадир Даяндың тыуыуына 100 йыл). 153
Фәнирә Ғайсина. Дамир Вәлиев – фольклорсы
(тыуыуына 70 йыл тулыуға ҡарата). 154
Сабир Шәрипов. Ҡайынлыҡта моңһоулыҡ бар
(Ринат Хәйриҙең тыуыуына 60 йыл). 157

ЯҘМЫШТАН ҺЫҘМЫШ ЮҠ

Сәлимйән Ғүмәров. Тормош мажаралары. 159

ТАРИХИ ШӘХЕСТӘР

Рәүеф Насиров. Яҙмыш – бойороҡ инде ул… 170

СӘНҒӘТ

Динара Кәримова. Олпатлыҡ осоро. 175

БЕҘ ЙӘШӘГӘН ҠАЛА: **ОКТЯБРЬСКИЙ**

Рим Гәрәев. Девон нефте ошонда табылды. 180

«АҒИҘЕЛ»ГӘ ХАТТАР КИЛӘ

ӘҘӘБИ-МӘҘӘНИ МӨХИТ

В НАШЕМ НОМЕРЕ:

ПОЭЗИЯ

Ф. Кузбеков, Зуфар Валит, Р. Хафизов *(стихи)*.

ПРОЗА

Ф. Янышев. Заветы Акмуллы *(повесть)*.
Ф. Акбулатова. Недописанная книга *(отрывок из романа)*.
Рамай Кагир. Тепло души *(рассказ)*.

ПУБЛИЦИСТИКА

Р. Бикбаев. И дольше века длился год…
М. Хужин. Кризис углубляется.

ИСТОРИЯ НАШИХ ДЕРЕВЕНЬ

Х. Абдрафиков. Родословная Харт-Шишмы и Харт-Науруза.

ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА

Г. Хусаинов. Поэзия Хасана Назара. Окончание.

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Р. Ахметов. Когда сердце поет *(100 лет со дня рождения Кадира Даяна)*.
Ф. Гайсина. Дамир Валиев – фольклорист *(к 70-летию со дня рождения)*.
С. Шарипов. Есть грусть среди берез… *(60 лет со дня рождения Рината Хайри)*.

ЭТО – СУДЬБА

С. Гумеров. Приключения минувших лет.

ИСКУССТВО

Д. Каримова. Годы возмужания.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ

Р. Насиров. Это – предначертание…

ГОРОД, ГДЕ МЫ ЖИВЕМ: ОКТЯБРЬСКИЙ

Р. Гареев. Здесь открылось девонское месторождение.

ПИСЬМА В “АГИДЕЛЬ”

ЛИТЕРАТУРА, КУЛЬТУРА

Телефондар:
Баш мөхәррир — 277-76-88 (факс)
Баш мөхәррир урынбаҫары һәм яуаплы сәркәтип — 274-89-65
Баш мөхәррирҙең хужалыҡ эштәре һәм подписка буйынса урынбаҫары —292-77-60 (факс)
Шиғриәт һәм сәнғәт, тәнҡит, публицистика бүлектәре —277-87-73
Проза бүлеге — 277-87-50
Бухгалтерия — 277-78-90 (факс)

● Редакция фекере авторҙар фекере менән тап килмәҫкә лә мөмкин.

● Редакцияға килгән ҡулъяҙмалар рецензияланмай һәм кире ҡайтарылмай.

● Журналда сыҡҡан яҙмаларҙы күсереп баҫҡанда «Ағиҙел»дән алынғанлығын күрһәтеү мотлаҡ.

● Нәшриәт ғәйебе менән киткән етешһеҙлектәр өсөн редакция яуап бирмәй. Улар хаҡында 223-76-62 телефоны менән хәбәр итергә кәрәк.

Фәнил
КҮЗБӘКОВ

Үҙеңдән һуң килгәндәргә

Урман өйө...
Ҡалдырғандар
Шырпы,
Ҡоро утын.
Икмәк тә бар,
Өҫтәлдә тоҙ —
Тота тормош ҡотон.

Күшеккәнгә, талсыҡҡанға —
Бында иң кәрәге.
Ябай мейес усағында
Ут та дөрләр әле.

Ә иртәгә әҙерләнер
Яҡты күҙҙә утын.
Һинән һуң килгәндәр өсөн
Һаҡлар йорттоң ҡотон.

***

Эңер төшә...
Яҡтылыҡтың
Әле сигенгән мәле;
Ҡараңғылыҡ ҡосағында
Иреп сигелгән мәле.
Таң һарыһы һарылғас та
Ҡараңғыға, яҡтыға,

Фәнил Күзбәков (1952) Мәләүез районы Әбет ауылында тыуған. Екатеринбургта Урал дәүләт университетын тамамлай. Тарих фәндәре кандидаты, филология фәндәре докторы.

Яҙыусылар союзы ағзаһы.

Ҡуҙғалырмын...
Юрай-юрай
Уҙған төндө яҡшыға.

Кемдер: «Бигерәк ҡара!» — тип
Төндө яманламаһын.
Белмәй бит ул
Яман күҙҙән
Беҙҙе аралағанын...

***

Тымыртҡа ҡаға ҡаҙағын
Урман тынлығына.
Ығы-зығыңды онотоп,
Туҡтап тыңла ғына.
Йәйен түгел, хатта ҡышын
Тыныс тора белмәй.
Әйтерһең дә, моңһоҙҙарҙы
Уятырға теләй.

Барыһы үҙең менән

Флүсәгә, күркәм юбилейы мәлендә

Ике «бишле» ҡуйһалар ҙа,
Нимәләр етмәй...
Етмәй!
Аҡ ҡарҙан елдәй елгән ҡыҙ
Күҙ алдарынан китмәй.

Яҙҙар ҡайтты,
һыуҙар аҡты
Гөрләүеккә әйләнеп.
Йәйҙәр менән һөйөү килде,
Ал сәскәгә бәйләнеп.

Эйе...
Гөлдәрҙең ғүмере —
Бары бер генә миҙгел...
Миҙгелдәрҙе бәйҙә тотоу
Бәндә ҡулында түгел!

Йәйҙәр үҙа...
Әммә ҡала,
Ҡала тормошҡа һөйөү.
Һөйөү ҡабыҙған усаҡтың
Күҙ өҫтәрендә бейеү.

Ҡала сабый-ейәндәрҙә,
Һин күргән-белгәндәрҙә,
Шатлыҡ-һағышлы мәлдәрҙә,
Йәш аша көлгәндәрҙә...

... Ҡаламы һуң?!
Юҡ! Ҡалмаһын —
Барыһы үҙең менән!

Күңелеңдең түрҙәрендә
Йөрәк йылыһы менән —
Барыһы үҙең менән!

***

Ыжғыр ҡыштың тынын ҡыҫты
Һоро турғай.
Төндө ҡыуып, таң һарғайтып,
Йыры сыңрай.

Ә бит әле яҙға иртә —
Февраль генә...
Улай тимә, —
ана, моңдан
Ҡар эйелә...
Ер өҫтөндә яҙ сәләме —
Йыр һибелә.

***

Миҙгелдәр менән ярышып
Ғүмерҙәр аға икән.
Аҡҡан һыуҙарға ҡараһаң,
Күңелгә дауа икән.

Мәлдәргә иш тамсыҡайҙар
Тау-таштарҙы яра бит.
Тынғыһыҙҙар...
Мәңгелеккә
Йырлай-йырлай бара бит.

***

Ямғырға ауырлы
күк йөҙө
Яуырмы-яумаҫмы?
Яҫтыҡтай болоттар
өҫтөңдә
Ауырмы-аумаҫмы?
Һағыштан тулышҡан
күңелең
Тамырмы-таммаҫмы?

***

Һөйкөмлөһөң...
Бер ҡарауың
Таштарыңды иретер.
Батшаларҙы мәжнүн итер,
Мәжнүндәрҙе ир итер...

Йыр сыңлар

Ышанырһыңмы?!
Әйтһәм:
«Яҙ тышта!»
Йылға — даръя.
Тулҡын ишә
Ҡояшта.

Боҙ ҡалҡаны
ҡыштың тамам
Онталған.
Төн эсендә
билгенәһе
Ойпалған.

Баҙар ҡорған
барса ҡоштар —
Сыр-сыуҙар.
Сыҡ тиҙерәк!
Сығыуыңа —
Йыр сыңлар.

Кем ул?

Ҡойроҡһоҙ ҡойроҡ болғай ул,
Ҡанатһыҙ...
Күккә оса.
Юхаларҙан былайыраҡ
Борғаланып шыуыша.

Бер ҡараһаң, ул — тутыйғош:
Һүҙҙе ҡабатлай белер.
Ә талпан булып ҡаҙалһа,
Бәһлеүәнеңде еңер.

Теше ҡойолоп бөтһә лә —
Тешләшеүен ҡуймаҫ ул.
Кәрем киткән, тиеп тормаҫ —
Кешнәшеүҙән туймаҫ ул.

Ағыуы юҡ.
Саға ҡалһа,
Һағыҙағыңдан яман.
Барса йыртҡыстан уҙҙырыр —
Килгәс килә бит заман!

Кешеме был, әүермәнме?
Һис кенә лә белмәҫһең.
Шәм яндырып текләһәң дә,
Ысын йөҙөн күрмәҫһең.

Эй, һин, Әҙәм!
Йәнә кемдең
Ҡылығын алыр инең?
Иң ҙур теләгең үтәлһә,
Кем булып ҡалыр инең?!

Кем булып ҡалыр инең...

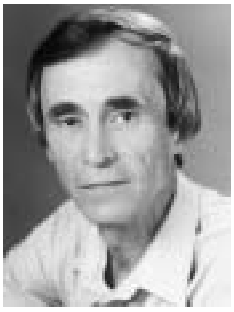

Зөфәр
ВӘЛИТ

Эй, Мөхәббәт...

Таң аттырып, етәкләшеп кенә
Ике ғашиҡ ерҙә йөрөнө,
Һәм уларҙың йылы ҡарашынан
Юғарыла күктәр ирене.
Ер күмелде ҡоштар һайрауына
Егет ҡыҙға “һөйәм!” тиеүгә.
Был үлемһеҙ бәхет күккә ашты,
Ҡояш сыҡты балҡып һөйөүгә.
Эй, Мөхәббәт, һинең шишмәң башы
Әсә ҡарынынан башлана.
Тик ниңә ул, донъя көткән саҡта,
Күҙ йәштәре менән ашлана?
Һин Хоҙайҙың иң ҙур һынауылыр,
Һорауылыр фани донъяның.
Беҙ йәшәгән яҡты донъяларҙа
Һин бер кемгә артыҡ булманың,
Һин булғанға ғүмер юлыбыҙҙа
Урап үтә беҙҙе мең афәт...
Ожмах ишектәрен асыусы ла
Булһаң ине. Тәңрем — Мөхәббәт!

Зөфәр Зәки улы Вәлитов (1949) Стәрлетамаҡ ҡалаһында тыуған. Мораҡ ауыл хужалығы училищеһын, Өфө урман хужалығы техникумын тамамлап, халыҡ хужалығының төрлө тармаҡтарында эшләй. Бер нисә китап авторы, Яҙыусылар союзы ағзаһы.

Ваҡыт алданы

Атай-әсәй иҫән саҡта
Бала инек әле беҙ,
Алтмышта ла бала булып
Ҡала инек әле беҙ.

Беҙҙең кеше икәнлекте
Улар тәү аңғарттылар...
Ғүмер мәңгелек түгелен
Китеп тә аңлаттылар.

Һөйләшер һүҙ бик күп ҡалды,
Ваҡыт беҙҙе алданы.
Бөгөн беҙгә ул ваҡыттың
Секунды ла ҡалманы.

Улар киткәс, усаҡтарҙан
Шыйыҡ сыға төтөндәр...
Ярты йәтим йәшәү ауыр,
Нисек йәшәй йәтимдәр!?

Атай-әсәй иҫән саҡта
Бала инек әле беҙ,
Ғүмер буйы бала булып
Ҡала инек әле беҙ...

Рәхмәт яуған миҙгел

Яҡташым Рәмил Йәнбәккә

Яҙ йөрәге шундай тибә,—
Күренә ҡан тамырҙары.
Дәртләндерә ләйсәндәрҙең
«Яҙ!» тип күҙгә тамыуҙары.
Мөмкинме ни яҙмай йәшәү
Рәхмәт яуған был миҙгелдә!
Йырлай-бейей яҙышабыҙ,
Әйтерһең, беҙ ун һигеҙҙә.
Ай һүнмәгән, һүрелмәгән,
Тауҙар ҙа үҙ урынында...
Ғашиҡтарҙың мәңге һүнмәҫ
Йыр-моңдары яңғырай бында.
Был миҙгелдә батшалар ҙа
Эс-серҙәрен асалыр ул.
Дошманыбыҙ — битарафлыҡ
Матурлыҡтан ҡасалыр ул.
Беҙ батшаға ҡәрҙәш түгел,

Тәбиғәттә тыуған кеше.
Батша-батшабикәләрҙең
Ҡайҙан булһын беҙҙә эше!
Фәҡирҙәр ҙә төңөлмәйҙәр
Рәхмәт яуған был миҙгелдә.
Күкрәктәрҙә — яҙ йөрәге,
Әйтерһең, беҙ ун һигеҙҙә...

Һыҙланыуҙар...

Мөхәммәт Закировҡа

Беҙҙең йөрәк тынғы тапмай,
Йәшәй урман төпкөлөндә.
Типһә лә ул йәшнәп-күкрәп,
Һайрауҙары ҡош телендә.

Өйөрөлһә лә аусы ҡоштай,
Аусы булғаны юҡ әле,
Йөрәк һәр саҡ ниҙер тоя,
Ерҙә булғас нервылары.

Йөрәгебеҙ ауыҙында
Эҙе ҡалған ауыҙлыҡтың...
Күпте күреп йәшәһә лә,
Эҙе лә юҡ яуызлыҡтың.

Уның өсөн аусы түгел,
Яусы булыу мөһимерәк.
Һыҙланыуҙар ғүмер өҫтәй,
Шуға йәшнәй беҙҙең йөрәк...

Һайрар ҡошом

Һайрар ҡошом, мине үҙ итмәйсә,
Түҙә алмай тормош шартына, —
Йылы яҡҡа осҡан ҡоштар менән
Осоп китте офоҡ артына.
Бер-береңдән, дөрөҫлөктән ҡасыу
Бирелгәндер, ахры, тыумыштан...
Тик ниңә һуң кеше, ҡоштар кеүек,
Ҡаса алмай икән һағыштан!

Ҡиблаға ҡарап уйланыу

Гел ҡиблаға ҡарап хыялландыҡ,
Гел ынтылдыҡ зәңгәр күктәргә.
Беҙҙең ошо хыял, ынтылыштар
Сәйер күренгәндер күптәргә.
Беҙ — малайҙар, ҡыҙҙар — аңламаныҡ

Ниндәй көстәр үргә әйҙәүен.
Шуғалыр ҙа бейеклектә күрҙек
Киләсәктең серле йәйләүен.
Бала саҡта төштә оса инек,
Йәш саҡтарҙа осоҡ хыялда...
Олоғайғас, ошо асыштарҙы
Хәтерҙәргә һалып ҡуйғанда,
Ҡиблабыҙға ҡарап үйланғанда
Ҡәҙерҙәре артты йәшәүҙең,
Ҡояш менән бергә балҡып тора
Изге рухы атай-әсәйҙең...
Тимәк, беҙҙе бала сағыбыҙҙан
Кемдәрҙеңдер рухы әйҙәгән.
Тимәк,кемдер, беҙ донъяға тыуғас,
Кендектәрҙе күккә бәйләгән...
Ошо фараз ышандыра мине,
Инандыра Тәңре көсөнә.
Ҡиблабыҙға ҡарап үйланғанда
Мәрхүм туғандарым, дуҫ ҡыҙҙарым,
Дуҫ малайҙар төшә иҫемә...
Мин уларҙы оноттормаҫ өсөн
Йәшәйемдер кеүек донъяла.
Ышанысым арта барған һайын,
Йышыраҡ бағам зәңгәр ҡиблаға...

Шиғриәт

Серҙәшем дә һин, яҙмышым да һин,
Ҡайҙан был шатлыҡ, ҡайҙан был табыш!?
Бер хикмәттер һин, бер һабаҡтыр һин,
Ҡайҙан йөрәктә был моңло һағыш?
Һиндә генәлер мин йондоҙҙарға –
Хыял күгенә осам, атылам...
Ашар ашым да һинһеҙ аш түгел,
Төштәремдә лә һиңә тартылам.
Күңел боҙҙары аҡтарылғанда,
Күрәм мин һинең серле йөҙөңдө;
Ығы-зығылы зәңгәр донъяла
Үҙемде табам, табам үҙемде.
Ҡәҙерҙәреңде белдем, белермен,
Яу ҡырҙарында үлһәм үлермен,
Бер ҡасан һиңә хыянат итмәм,
Һиңә баш эймәй донъянан китмәм!

Рафаил
ХАФИЗОВ

Ҡисәге дуҫ

Рухым йөгөн күтәрешер,
Шөкөр итер дуҫтарым юҡ.
Аҙашҡанда юл күрһәтер,
Нур һиберҙәй уттарым юҡ.
Ҡояш нурын бүләк итер
Дуҫтарыма нимә булған!
Бөгөнгөнө, иртәгәне
Уйлай-уйлай мейе тулған.
Шағир булыу еңел түгел.
Рухһыҙ йәндәр донъяһында
Яңғыҙ ҡалдым, сәсрәп яндым
Ҡараңғылыҡ уртаһында.
Йыртыҡ күңел, һыныҡ ҡәләм,
Үҙем ҡорттай бөгәрләндем.
Һүлпәнләнде янған усаҡ,
Әллә инде йүләрләндем?
Шиғриәтем юғарыға
Талпына ла сәсрәп һүнә.
Ғорур атлап йөрөй дошман,
Теҙ сүктерә нисек кенә!..
Арыҫландай көслө дуҫтар
Күп ине лә кисә генә...
Йылан кеүек, ағыу йыйған

Рафаил Хафизов (1949) Илеш районының Лена ауылында тыуған. Дүртөйлө нефтселәр техникумын тамамлай. Бер нисә шиғыр китабы авторы. Дүртөйлө ҡалаһында йәшәй.

Күптәр бөгөн эстәренә.
Утҡа ата, һыуға һала
Беҙҙе доллар ҡуштандары.
Күндәм эттәй цтәй улар
Дошмандарҙың ҡушҡандарын.
Кисәге дуҫ — рухи дошман
Иманыма бысраҡ ата.
...Минең уға, Салауаттай,
Уҡ атмауым булды хата...

Иҫке «Ҡөрьән»

Өйөбөҙҙә «Ҡөрьән»дәрҙең
Иҫкеһе, яңыһы бар.
Иҫке «Ҡөрьән» тышлығында
Ырыуым тамғаһы бар.
«Ҡөрьән» һәм ырыу тамғаһы...
Ул — ҡанун, байраҡ, оран.
Ырыу башы аҡылына
Хайрандар ҡалып торам.
Иман һәм аҡыл берлеген
Иш итә алһа халҡым,
Йәшәрбеҙ, тип уйлаған ул,
Аңлаған ғүмер хаҡын...
Таушалған «Ҡөрьән». Иҫкергән,
Һарғайтҡан ваҡыт еле,
Яуҙа булған, сит-ситтәрен
Көйҙөргән ялҡын еле.
Был китапта ун быуындың
Яҙмышы, эҙе ҡалған,
Уң битенең уң яғына
Шул осор һүҙен һалған.
Шәжәрә ул. Олатайҙар
Хәтере «Ҡөрьән»гә тиң.
Ырыу-нәҫелем цҫеше
Ҡоласлы имәнгә тиң.
Тоҙло, асы тир эҙҙәрен
Китаптан күреп була.
Шул осорҙоң шаңдауҙарын
Ишетеп күңел тула...

Йәшәп була

Оса ваҡыт. Мәңгелектә
Кеше бары... туҙан ғына.
Хаҡ яратҡан: булмышыбыҙ
Тупраҡ, һауа, һыуҙан ғына.
Ер менән Күк балҡышында,

Их, был ғүмер... япраҡ ҡына.
Ер-йортобоҙ, рәхмәтле бул,
Йәшә, кешем, яйлап ҡына.

Ни ҡылырбыҙ, ҡыланһаҡ беҙ
Тау йылғаһы ташҡынылай?
Тәбиғәттең тын ағышы
Һүрән усаҡ ялҡынылай.

Яҙмышты ла уҙып була,
Аҡыл, күп көс ҡуйһаң ғына.
Йәшәп була дуҫ-иш менән,
Дошманыңды уҙһаң ғына.
Уҙһаң ғына...

Күргәнем бар

Күргәнем бар: көтөү өйрәк
Иш булды ҡаҙ иленә.
Бер өйрәк тә, бергә йәшәп,
Күсмәне ҡаҙ теленә.

Беҙ инсафлы өйрәк түгел,
Алдыҡ урыҫ ғәҙәтен:
Хәрәменән, харамынан
Таптыҡ йәшәү ләззәтен.

Беҙҙең халыҡ, байрам яһап,
Урыҫ бай, тип һөйөнә.
Рәхәтләнеп бейей халыҡ
«Баламишкин» көйөнә.

Үҙ иманын юйған әҙәм
Бар булғансы юҡ булыр.
... Мәрйә һөйһәң, урыҫ артыр,
Үҙ милләтең йотолор.

***

Беҙҙән һорап торманылар,
Болғаттылар донъяны.
Илдең аҫты өҫкә килгәс,
Бер ни эшләп булманы...
Тыуғандан алып тормошта
Бик йыш ялған күргәнгә,
Мин әле лә ышанмайым
«Бай йәшәрбеҙ» тигәнгә.
Өйрәтәләр: «Даулап йәшә,

Тартып ал кәрәгеңде…»
Хоҡуҡымды даулай-даулай
Бөтөрҙөм йөрәгемде.
Юғалтыуҙар баштан ашҡан,
Сер бирмәцем — тыумыштан.
«Матур тормош»тоң бүләге —
Бер күлдәк тә бер ыштан.
Минең ғүмер үтеп бара,
Балаларҙыҡы нишләр?..
Дума, думайть итә-итә,
Бәлки, терһәген тешләр?!

Хис кәрәк

Изгелектәр ҡылып, Ҡешем, йәшә,
Изгелектең нуры көслөрәк.
Йәнгә ниҙер етмәй торған саҡта
Хаҡ һүҙҙе лә әйтер көс кәрәк.
Үҙ еремдә ҡылған изгелектең
Яҡтылығы төшә күңелгә.
Йөрәгемә көс һәм йылы биргән
Ҡояшым бар күңел күгемдә.
Йөрәклеләр шыңшып йәшәмәйҙәр,
Уларҙың үҙ юлы, моңо бар.
Осһаң ҡоштай, юлда аҙашмаҫҡа
Ғаләмдең дә уңы, һулы бар.
Юлға сыҡһаң, күктәр киҫәткәндәй:
«Һул яғыңда — упҡын, батаһың…»
Тормош — усаҡ, дөрләп яна уты,
Ниҙәр көтә әҙәм балаһын?
Тамыры нык — яуызлыҡты еңә,
Аңлау ауыр ҡырыҫ донъяны.
Тыуым менән үлем — мәңгелек сер —
Төрлө төҫтә күрҙем мин уны!
Боҙоҡлоҡҡа батып күп аҙаштыҡ,
Беҙ, кешеләр, аңлы булһаҡ та.
Күктәр беҙгә һорау менән ҡарай,
Һуңғы киҫәү яна усаҡта…
Изгелектәр ҡылып, Ҡешем, уйлан,
Изгелектең нуры көслөрәк.
Йөрәгеңә, Ҡешем, күктәр серен—
Хоҙай көсөн аңлар хис кәрәк!

Яҙғы моңдай

Үткән яҙҙар кире ҡайтмаҫ,
Ҡыр ҡаҙҙары ҡайтырҙар.
Тыуып-үҫкән ерҙәренең
Йәмен, тәмен татырҙар.
Яңы яҙҙар офоҡ яра,
Моңдарында — яңы йыр.
Йылы яҡтан ҡайтҡан ҡоштар
Оя ҡорор, яңырыр...
Һайрамай әле былбылдар,
Яуа ямғыр, епшек ҡар.
Яҙҙарҙан үҫкән елдәрҙә
Йәшлегемдән ауаз бар.
Йәш саҡтағы мөхәббәтем
Йондоҙ булып емелдәй...
Һәр кем эҙләй, күтә йәрен,
Өмөт ҡылы өҙөлмәй.
... Ҡайтҡан ҡоштар оя ҡора,
Беҙҙә күреп терәкте.
Ҡайтты улар, яҙғы моңдай,
Һиҫкәндереп йөрәкте.

Йәйем үтте

Мин — хыялый, уй-хистәрем яҡты,
Тыуған яҡҡа ҡайтып әйләнәм.
Йәшәүемдең асылына ҡайтам,
Күңел миҙгелдәргә бәйләнә.
Йәйем үтте. Күҙгә керҙем генә.
Еркәйемде мең төҫ биҙәгән,
Өшөмәһен тигән кеүек, урман
Ер өҫтөнә япраҡ түшәгән.
Күк ҡояшлы, ана, болоттар ҙа
Күтәрелә кеүек үргәрәк...
Йәшәһен йән тик татыулыҡ менән,
Кешегә һуң тағы ни кәрәк?
Урман тымған, ҡоштар илдән китә,
Уңыш йыя халыҡ, гөр килә...
Мин — хыялый, тойғоларым татлы.
Еремә — күҙ, миңә сер килә...

Сәсмә әҫәрҙәр

Фәнис
ЯНЫШЕВ

АҠМУЛЛА АМАНАТЫ

ПОВЕСТЬ

Мифтахетдин, Санкт-Петербург ҡалаһына килгәс тә, ауырып китте. Ҡоро дала шарттарында оҙаҡ йылдар йәшәгән кешегә әллә дымлы һауа килешмәне, әллә оҙон юл йонсотҡан. Бәлки, һауаһы ла, йонсоуы ла, сүп өҫтөнә сүмәлә тигәндәй, хафаланыуы ла сәбәпсе булғандыр.

Икенсе көндө, башы сатнап, тамағы ҡысытып торһа ла, тәхетҡала менән танышырға сыҡтылар. Дөрөҫөрәге, иртәнге сәй мәлендә үҙен бында саҡырып килтергән Әхмәтшаһ хәҙрәт, беҙ йәшәгән төбәкте күрәһегеҙ киләлер, тип тәҡдим яһағайны, риза булды ла ҡуйҙы. Бәлки, ял итеү кәрәккәндер. Бәләкәй сағында, үҫә төшкәс тә, ошондай ҡышҡы һыуыҡтарҙа өшөп, тамағы ҡысыта башлаһа, Шәһәрбаныу өләсәһе баллап мәтрүшкә сәйе эсерә лә, өҫтөнә олатаһының оло йылы тунын ябып, ауыҙ эсенән генә доға уҡый-уҡый, йоҡларға ятҡыра ине. Икеөс көн шулай дауаланып ял иткәс, һин дә мин, һау-сәләмәт йүгерә башлайһың. Бында мәтрүшкә сәйе лә, өләсәһе лә, йылы тун да юҡ. Бер аҙ шулай уйланып торҙо ла Мифтахетдин көрһөнөп ҡуйҙы.

– Донъя, төрмә сыныҡтырған, юҡ-барға бирешмәбеҙ! – тине, үҙен тынысландырып. Ә аяғына бүре тиреһенән тегелгән итеге урынына Әхмәтшаһ хәҙрәт, бында ҡырғыҙ-ҡайсаҡ[1] далаһы түгел тип, йоҡа, ҡупшы күн ситек һәм калуш ҡата кейҙергәс, тиҙ ҡайтырға өмөтләнде. Ләкин оҙаҡ йөрөнөләр. Тәүҙә Әхмәтшаһ хәҙрәт, юртаҡ аттар егелгән асыҡ карета ла елдертеп, уны бик матур һәм мөһабәт Һарай янына алып килде. Мифтахетдин иғтибар менән бинаға, тирә-яғында тәрбиәләп үҫтерелгән шыршы, ҡарағай ағастарына, һыуыҡта ла йәм-йәшел булып ултырған ҡыуаҡтарға оҙаҡ ҡына ҡарап торҙо һәм, һоҡланыуын йәшерә алмай, телен шартлатып:

– Әллә был батша йәшәгән Ҡышҡы һараймы? – тип һораны.

Фәнис Янышев 1950 йылдың 2 февралендә Миәкә районының Ереклекул ауылында тыуған. Техникум, институт тамамлай. Ауыл хужалығында, республика гәзит-журналдары редакцияларында, “Башҡортостан” телерадиокомпанияһында, Милли әҙәбиәт музейында эшләй. Әле – М. Ғафуриҙың Өфөләге Мемориаль йорт-музейы директоры. Яҙыусылар союзы ағзаһы.

Кәләмдәшебеҙҙе 60 йәше менән ихлас ҡотлайбыҙ!

– Бисмиллаһ, был Ғали йәнәптәре Николай Һарайы.

– Тышҡы күренешенә ҡарағанда, боронғоға оҡшаған.

– Әлхәмделилла, элек тә батшалар матур йорттарҙа йәшәргә яратҡан. Быны императрица Елизавета Петровна[2] һалдырта һәм фавориты граф Алексей Разумовскийға[3] бүләк итә. Екатерина II[4] тәхеткә ултырғас, Һарай уның фавориты кенәз Григорий Потемкиндыҡы[5] була. Ул саҡта был мөһабәт йорт Аничков һарайы тип йөрөтөлгән. Ун туғыҙынсы быуат башында, бер нисә тапҡыр төҙөкләндерелгәс, государь-императорҙың тәхеткә хоҡуҡлы балаларына бирелә. Николай I,[6] кәләш алғас, ошонда күсә. Әлеге государь-императорыбыҙ Александр II[7] өйләнгән көндән тәхеткә ултырғансы бында тора. Бөгөн иһә был Һарайҙа Александр II-нең улы Бөйөк кенәз Александр Александрович[8] ҡатыны, балалары менән йәшәй.

– Матур һарай.

– Әлхәмделилла, миңә лә оҡшай. Йорттоң архитекторы, минең белеүемсә, – итальян рәссамы граф Бартоломео Расстрелли[9]. Улар икәү булған. Был – улының эше, хәҙер государь-императорыбыҙ йәшәгән Ҡышҡы һарай янына китәбеҙ. Ул да ошо бөйөк архитекторҙың ижады.

Әхмәтшаһ хәҙрәт, күсергә аттарҙы бик үк ҡыумаҫҡа ҡушып, юл ыңғайында осраған тәхетҡаланың иҫтәлекле урындары, йорттары менән таныштырып, үҙе белгәндәрҙе һөйләп барҙы.

– Бисмиллаһ, хәҙер Александринск драма театры янынан үтәбеҙ. Уның ҡаршыһында – императрица Екатерина II-гә һәйкәл. Һул яҡтараҡ Ғөбәйҙулла солтан белем алған данлыҡлы уҡыу йорто – Пажеский корпус. Ул йортто императрица Елизавета Петровна заманында канцлер, граф Михаил Воронцов[10] һалдырған. Архитекторы – шул уҡ Расстрелли. Беҙҙең ете йыл ғүмеребеҙ ошонда үтте.

Пажеский корпус тураһында һүҙ сыҡҡас, Аҡмулла унан һорашырға тотонор тигәндәй, Әхмәтшаһ хәҙрәт туҡталып ҡалды. Үҙе өсөн бик ҡәҙерле булған уҡыу йортона ҡағылышлы бер-ике мәҙәк хәл һөйләргә әҙерләнеп тә ҡуйғайны. Әммә тәхетҡала ҡунағы өндәшмәне, сөнки был ваҡытта ул хафаланып бара ине. Мифтахетдиндең башы ауырта, тамағы кибә. Иртән, донъя, төрмә сыныҡтырған, тип уйлағайны ла, хәҙер бына аяғы ла өшөгән кеүек. “Бирешмәҫкә, бирешмәҫкә”,– тип үҙ-үҙенә бойороҡ биргәндәй, эстән генә һөйләнде лә, “мин Һеҙҙе иғтибар менән тыңлайым” тигәнде аңлатҡандай, Әхмәтшаһ хәҙрәткә ҡараны. Тегеһе Аҡмулланың борсоулы йөҙөн күргәс, уның икенсе нәмә уйлап барғанын һиҙҙеһиҙеүен, ләкин өндәшмәне, баяғы һүҙен дауам итте.

– Әлхәмделилла, Нева проспектына сыҡтыҡ. Һул яҡта – Ҡазан соборы. Алдындағы майҙанда – 1812 йылғы Ватан һуғышы полководецтары Михаил Кутузов[11] менән Барклай де Толлиға[12] һәйкәл. Уң яҡта – Генштаб. Ә хәҙер туп-тура ҡарағыҙ: был мөһабәт һарай – Рәсәй Хәрби-Диңгеҙ Флоты Адмиралтействоһы. А-а-ана, тегендә – бөйөк Петр I-гә[13] һәйкәл. Нева йылғаһы буйлап барабыҙ. Көндәр һыуыҡ торһа ла, һыуы туңмағандыр. Һәр хәлдә, боҙ өҫтөндә балыҡсылар күренмәй. Аҡмулла хәҙрәт, йылға аръяғына күҙ һал: унда – Петропавловск крепосы[14].

– Беҙҙең Батырша мулла ултырған төрмә шул әллә?

– Эйе, гонаһ шомлоғо зиндан ошо. Был крепоста империя өсөн иң хәүефле һаналған кешеләр тотола, тиҙәр. Аллам һаҡлаһын, унда ултырырға яҙмаһын! Әлхәмделилла, Ҡышҡы һарай алдына килеп еттек. Эрмитажды[15] урап сығабыҙ ҙа государь-император конюшняһы янындараҡ туҡтарбыҙ.

Мифтахетдин каретанан төшкәс, сүгәләп, быуындарын яҙып алды. Ҡулдарын һелтәй-һелтәй шәп-шәп атлап бер уңға, бер һулға йөрөп килгәс, аяғы ла йылынды кеүек. Башы ла ауыртмағандай. Ул ҡәнәғәтләнеү хисе менән Аничков

һарайын, Пажеский корпусты, Ҡазан соборын, Адмиралтейство бинаһын, һәйкәлдәрҙе тағы күҙ алдынан үткәрҙе. Һүҙ ҙә юҡ, бөтәһе лә зауыҡ менән эшләнгән. Ҡышҡы һарай ҙа мөһабәт һәм бик матур. Уның алдындағы Александр I-гә ҡуйылған һәйкәл дә үҙ урынында. Бөгөн тәхетҡалала ул күргән нәмәләрҙең бөтәһе лә Рәсәй империяһының бөйөклөгөн һәм ҡеүәтле ил булғанлығын иҫбатлай кеүек. Һәр хәлдә, Мифтахетдин шулай аңланы. Дәүләт бөйөк, ҡеүәтле, ләкин бәғзе кешеләр нахаҡҡа йәберләнә.

Ул шулай уйланып торғанда, Ҡышҡы һарай алдындағы майҙан уртаһынан алтын суҡлы эйәрҙәргә ҡунаҡлаған һыбайлылар үтә башланы. Әхмәтшаһ хәҙрәт, уларҙы күргәс, йәнләнеп китте. Йөҙөнә ғорурлыҡ һәм һоҡланыу билдәһе сыҡты.

– Аҡмулла хәҙрәт, бисмиллаһ итеп, иғтибарығыҙҙы а-а-ана, тегеләргә йүнәлтегеҙ әле. Уртала – государь-император Александр II менән уның ҡустыһы Бөйөк кенәз Николай Николаевич[16].

– Күк-сыбар атлыларҙы әйтәһегеҙме?

– Тәхсин[1] күрәһегеҙ. Был айғырҙарҙы Мөьмин мосолманыбыҙ Ғосман империяһы солтаны Абдул Азиз[17] бүләк иткән. Һоҡланғыс. Шулай бит?

– Һис шикһеҙ шәп! Минең бындай һомғол аттарҙы тәү тапҡыр күреүем.

– Уларҙан алдараҡ икәү – тамсы һыуҙай оҡшаш ҡара юртаҡтарҙа жандармдар шефы, граф Петр Шувалов[18] һәм эске эштәр министры, генерал-адъютант Александр Тимашев[19].

– Аттары, оҙаҡ күрешмәй осрашҡан туғандар кеүек, бер-береһенә һыйынышып бара.

– Әлхәмделилла, күҙең үткер.

– Бала саҡтан йылҡы менән ҡыйышҡас, аҙ-маҙ самалайбыҙ. Ә батшанан арттараҡ ерән-туры ҡабарҙы тоҡомло юртаҡ өҫтөндәгеһе кем булыр? Ҡарт кешегә оҡшаған. Кәүҙәһен төҙ тоторға тырышһа ла, килеп сыҡмай, ахырыһы.

– Империябыҙҙың иң ғафиф[2] кешеһе канцлер Александр Горчаков[20].

– Атаҡлы урыҫ шағиры Александр Пушкин[21] менән бергә уҡыған, уның йән дуҫы булған кешеме?

Әхмәтшаһ хәҙрәт, һин уны ҡайҙан беләһең тигәндәй, аптырабыраҡ тегеңә ҡараны. Мифтахетдин быны һиҙҙе.

– Троицк төрмәһендә төрлө кеше ята. Ҡалала һәм яҡын-тирә крепостарҙа һөргөнгә ебәрелгән урыҫ, поляк революционерҙары күп. Уларҙы төрлө сәбәп табып ултыртып ҡуялар ине. Бер-ике айҙа асыҡлайһы мәсьәләне йылдар буйы тикшерәләр. Араларында әҙәбиәтте яҡшы белеүселәр ҙә булды. Төрлө мәсьәләләр тураһында бәхәсләшә инек. Улар Державин, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Белинский, Чернышевский, Тургенев, Гончаров, Некрасов, Лесков, Толстой әҫәрҙәрен һөйләй, баһа бирә, ә мин Ҡол Ғәли, Әхмәт Йәсәүи, Физули, Хәйәм, Сәғҙи, Рудаки, аль-Маарри, Руми, Джами, Низами, Хафиз һәм башҡа Шәреҡ шағирҙарының ижад үҙенсәлектәрен аңлата инем. Биш көн түгел бит, ә мең дә биш йөҙ илле биш көн! Ул ваҡыт эсендә нимәләр хаҡында ғына һөйләшмәҫкә мөмкин!

– Аҡмулла хәҙрәт, һеҙ төрмәлә лицей вә корпус, ә юҡ, университет белемен алғанһығыҙ.

– Улай уҡ булмаһа ла, донъя әҙәбиәте, урыҫ, француз телдәре, төрлө илдәр, арҙаҡлы кешеләр, дәүләт эшмәкәрҙәре, сәйәсәт, фәлсәфә ғилеме тураһында бер аҙ хәбәрҙармын.

---

[1] *Тәхсин – яҡшы күреү.*
[2] *Ғафиф (ғ) – абруйлы.*

– Әлхәмделилла, ғүмереңде бушҡа уҙғармай, белем-ғилемгә ынтылғас, бик һәйбәт. Мин үҙем дә төрлө донъяуи ғилемде аңларға тырышам. Китаптар уҡыйым. Ғалимдар менән бәхәсләшәм. Ә канцлерға килгәндә, ул – Александр Пушкиндың дуҫы ғына түгел, ижадына ғашиҡ кеше. Уның менән табындарҙа, тантаналы ҡабул итеүҙәрҙә ҡатнашыусылар, Александр Горчаков бөйөк шағирҙың шиғырҙарын сәғәттәр буйы яттан һөйләй, тиҙәр. Александр Пушкиндың китаптарын нәшер итеүҙә лә ярҙамлаша.

– Ысын дуҫ икән.

Тегеләр һәйкәл янында туҡтаны. Батша, ҡулын һуҙып, нимәлер аңлата. Әхмәтшаһ хәҙрәт быларға ҡарап көлөмһөрәп ҡуйҙы ла тағы һүҙ башланы:

– Әлхәмделилла, беҙҙең государь-император идеяһыҙ йәшәмәй. Александр I ниәтләгән берәй эште дауам итергә кәрәклеген һөйләйҙер. Дөрөҫ, ул Рәсәй дәүләте тормошона байтаҡ үҙгәрештәр индерҙе. Тик башланғыстарының барыһы ла бик үк һәйбәт килеп сыҡмай. Ҡаршылыҡтар күп. Дошмандары иҫәпһеҙ-һанһыҙ. Анау террорист Дмитрий Каракозовты ғына ал. Государь-императорҙы саҡ үлтермәне бит. Йә, был турала ҡайтҡас һөйләшербеҙ. Тегеләрҙе күҙәтәйек. Бына государь-император янына Дәүләт секретары Дмитрий Сольский менән беҙҙең Ғөбәйҙулла солтан[22] яҡынлашты.

– Икеһе лә күк нуғай аттарындамы?

– Беҙҙең Ғөбәйҙулла солтан ул аҡ юртаҡтарҙы, ҡырғыҙ тоҡомонан, ти. Мин үҙем уларҙы бик айырып белмәйем.

– Бәлки, ҡырғыҙ тоҡомонандыр. Әммә матур аттар. Кисә Ғөбәйҙулла солтан өйҙә күренмәгәйне, бында йөрөй икән.

– Империябыҙҙың йөҙөк ҡашы Кронштадта диңгеҙ флоты өсөн мөһим яңы телеграф ҡорамалдары сафҡа инә тип, өсөнсө көн государь-император исеменән шуны ҡабул итергә киткәйне. Бөгөн, күрәһең, тура бында ҡайтҡан.

– Ашығыс хәбәре булғандыр. Әйткәндәй, мин уның ниндәй хеҙмәттә икәнлеген белеп үк бөтмәйем. Хатығыҙҙа ла, Әхмәтшаһ хәҙрәт, аныҡ ҡына яҙмағайнығыҙ.

– Аллаһы Тәғәлә ҡөҙрәте менән беҙҙең Ғөбәйҙулла солтан – государь-императорҙың флигель-адъютанты, лейб-гвардия полковнигы. Яңыраҡ “Рәсәй империяһы кенәзе” титулы бирелде. Хат хат инде ул, бөтәһен дә яҙып булмай. Жандармдар ҡулына эләкһә, бәләгә тарыуың бар. Хәҙер почта хеҙмәткәрҙәре уларҙың күбеһен, ебәрер алдынан тикшерә.

Шул саҡ былар янына оҙон ялбыр мыйыҡлы, асыуы йөҙөнә сыҡҡан жандарм офицеры килеп туҡтаны.

– Документтарығыҙ!

Әхмәтшаһ хәҙрәт тиҙ генә паспортын сығарҙы. Үҙе Мифтахетдингә ҡарай. Тегеһе яй ғына билғауын сисеп, эске кеҫәһендә соҡона. Жандармдың түҙеме бөттө, тамаҡ төбө менән аҡырып ебәрҙе.

– Тиҙ бул! Юғиһә идаралыҡҡа алып китәбеҙ.

– Хәҙер, хәҙер, офицер әфәнде.

– Нимә соҡонаһың, бомба йәшерәһеңме? Император Ғали йәнәптәренә ҡарап ниңә ҡул болғаның?

– Ғәфү итегеҙ, офицер әфәнде. Мин уларға ҡул болғаманым. Бармаҡтар өшөп киткәндәр тип, бер аҙ яҙып ҡына алғайным. Паспортымды рәхим итеп ҡарағыҙ.

– Тәк, тәк. “Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдина. Мещанин. Троицк ҡалаһы. Ырымбур губернаһы”.

– Дөп-дөрөҫ.

– Бында нишләп йөрөйһөң? Рөхсәт ҡағыҙың бармы?

– Рәхим итегеҙ. – Аҡмулла икенсе документты жандарм офицеры ҡулына тотторҙо. Тегеһе ауыҙы эсенән ижекләп ике тапҡыр уҡып сыҡты ла тағы аҡырҙы:

– Рөхсәт ҡағыҙын ниңә Губернатор идаралығынан алдың? Жандармдарҙан алырға кәрәк!

– Ғәфү итегеҙ, офицер әфәнде. Ул элекке закон буйынса шулай ине. Хәҙер, батша Ғали йәнәптәре Александр II-нең 101-се указына ярашлы, 1871 йылдан алып мещандарға төрлө рөхсәт документтарын Губерна идаралығы бирә.

– Күп беләһең. Тағы Ҡышҡы һарай алдында ҡул болғап торһаң, төрмәгә ултыртып ҡуясаҡмын! – Жандарм офицеры "ғорҡ" итеп ҡаҡырҙы ла былар янынан китте.

Оҙон ялбыр мыйыҡ бер аҙ алыҫлашҡас, Әхмәтшаһ хәҙрәт әкрен генә өндәшәһе итте:

– Ҡотто алды, ҡәһәрең. Документтарығыҙ өйҙә ҡалғандыр, тип ҡурҡҡайным.

– Улар һәр саҡ үҙем менән. Кеҫәне тегеп ҡуйғайным. Ебен тиҙ генә өҙә алмай маташтым.

– Аҡмулла хәҙрәт, паспортығыҙҙы "Троицк мещанины" тип алғанһығыҙ икән.

– Башҡаса мөмкинселек булманы. Туҡһанбайға ҡайтып, волосҡа, Өфөгә барып йөрөргә күп ваҡыт кәрәк. Үҙегеҙ беләһегеҙ, минең һәр көнөм һанаулы. Бер йыл эсендә ярлыҡау ала алмаһам, штрафнойға ебәрәләр. Шуға күрә, һеҙҙән хәбәр килгәс, Троицк сауҙагәре Әхмәтбай Бакиров ярҙамында тиҙ генә ошо паспортты алдым да Ырымбурға киттем. Губерна идаралығынан әлеге рөхсәт ҡағыҙын бирҙеләр. Унан һуң Жаскус ҡаласығына сыҡтым. Мәсеткә, аҡшам намаҙына барһам, хәбәр һөйләнеләр. Бүкәй урҙаһы ҡаҙаҡ солтандары исеменән тәхетҡалаға ике йөҙ баш йылҡы малы ҡыуырға торалар. Араларында мине белеүселәр ҙә бар икән. Шатланып үҙҙәре менән алдылар. Туҡтаған араларҙа думбыра сиртеп, өләң әйтеп, күңел асып килдек.

– Бик һәйбәт булған. Аллаһы Тәғәлә бойорһа, штрафнойҙан да ҡотолорһоң.

– Шуға юрайыҡ. Әхмәтшаһ хәҙрәт, Һеҙгә ҙур рәхмәт инде. Хоҙай Тәғәлә кеүек, мине ҡайғыртаһығыҙ.

– Миңә байтаҡ хаттар килде. Башҡа мөьмин әҙәмдәр ҙә Һеҙҙең кеүек изге заттың бер ғәйепһеҙгә төрмәлә йәберләнеп ятыуына риза түгел. Ғөбәйҙулла солтан да ярҙам итергә тырыша.

Икеһе лә тынып ҡалды. Мифтахетдиндең аяҡтары тағы өшөй башланы. Яй ғына һикергеләп, бер аҙ йөрөп килде. Ә ҡарашы – Ҡышҡы һарай майҙанында. Бына, артынан буран осороп, һәйкәл янына юртаҡ кир бейәләр егелгән семәрле карета килеп туҡтаны. Һоро тун кейгән ханым яй ғына төшөп, яй ғына тегеләйбылай йөрөп алды. Император свитаһына күҙ һалды. Муйынын һоноп һауаға ҡараны ла тиҙ-тиҙ атлап каретаһына ултырҙы. Шул урынға шундуҡ күгәрсендәр төштө. Ханым ем ҡалдырып киткәндер, моғайын, тегеләр йүгерә-йүгерә ашарға тотондолар. Ситтәрәк аҡ күгәрсен йөрөй. Уны күк күгәрсендәрҙең йә береһе, йә икенсеһе суҡып, этеп-төртөп ем ашарға ирек бирмәй. Мифтахетдин, был күренеште күргәс, көрһөнөп ҡуйҙы. Үҙенең яҙмышын ошо аҡ күгәрсен хәленә оҡшатты, ахырыһы. Ул да бит тәхетҡалаға киләсәген уйлап, емдән ситләтелгән аҡ күгәрсен кеүек, ҡыйырһытылыуҙан ҡотолор өсөн, ошо фани донъяла йәшәүгә тулы хоҡуҡлы кеше булаһы ине, тип килде... Әле бер үк майҙанда алтын суҡлы эйәрле аттар өҫтөндә, алтынға мансылған погонлы кешеләр һәм емдән ситләтелгән бәләкәй генә аҡ күгәрсен йөрөй... Мифтахетдиндең яҙмышы ошо алтын погонлылар ихтыярында. Улар менән һөйләшә алырмы? Юҡмы? Нисек хәл итерҙәр? Яңынан төрмәгә ябырҙар микән? Ул, кәйефе төшөүҙән ҡурҡып, һүҙ башланы.

– Әхмәтшаһ хәҙрәт, Һеҙ ҡасандан бирле Санкт-Петербургта йәшәйһегеҙ?

– Беҙҙең ғаилә Жангир хан менән электән дуҫ йәшәне. Мин тәүҙә уның улы Сәхиб-Гәрәй солтандың тәрбиәсеһе булып бында йәшәнем. Өс йыл Ғөбәйҙулла солтан менән уның ағаһы Әхмәт-Гәрәй солтандың тәрбиәсеһе сифатында Ырымбурға ҡайтып, Неплюев корпусында хеҙмәт иттем. 1849 йылдың көҙөндә тәхетҡалаға килгәйнек.

– Бында Һеҙ ҙә уҡырға индегеҙме?

– Юҡ. Үҙебеҙҙең ике солтандың ислам тәғлимәттәренән уҡытыусыһы һәм тәрбиәсеһе итеп Пажеский корпусҡа эшкә алдылар. Уҡыуҙы тамамлағас, бер аҙ Новочеркасскиҙа, Ырымбурҙа, Вильнола хеҙмәт иттек. Хәҙер өсөнсө йыл инде яңынан Санкт-Петербургта.

– Оҙаҡ бергә йәшәйһегеҙ икән. Һирәк-мирәк хат аша ғына бөтәһен белеп булмай шул. Әйткәндәй, Ғөбәйҙулла солтандың атаһы Жангир хан да, Рәсәй армияһы генерал-майоры дәрәжәһендә ине, тип һөйләйҙәр.

– Әлхәмделилла, государь-императорыбыҙ Николай I-нең Ҡырғыҙ-Ҡайсаҡтың Бүкәй урҙаһы ханы Жангирға[23] 1840 йылдың беренсе декабрендә "генерал-майор дәрәжәһе бирелде" тигән указы өйҙә һаҡлана. Жангир хан да Пажеский корпусты тамамлаған. Аҡмулла хәҙрәт, минең тәҡдим: мәсеткә барып намаҙ уҡып ҡайтайыҡмы?

– Өшөп торам бит әле. Тамаҡ ҡысыта, баш һыҙлаған кеүек.

– Ниңә әллә ҡасан өндәшмәй тораһығыҙ? Әйҙә, тиҙрәк ҡайтайыҡ.

***

Ғөбәйҙулла солтандың йортонда гувернант һәм медик вазифаһында Франциянан килгән мсье Ян де Фонише әфәнде йәшәй икән. Ул Мифтахетдинде шундуҡ дауаларға тотондо. Тәүҙә француздың төнәтмәләре, дарыуҙары һис килешмәй, уҡшытып йөҙәтте. Мифтахетдин һүҙ ыңғайында өләсәһе Шәһәрбаныуҙың дауалау серен әйткәйне, Әхмәтшаһ хәҙрәт ҡайҙандыр бер-ике әсмүхә мәтрүшкә һәм күпмелер бал алып ҡайтты. Шунан һуң Мифтахетдингә яйлап хәл керә башланы.

Француз әңгәмә ҡорорға ла әүәҫ булып сыҡты. Дарыуҙарын күтәреп инә лә йә һорашырға тотона, йә үҙе күреп белгән француз, урыҫ хәрбиҙәре, дәүләт эшмәкәрҙәре, артистары, яҙыусылары тураһында нимәләр әйтеп көлдөрөп ала. Мифтахетдин был мәҙәгерәк кешене беренсе күреүҙән яҡын итте. Мсье Ян де Фонише ҡаҙаҡ, урыҫ, француз һүҙҙәрен ҡушып йә шиғыр һөйләй, йә йырлап ебәрә. Моңо әллә ни юҡ үҙенең, ләкин ят көй нисектер күңелдә арбай. Күңеле күтәрелгән мәлдә Троицк төрмәһенең мүкләнгән һаҫыҡ стеналары, һис йоҡо бирмәгән ҡандала-бөрсәләре иҫенә төшә, һәм бөтә тәне тартышып, ҡолағы зыңлап, йөрәге дарҫлап тибергә тотона. Ул үҙен ҡулға алырға тырышһа ла, бер нәмә лә эшләй алмай. Әллә ниндәй уйҙар күңеленә өйкәлә. Йөрәгендә ғазаплана-ғазаплана яңы йыр тыуа:

Ағайыңды һағынаһың, алыҫ булһа,
Ят та яҡын булалыр, таныш булһа.
Дуҫың түгел, дошманың һөйөнәләр,
Ғәйептән Тәңрем биргән таҙың булһа.

Атанан бөтөн булып бала тыумайҙыр,
Үҙе үк сабып сығыр, насир[1] булһа.

---

[1] *Насир – ярҙам итеүсе.*

Дуҫың көлә, дошманың мыҫҡыллайҙыр,
Аяғың бер нәмәнән салыш булһа.

Гәүһәрҙең аҫыллығы – аҫыл ташы,
Берәүҙең миллион һумлыҡ ҡара башы;
Һөйәгең һөйәгемдән кәм, тимәйем,
Затығыҙ – затыбыҙҙың саҙаҡаһы.

Шиғырҙы мөгөрҙәй-мөгөрҙәй бер нисә тапҡыр ҡабатлағас, йөрәге урынына ултырғанды һиҙҙереп, йомшаҡ ҡына итеп зиһененә хәбәр ебәрҙе. Бер аҙҙан Мифтахетдиндең күңеле тынысланды. Тороп намаҙ уҡыны. Уның түшәктән ҡуҙғалғанын шәйләп, француз килеп инде. Тамағына күҙ һалды, дарыуын эсерҙе, һүҙен дауам итте.

– Мсье, Һеҙгә ныҡ ҡыйын булһа ла, ауыҙығыҙ менән тын алырға кәрәк булмаған. Ҡолаҡтарығыҙға ла мамыҡ тултырырға ине. Ҡышҡы Балтиканың дымлы еле – яуыз. Төрмә бөрсәһеләй, ул яңы килгән кешеләргә ябырыла. Ә беҙҙең Урта диңгеҙ һауаһы йомшаҡ, йөрәкте зәйтүн майы кеүек иркәләй. Шуға күрә йәй һайын Францияға ҡайтып урайым. Бәғзе йылды Ғөбәйҙулла солтан да ғаиләһе менән беҙгә ял итергә бара. Әйткәндәй, Һеҙ ниндәй милләттән?

– Башҡорт.

– Мсье Әхмәтшаһ Әбсәләмовтың туғанымы әллә?

– Юҡ, танышы.

– Һеҙ ҙә, мсье Мифтахетдин, Рәсәйҙең Һамар губернаһы Бөгөлмә яғынанмы?

– Хөрмәтле Ян де Фонише әфәнде, Рәсәйҙә губерналар, өйәҙҙәр сиге үҙгәреп тора. Сәбәбен Һеҙ яҡшы беләһегеҙҙер: империя күрше илдәрҙе, халыҡтарҙы үҙенә буйһондорған һайын ниндәйҙер үҙгәреш индерә. Рәсәйгә ҡушылған мәлдә беҙ “Башҡорт иле” тип атала инек. Империя биләмәләрендә губерналар ойоштора башлағас, башҡорттар төрлө территориаль берәмектәрҙә тороп ҡалды. Танышыбыҙ Әхмәтшаһ Әбсәләмовтың атаһы, заманында Ырымбур мосолмандары Диниә йыйылышы рәйесе, мөфти хәҙрәттәре дәрәжәләре алған Әбсәләм Абдрахмановтың тыуған төйәге – элекке «Башҡорт иле», әлеге Һамар губернаһы Бөгөлмә өйәҙе Абдрахман ауылы. Ә мин – Ырымбур губернаһы (хәҙер Өфө губернаһы) Бәләбәй өйәҙе Туҡһанбай ауылынан. Тыуған еремдең тәбиғәте, әйтерһең, әкиәт донъяһы: бормаланып-бормаланып ярһыу йылға аға. Дим тип атала ул. Тирә-йүндә томбойоҡло хозур күлдәр, ҡара урмандар, үркәсле тауҙар, сәскәле туғайҙар йәйрәп ята… Әле уларҙы иҫкә төшөргәс, күңел тулышты. Һағындырған, күптән ҡайтҡан юҡ.

– Нишләп?

– Һөйләй башлаһаң, тарихы оҙон. Бер-ике һүҙ менән генә аңлатып булмай, шуға күрә икенсе ваҡытҡа ҡалдырайыҡ. – Мифтахетдин французға ҡараны. Тегеһе «мин риза» тигәндәй, йылмайып ҡуйҙы.

– Һеҙ, Ян де Фонише әфәнде, Ғөбәйҙулла солтанды күптән беләһегеҙме?

– Байтаҡ йылдар. Мин тәүҙә Жангир хандың Жаскустағы һәм Ырымбур менән Сәйет биҫтәһе арауығындағы Оло хан һарайҙарында хеҙмәт иттем. Уның балаларына француз теленән дәрес бирҙем. Әйткәндәй, Ғөбәйҙулла солтандың һәм уның бер нисә ағаһының әсәләре ханша Фатима[24] – Ирәндек буйы Ҡыҙыл йылғаһы үҙәнендә йәшәгән Тамъян ырыуынан, башҡорт кантоны ҡыҙы.

Был һүҙҙәрҙе ишеткәс, Мифтахетдин, өнмө-төшмө тигәндәй, тирә-яғына ҡаранып алды ла, үҙенең тулҡынланғанын белгертмәҫкә тырышып, тиҙерәк һорау бирҙе:

– Мсье Ян де Фонише, Һеҙ, Жангир хандың ҡатындарының береһе ханша Фатиманы Тамъян ырыуы ҡыҙы, тинегеҙ. Уны ҡайҙан белдегеҙ? Үҙе һөйләнеме?

– Бер йылды матур йәй көнөндә беҙ хан Жангир, ханша Фатима һәм балалары, батырҙар, аҡындар, һаҡсылар эйәртеп, Ҡыҙыл йылғаһының әкиәт донъяһылай хозур яланына Тамъян башҡорттары йыйынына барҙыҡ. Һыйландыҡ, төрлө уйындарҙа, ярыштарҙа ҡатнаштыҡ. Ҡайтып килгәндә ханша Фатима ауырып китте. Хан Жангирҙың ханшаны тиргәгәне әле лә иҫемдә: «Башҡорттарыңды күрһәң, үҙеңде онотаһың. Һин ете бала әсәһе. Йәштәр ыңғайына һәр ярышта ҡатнашмаһаң да була. Ана, хәҙер ауырып киттең», – тип. Ниндәй ярышта ҡатнашыуы тураһында һүҙ булғандыр, әйтә алмайым, әммә ханша Фатима оҙаҡ ҡына ауырыны.

Сәләмәтләнгәс, йырларға әүәҫләнде. Далала август, сентябрь айҙарында йылы, тыныс, йондоҙло кистәр күп була. Ханша Фатима ошо мәлдәрҙә бигерәк хисләнә торғайны:

Ирәндеккәй тауҙың аръяғында
Үркәсләнеп ята Йәнгүҙәй.
Шунда ғына тыуҙым, шунда үҫтем,
Йәнгүҙәйҙе күрмәй йән түҙмәй.

Ирәндеккәй тауын, әй, буйланым,
Йәнгүҙәйҙә ҡумыҙ уйнаным.
Тыуған ерҙе ташлап китә алмай
Йырланым да шунда йырланым.

Йәнгүҙәйҙә ҡалған ҡумыҙымдың
Өҫкө телкәйҙәре еҙ генә.
Үҙ башыңды үҙең һаҡламаһаң,
Сит илдәргә китеү тиҙ генә.

Бына ошондай башҡорт йырҙарын көслө һәм моңло тауышы менән һуҙып ебәрһә, Һеҙгә әйтәйем, мсье Аҡмулла, донъя хәсрәттәре онотола, күңел ләззәтлектең иң юғары нөктәһендә йөҙә башлай. Ханша Фатиманың сихри моңон фортепьянола, ҡырғыҙ-ҡайсаҡ, башҡорт уйын ҡоралдарында виртуоз уйнауын урыҫ чиновниктары ла яратып тыңларҙар ине. Рәсәй императоры Николай I һәм уның ҡатыны Александра Федоровна ла уның ҡумыҙҙа уйнауын, йырлауын ятаҡандар. Бүләктәр биргәндәр[25]. Бер мәл Ҡазан университеты профессорҙары йыйылышында сығыш яһап, уларҙың һушын алды. Рәсәйҙең генерал-майоры хан Жангир оҙаҡ йылдар Ҡазан университетында попечитель советы ағзаһы булды, байтаҡ ярҙам күрһәтте. Ә мин өс йыл хан һарайында хеҙмәттән һуң, кеҫәгә бер аҙ аҡса туплағас, Парижға ҡайтып, университеттың медицина бүлеген тамамланым. Францияла эш эҙләп торманым, өйләндем дә яңынан Рәсәйгә килдем. Ул саҡта әле Ғөбәйҙулла солтан Санкт-Петербургта Пажеский корпуста уҡып йөрөй ине.

***

Һауығып өс-дүрт көн торғас, Мифтахетдин иртән иртүк Ғөбәйҙулла солтан менән Ҡышҡы һарайға китте. Уны батшаның ҡабул итеү бүлмәһендә ҡалдырҙылар, ә Ғөбәйҙулла солтан ишек төбөндә баҫып торған флигель-адъютант менән император янына инде. Александр II янында жандармдар шефы, граф Петр Шувалов, эске эштәр министры, генерал-адъютант Александр Тимашев, Дәүләт секретары Дмитрий Сольский бар ине. Ғөбәйҙулла солтан

кергәс, батша күҙен өҫтәлдән яй ғына күтәреп, йәгеҙ, кем һүҙ башлай тигәндәй, тегеләргә боролдо.

Граф Шувалов быны һиҙҙе.

– Император Ғали йәнәптәре, Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдиновты арестант бүлексәһенән ҡотҡарыу яғында түгелмен, – тине, урынынан тороп. – Беренсенән, унын документтары шикле. Белмәҫһең, әллә башкирец, әллә ҡырғыҙ-ҡайсаҡ ул. Икенсенән, далала нимә эшләп йөрөй?! Беҙ әле Төркөстандың төрлө яғында хәрби хәрәкәттәр алып барабыҙ. Аҙым һайын ҡырғыҙ-ҡайсаҡ хандарының, солтандарының әле бер, әле икенсе йәшерен ғәскәрҙәренә осрайбыҙ. Дала буйлап йөрөгән шпиондары, төрлө провокациялар ойоштороп, байтаҡ уңышһыҙлыҡҡа килтерҙе. Минеңсә, Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдинов кеүек шикле кешенең аяғы унда баҫырға тейеш түгел. Хәҙер беҙҙең төрмәләр бик һәйбәт. Ултырһын шунда.

Ғөбәйҙулла солтан, жандармдар шефы, граф Шувалов һөйләй башлағас та, үҙенең Мифтахетдинде штрафной бүлексәһенән ҡотҡарыу ниәте барып сыҡмаясағын аңланы. Рәсәй империяһы именлеге өсөн яуаплы бында ултырыусылар уға ҡаршы әҙерлек менән килер, тип һис уйламағайны. Тимәк, бөгөн өндәшмәҫкә, түҙергә! Ул үҙ-үҙенә шундай әмер бирҙе лә батшаға боролоп баҫты.

– Граф Петр Андреевич дөрөҫ әйтә, Император Ғали йәнәптәре, бер туземецтарға ҡаршы һуғыш алып барғанда, икенсе туземецты төрмәнән ҡотҡарыу йүнлегә алып бармаҫ, – тине генерал-адъютант Тимашев, дуҫының һүҙен ҡеүәтләп. – Етмәһә, думбыра күтәреп, ҡырғыҙ-ҡайсаҡ балаларын уҡырға-яҙырға өйрәтәм, ти. Минеңсә, туземецтарға белем кәрәкмәй. Иң һәйбәте – наҙан халыҡ. Наҙандарҙы ҡайыҙлап тоторға була. Элек батшабикәләребеҙ Елизавета Петровна, Бөйөк Екатерина II, башкирецтар баш күтәргән һайын уларҙың мәсеттәрен, мәҙрәсәләрен емерә ине. Ә хәҙер киреһенсә: көн дә тиерлек туземецтарға йә мәсет, йә мәҙрәсә асабыҙ. Туҡтатырға кәрәк. Империяла башкирецтарҙан башҡа ла боласылар күбәйҙе. Уларҙы ултыртырға төрмәләрҙә хәҙер урын юҡ. Мәсет, мәҙрәсә төҙөгәнсе, яңы төрмәләр һалырға тәҡдим итәм, Император Ғали йәнәптәре!

Былар һөйләп бөткәс, батша, танауын, мыйығын һыпырып, ҡарашын Ғөбәйҙулла солтанға йүнәлтте. Императорҙың йөҙөндә кәйефһеҙлек һиҙелә. Иртәнән бирле батша тик күңелһеҙ хәбәрҙәр генә ишетә бит.

Тәүҙә канцлер Александр Горчаков Көнсығыш Төркөстанда, Ҡытайҙан айырылып, саф ислам ҡанундарына тоғро уйғыр ханлығын иғлан иткән Яҡуб бәк Мырҙаның илселәре килгәнен әйтте. Улар Рәсәйҙән үҙҙәренең дәүләтен таныуын һорайҙар һәм дипломатик мөнәсәбәт урынлаштырырға, ҡорал һатып алырға ниәтләйҙәр икән. Шул уҡ ваҡытта Семипалатинск янында урынлашҡан батша ғәскәрҙәре башлығы генерал Бобков Яҡуб бәк Мырҙа[26] башкиҫәрҙәренең ҡотҡо ойоштороуҙарын, һөҙөмтәлә ике йөҙләгән империя һалдаты һәм офицеры һәләк булыуын хәбәр итә. Ҡатмарлы мәсьәлә. Шуға ла Яҡуб бәк Мырҙа менән һөйләшергә ислам дине ҡанундарын белгән, хәрби һәм дипломатик һәләтле, бик ышаныслы кеше кәрәк, тине канцлер. Император, бер аҙ өндәшмәй, тегегә һынаулы ҡараш ташланы. Ышаныслы, тимәк, батшаға яҡын кеше кәрәк. Икеһе лә быны һүҙһеҙ аңланы.

– Тағы мөһим мәсьәлә, – тип дауам итте Александр Горчаков, – Германия канцлеры Рәсәйҙең эшкәртелмәгән кейек тиреләрен үҙ территорияһы аша Францияға ебәреүҙе тыйған. Моғайын, пошлина хаҡын арттырырға ниәтләйҙер. Ошоно иҫтә тотоп, «Бульдог» Бисмаркка[27] (Александр Германия

канцлерын һәр саҡ «Бульдог» ҡушаматы менән атап йөрөтә) «Һеҙҙән хәрби ҡорал һатып алыу туҡтала» тигән нота тәҡдим итәм.

Былдай аҙымға батша һис тә бармаясаҡ. Беренсенән, Германия императоры һәм Пруссия короле Вильгельм I – Рәсәй императоры Александр II-нең әсәһе Александра Федорованың (Фредерика-Луиза-Шарлотта-Вельгельмина) бер туған ағаһы. Икенсенән, улар Германия дәүләте менән һәйбәт мөнәсәбәттә. “Бульдог” Бисмарк шашына икән, нотаһыҙ ҙа туҡтатырға була. Александр Горчаковтың аҙым һайын немецтарҙы яратмағанын, французлдарҙы ихтирам итеүен белгертеүе императорҙың асыуын килтерҙе. Канцлер Төркиә хәлдәре тураһында һөйләй башлағайны, бөгөнгә ошолар етеп торор тигәндәй, ҡулына өҫтәлдәге ҡыңғырауҙы алды. Шундуҡ ишек асылды, һәм алтын аксельбантлы флигель-адъютант күренде. Александр Горчаков ирекһеҙҙән батша менән һаубуллашты.

– Толстой әҙерме? – тине Александр II асыулы тауыш менән.

– Курьер килеп етмәгән , бына-была көтәбеҙ, Император Ғали йәнәптәре.

– Яза бирергә.

– Кемгә, Император Ғали йәнәптәре: курьерғамы, әллә күсереп яҙыусыларғамы?

– Барыһына ла.

Александр II һуңғы көндәрҙә Лев Толстойҙың «Һуғыш һәм солох» романын яңынан уҡый башлағайны. Ул баҫма тексты яратмай. Шуға күрә китаптарҙы уға үҙенсәлекле каллиграфиялы күсереп яҙыусылар әҙерләп бирә. Кисә Аустерлиц һуғышы тураһында ул бик ҡыҙыҡһынып, китаптың ҡайһы бер урындарын ҡатҡат уҡыны. “Толстой Александр I-не яратмай, хатта мыҫҡыл итә, әммә яҙмаларында дөрөҫлөк бар, – тип уйланы ул. – Кутузов та уйлағандарын, пландарын асыҡ итеп хәбәр итеп бармай, нимәлер көтә, дөрөҫөрәге, императорҙың яңылышҡанын күҙәтеп тора ла үҙенең был мәсьәлә буйынса риза түгеллеген белдерә. Ҡарт төлкө, хәйләкәрҙең дә хәйләкәре, ләкин Аустерлицта еңелә. Бында Наполеондың хәрби талантын да инҡар итергә ярамай. Ике яҡтың хәлен аңлап, дошманына тоҙаҡты урынлы ҡуя. Ул, урыҫ ғәскәрҙәренең һул яҡ төркөмө командующийы генерал Буксгевдендың[28] Кутузовтың һүҙен бик үк иғтибарға алмауын белеп, тәүҙә уға ҡаршы һүлпән һуғыш алып бара. Тегеләр французлдарҙың хәйләһен аңламай алға китә һәм яңы туңған тәрән һыулы быуаларға табан ҡыҫырыҡлана. Ошоно ғына көткән Наполеон артиллерияһы быуаларҙағы боҙҙо ватырға тотона. Күҙ асып йомғансы 29 батальон пехота, 22 эскадрон кавалерия һыу аҫтына китә. Һуғышта командующийҙың бойороғон инҡар итеү яҡшы һөҙөмтә бирмәй. Быны һәр офицер аңларға тейеш! Нисек кенә булмаһын, Аустерлиц катастрофаһында Буксгевден менән бергә Кутузовтың да ғәйебе ҙур”.

Александр II бөгөн китаптың дауамын һис шикһеҙ уҡырға ниәтләнгәйне. Етмәһә, һөйәркәһе княжна Екатерина Долгорукаянан[29] хәбәр юҡ. Ауырып киткәненә бер аҙна, ә медиктар һаман диагноз ҡуя алмай. Пруссиянан яңы доктор саҡырырға кәрәк. Ул ошо уйҙар менән ҡыңғырауға үрелде. Ишектән ингән флигель-адъютантҡа ҡарамай ғына:

– Княжнанан хәбәр бармы? – тине.

– Юҡ, Император Ғали йәнәптәре.

– Император Йорто министры, граф Александр Адлербергка[30] хәбәр ит. Германиянан ҡатын-ҡыҙҙар өсөн доктор саҡыртһын. Курьерҙы хәҙер үк ебәрергә!

– Тыңлайым.

Флигель-адъютант йүгереп сыҡты һәм шундуҡ яңынан инде:

– Жандармдар башлығы, граф Шувалов Петр Андреевич һәм эске эштәр министры, генерал-адъютант Тимашев Александр Егорович.

– Толстойҙың китабы килеп еттеме?

– Юҡ, император Ғали йәнәптәре.

– Ғәйеплеләр табылдымы?

– Курьерҙың сумкаһы яңылыш ҡулынан төшөп киткән дә ҡулъяҙмалар елгә осҡан.

– Язаларға! Язаларға! – Император ниңәлер ҡыҙып китте. Күсереп яҙыусылар романды иртәгә яңынан әҙерләйәсәктәр, бер көнгә түҙергә була, ләкин батшаның ниәте бөгөн уҡыу ине. Императорҙың теләгән йүнһеҙ курьер үҙгәртә! Александр II бер аҙ һүҙһеҙ торҙо ла, иренен ҡымтып, теш араһынан ғына: «Шувалов менән Тимашев инһен», – тине.

Өҫтәл артына килеп ултырыу менән, улар батшаның кәйефһеҙ булыуын аңланы. Сәбәбе княжна Екатерина Долгорукаяның ауырыуы һәм «ҡарт алаша», канцлер Александр Горчаковтың, императорҙың кәйефенә иғтибар итмәй, сүп өҫтөнә сүмәлә өҫтәп, Төркиә, Франция, Бөйөк Британия илдәре, бигерәк тә Ҡытай менән бәйләнештәрҙең уңышһыҙлыҡтарын хәбәр итеүелер, тип уйланы был икәү. Шуға күрә граф Петр Шувалов күтәренке күңел менән һүҙҙе уңыштарҙан башланы.

– Император Ғали йәнәптәре, Һеҙҙең күрһәтмә үтәлде. Ауыл старосталары, урындағы жандармерия етәкселәре һәм офицерҙары тураһында яңы ҡағыҙәләр беҙҙең тарафтан эшләнеп, Сенат менән килешеп, губерналарға ебәрелде. Ошо көндәрҙә ун студент ҡулға алынды. Фатирҙарында тентеү үткәреү уларҙың террорист Дмитрий Каракозовтың эйәрсендәре икәнлеген күрһәтте. Шартлатҡыстар, Санкт-Петербург, Мәскәү, Киев генерал-губернаторҙарының һәм Һеҙҙең, Император Ғали йәнәптәре, маршруттар төшөрөлгән карталар табылды. Ҡулға алыныусы студенттар арһында ике туземец та бар.

Граф Петр Шувалов күтәренке күңел менән һөйләһә лә, император өсөн был һәйбәт хәбәр түгел ине. Үҙенде үлтерергә йөрөүҙәре тураһындағы яңылыҡты нисек шатланып ҡаршы алаһың?! Шуға ул, асыуланғанын белгертмәҫкә тырышып, стенаға эленгән атаһы император Николай I-нең портретына бородо, иркен итеп тын алып, көрһөнөп ҡуйҙы һәм:

– Флигель-адъютант, полковник, кенәз Жангиров Ғөбәйҙулла Сыңғыҙхан Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдинов тигән бер башкирецты арестант бүлексәһенән азат итеүҙе һорай. Һеҙ (был һүҙгә император баҫым яһаны) беләһегеҙ, полковник Жангиров – минең ышаныслы кешем, әммә минең өсөн империяның именлеге мөһимерәк. Шуға күрә һеҙҙең менән кәңәшләшергә булдым, – тине.

– Император Ғали йәнәптәре, башкирец Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдиновтың эше беҙгә таныш. – Генерал-адъютант Александр Тимашев тороп баҫты. Александр II һымаҡ мыйығын һыпырып алды ла ҡуҡырайыбыраҡ һүҙен дауам итте. – Мин полковник Жангировтың башҡаларҙың хеҙмәтенә ҡыҫылып йөрөүен өнәп етмәйем. Кешеләрҙе төрмәгә ултыртыу һәм уларҙы сығарыу – жандармерия менән Эске эштәр министрлығының бурысы... Мин... мин... – Шул саҡ ишек асылды, һәм флигель-адъютанттың көр тауышы яңғыраны.

– Дәүләт секретары Дмитрий Сольский ярҙамсылары менән.

– Инһендәр, – тине император. Тегеләр өҫтәл артына ултырыуы булды, тағы ишек асылды.

– Флигель-адъютант, полковник, кенәз Жангиров Ғөбәйҙулла Сыңғыҙхан һәм башкирец Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдинов.

Батша бер жандармдар башлығына, бер эске эштәр министрына ҡарап алды ла:

– Полковник Ғөбәйҙулла Жангиров үҙе генә инһен, ә Камалетдинов сын Камалетдинов менән һөйләшергә бер аҙҙан Александр Тимашев үҙе сығыр, – тине.

Император янына Ғөбәйҙулла солтан инеп киткәс, Мифтахетдиндең йөрәге кинәт сәнсеп-сәнсеп алды. Ниндәйҙер бәлә килерен һиҙә, ахрыһы, тип уйлап өлгөрмәне, батша янынан үҙҙәрен ҡаршы алған флигель-адъютант кире әйләнеп сыҡты ла өҫтәлендәге бәләкәй еҙ ҡыңғырауҙы шылтыратты. Ҡулы менән әйҙәп, Мифтахетдинде үҙе янына саҡырҙы. Ҡыңғырау тауышына ишеге асыҡ ҡаршы бүлмәнән алтын аксельбантлы, мыйығы яңы сығып килгән йәш флигель-адъютант килде.

– Государь-император Ғали йәнәптәре башкирец Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдиновты Эске эштәр министрлығына оҙатырға ҡушты!

– Аңламаным? Подвалынамы, әллә...

– Генерал-адъютант Александр Тимашевтың ҡабул итеү бүлмәһенә! – Бер аҙ Мифтахетдингә ҡарап торҙо ла: – Һыйларға онотмаһындар! Һәйбәт итеп, башкирецты! – тине. Үҙе йылмая биреп, баш бармағын өҫкә күтәрҙе.

Ҡышҡы һарайҙың матурлығын Мифтахетдин күрмәне. Кергәндә лә, сыҡҡанда ла коридорҙар, залдар буйлап, оҙатып йөрөүселәрҙән ҡалмаҫҡа тырышып, шәп-шәп атлап үтте. Стеналарҙағы картиналар, мөйөштәрҙәге кешеләр, төрлө йәнлектәр скульптуралары күҙенә сағылып ҡына ҡалды. Хәйер, батша һарайы күркәмлегенә иғтибар итергә кәрәк, тигән уй башына ла кереп сыҡманы. Уны арестант бүлексәһенән ҡотолоу мәсьәләһе генә борсой ине. Мыйығы яңы сығып килгән йәш флигель-адъютант артынан йүгерә-атлай сыҡты ла каретаға ултырҙы.

Эске эштәр министрлығы ихатаһы алдында уларҙы оҙон буйлы бер нисә полицай ҡаршы алды. Мифтахетдинде оҙатып килгән флигель-адъютант тегеләргә ҡысҡырып нимәлер әйтте. Оҙаҡ көттөрмәй, министрлыҡтан алтын аксельбантлы ике адъютант сыҡты. Береһе тәүге көн Ҡышҡы һарай майҙанында Мифтахетдиндең документтарын тикшергән жандармға оҡшаған. Оҙатып килеүсе флигель-адъютант ошо офицерҙы ситкәрәк алып барып, көлә-көлә ниҙер һөйләне. Карета янына килеп, Мифтахетдиндең ҡулын тегенең ҡулына “шап” тотторҙо ла ҡайтып китте.

Ике адъютант уртаһынан яй ғына атлап өҫкө ҡатҡа күтәрелделәр. Ниндәйҙер гәлсәр люстралы зиннәтле бүлмәгә ингәс, теге жандармға оҡшағаны, өҫтәлдәге бәләкәй еҙ ҡыңғырауҙы сыңғырсай бармағына элеп, өс тапҡыр шылтыратты.

Тауышҡа йомошсо офицер килеп керҙе.

– Өҫтәл ойоштор! Сәй, шарап һәм һәйбәт закуска! Ҡунаҡ килгән. Башкирец! – Башкирец һүҙенә баҫым яһап, баш бармағын өҫкә күтәрҙе.

Мифтахетдин быларҙың һөйләшеүен иғтибар менән тыңлаһа ла, бик үк аңлап етмәне. “Башкирец” һүҙен әйткәс, адъютанттарҙың тегеһе лә, быныһы ла баш бармаҡтарын өҫкә күтәрҙе. Ҡыҙыҡ. Башкирец һәйбәт кеше, йәки йүнһеҙҙәр тине микән? Баштарында ниндәй уй бар, белмәҫһең? Шарап эсерергә йыйыналар һымаҡ? Әллә үҙҙәренең ғәҙәте, әллә тәртип бында шулай.

Оло өҫтәл, әкиәт батшалығындағы тиҙлектә, аҡлы-ҡыҙыллы шарап шешәләре, төрлө һый менән тулды. Хәҙер ултырырға ла мөмкин. Мифтахетдин текәлеп ҡулына ҡараны. Тегеләр быны нимәгә ишара яһағанын һиҙҙе, туалетҡа алып барҙылар. Ниһайәт, өҫтәл артына йыйылдылар. Ике адъютант янына тағы ике полиция офицеры килде. Нәҙек оҙон стакандарға шарап ҡойолдо.

Ҡабарып торған һаҡал-мыйыҡ өҫтөндә йәйелеп ятҡан һорғолт-ал танаулы адъютант һүҙ башланы. Ул Мифтахетдин Ҡышҡы һарай янында күргән жандармға оҡшаған.

– Әфәнделәр! Бөгөн беҙҙә ҡунаҡта Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдинов. Башкирец! Танышыу хөрмәтенә! – Ул стаканын түңкәрҙе лә ыҫланған ит ашарға тотондо. Ҡунаҡҡа ҡараны.

– Офицер әфәнделәр, мин, мин шарап эс..., – Мифтахетдин һүҙен әйтеп бөтмәне, оло һорғолт-ал танау бүлмәне яңғыратып көлөп ебәрҙе.

– Һо-һо-һо! Чудесно! Һеҙҙе телһеҙ икән тип уйлағайным. Хаталанғанмын. Таныш булайыҡ, Эске эштәр министры генерал-адъютант Александр Тимашевтың баш адъютанты, полковник, кенәз Ярослав. Бөйөк Ярослав Мудрый нәҫеле!

Өҫтәл артында ултырған башҡалар ҙа үҙҙәре менән таныштырып сыҡты.

– Мин Мифтахетдин...

– Беләбеҙ. Государь-императорыбыҙҙың ҡунағы. Һеҙҙе килтергән флигель-адъютант был турала әйтте. Ә ҡайҙа тораһығыҙ?

– Ғөбәйҙулла солтан Жангировта йәшәйем.

– Һо-һо-һо! Еще чудесно! Был яңылыҡ өсөн һис шикһеҙ эсергә кәрәк. Кенәз Жангиров – беҙҙең дуҫ! – Баш адъютант стакандарға шарап ҡойҙо. Тегеләре, әҙәп һаҡлап, йылмайып, бер баш адъютантҡа, бер Мифтахетдингә ҡаранылар.

– Һеҙҙең иҫәнлеккә! – Стаканды түңкәргәс, барыһы ла, сәнскескә элеп, ауыҙҙарына яйлап ыҫланған ит тултырҙы, унан һуң тоҙланған ҡыяр кетерләтте.

Мифтахетдин да алдындағы ризыҡтарҙың береһенән, ҡош итенә оҡшағанын шәйләп, ауыҙына ҡапты. Ул ыҫланған Кавказ фазаны ине. Эйе, эйе, Кавказ фазаны. Биш былтыр элек Әстерханда ашағайны. Батшалар ризығының тәме онотолмаған. Ул эстән генә йылмайып ҡуйҙы. Сәй килтерҙеләр. Баш адъютанттың һорғолт-ал танауы күҙгә күренеп ҡыҙарҙы. Күҙендә йомшаҡ йылмайыу беленде. Уның йөҙө үҙгәргәнен күргәс, Мифтахетдиндең эсенә йылы керҙе. “Хисле, йомшаҡ йылмая белгән кеше насарлыҡ эшләргә тейеш түгел”, – тип уйланы ул. Башҡалары ла бик ярымлы. Ҡаршыһында ултырған ҡалмыҡҡа оҡшағанының да йөҙөнән йылмайыуы һис юғалмай. Тар һыҙыҡ булып һуҙылған ҡыҫыҡ күҙе эскерһеҙлек бөркә, ә ҡыҙҙарҙыҡы кеүек ҡыйғас ҡашы уның нескә күңеллелеген иҫбатлап, яҫы битенә ниндәйҙер сихри мөләйемлелек өҫтәй кеүек. Эске эштәр министрлығында ултырһалар ҙа, һис тә кеше рәнйетеүселәргә оҡшамағандар. Бер аҙҙан бығаса гел ашанып ултырған икенсе адъютант өндәшәһе итте:

– Тимәк, Һеҙ ҡырғыҙ-ҡайсаҡ?

– Юҡ. Мин – башҡорт.

– Ғөбәйҙулла солтан Жангиров – Сыңғыҙхан ҡырғыҙ-ҡайсаҡтың Бүкәй урҙаһы ханы улы. Ул – Государь-императорыбыҙҙың флигель-адъютанты, полковник, кенәз.

– Беләм. Беҙ... – Уның һүҙен ниңәлер оло ҡыҙыл танау бүлдерҙе.

– Башкирецтар крайынан килдегеҙме?

– Эйе.

Табында ултырған өс офицер бер-береһенә ҡарашып алдылар ҙа тәмәке тартырға тип ҡуҙғалдылар. Ә баш адъютант һүҙҙе дауам итте.

– Һеҙгә Ырымбур йыраҡмы?

– Әллә ни түгел.

– Унда булғанығыҙ бармы?

– Йәшәп тә алдым.

– Һо-һо-һо! Чудесно! Һеҙгә хәҙер иҫ китәрлек яңылыҡ әйтәм. Беҙҙең министр, генерал-адъютант Александр Тимашевтың прабабушкаһы – башкирка!

– Булмаҫ!

– Еще как! Кенәз Шағәле Шаҡман нәҫеленән! Капитан Иван Лаврентьевич Тимашев өйләнгәс, Тамъян башкирецтары уға ете мең дисәтинә ер бүләк итәләр[31]. Шунан ул күтәрелеп китә. Хәҙер уларҙың нәҫеле – иң бай алпауыттар!

– Хөрмәтле кенәз Ярослав әфәнде, был хәбәрҙе Һеҙ ҡайҙан алып һөйләйһегеҙ?

– Генерал-адъютант Александр Тимашев мөлкәтенең сығанағын күрһәткән делоһында "1751 йылдың 5 ноябрендә Иван Лаврентьевич Тимашев ете мең дисәтинә башкирецтың вотчина ерен етмеш тәңкәгә һатып алды" тигән документ бар. Кейәүе булмаһа, уға кем етмеш мең урынына етмеш тәңкәгә ер һата! Аңлашылдымы?

– Бигүк аңлап етмәнем. Бәлки, Һеҙ яңылышаһығыҙҙыр?

– Һо-һо-һо! Чудесно! Мин бер ҡасан да яңылышмайым! – Ул стаканына тағы шарап ҡойҙо ла эсеп ебәрҙе. Танауын фырлатып тын алғас, һүҙен дауам итте. – Генерал-адъютант Александр Тимашевтың бабушкаһы – полубашкирка, получеркеска. Уларҙың да Башкирский крайҙа ерҙәре күп. Ә министрҙың әсәһе – великая поэтесса Екатерина Загряжеская[32]. Пушкиндың йән дуҫы булған госпожа...

Баш адъютант һөйләгәндәр Мифтахетдин өсөн ҙур яңылыҡ ине. Был хәбәрҙе ишеткәс, ул үҙ-үҙен онотто. Өҫтәлдәге шарап тултырылған стаканды алды ла ауыҙына түңкәрҙе. Теге ҡош итен, ҡорот ҡапты. Сәй эсте. Ҡаршыһындағы оло ҡыҙыл танау ҙа мыш-мыш ашаныуын белде.

Мифтахетдин күпме уйланмаһын, үҙен Эске эштәр министрлығының ошо бүлмәһенә килтереүҙәренең сәбәбенә һис төшөнә алмай. Һыйлар өсөн түгелдер бит! Бында нимәлер бар. Йә мыйығы яңы сығып килгән флигель-адъютант күрһәтмәне дөрөҫ аңламаған, йә былары ниндәйҙер интрига ҡора.

Оло ҡыҙыл танау иҫерҙе, мыйығы һелкенә, осҡолоҡ тота башланы. Әммә үҙ-үҙен ҡулға ала белә икән. Башын өс тапҡыр һелкетте лә тороп баҫты.

– Хөрмәтле Мифтахетдин Камалетдинович, был стаканды Һеҙҙең өсөн эсәм! Гениальный повесть "Ҡуҙый Күрпәс һәм Маянһылыу"ҙы яҙған башкирецтар өсөн эсәм! Мин үҙем дә шағир. Публикацияларым күп.

– Кенәз Ярослав әфәнде, "Ҡуҙый Күрпәс һәм Маянһылыу" повесы...

– Мин точно беләм! Иван Лаврентьевич Тимашевтың ҡатынының туғаны, Тамъян ырыуынан булған башкирец Тимерғәле яҙған. Суҡындырылған исеме – Тимофей Савельев сын Беляев. Әйткәндәй, Һеҙ Санкт-Петербургта тағы нисә көн тораһығыҙ?

Шул саҡ баяғы адъютант йүгереп тиерлек килеп керҙе лә тегенең ҡулына бер ҡағыҙ тоттороп сыҡты. Ҡыҙыл танау бер ҡағыҙға, бер Мифтахетдинға ҡарап алды. Стаканға шарап ҡойоп эсте.

– Дауам итегеҙ, мин тыңлайым.

– Бында күпме торасаҡты белмәйем. Эш нисек сығыр.

– Ниндәй эш?

– Ул турала Ғөбәйҙулла солтан Жангиров һөйләнеп йөрөмәҫкә ҡушты.

– Һо-һо-һо! Чудесно! Һеҙ кем? Был йортта бөтә һорауҙарға ла тулы һәм аныҡ яуап бирәләр! Аңланығыҙмы?

– Аңлаған кеүекмен. Мин – Мифтахетдин, Камалетдинов улы Камалетдинов...

– Был турала беләбеҙ. Санкт-Петербургка ни өсөн килдең?

Әле генә "Һеҙ" тип ихтирам менән өндәшкән кеше тамаҡ йырып аҡыра башланы. Мифтахетдин күтәрелеп баш адъютантка ҡараны һәм аптырап китте:

ҡыҙыл танауы яңынан һорғолт-ал төҫкә кергән. Йомшаҡ йылмайған күҙ, нәфрәт сәсеп, мейеңде бырауларға әҙер.

Шул саҡ ишекте асып икенсе адъютант французса “Министр генерал-адъютант Тимашев килә” тип өндәште. Унынң артынса ике офицер йүгереп кереп, Мифтахетдинде ҡултыҡлап алды. Аҫҡа, зинданлы подвалға, алып төштөләр. Камераға индереп бикләп тә ҡуйҙылар.

Ярты сәғәттән уның янына бер ҡулына ҡамсы, икенсеһенә ҡағыҙ-ручка тотҡан полицай эйәртеп ҡаршыһында бая шарап эсеп ултырған ҡыйғас ҡашлы ҡалмыҡ керҙе. Ултырҙы. Тәмәкеһен ҡабыҙҙы. Тешен күрһәтеп йылмайҙы. Ҡалмыҡтың мәсхәрәле ҡарашын һәм ҡомһоҙ йөҙөн күргәс, “Был мине ҡамсы менән һуҡтырасаҡ” тигән ҡурҡыныс уй Мифтахетдиндең башы буйлап саба башланы. Һәм был шундуҡ дөрөҫкә лә сыҡты. Полицай ҡағыҙ-ручкаһын өҫтәлгә ҡуйҙы. Мифтахетдиндең кейемен башына күтәрҙе лә, кирелеп, ҡабырғаһына ике тапҡыр ҡамсы төшөрҙө. Һуғыуы Троицк төрмәһендәгегә ҡарағанда ҡатыраҡ ине. Мифтахетдин тешен ҡыҫып түҙҙе, тауыш сығарманы. Ҡыҫыҡ күҙ мәсхәрәле йылмайҙы ла һүҙ башланы:

– Мин Эске эштәр министрлығының мөһим мәсьәләләр буйынса тәфтишсеһе подполковник Ҡалмыҡов. – Ултырғысын яҡыныраҡ килтерҙе. – Ә хәҙер һорауҙарға аныҡ һәм ҡыҫҡа яуап бирәбеҙ. Протокол яҙыла. Аңлашылдымы?

– Эйе.

– Һин кем?

– Мифтахетдин, Камалетдинов сын...

– Милләтең?

– Башҡорт.

– Ниндәй енәйәт өсөн төрмәлә ултырҙың?

– Иҫәнгилде һәм Батуч атлы Кесе урҙа ҡырғыҙ-ҡайсаҡ түрәләре жандармдар идаралығына ялыу яҙғандар ине.

– Нимә тип?

– Йәнәһе, мин Рәсәй батша ғәскәри хеҙмәтенән ҡасып йөрөйөм.

– Ә һин йыл һайын был бурысыңды теүәл үтәнеңме?

– Эйе.

– 18 йәштән алып төрмәгә ултырғансы ниндәй төбәктәрҙә хеҙмәт иттең?

– Дәфтәргә теркәп бармағанмын, иҫкә төшөрөү ҡыйын.

– Ҡыйын булһа ла, хәтереңде яңыртырға тура киләсәк. Ҡайҙа тыуғанһың?

– Ырымбур губернаһы Бәләбәй өйәҙе 12-се Башҡорт кантоны Күл-иле Меңле волосының Туҡһанбай ауылында.

– Һеҙҙең кантондың хеҙмәт итеү урыны ҡайһы төбәктә билдәләнгән?

– Ырымбур губернаһы Тоҙтүбә янында.

– Һин унда һуңғы тапҡыр нисәнсе йыл булдың?

– 185...

– Хеҙмәтең нимәнән ғибәрәт ине?

– Беҙҙең кантон егеттәренә сик буйын һаҡлау түгел, ә Тоҙтүбәнән ылау менән тоҙ ташыу йөкмәтелгәйне. Әстерханға, Һарытауға, Һамарға, Бөгөлмәгә, Бәләбәйгә юл йөрөнөк.

– Аңлашылды. Һин ун ете йыл Тоҙтүбәнән тоҙ ташынныңмы?

– Юҡ. Ете йыл ғына йөрөнөм, ә һуңғы мәлдәрҙә хеҙмәт өсөн аҡса түләнем.

– Закон рөхсәт итәме?

– Эйе.

– Иҫәнгилде һәм Батуч яҙған ялыу нигеҙендә, һине төрмәгә ябып, “эш”еңде дүрт йыл алты ай ун биш көн тикшерҙеләрме?

– Шулай. Оҙаҡ соҡондолар, ғәйеп эҙләнеләр.

– Ауыҙыңды йүнләп ас! Нимә һөйләгәнеңде ҡолағың ишетмәй, ахырыһы! Ҡайһылай оятһыҙлана! Нисек ул “ғәйеп эҙләнеләр”?

– Минең “дело”ла өс йыл аҡса түләгән документ юҡ! Батуч менән Иҫәнгилде ялыуҙы 1864 йылда ыҙғышҡандан һуң яҙғайнылар. Жандарм идаралығынан ҡайтып, маҡтанып йөрөгәндәре әле лә күҙ алдымда. Судта ялыу яҙыу ваҡыты “1863 йылдың апрель айы” тип күрһәтелгән.

– Был нимә үҙгәртә?

– Бөтәһенең аҫтын өҫкә китерә! 1863 йылдың 14 майында – башҡорт кантондары, ә икенсе июндә башҡорт ғәскәре бөтөрөлә. Ғәскәр булмағас, беҙ хеҙмәт итә алмайбыҙ, икенсе төрлө әйткәндә, Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдинов батша хәрби хеҙмәтенән ҡасып йөрөмәгән булып сыға, ә ялыу яҙыу ваҡытын үҙгәрткәс – ғәйепле!

– Ә аҡса түләү мәсьәләһе нисек?

– Һуңғы мәлдәрҙә ауылға ҡайтып йөрөмәнем. Хәрби хеҙмәт өсөн аҡса ғына ебәрә инем.

– Тимәк, ағай-энең түләмәгән?

– Юҡ! Булыуы мөмкин түгел.

– Һин ғәйепле! Беренсенән, башкирецтар хәрби сословиенан тулыһынса Рәсәй империяһы Дәүләт Советының 1865 йыл 2 июль Указы нигеҙендә күсерелде. Аңлашылдымы? Икенсенән, аҡсаны үҙең барып түләргә тейеш инең! Суд, ике йыл ярымға штраф бүлексәһендә хеҙмәт итергә, тип дөрөҫ хөкөм сығарған! Тағы ҙур ғәйебең бар. Ҡырғыҙ-ҡайсаҡтарҙы государь-императорыбыҙға ҡаршы сығырға өндәмәләр яҙып йөрөгәнһең! Мин һине мәңгелеккә Себер ебәрер инем! Аҡын, имеш! Шағир, имеш! Наглец! Оят та юҡ, ни ҙә юҡ, государь-император янына керергә йөрөй. Тауышыңды сығарма, ҡорсаңғы башкирец! Етмәһә, “һинең кеүек яһилдарҙың башын эт кимерә” тип хөрмәтле Иҫәнгилде солтанды халыҡ алдында мыҫҡыл итеп, дала буйлап пасквиль таратып йөрөйһөң! – Ҡалмыҡ, ас бүре кеүек, Мифтахетдин янында тапанып торҙо ла полицайға үкерҙе.

– Һыҙыр ҡамсы менән! Ауыҙынан башҡаса өн сыҡмаҫлыҡ итеп һыҙыр!

Тегеһе шул әмерҙе көтөп кенә торған, ахырыһы. Йәһәт кенә Мифтахетдиндең кейемен башына һыпырҙы ла йән көсөнә ҡамсыһы менән арҡаһын ҡайыҙларға тотондо. Һо-һо-һо! Ғоп-ғоп-ғоп!

Бер мәл ишек асылды, һәм тәүҙә һорғолт-ал танаулы баш адъютант, уның артынса Ғөбәйҙулла солтан Жангиров күренде.

Мифтахетдин кенәз Ярославтың:

– Һо-һо-һо! Чудесно! – тигән яңғырауыҡлы тауышын ишеткәс, лыпылдап типкән йөрәге жыу итеп ярһып сәнсә башланы һәм аңын юғалтты. Ә Ғөбәйҙулла солтан был мәхшәрҙе күреп тә ҡалды, алдындағы һорғолт-ал танаулы баш адъютантты зиндан мөйөшөнә этәреп, дошманын өҙгөләп ташларға әҙер һеләүһендәй тегеләр янына һикерҙе: – Туҡта, ҡәбәхәт! – тип полицайҙың ҡулынан ҡамсыһын тартып алды ла йән көсөнә киҙәнеп тәүҙә ҡалмыҡтың йәмшек танауы буйлап һыҙҙырҙы, унан теге полицайға ҡолағын осора һуҡты.

***

Мифтахетдин күҙҙәрен асты. Ләкин керпектәре, үҙ ауырлығын күтәрә алмайса, кире ябылды. Тешен шығырҙатып ыңғырашты. О-оу! О-о-у! О-о-у! Әхмәтшаһ хәҙрәт уның ауыҙына сәй ҡойҙо. Француз менән икәүләп арҡаһындағы яраларҙы йыуып, май һөртөп бәйләнеләр. Бер аҙҙан ауырыу ыңғыраша-ыңғыраша яңынан йоҡоға талды. Көн артынан көн тыуа торҙо. Ниһайәт, Мифтахетдиндең

керпектәрен күтәреп, күҙен асырлыҡ хәле була башланы. Яйлап аңына килде. Ләкин ҡолаҡ төбөндә һаман баш адъютанттың:

– Һо-һо-һо! Чудесно! – тип үкергәне ишетелә.

Бөгөн ул уянғас иң тәүҙә башын һелкте. Ҡолағын һыпырҙы. Ә теге яңғырауыҡлы тауыш һаман ҡолағында зыңлай: "Һо-һо-һо! Чудесно! Һо-һо-һо! Чудесно!" Әллә иҫәрләнгәнме? Күҙен йомдо – ҡараңғы. Һаҡалын тартты – ауырта. Әйбер эҙләгәндәй, сыңғарсай бармағы менән ҡолағын соҡоп алды. Ә теге тауыш һис юғалмай, ҡайҙандыр геүләп килә "Һо-һо-һо! Чудесно! Һо-һо-һо! Чудесно!" Бына күҙ алдында ҡалмыҡтың ыржайған йөҙө пәйҙә булды. Ҡулында, ҡамсы.

Мифтахетдиндең уянғанын һиҙеп, мсье Ян де Фонише өндәшәһе итте:

– Ҡотто алдығыҙсы. Кеше бер аҙна йоҡлаймы?

– Аҙна буйы йоҡланыммы? – Ул, ҡалҡынырға уйлап, башын күтәрҙе.

– Берүк кинәт ҡуҙғала күрмәгеҙ. Үҙем ярҙам итәм. – Мифтахетдинде ултыртып, арҡаһына оло мендәр һөйәне. Төнәтмә ҡушып сәй эсерҙе. Битен, аяҡ-ҡулдарын йыуҙы. Бутҡа ашатты. Тағы сәй эсерҙе. Тегеңә хәл кергәнде күреп, һүҙ башланы. – Ниндәй йүнһеҙ бәндә... бер ғәйепһеҙ кешене йыртҡыстарса туҡматҡан?

– Эске эштәр министрлығының подвалында.

– Ысынмы?

– Күрәһегеҙ. Тәүҙә икенсе ҡаттағы зиннәтле бүлмәлә шарап эстек, төрлө аҙыҡ ашаныҡ. Унан һуң подвалға алып төшөп, ҡамсы менән һуҡтырҙылар.

– Кенәз Ярослав тигән бәндә тураһында ишетмәнеңме?

– Зиннәтле бүлмәлә бергә ултырҙыҡ. Башҡорттарҙы маҡтай-маҡтай, мине ул һыйланы.

– Әләйһә эштәр һәйбәттән түгел.

– Аңлап етмәйем. Үҙен эске эштәр министрының баш адъютанты тип таныштырҙы.

– Дөрөҫ, ул – адъютант. Әммә жандармдар шефы, граф Петр Шуваловтың һәм государь-император Александр II-нең иң ышаныслы кешеһе. Икенсе төрлө әйткәндә – шымсыһы. Генерал-адъютант Александр Тимашев адъютантынан шөрләй. – Мсье Ян де Фонише, һөйләнә-һөйләнә, ауырыуға дарыу ҡаптырҙы. Сәй эсерҙе.

Оҙаҡ ҡына һүҙһеҙ ултырҙылар. Фанцуз мендәрҙе яйлаштырҙы. Ашарға алып килде.

Бер аҙҙан Мифтахетдин ултырып арыны. Башын мендәргә терәне һәм күҙҙәрен йомдо.

Оҙаҡ йоҡланы. Һаташманы ла, төш тә күрмәне. Кисәге "Һо-һо-һо! Чудесно!" тип үкергән тауыш та ишетелмәне. Бүлмә тып-тын. Уянғас, ул тороп ултырҙы. Ҡулына тиҫбеһен алды, ауыҙ эсенән мығырҙана-мығырҙана, яйлап ҡына төймәләрен тарта башланы... Баш һау булһа, уға бәхет ҡунасаҡ. Бөгөн... бәлки, иртәгә... Шиғыр тыуҙы.

Үтә, тип, көндәр, ҡайғырма –
Яратҡан хаҡтың көнө күп.
Күркәмләнәбеҙ төрләнеп;
Мал бөтөп, баҡ[1] ҡунмаһа,

[4] *Баҡ – бәхет.*

Хур булып, әрһеҙләнеп,
Китәрһең йүнһеҙләнеп.
Халҡың ҡәҙер әйләһә,
Тулышырһың көрәйеп,
Йортоңа аҙъын юлыҡһа;
Аҙыр башың керләнеп.

Шиғырҙы иҫендә ҡалдырырға уйлап, ике-өс тапҡыр ҡабатлап алды. Күҙе менән ҡуйын дәфтәрен эҙләне. Күренмәй. Эй-эй, әттәгенәһе! Ул бит ауырып ята. Был арала дәфтәр ҡайғыһы булдымы ни? Үҙе теләмәһә лә, күҙ алдына тағы Эске эштәр министрлығының подвалындағы күренеш килеп баҫты... Ҡыйғас ҡашлы ҡалмыҡ аҡыра:

– Наглец! Хөрмәтле Иҫәнгилде байҙы халыҡ алдында мыҫҡыл итеп, “һинең кеүек яһилдарҙың башын эт кимерә” тип оранлап, дала буйлап пасквиль таратып йөрөйһөң! Ҡорсаңғы башкирец! Өн сыҡмаҫлыҡ итеп ҡайыҙла! – Был һүҙҙәр иҫенә төшкәс, тәне буйлап эҫе йүгерҙе. Маңлайына бөрсөк-бөрсөк тир бәреп сыҡты.

Мифтахетдин күңелен телгеләгән, йәнен йәберләгән ауыр хәлдән ҡотолорға тырышып күҙен йомдо.

Ғәжәп, һәр кем, бай булһа, уъа яҡшы дидар[1] әйләр,
Фәҡир меҫкенгә пәруа[2] юҡ, хурлыҡ менән зар әйләр.

Кейеме шәп, ялтырауыҡ ҡош тауистай,
Төҙөп майҙан, яландарҙа мәжлес ифтихар[3] әйләр.

Ғәжәптер: күрә тороп, фәҡирҙе күҙенә алмаҫ,
Вә ләкин байҙарҙы бик күңел түренән кибар[4] әйләр.

Эсендә бәъзе мулла бар, тәкәбберлек – Алла һаҡлаһын!
Кейеме иҫке ъаләмдән сәләм алыуҙы ъәр әйләр.

Уны шунса тоторҙар хур, дөрөҫлөгөн итерҙәр ъәр,
Гәрсә булһын ул ъалим – уны, гүйә, химар[5] әйләр.

Күренһә ҡапҡанан бер бай. Кәрәк ҡыръыҙ, кәрәк нуъай,
“Хуш килдең!” – тип уъа, һай-һай, баш әйеп сәфар[6] әйләр.

Гүзәллектә күркәм булһын, Лоҡмандай хикмәте булһын –
Ҡыҙъаныс! Бәхетһеҙ ирҙе фәҡирлек шәремсар[7] әйләр.

Ҡаҙаҡта булһа хужа, шатлыҡ менән итер иҡбал[8],
Өйҙәге үрмәксе төҫлө, фәҡирҙе тар-мар әйләр.

---

[1] *Дидар (ф.) – йөҙ, бит, сырай.*
[2] *Пәруа (ф.) – ҡайғыртыу.*
[3] *Ифтихар (ғ.) – маҡтаныу, ғорурланыу.*
[4] *Кибар (ғ.) – ҙур, бөйөк; ихтирам.*
[5] *Химар (ғ.) – ишәк.*
[6] *Сәфар (ғ.) - әйләнеп, өйөрөлөп, бөтөрөлөп йөрөү.*
[7] *Шәремсар (ф.) – оятлы.*
[8] *Иҡбал (ғ.) – эштең алъа барыуы, бәхет, уңыш.*

Хозур саҡтар менән мәғрур булып дәүер биш көнлөк,
Тамамлап үҙ көрлөктәрен фәҡирҙәрҙән нәфәр[1] әйләр.

Фәҡир Аҡмулла, кил, сабыр ит заман барышына һин,
Үҙең мәхҙүл[2], һүҙен мәрдүд[3] – һиңә кем иғтибар әйләр.

“Үҙең мәхҙүл, һүҙең мәрдүд – һиңә кем иғтибар әйләр”. Ул шулай һөйләнеп ята торғас йоҡлап киткән. Күҙен асһа, ҡаршыһында Әхмәтшаһ хәҙрәт китап уҡып ултыра. Мифтахетдиндең уянғанын күреп, яҡыныраҡ килде.

– Бисмилла, йөҙөгөҙҙә тынысланыу һиҙелә. Тимәк, яраларығыҙ уңала. Аллаһы Тәғәләнең ҡөҙрәте менән шулай була күрһен.

– Сәләмәтләнгәнемде тоям. Тик ҡай саҡ ҡабырғалар ҡысыта башлай. Түҙәр әмәл юҡ.

– Әлхәмделилла, яраларығыҙ уңала. Шуға ҡысый ул. Мсье Ян де Фонише майдарыу эҙләп киткәйне. Оҙаҡламай ҡайтырға тейеш. Хәҙер арҡағыҙ арығансы мендәргә һөйәлеп ултырығыҙ. Кис, йоҡлар алдынан, тағы май һөртөрбөҙ.

– Хәстәрегеҙ өсөн рәхмәт инде. Килдем дә Һеҙҙең башҡа бәлә булып ҡундым.

– Быңдай саҡта һәр мөьмин әҙәм Һеҙҙең кеүек ҡан-ҡәрҙәше тураһында ҡайғыртасаҡ. Әйткәндәй, нишләп Эске эштәр министрлығына барып сыҡтығыҙ?

– Үҙем дә белмәйем. Ғөбәйҙулла солтан батша янына инеп китте, ә мине тегендә оҙаттылар. Дөрөҫөрәге, пар аттарҙа алып барып ҡуйҙылар.

– Улай икән. Ниндәйҙер әтнәкәһе бар быны.

– Барҙыр. Мине бит тәүҙә һәйбәт итеп һыйланылар. Шарап эсерҙеләр. Генерал-адъютант Александр Тимашев нәҫел-нәсәбе тураһында һөйләнеләр.

– Ҡыҙыҡ. Нимә тип ләстит һатты һуң?

– Йәнәһе, уның прабабушкаһы башкирка. Шуға олатаһы әсәһенең туғаны Тамъян башҡорто Тимерғәлене аҫырауға алған. Уның “Ҡуҙый Күрпәс һәм Маянһылыу” тигән китабын сығарған. Суҡындырылған исеме Тимофей Савельев сын Беляев икән.

– Лә илаһи ил лалла. Был турала мин дә ишеткәйнем. Дөрөҫ булыуы мөмкин. Пугачев-Салауат батыр яуы мәлендә Екатерина II тарафынан ихтилалды баҫтырырға ебәрелгән карателдәрҙең бер төркөмө менән подполковник Иван Лаврентьевич Тимашев етәкселек итә. Пугачев полковниктарының байтағы һәм дә тамъяндарҙан булған Ҡаҫҡын Һамаров, Ҡанбулат Юлдашев уға килеп баш һала. Һеҙ беләһегеҙ, яуҙа ҡатнашҡан күптәрҙе язалайҙар, һөргөнгә, каторгаға ебәрәләр. Ә тамъяндар һин дә мин үҙ волостарына ҡайтып, яңынан түрә, старшина булып ултыралар. Халыҡ телендә, уларҙы кейәүҙәре Иван Тимашев ҡотҡарған, тигән һүҙ ҡалған. Әсәһенән башҡорт ҡаны күскән улдары Николай Тимашев ысынлап та Ҡазанға Гавриил Державинға хат яҙып “Ҡуҙый Күрпәс һәм Маянһылыу” повесын нәшер итергә ярҙамлаша. Ул әҫәр шул тиклем мауыҡтырғыс яҙылған, бер ҡулыма алһам, ике-өс ҡат уҡып сыҡмайынса туҡтай алмайым. Беренсе һөйләменән үк башҡорт патриоты яҙғаны беленеп тора. Шуға күрә Тимофей Беляевты ысынлап та суҡындырылған, ләкин үҙ милләтенән ваз кисмәгән, ә үҙ милләтен данлап йырлаусы бөйөк шағир тип ҡабул итергә кәрәк.

– Һеҙҙең һүҙҙәрҙә дөрөҫлөк барҙыр, Әхмәтшаһ хәҙрәт. Пугачев-Салауат яуы

[1] *Нәфәр (ғ.) – ябай һалдат, йомошсо.*
[2] *Мәхҙул (ғ.) – ситләтелгән, ҡыйырһытылған.*
[3] *Мәрдүд (ғ.) – кире ҡағылған, ҡыуылған.*

баҫтырылғандан һуң Тамъян старшиналары ярлыҡау алыуҙарын мин дә ишеттем. Ә “Ҡуҙый Күрпәс һәм Маянһылыу” дастанын яҙыусы ҡурайсы тураһында уйлағаным булманы. Хәйер, 1861 йылда Ҡыҙыл буйында йәшәгән тамъян ырыуҙаштарым йыйынында ауыл сәсәне: “Ҡуҙый Күрпәс һәм Маянһылыу” хикәйәтен беҙҙең егет – Тимерғәле ҡурайсы ижад иткән, тип һөйләгәйне. Салауат яуында атаһы һәләк булғас, уны Тимашев алпауыт уллыҡҡа алғанын, Ташлы ауылында йәшәгәнен, суҡындырылғанын да бәйән иткәйне. Мин, үҙ мәшәҡәттәрем менән булып, иғтибар итмәгәнмен. Хәҙер иҫкә төштө.

– Тағы ниндәй хәбәр һөйләнеләр?

– Александр Тимашевтың әсәһе – шағирә, Александр Пушкиндың яҡын танышы, тинеләр.

– Был да дөрөҫ. Улар аралашып йәшәгән. Бөйөк шағир Екатерина Тимашеваның альбомына уға бағышлап хисле шиғыр яҙған.

Әхмәтшаһ хәҙрәт, мин хәҙер – тине лә шәп-шәп атлап сығып китте һәм бер нисә минуттан ҡулына китаптар тотоп килеп тә керҙе.

– Тыңла әле, Аҡмулла хәҙрәт, Александр Пушкин ул ханымға нимә яҙа икән:

Я видел вас, я их читал,
Сии прелестные созданья,
Где ваши томные мечтанья
Боготворят свой идеал.
Я пил отраву в вашем взоре,
В душой исполненных чертах,
И в вашем милом разговоре,
И в ваших пламенных стихах:
Соперницы запретной розы
Блажен бессмертный идеал...
Стократ блажен, кто вам внушал
Не много рифм и много прозы.

Шиғырҙың һәр куплетын Әхмәтшаһ хәҙрәт, ҡабаланмайынса, икешәр тапҡыр уҡып сыҡты. Унан һуң, ”йә, нисек?” тигәндәй ҡарашын Аҡмуллаға төбәне.

– Һүҙ ҙә юҡ. Бик һәйбәт шиғыр.

– Миңә лә оҡшаны.

– Ә хәҙер, Аҡмулла хәҙрәт, Екатерина Тимашеваның бөйөк шағирға арналған “Уҡытыусыма мөрәжәғәт” шиғырын уҡыйым:

Где ты, учитель мой минутный,
Когда и кем ты увлечен…
Иль в вихре вальса, в зале шумной
Ты снова ножкой поражен…
Иль может быть воспоминания
Тебя далеко увлекли…
Друзей погибших, их страдания
Невольно душу потрясли.
Ах, прах невинных кто слезою
Горячей в дань не оросил.
И кто об них в душу с тоскою
Не вспоминал и не тужил!

– Ханымдың хисле шағир икәнлеге һиҙелә. Заман һулышын тойомлаған. – Аҡмулла, Һеҙ нимә әйтерһегеҙ, тигәндәй, Әхмәтшаһ хәҙрәткә ҡараны.

– Амин. Хоҙай Тәғәлә талант биргән. Күптән түгел матбуғатта, бөйөк Пушкиндың ҡатыны Наталья Николаевнаны ла Заряжскийҙар нәҫеленән, тип яҙҙылар.

– Ҡәрҙәшлектәре лә бар икән. Әхмәтшаһ хәҙрәт, эске эштәр министры тураһындағы хәбәрҙәрҙе баш адъютант ниңә һөйләгән икән? Юҡҡа түгелдер бит?

– Минеңсә, Аҡмулла хәҙрәт, ул һине тәхетҡалаға килеп, государь-императорыбыҙҙы йә башҡа берәй кемде үлтерергә ниәтләгән террорист түгелме икәнлегеңде белергә иҫәпләгән. Туҡмап, ҡурҡытып та алғандар. Ғөбәйҙулла солтан ул көндө һине эҙләп бер аҙға һуңлаһа, мөәббәт[1] имгәнеп ҡалыр инең. Генерал-адъютант Александр Тимашевтың биографияһын күптәр белә. Уның тураһындағы хәбәрҙәре һүҙ ыңғайына ғына әйтелгәндер. Әле Һеҙҙең менән һөйләшәм, үҙем уйлап ултырам. Беҙгә һине ҡотҡарыу өсөн тағы бер мөмкинселекте файҙаланырға кәрәктер.

– Ниндәй мөмкинселек?

– Аҡмулла хәҙрәт, эске эштәр министрының әсәһе, шағирә Екатерина Тимашеваға шиғри хат яҙығыҙ. Мин уны хөрмәтле ханымдың ҡулына тапшырырға тырышырмын.

– Екатерина Тимашева иҫәнме ни?

– Аллаға шөкөр, һау-сәләмәт. Йүгереп йөрөй. Теге көндө, Ҡышҡы һарай алды майҙанында пар аттарҙа елдереп, күгәрсендәргә ем һибеп киткән ханым Екатерина Тимашеваға бик оҡшағайны. Һәр хәлдә аттары уларҙыҡы ине.

– Әхмәтшаһ хәҙрәт, тәҡдимегеҙ урынлы. Илһам килһә, шиғырын яҙып та ҡуйырмын. Әйтәләр бит, кешенең яҙмышы үҙенең аҡылына бәйләнгән, тип. Шуға күрә, ҡулдан килерҙәй нәмәләрҙе Аллаһы Тәғәләнән һорау – ул наҙанлыҡ. Мин был турала уйланғаным бар. Тик бөтә нәмәлә сама белеү зарур. Ер йөҙөндә тормош булһын өсөн Аллаһы Тәғәлә ҡөҙрәте менән Ҡояш барлыҡҡа килгән. Унһыҙ йәшәү юҡ. Ләкин дала уртаһында шәп-шәрә сисенеп йәйге ҡояшта берике көн ятһаң, янып үләһең. Шуға күрә Екатерина Тимашеваға мөрәжәғәт итеү саманан артмаһын, юғиһә кире һөҙөмтә бирер – улы оло түрә бит.

– Сама тигән төшөнсә һинең менән минең өсөн һәр саҡ иҫтә. Ә башҡалар, бигерәк тә түрәләр, быны беләме икән?.. Шикләнәм... Ләкин шиғри хатты яҙырға кәрәк...

Һөйләшеүҙәре ошо урында туҡталды. Мсье Ян де Фонише әфәнде дарыу алып ҡайтҡайны.

***

Мифтахетдин икенсе көн иртән Әхмәтшаһ хәҙрәтте йылмайып ҡаршы алды. Түшәгенән тороп, һин дә мин атлап йөрөй.

– Таңдан бирле һеҙҙе көтә-көтә көтөк булдым.

– Әллә ханыма бағышлаған шиғырығыҙ әҙер?

– Һеҙгә оҡшармы, белмәйем. Тыңлап ҡарағыҙ.

Аҡмулланың Екатерина Тимашеваға мөрәжәғәте[33]

Ҡат-ҡат сәләм мин мосафир Аҡмулланан,
Баҙнатлыҡ итеп Һеҙгә яҙъан хаҡ мулланан.
Мөкәррәмә шағирәгә йөҙ мең сәләм
Күңеле һыныҡ аҡ ҡош – шоңҡар балаһынан.

---

[1] *Мөәббәт – мәңгелек, ғүмерлек.*

Һеҙгә яҙмай, өндәшерем юҡ, моң солтаны.
Һыҙыла бит, көйә инде йөрәк майым.
Уйлаған эшем еренә лә етмәй ҡалды,
Бәлки, мине Һеҙ аңларһыҙ, миһырбанлым?!

Хоҙай нөсус[1] өсөн яҡшыларға ҡушмаһа,
Был кәйефем сығыуға һис өмөт миндә юҡ.
Ләкин эт өмөт өҙмәй, оялыу йөҙөндә юҡ.
Фатиха – хандан, һеҙҙән ни булыр – белгән юҡ.

Һүҙем ошо – шағиранә күңел, илһамиә,
Донъя шулай, шағир ҙа бит – Алла балаһы!
Хибестән уны кем йолоп алыр, алиһәм,
Шағир менән бергә өмөт үлә, аңлаһаң!..

Батыр – ҡурҡаҡ нисбәтенә күҙ һалығыҙ, ғәзизем,
Һатлыҡтар, лаф ороу менән, аҡһөйәктәр булмаған.
Бәндәнең уңы – һиммәткә, һулы – юлсы йортонда,
Күккә осҡан менән һәр ҡош бары шоңҡар булмаған.

Төшһә ҡарға алдаҡсыға, ул тауистай күренер,
Сәмреғошмон, тиеп ҡарға сардар булмаған.
Һеҙ аңларһығыҙ кеүек, хөрмәтле Екатерина.
Һоҡланған һеҙҙе күреп Пушкин Ғали йәнәптәре.

Шағирҙарҙа изге һанала арнап шиғыр яҙыу,
Ғашиҡ булыу, һағыш утында яныу ғәҙәттәре.
Кинәйәләр итеп әйтәм Һеҙгә, ғәйеп итмәгеҙ:
Пушкин дан йырлаған ханымдарҙан яза көтмәйбеҙ.
Йөрәктәге барып етә – шулай килә борондан.
Аҡын хәлен баһаларһыҙ ябай ғына һүҙемдән.

Мәрхәмәткә Һеҙҙән өмөт итеүҙәрем аҙҙыр ул!
Ятҡан ерем, ашар ерем – дөм-ҡараңғы баҙҙыр ул.
Яҡтылыҡҡа өмөт иткән заттар бар был донъяла.
Мин белмәйем, мәрхәбәтең, миһырбаның – кем тыяла?!..

Аҡмулла, уҡып бөтөргәс, ниңәлер йылмайып ҡуйҙы.

– Нимә әйтерһегеҙ, Әхмәтшаһ хәҙрәт?

– Бисмиллаһ. Мөрәжәғәтнамәгеҙҙә, Аҡмулла хәҙрәт, бик фәһемле фекерҙәр һалынған. Минеңсә, йөрәгендә саҡ ҡына мәрхәмәтлелек ҡуҙы булған кеше, был һүҙҙәрҙе ишеткәс, ялҡынлап янып китәсәк. Хәҙер Һеҙҙең мөрәжәғәтнамәне Екатерина ханымдың үҙ ҡулына тапшырып, бер аҙ һөйләшеп ултырыу кәрәк. Генерал-адъютант Александр Тимашев әсәһенең һүҙенә ҡолаҡ һалыр, тип уйлайым.

– Троицк төрмәһендә ултырғанда эске эштәр министры хаҡында ыңғай яҡтан һөйләүсене ишетмәнем.

– Шулайҙыр. Атаһы, гонаһ шомғоло, Егор Николаевич Ташлы имениеһында үҙенең крәҫтиән бисә-сәсәләре менән эсеп, сыуалып ятты. Торғаны бер алйот

[1]*Нөсус (ғ.) – теүәл, аныҡ, төп мәғәнә.*

ине. Бөтә шөғөлө – һунарға йөрөү. Йөҙләгән эт эйәртеп, башҡорттарҙың бесәнлектәрен, игенен тапатып йөрөгәне, аттарын урлағаны өсөн күп судлашты. Тоҡмап та киттеләр.

Бер аҙҙан әңгәмә ҡабат ялғанды.

– Йәй көнө Александр ҙа каникулға Ташлыға ҡайтып йөрөгән. Бер мәл башҡорттар, атаһының йүнһеҙлеген нисек ауыҙлыҡларға белмәй, улын аҙна-ун көн баҙҙа бикләп тоталар. Арҡаһына ҡамсы ла эләктерәләр. Малай ҡурҡышынан ауырый. Бер йылдан артыҡ дауаланып ята. Шунан бирле Александр Тимашев башҡорттарҙы күрә алмай, тиҙәр. Мөмкинселеге килеп сыҡҡан һайын үс алырға ынтыла. Ә Екатерина ханым күп ваҡытын Санкт-Петербургта үткәрҙе. Башҡортостандағы имениеһында һирәк булғандыр.

– Мәсьәлә, беҙ уйлағанса, еңел түгел икән.

– Аҡмулла хәҙрәт, үҙегеҙ әйттегеҙ ҙә баһа: ҡулдан килерҙәй нәмәләрҙе Аллаһы Тәғәләнән һоранып ултырыу – наҙанлыҡ, тип. Тырышып ҡарайыҡ.

Улар тынып ҡалды. Һәр кемдең башында төрлө уйҙар йүгерә. Тамаҡ ялғарға индерҙеләр. Әхмәтшаһ хәҙрәт:

– Мин Ғүмәр Хәйәм робағиҙарын алып кергәйнем. Һеҙ фарсы телен онотманығыҙмы? – тине һәм өҫтәлгә ҡалын ғына китап һалды.

– Ғүмәр Хәйәм ижады тураһында һуңғы мәлдәрҙә үҙем дә уйланып йөрөй инем. Һәйбәт булды. Троицк төрмәһендә ятҡанда тәүҙә шиғырҙарымды фарсы телендә яҙҙым, унан һуң үҙебеҙсәгә күсерә инем.

***

Бөгөн кисен Мифтахетдин янына Ғөбәйҙулла солтан кереп ултырҙы. Тәүҙә сисендереп, арҡаһын ҡараны. Ҡабырғаларын һыпырҙы. Шунан һуң һүҙ Мифтахетдиндең тормошона күсте.

– Минең белеүемсә, Һеҙҙең кантон башҡорттары Тоҙтүбәнән ылау менән тоҙ ташырға тейеш. Төрмәләге “дело”ғыҙҙа әйтелгәнсә, унда 185... йылдан бирле булмағанһығыҙ. Сәбәбе нимәлә?

– Ҡырғыҙ солтаны Һөйөнсөғәле Жәнәли нәҫеле ике балам менән ҡатынымды тартып алды. Ә властар үҙемә ул яҡта хеҙмәт итеүҙе, йәшәүҙе тыйҙы.

– Аңлашылмай?

– Буласаҡ кәләшемде Бохара сауҙагәренән алып ҡалғайным... Сәлдереп...

– Ҡыҙыҡ.

– Тарихын һөйләү оҙаҡ булыр. Өс-дүрт һүҙ менән генә аңлатып бирәм. Йәй миҙгеленең көҙгә боролған мәле ине. Тоҙ тейәгән унлаған ылау менән Яйыҡ ҡалаһында туҡталдыҡ. Сауҙа йортоноң мал һарайында йәш кенә ҡыҙға иғтибар иттем. Сатан ҡарт менән икәүләп унлаған дөйәгә ашарға ташыйҙар, һыу эсерәләр. Бахыр ҡыҙыҡайҙың арығаны күренеп тора, көскә-көскә атлап йөрөй. Яйын тура килтереп, өндәшергә батырсылыҡ иттем. Һөйләшеүе яғымлы, ә күҙ ҡарашы минең тоғро атымдыҡына оҡшап моңһоу ине. Үгәй атаһы уны етмеш йәшлек ҡарағалпаҡҡа дүртенсе ҡатынлыҡҡа һатҡан икән. Әле шунда китеп баралар. Ҡыҙҙың исеме Миңһылыу. Каруан хужаһы – Бохара сауҙагәре. Ҡарағалпаҡтың йәш кәләшен килеп алырға мөмкинселеге булмаған. Бәлки, ҡарт кеше йыраҡ араға йөрөй алмайҙыр йә икенсе сәбәп менәндер – килмәгән. Ҡалым аҡсаһын ошо Бохара сауҙагәре аша ебәргән. Ул Миңһылыуҙы илтеп бирергә тейеш, ти. Әле сауҙагәрҙәр Һарытауҙан сыҡҡан каруанды ҡаршыларға киткән. Өс-дүрт көндән кире әйләнергә тейештәр ине, аҙнанан артыҡ ваҡыт уҙған, һаман юҡтар. Дөйә ҡараусылары киҙеү эләктереп ауырып ята. Аптырағандан былар ошо сатан ҡарт менән икәүләп мал ашата, эсерә. Миңә йәл булып китте, тегеләргә ярҙамлаша башланым. Осраша, һөйләшә торғас, ҡыҙҙың

яғымлы күҙенә, сихри ҡарашына ғашиҡ булдым. Миңһылыуҙың да күңеле миңә тартыла. Мәсьәләне оҙаҡҡа һуҙмай, шундуҡ хәл иттек. Яйыҡтағы таныштарымда никах уҡыттыҡ та беҙҙең тоҙ тейәгән ылау менән Һарытауға киттек. Юлда тегендәй-былдай әҙәм йәки жандарм бәйләнмәһен өсөн кәләшемә егеттәр кейеме кейҙерҙем.

– Һарытауҙан һуң ауылығыҙға ҡайттығыҙмы?

– Ю-юҡ! Минең атай ундай иреклеккә юл ҡуя торған кеше түгел. Сәлдереп кәләш алғанды белһә, хужаһына үҙе илтеп бирәсәк. Шуға Тоҙтүбә янындағы ауылда төпләндек. Йәй хәрби хеҙмәт бурысын үтәйем. Ҡышҡы мәлдә ҡаҙаҡ балаларына яҙыу-һыҙыу өйрәтәм.

– Уҡытыу өсөн документың бар инеме?

– Троицкиҙағы Әхмәт бине Хәлит әл-Манкари мәҙрәсәһен тамамлап шәһәҙәтнамә алғанмын.

– Ҡырғыҙ-ҡайсаҡта йәшәргә кем рөхсәт итте? Улар араһында теләһә кем йөрөргә тейеш түгел бит.

– Ырымбур Мосолман Дини йыйылышы һәм Ырымбур сик буйы комиссияһының килешеүе нигеҙендә муллаларға, мөғәллимдәргә ҡаҙаҡтарҙа йәшәргә рөхсәт.

– Аңлашылды. Шунан һуң?

– Матур итеп донъя көтә башланыҡ. Ике малайыбыҙ тыуҙы. Мулла вазифаһын үтәп, балалар уҡытып өс йөҙләгән ҡуй һарығы, ике дөйә, ике ат, башҡа мал-тыуар менән байып йәшәп кенә ятҡан мәлдә ҡатындың үгәй атаһы беҙҙе эҙләп тапты. Ҡарағалпаҡ йәш кәләшен көтә-көтә лә, асыуланып, ҡалым аҡсаһын кире һорай икән. Кем тота-ҡаба әллә нисә мең тәңкә аҡса биреп ебәрә?

Бигерәк тә байлыҡ яратҡан, Кесе урҙа хужаһы Һөйөнсөғәле Жәнәли солтан нәҫеле. Ул, ҡарағалпаҡтан хәбәр килеү менән, далаға шымсылар, ышанысլы кешеләр сығара. Эҙләйҙәр, табалар. Мине, аяҡ-ҡулдарыма бығау һалып, баҙға ырғыттылар. Ҡатынымды шундуҡ ике балаһы менән ҡарағалпаҡ ҡуйынына оҙаталар, ә беҙҙең бөтөн байлыҡ Һөйөнсөғәле Жәнәлигә күсә.

– Һөйөнсөғәле Жәнәли нәҫелен яҡшы беләм. Байлыҡ өсөн йәндәрен фиҙа ҡылырға әҙерҙәр. Әсәйем ханша Фатима мәрхүмә булғас, беҙҙең ғаилә мөлкәтенең күп өлөшөн Һөйөнсөғәле Жәнәли нәҫелдәре, опекундар үҙләштергән[34]. Шуға күрә үҙегеҙҙе иҫән ҡалдырғандарына доға ҡылығыҙ. Ә бәләнән нисек ҡотолдоғоҙ? Кем ярҙам итте?

– Миһырбанлы мөфтөйөбөҙ Ғәбделвәхит хәҙрәт Сөләймәновтың[35] ҡөҙрәте һәм хәстәре менән аяҡ-ҡулдан тоҙаҡ-ҡоршауға алынып, Троицк төбәгенә ебәрелдем.

– Тағы ҡырғыҙ-ҡайсаҡтарға киттегеҙме?

– Юҡ. Биш-алты йыл үҙебеҙҙең башҡорт ауылдарында йәшәнем. Ләкин ҡырғыҙҙар менән бәйләнеште өҙмәнем. Уларҙың көйҙәре, йырҙары, думбыра моңо минең күңелемә бик яҡын. Ябай халҡы ла алсаҡ. Аң-белемгә ынтылыусан. Шуға күрә, мөмкинселек булған һайын, ҡырғыҙ бәйгеләрендә, йыйындарында ҡатнаша инем. Бер аҡындар бәйгеһендә Ҡарабалыҡ ҡырғыҙҙары күреп ҡалдылар ҙа үҙҙәренә саҡырҙылар. Оҡшап киткәнмендер инде. Тәүге мәлдәрҙә көнитмеш һәйбәт ине. Мулла вазифаһын үтәйем, балалар уҡытам. Әммә минең буйҙаҡ йәшәүем быларға килешмәне. Үҙемдең дә өйләнергә уй юҡ түгел. Тик, ҡарағалпаҡ солтанына киткән ҡатыным Миңһылыуҙың, балаларҙың йөҙҙәрен күргем килеп, һәр саҡ ыҙаландым. Сауҙагәрҙәргә эйәреп барып килергә лә иҫәп юҡ түгел ине, тик янсыҡта аҡсаның самалы булыуы тотҡарлай килде. Бохаралылар ҙа, хивалылар ҙа юл хаҡын бик ҡиммәт һорай. Аҡса хәстәрләп, сауҙагәрҙәр менән ҡарағалпаҡ яғына китергә һөйләшеп кенә йөрөгән мәлдә,

Батуч исемле түрә ҡунаҡҡа саҡырып алды ла тол ҡалған ҡыҙын димләне. Кейәүе ике йыл элек Хива яғына сәфәр сығып, хәбәрһеҙ юғалған, имеш. Батучтың ағай-энеләре араһында тол ҡатынға өйләнерҙәй кеше юҡ икән. Бөтәһе лә ах-вах килеп, көскә атлап йөрөгән ҡарт-ҡоро. Ҡыҙ кейәү таптыра. Нишләйһең, ҡыҙына күңелең тартмаһа ла, түрәгә ҡаршы килеп булмай. Ризалаштым. Йәш бисә ҡуйынына сумырға әҙерләнеп, никах уҡытырға йөрөгән генә көндө юғалған кейәү ҡайтып төштө. Хива ханлығында әсирлектә ятҡан.

Батуч түрәнән ҡотолғаныма шатланып, доға уҡып, саҙаҡа биреп йөрөһәм, Ҡарабалыҡ ҡаҙаҡтары солтаны Иҫәнгилде үҙенең тол ҡарындашын димләй башланы. Дәрт һүнде. Көн һайын бисә алып булмай бит. Шыпыртын ғына тыуған яҡҡа ҡайтып китергә әҙерләнәм. Былар һиҙеп ҡалған. Аяҡ-ҡулға тоҙаҡ элеп, баҙға ырғыттылар. Киләсәктә берәй яйы килеп сығыр әле, тигән уй менән өйләнергә булдым.

– Һеҙ өйләнеү мәсьәләһен еңел-елпе хәл иткәнһегеҙ һымаҡ.

– Ҡатмарлы ваҡиғалар, тегеләрҙең мәкерле эштәрен һөйләмәҫкә тырышам. Шуға еңел генә булған кеүек ҡабул ителәләр.

Иҫәнгилде өйләнергә өгөтләгән мәлдә күңелендә тыуған шиғыры келт итеп иҫенә төштө:

Аҡмулланың һүҙе шул, ҡылһаң нәзар[1],
Тереләй үлгәнгә иҫәп беҙ бер мәзар[2].
Йыйылып, дуҫтар мәжлес хушлағандай,
Алдыбыҙ әле булһа ҡыҙма баҙар.
Бер лайыҡ урынға тура килмәй,
Ҡаҙаҡта тәнтерәп йөрөй аҙар-маҙар.
Һәр нәмәгә моң булып ғүмерем үтте,
Бынан былай тәҡдирҙә ҡалай яҙар.

Ҡараһаң, Аҡмулланың диуаны был,
Эсендә – һыуһағанға шәрбәтле һыу.
Битенең бере көләр, бере һүгәр,
Тура һүҙе – берәүгә им, берәүгә ыу.
Иҫтәлек булмаҫмы, тип яҙған булдыҡ,
Хата булһа, ярлыҡарһыҙ, я аллаһу.
Күңел дәрте ҡуҙғалып, тышҡа сыҡты,
Тулған һуң сыҙатманы эстә ябыу.

Ләкин был шиғырын Ғөбәйҙулла солтан алдында әйтергә ниңәлер ҡыйынһынды. Тулҡынланмаҫҡа тырышып, һүҙен дауам итте:

– Өйләнеп, бисә ҡуйынында һәүетемсә генә йәшәп ята инем... Иҫәнгилде, өндәшмәй-нитмәй, минең хәйергә йыйылған малдарҙы урыҫ сауҙагәрҙәренә һатып ебәргән. Ғәрлек килде лә, үҙенә бағышлап лаҡап сығарҙым. Быны ишеткәс, Иҫәнгилде яйы тура килгән һайын бәйләнә башланы. Һәр саҡ үҙ һүҙен өҫтөн сығарып йәшәгән кеше ни, ауыр кисергәндер. Бер мәл ауыл старшинаһының ҡарсығы үлеп китте. Йыназа уҡырға барҙым. Иҫәнгилде лә шунда ине. Кешеләр алдында мыҫҡыл итергә уйлап, был таяғы менән ҡорһағыма ишаралап:

– Ой - бай, ҡаҙаҡта бер мәҡәл бар: “Утлаҡ бар ерҙә үгеҙ һимерә, үләкһә бар ерҙә эт һимерә, үлек бар ерҙә мулла һимерә”. Шуның һымаҡ, бынау истәк ҡалай һимергән, ҡарағыҙсы! – ти. Минең тел түҙмәне, тегегә үҙенән дә яманыраҡ әйттем.

---

[1] Нәзар (ғ) – ҡарау, иғтибар итеү, төшөнөү, фекерләү.
[2] Мәзар (ғ.) – ҡәбер, гүр, тормош төпкөлө.

– Түрәм, дөрөҫ әйтәһең, ғуй, утлаҡ бар ерҙә үгеҙ һимерә, үләкһә бар ерҙә эт һимерә, үлек бар ерҙә мулла һимерә, сәхрәлә беҙҙең кеүек мулла булмаһа, һеҙҙең кеүек яһилдарҙың башын эт кимерә!

Ошо һүҙ минең башҡа етте лә инде. Дүрт йылдан артыҡ төрмәлә ултырҙым. Хәҙер ике йыл ярымға штрафнойға ебәрәләр...

***

Әхмәтшаһ хәҙрәт нисәнсе көн инде иртәнге сәйҙән һуң тәхетҡалаға сыға. Үҙе әйтмәһә лә, уның Екатерина Тимашева менән таныштырыусыны эҙләүен Мифтахетдин һиҙә ине.

Көтмәгәндә мсье Ян де Фонишенең дә башына бәлә төштө. Ҡатыны, ҡыҙын эйәртеп, Францияға ҡунаҡҡа ҡайтып киткәйне. Әле хат ебәргәндәр. Ата-әсәһе кинәт ауырып түшәккә йығылған. Һауығып тороуҙарына ышаныс юҡ икән, мираҫ мөлкәтен хәл итергә кәрәк, тип уны саҡыртҡандар. Ләкин Ғөбәйҙулла солтан менән ул килешеү срогын алда туҡтатһа, аҡса түләнмәйәсәк. Етмәһә, Мифтахетдин ауырый. Шуғалыр мсье һуңғы мәлдәрҙә кәйефһеҙләнеп, ауыҙ эсенән французса һөйләнеп тик йөрөй. Бөгөн дә төнәтмәһен күтәреп керҙе лә, chere amie[36] эсеп ебәр, тине. Мифтахетдин шундуҡ: “c’esr bien, mon cher[37]”, тип яуап бирҙе.

Мсье Ян де Фонише уға йылмайып ҡараны ла, ҡулын алға һуҙып, поэтик һүҙ әйтеп ташланы.

Avez-vous vu la tendre rose,
L’aimable fille d’un beau jour,
Quand au printemps a peine eclose,
Elle est l’image de l’amour?[38]

Мифтахетдиндең башына келт итеп Пушкиндың икенсе бер шиғыры килеп төштө.

Vous me demandes mon portrait,
Mais peint d’arpes nature;
Mon cher, il sera bientot fail,
Quoique en miniature.

Je suis un jeune polisson,
Encore dans les classes;
Point sot, je le dis sans facon
Et sans fades grimaces[39].

Ә урыҫ телендә ул былай яңғырай:

Ты хочешь видеть мой портрет,
Написанный с натуры.
Мой милый, отчего же нет.
Прими миниатюру.

На школьной я сижу скамье.
Я молодой повеса.
Неглуп – сказать не стыдно мне,
Жеманству же – завеса.

– Башҡортсаға ла был шиғырҙы тәржемә иттегеҙме?

– Эйе. Тыңлағыҙ:

Әллә күрергә теләйһең,
Ябай портретты, минең.
Әйҙә, рәхим ит, хөрмәтлем,
Әҙер – ыҡсым һүрәтем.

Мәктәптә мин ата елъуар –
Наҙлыҡҡа пәрҙә ҡоролъан.
Оялмайым шуъалыр,
Алйотланъан тиһәләр.

– Мсье Аҡмулла, французса белеүегеҙҙе миңә әйтмәгәйнегеҙ һымаҡ.

– Тура килмәгәндер.

– Бәлки. Мсье Аҡмулла, Һеҙҙең гувернерығыҙ йә уҡытыусығыҙ бургунд булған, ахырыһы. Улар һүҙҙәрҙе йомшаҡ һаҡауы менән әйтә. Ә беҙ – гасконецтар! – Мсье Ян де Фонише баш бармағын өҫкә күтәрҙе – Саф әҙәби телдә һөйләшәбеҙ!

– Мине француз гувернеры уҡытманы.

– Ә кем?

– Төрмәлә өйрәндем.

– Үҙегеҙ?

– Эйе.

– Төрмәлә француз телен өйрәнеп яттығыҙ?

– Бында аптырауға бер нәмә лә юҡ. Унда башҡа фәндәрҙән дә бер аҙ белем алдым. Төрмәлә төрлө кеше ултыра. Араларында Санкт-Петербург, Мәскәү, Киев, Париж, Бордо университеттарын, Ҡаһирә, Бохара, Мәккә мәҙрәсәләрен тамамлаусылар ҙа бар ине. Миңә күптәр уҡытыусы булды.

– Тимәк, Һеҙ...

– Дөрөҫ уйлайһығыҙ, мәҙрәсә белеменә өҫтәп башҡа төрлө фәндәр тураһында ла аҙ-маҙ фекер йөрөтөрлөк дәрестәр, лекциялар тыңланым. Күберәк бәхәс ҡора инек.

– Урыҫса ла һәйбәт һөйләшәһегеҙ. Башҡорт, тип таныштырғас, ышанмай, бында берәй хәйлә барҙыр, тип шикләнеп ҡуйғайным. Хәҙер аңлашылды, уҡытыусыларығыҙ бик белемле булған икән.

– Төрмәлә Вольтер, Андре Шенье, Теофил Готье, Виктор Гюгоның[40] ҡайһы бер шиғырҙары уҡыу, эйе, әсбабы ине. Александр Дюма, Проспер Меримэ[41] повесть,романдары менән өлөшсә русса, өлөшсә французса таныша башлағайным. Бигүк аңлап та етмәнем. Әллә өҙөк-өҙөк, ҡулдан ғына күсерелгән китап булғанға, әллә зиһен етмәне.

– Француз әҙәбиәте оҡшағандыр. Беҙҙә пафос бик аҙ, романтизм күберәк.

– Ниндәй әҙәбиәт менән сағыштыраһығыҙ?

– Белеүемсә, немец һәм урыҫтарҙа пафос көслө.

– Немец әҙәбиәте менән бөтөнләй таныш түгелмен. Ә урыҫ шағирҙарының төрлөһө бар. Романтиктары ла, лириктары ла, пессимистары ла, пафослылары ла етерлек. Үҙемдең күңелгә реалистик шиғырҙар яҡын. Көнсығыш поэзияһына ғашиҡ кеше булараҡ, шуны беләм: француз әҙәбиәтенә ҡарағанда, фарсы шиғриәтендә фәлсәфә бик көслө. Тыңла әле:

Өс-дүрт наҙан илгә түрә булып алһа,
Бирер һиңә ишәк баштан сыъып баһа,
Ишәк булмай ъына ҡара улар менән –
Иртәгә үк һин “фетнәсе”, “кафыр” ҙаһа.

Был һүҙҙәрҙе ишеткәс, мсье Ян де Фонише әфәнде бер Мифтахетдингә

ҡараны, бер ишеккә. Ҡобараһы осоп, күҙен таҫрайтып, ауыҙын ҡыйшайтып, иренен сәйнәй-сәйнәй, “һин алйотландың әллә” тигәндәй, баш бармағын сикәһендә борғосланы. Уның йөҙөнә шундай ҡурҡыу сыҡҡан, әйтерһең, быны-быны ҡом ғәрәсәте ябырыла, тау ишелеп төшә һымаҡ:

– Мсье Аҡмулла, Һеҙ онотолоп китәһегеҙ, ахырыһы? Бында ҡырғыҙ-ҡайсаҡ далаһы түгел. Стеналарҙың да ҡолағы бар.

– Мин Ғүмәр Хәйәм робағийын...

Һүҙ ошо урында өҙөлдө, ни өсөн тигәндә, ишектән Әхмәтшаһ хәҙрәт күренде. Ул йүгерә-атлай керҙе лә Мифтахетдин янына ултырҙы. Бергәләп доға ҡылып алдылар. Әхмәтшаһ хәҙрәттең йөҙөндә тулҡынланыу, шатланыу һиҙелә. Ниндәйҙер мөһим хәбәр әйтәсәк был, тип уйлап та өлгөрмәнеләр, үҙе өндәште:

– Аллаһы Тәғәлә ҡөҙрәте, дуҫтарҙың юллауы буйынса Екатерина Тимашева беҙҙе бөгөн көтә.

– Ысынмы? – Мифтахетдин тороп баҫты. – Мин былай тиҙ булыр тип уйламағайным. Ҡапылғара килеп сыҡты һымаҡ... Йыуынып та алаһы бар ине...

Мсье Ян де Фонише әфәнде рөхсәт һорап, быларҙы ҡалдырып сыҡты.

– Борсолмағыҙ. Кисә генә мунса төштөк. Хәҙер тәһәрәт алабыҙ ҙа китәбеҙ.

– Бөгөн шиғри хатты урыҫса күсереп яҙғайным. Әхмәтшаһ хәҙрәт, уҡып сыҡһағыҙ яҡшы булыр ине, бик үк килешеп етмәгәндер, бәлки. Уңайһыҙ хәлгә ҡалырбыҙ, тим.

– Аҡмулла хәҙрәт, Һеҙ миңә ҡарағанда белемлерәк. Шиғри шикәйәтегеҙ урыҫса ла һәйбәт яңғырар. Шағирҙар шиғырҙы ритмдан аңлай. Шулай түгелме?

– Аңлайҙар, дөрөҫ. Мин берәй яман һүҙ китеүенән ҡурҡам. Ҡай саҡ абайламай ҡалаһың, ысҡына ла ҡуя.

– Төрмәлә ултырыу, унда йәберләнеү кеше күңеленә төйәр булып өйөлә лә, ул үҙ-үҙен һаҡлау ниәтенән уйламаған ҡылыҡ ҡыла. Бөгөн Һеҙ, Аҡмулла хәҙрәт, шат, матур ғына күренәһегеҙ. Шуға күрә юҡ-барға шикләнмәй, яҡшыға юрап ҡуҙғалайыҡ.

Ярты сәғәт үтеүгә уларҙың каретаһы ыҡсым ғына ике ҡатлы йорт алдында туҡтаны. Швейцар өндәшмәй генә ишек асып, эске яҡҡа үткәрҙе. Лакей өҫ кейемдәрен сисергә ярҙамлашты. Мөләйем йөҙлө, оло зәңгәр күҙле камеристка, йомшаҡ табанлы суҡлы ҡатаһында былар янына тауышһыҙ ғына килеп баш эйҙе. Ҡыланышы, һөйләшеүе мәрйәләргә оҡшамағайны. Немец йә француз ҡыҙылыр, тип уйланы Мифтахетдин. Ә ирендәре таныш кеүек. Өҫкө һәм аҫҡы өлөшө бер тигеҙ, ҡалын да, йоҡа ла түгел. Эйе, эйе, изге һүҙ өндәшергә, мөхәббәт ялҡынына сумдырып үбешергә әҙерләнгән ҡыҙыл сейә кеүек бешкән ирендәр уның ҡатыны Миңһылыуҙыҡы кеүек ине. Нисә йыл үткән, һөйөклөһөнөң ирендәре наҙы онотолмаған. Мифтахетдин ҡыҙға ҡарап йылмайып ҡуйҙы, һәм иғтибар менән уның һынын яңынан күҙ алдынан үткәрҙе. Камеристканың күкрәктәре бәләкәй мендәр кеүек күпереп, өҫкә күтәрелгән. Бармаҡтары оҙон, әммә йомшаҡ икәнлеге күренә. Улар һине көнө-төнө иркәләргә лә иркәләргә әҙерҙәр һымаҡ. Ә Миңһылыу иркәләнә лә иркәләй ҙә белде. Беләге көслө, һине ҡыҫып бер ҡосаҡлаһа, тын алыуы ауырлаша торғайны, хатта. Күкрәге лә ыҡсым, камеристканыҡы кеүек ҡысҡырып тормай, ләкин мөхәббәттә йөҙгәндә, йәнеңде ләззәткә күмеп ожмахҡа сумдырып-сумдырып ала ине. Оҡшашлыҡтар тик ирендәрендә генә. Шулай булһа ла Мифтахетдин шат. Һөйөклө ҡатынын иҫенә төшөрҙө бит. Рәхмәт, ҡыҙыҡай.

Әхмәтшаһ хәҙрәт үҙҙәре менән таныштырып, Екатерина Тимашева ханым уларҙы ҡабул итергә вәғәҙәләшеүен әйтте. Мөләйем йөҙлө ҡыҙ “аңлашылды”

тигәнде белдереп оло зәңгәр күҙен аҫҡа төшөрҙө лә йомшаҡ баҫып өҫкә күтәрелде. Бер нисә минуттан кире әйләнде.

– Madaм ғәфү үтенә.

– ... ?

– Генерал-адъютант Александр Тимашев әсәһенең хәлен белергә килә икән. Хатығыҙҙы ҡалдырығыҙ, madaмға тапшырырмын. Ошо аҙна аҙағында яуап алырһығыҙ.

Әхмәтшаһ хәҙрәт Аҡмулланың башҡортса һәм русса яҙылған шиғри мөрәжәғәтен, үҙенең үтенесе һалынған конвертты мөләйем йөҙлө ҡыҙҙың ҡулына тотторҙо. Тегеһе, оло зәңгәр күҙен аҫҡа төшөрөп, хатты ҡабул итеүен белдерҙе.

Лакей өҫ кейемдәрен кейергә ярҙамлашты. Швейцар өндәшмәй генә ишекте асты.

***

Ниһайәт, государь-император янына керергә көн билдәләнде. Кисен, Әхмәтшаһ хәҙрәт менән Мифтахетдин йоҡларға йыйынып йөрөгәндә, ике хәбәр алынды. Беренсеһе – бик ваҡытһыҙ яңылыҡ – генерал-адъютант Александр Тимашев экипажына террористик һөжүм ойошторолоуы, кенәз Ярослав һәм подполковник Ҡалмыҡовтың һәләк булыуы тураһында ине. Икенсеһе – Екатерина Тимашеванан. "Үҙенең бәләкәй генә шәхесенә оло иғтибар күрһәтеүе өсөн рәхмәт" белдергән. Аҡмулла әфәнде, шиғырығыҙ бик оҡшаны, Пушкин уҡыһа, шатланыр ине, тигән. Улына хат яҙасағын әйткән. Генерал-адъютант Александр Тимашевты дәүләт мәнфәғәтен, именлеген яҡлаусы итеп беләм, ләкин йөрәгендә миһырбанлығы бар, мәрхәмәтлек эшләргә тырышасаҡ, әгәр башҡа көстәрҙең ныҡ баҫымы булмаһа, тип хафаланған.

Был хәбәрҙән Аҡмулла эске эштәр министры, генерал-адъютант Александр Тимашевтан ярҙам көтөү шикле икәнлеккә төшөндө. Донъяла аңлайышһыҙ күренештәр күп. Екатерина Тимашева кешеләр яҙмышын уйлай һәм күгәрсендәргә мәрхәмәтлек ҡыла. Ситлектән иреккә сығырға ынтылған ҡош һымаҡ, шағир йөрәге үрһәләнә, ләкин Рәсәйҙең самодержавие ҡормауы уға мөмкинселек бирмәй. Аҡмулланы ғына түгел, төрмәләрҙәге башҡа әҙәбиәтселәрҙе лә ҡотҡарыр ине... Юғары даирәләр сифатында йөрөүсе бәғзе балалар шағирҙарҙың кисерешен бик үк аңлап та етмәй... Тегеһе әсәһенең хатын государь-император янына барырға әҙерләнгән мәлдә алғайны, ашығыс һәм мөһим мәсьәлә тураһында түгелдер, тип уҡып торманы, өҫтәл тартмаһына ырғытты.

Бөгөн, алдан һөйләшеү буйынса, государь-император Аҡмулланың эшен ҡараған мәлдә, граф Петр Шувалов, генерал-адъютант Александр Тимашев һәм дәүләт секретары Дмитрий Сольскийҙан тыш, Бөйөк Кенәз Николай Николаевич, канцлер Александр Горчаков та булырға тейеш ине. Ләкин һуңғы икәү күренмәне. Государь-император, граф Петр Шувалов кәңәше буйынса, уларҙы саҡырыуҙы тыйған. Был хәбәрҙе Ғөбәйҙулла солтан осрашыу һуңында беләсәк. Әле ярлыҡау документы әҙер, тик государь-император уға ҡул ҡуясаҡмы? Һуңғы мәлдәрҙә дәүләт һәм үҙенең именлеге тураһындағы ҡайһы бер мәсьәләләрҙе шикләнеп, ҡат-ҡат тикшереп хәл итә башланы. Кем белә, бәлки, шулай кәрәктер. Өйҙә, юлға сығыр алдынан, Әхмәтшаһ хәҙрәт, Мифтахетдин һәм Ғөбәйҙулла солтан бер аҙ фекер алышып, ярлыҡау мәшәҡәттәре ыңғай һөҙөмтә бирһен тип, Аллаһы Тәғәләнән мәрхәмәтлек һорап доға ҡылдылар.

Ҡышҡы һарайға ингәс, йүгерә-атлай өҫкә күтәрелделәр. Ғөбәйҙулла солтан,

уға император янында ултырырға ишара булмаясағын киҫәтеп, алдан килешеү буйынсалыр, үҙе ҡабул итеү бүлмәһендә ҡалды. Шуға ла Мифтахетдин тәхет бүлмәһендә өс-дүрт аҙым атланы ла туҡтаны, ҡулын күкрәгенә ҡуйып, башын ныҡ эйеп иҫәнләште һәм “Ниндәй ғәйебең өсөн төрмәгә ултырттылар?” – тигән һорау көтөп, күңеленән яуап әҙерләне. Ләкин һүҙ икенсе яҡтан башланды. Государь-император, өҫтәлдәге ҡағыҙҙарына ҡарашын текәгән килеш, жандармдар шефына өндәште.

– Граф, нимә әйтерең бар?

Бәй, государь-император һаҡау икән дә баһа! “Эр” хәрефен ауыҙ эсендә бәүелтеп йөрөттө лә йотоп ебәрҙе. Мифтахетдин һаҡау һөйләшкәндәрҙе үҙ ғүмерендә байтаҡ осратты. Әммә “эр” хәрефен ауыҙ эсендә бәүелтеп йотоусыны тәү тапҡыр осрата. Ҡыҙыҡ. Ул эстән генә көләмһерәп ҡуйҙы.

– Император Ғали йәнәптәре, был бәндә Ырымбур губернаһы Троицк төрмәһенә башкирец Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдинов исемендә ултыртылған. Әлеге ҡайһы бер үтенес ҡағыҙҙарында – мещанин. Ысынында кем ул? Мин белмәйем. Бәлки, генерал-адъютант Александр Егорович аныҡлыҡ индерер?

– Граф Петр Андреевич был мәсьәләлә дөрөҫ фекер йөрөтә. Думбыра йөкмәндереп, ҡырғыҙ-ҡайсаҡ далаһына уны кем ебәргән? Мин, эске эштәр министры булараҡ, уның мүлдәкәлегенә шикләнәм. Кенәз, полковник Ғөбәйҙулла солтан Жангиров Сыңғыҙханды дәүләтебеҙҙең ышаныслы патриоты итеп беләм. Әммә беҙ, тәү сиратта, империя хәүефһеҙлеге тураһында ҡайғыртырға тейеш... «Хәҙер ҡурай, ҡумыҙ, шиғыр, йыр тураһында әйтерҙәрме икән?» Ошо уйҙан һуң Мифтахетдиндең ҡолағы зыңлап, башы һулҡылдап һыҙларға тотондо. Күҙ алды ҡараңғыланды. Элек бындай хәл Троицк төрмә һаҡсыһы мылтыҡ төйҙәһе менән күкрәгенә һуҡҡан һайын ҡабатлана ине. Ләкин ул төрмәлә үҙ-үҙен ҡулға алырға бер аҙ өйрәнгәйне. Кинәт башын һелкте. Танауы менән һурып һауа һуланы һәм тынын ауыҙынан сығарҙы. Ошолай бер нисә тапҡыр ҡабатлағас, ҡолағының зыңлауы, башының һыҙлауы бер аҙ баҫылды.

Император, мыйығын һыпырып, Мифтахетдингә ҡараны. Борсоулы йөҙөн мосолман бәндәһенән йәшерергә теләгәндәй, күҙен йомдо ла кинәт тороп баҫты. Алдында ятҡан ҡағыҙҙарҙың әле береһен, әле икенсеһен ҡулына алды. Уның кәйефе бөгөн дә юҡ икәнлеге беленә. Ҡаршыһында баҫып торған бәндә тураһында уның һис бер уйлағыһы ла килмәй. Тегеләре лә, исмаһам, күңелгә ятышлы фекер әйтмәй. Әммә нимәлер эшләргә кәрәк.

Бына уларҙың ҡараштары осрашты. Мифтахетдин Александр II-нең тәгәрәп төшөп китергә әҙерләнгән зәңгәр күҙҙәрендә битарафлыҡ күрҙе. Гүйә, ошо күҙҙәр: «Һинең кеүектәр йөҙәрләгән, меңәрләгән, ә мин берәү генә. Һәр кемдең яҙмышы тураһында оҙон-оҙаҡ уйлана башлаһам, империя именлеге, батша ғаиләһенең яҡын киләсәге тураһында кем ҡайғыртыр? Һинең кеүектәрҙең яҙмышын өйәҙ жандармдары хәл итергә тейеш. Ә һин флигель-адъютант, полковник, кенәз Жангиров ярҙамында бында йөрөйһөң. Етмәһә, аҙым һайын – боласылар, террористар. Ятҡан урының да бик үк хөрт түгелгә оҡшаған, йөҙөң тулы, йөрөшөң егеттәрсә», – тип әйтә ине. Император иһә Мифтахетдин ҡиәфәтендә бер аҙ ҡурҡыу, ышанмаусанлыҡ һәм шул уҡ ваҡытта сәнсеүле ҡараш һиҙҙе. Ҡуңыр йөҙөнә: «Миңә был кабинетта мәрхәмәтлелек теләмәйҙәр», – тип оло хәрефтәр менән яҙылғайны. Һәр хәлдә Александр II Мифтахетдиндең ҡарашынан шуны аңланы.

Батша бер нисә секунд уйланып торҙо ла, оло зәңгәр күҙен алға тәгәрәтеп, һорау бирҙе:

– Һин башкирецмы? Әллә ҡырғыҙ-ҡайсаҡмы?

– Император Ғали йәнәптәре, мин башҡорт. Бәләбәй өйәҙе Күл иле Мең волосы Туҡһанбай ауылы муллаһы Камалетдин ғаиләһендә тыуғанмын.

Государь-императорҙың хәтере башҡорттар тураһында байтаҡ фәһемле һәм ҡыҙыҡлы хәтирәләр һаҡлай. Ләкин бөгөн башына килеп ингән дошмансыл уйҙар, тегеләй-былай буталып, фәһемле, ҡыҙыҡлы хәтирәләрҙе иҫкә төшөрөргә ирек бирмәй. Шуға ул “эр” хәрефен ауыҙ эсендә бәүелтә-бәүелтә тупаҫ һорауҙарын бирә.

– Ҡаҙаҡ-ҡайсаҡ далаһында нишләп йөрөйһөң?

– Балаларға аң-белем бирергә саҡырғайнылар.

– Ниңә башкирецтарҙы уҡытмайһың? Улар араһында ла наҙандар күп.

– Император Ғали йәнәптәре, башҡорттар ярлы. Мөғәллим тоторға аҡсалары юҡ. Шуға күрә беҙ фәҡирегеҙ үҙ ҡәүемдәремә Аллаһы Тәғәлә рәхмәте өсөн генә аң-белем бирергә тырышабыҙ. Йәшәр һәм ғаилә тоторға ҡаҙаҡ-ҡайсаҡ балаларын уҡытып, әҙ-мәҙ аҡса эшләйбеҙ.

– Башкирец ярлы түгел, башкирецтар – боласы! – Император Ғали йәнәптәре ҡыҙғандан-ҡыҙа барҙы. – Граф Шувалов менән генерал Тимашев юҡты һөйләмәҫ. Беҙҙең империяла ғәйепһеҙ кешене төрмәлә тотмайҙар. – Ул гөп итеп креслоһына ултырҙы, оло зәңгәр күҙҙәрен тәгәрәтеп бындағыларға һөҙөп ҡараны ла ҡулына ниндәйҙер ҡағыҙ алды. Кабинетта тынлыҡ урынлашты. Хәҙер кемдер нимәлер әйтергә тейеш ине. Дәүләт секретары Дмитрий Сольский урынынан торҙо һәм, батшаға тура ҡарап:

– Император Ғали йәнәптәре, мин Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдинов тураһында яңы материалдар һорап Ырымбур генерал-губернаторы Николай Андреевич Крыжановскийға һәм губерна жандармдар идараһына мөрәжәғәт ебәрергә тәҡдим итәм, – тине. Был фекер бында ултырыусыларҙың күбеһен ҡәнәғәтләндерә ине. Батша тиҙерәк саф һауаға сығырға ҡабалана. Княжна Екатерина Долгорукаяның сәләмәтлеген белешәһе бар. Кисә уның ауырлы булыуын хәбәр иткәйнеләр. Бөгөн хәле нисек икән? Бәлки, берәй ярҙам кәрәктер? Иртәнге аштан һуң хәрби министр, граф Дмитрий Милютин менән Төркөстандағы һуғыш хәрәкәттәре тураһында әңгәмә тәғәйенләнгән. Ҡустыһы, Бөйөк кенәз Николай Николаевич, һаман һунарҙан ҡайтмай. Өс-дүрт көнгә тип киткәйне, ике аҙна уҙҙы, ә ул юҡ та юҡ. Хәйер, уға үҙе ҡайтмаҫҡа ҡушты, шикелле. Хәтере. Баш буталған. Хәл итәһе мәсьәләләр шул тиклем күп, ә бер башкирец хаҡында ярты сәғәт баш ватабыҙ...

Александр II, өҫтөнән ауыр йөк төшкәндәй, «шулай булһын» тип үҙенән-үҙе һөйләнде лә, теге икәүгә ҡарап та тормай, дәүләт секретары Дмитрий Сольский әҙерләп өлгөргән Крыжановский менән губерна жандарм идаралығына ебәреләсәк документҡа ҡул ҡуйҙы. Жандармдар башлығы, граф Петр Шувалов һәм эске эштәр министры, генерал-адъютант Александр Тимашев, мөһим мәсьәләләр күбәйеүен иҫтәренә төшөрөп, ахырыһы, урындарынан ҡуҙғалып ҡуйҙылар. Ҡыңғырау шылтыраны. Ишектә Мифтахетдинде алып ингән флигель-адъютант күренде.

***

Батша һарайынан ҡайтҡас, ул яңынан ауырып китте. Ян де Фонише: «Мсье Мифтахетдин, һин нескә билле ҡыҙҙар кеүек, көслөрәк ел иҫкән һайын түшәккә тәгәрәйһең», – ти. Был юлы оҙағыраҡ ятты шул. Ай ярым баш күтәрә алманы. Ғөбәйҙулла солтан, Әхмәтшаһ хәҙрәт бер нисә тапҡыр уның менән һөйләшергә ниәтләп ҡараһалар ҙа, һүҙҙәренең мәғәнәһен аңламағас, өндәшмәҫ булдылар.

Мифтахетдиндең әллә һушы юйылған, башында бер фекер юҡ. Император янында нимә тураһында һөйләшкәндәрен иҫенә төшөрә алмай аҙаплана. Француз әйтә, юғары температура менән оҙаҡ ятһаң, хәтер насарлана, ти. Моғайын, дөрөҫтөр.

Бына бөгөн күңеле бер аҙ күтәрелде. Саф һауала йөрөп керҙе. Мсье Ян де Фонише һүҙҙәрен дә әҙ-мәҙ аңлай башланы. Кискә табан иҙрәп йоҡлап китте. Шул тиклем матур йоҡланы – француз униң минутлап үҙгәргән йөҙөнә оҙаҡ ҡарап торҙо ла телен шартлатып алды: йәнәһе, егетебеҙ һауыҡты. Икенсе көндө мсье Ян де Фонише уны сисендереп, бөтә тәненә массаж яһаны, йыуындырҙы. Тағы массаж яһаны, тағы йыуындырҙы.

Тамам сәләмәтләнгәс, Мифтахетдинде юлға әҙерләй башланылар. Батша күрһәтмәһенә ярашлы, ул Ырымбур генерал-губернаторы Николай Крыжановский һәм губерна жандармдар башлығынан хәбәр килгәнсе Калуга биҫтәһендә йәшәп торорға тейеш ине.

Ауырып китеүе сәбәпле, Санкт-Петербургта йәшәүҙе тағы ике айға оҙайттылар. Мифтахетдин Калугала полиция күҙәтеүендә йәшәйәсәк, һәм ҡаҙнанан көнөнә көмөштән 30 тин аҡса түләйәсәктәр. Былар бөтәһе лә Ғөбәйҙулла солтандың юллауы буйынса эшләнде.

Ян де Фонише әфәнденең әйтеүенсә, Мифтахетдиндең сәләмәтлеге ҡырҡа насарайыуына көсөргәнешлелек һәм дымлы, һыуыҡ һауанан тыш, ашау-эсеүҙең үҙгәреүе лә тәьҫир иткәндер. Дүрт йыл буйы төрмәлә, үҙе әйтмешләй, “ҡатыҡһыҙ ҡара өйрә”, Троицкиҙағы дуҫтарының айына бер тапҡыр килтергән көлсә һәм киптерелгән ҡоротон ашап ҡына йәшәгән кешегә, тәхетҡалаға килгәс көн дә майлы ит, балыҡ, һөт, ҡаймаҡ, картуф, кәбеҫтә, емеш-еләк ашҡаҙанына килешеп етмәгәндер. Ошо хәлде һиҙеп, француз һурпаға дөйә һөтөнән эшләнгән ҡорот иҙеп эсерҙе. Алдынан мәтрүшкә сәйе һәм бал өҙмәне. Туҡланыу үҙгәргәс, Мифтахетдиндең сәләмәтлеге көндән-көн һәйбәтләнә барып, фекерләү ҡеүәһе ҡайтып, тамам һауыҡты.

Калугаға китергә бер-ике көн ҡалғас, Ғөбәйҙулла солтан уның янына инде.

– Аҡмулла аҡын, мин күрәм, Һеҙҙең йөҙөгөҙгә нур ҡунған. – Бығаса ул “Мифтахетдин Камалетдинов сын Камалетдинов” тип кенә өндәшә ине. Ә бөгөн “Аҡмулла аҡын” тип өндәште. Бындай мөрәжәғәткә Мифтахетдиндең күңеле тулышып, шундуҡ өндәшә алмай торҙо, хатта.

– Сәләмәтлелегеҙ яҡшыра һымаҡ, – тине солтан, йылмая биреп.

– Аллаһы Тәғәләнең ҡөҙрәте һәм Һеҙҙең хәстәрлек менән, Ғөбәйҙулла солтан, һауығып киләм. Һәр намаҙымда Һеҙҙең ныҡ ҡатмарлы, бик яуаплы эшмәкәрлегегеҙҙә уңыштар юлдаш булыуын теләп доға ҡылам. Хоҙай Тәғәлә Һеҙҙе Мөхәммәт ғәлиәссәләм пәйғәмбәребеҙ тәғлимәттәренән бер үк айырмаһын.

– Иншалла, шулай булһын. Аҡмулла аҡын, Һеҙҙең миңә арналған мөрәжәғәтте әле үҙегеҙҙән ишетергә ине. Юғиһә, уның ҡайһы бер урындарын төшөнөп етмәгән кеүекмен. Бәлки, миңә икенсерәк еткергәндәрҙер. Йортомда музыка ҡоралдарым күп. Күңелегеҙгә яҡын ҡаҙаҡ-ҡайсаҡ һәм башҡорт думбыраһын, башҡорт ҡурайын бүләк итәм Һеҙгә. Рәхим итеп алығыҙ, Аҡмулла аҡын.

– Бүләгегеҙ өсөн рәхмәт, Ғөбәйҙулла солтан. Мөрәжәғәтем тураһында мин үҙем дә Һеҙгә әйтергә йөрөй инем, ләкин нисектер мөмкинселек булманы. Оҙаҡ ваҡыт думбыра тотмаһам да, ҡулдарым мине мәсхәрәгә ҡалдырмаҫ, тип ышанам, әммә зарланыулы ғаризамдың килешмәгән һүҙҙәре булһа, беҙ фәҡирегеҙҙе бер үк кисерегеҙ.

Солтан Ғөбәйҙуллаға шикәйәт

Әссәләмәғәләйкум аҫыл затҡа,
Майҙанда уҙып килгән арғымаҡҡа.
Лайыҡлап дәрәжәңә яҙҙым сәләм,
Үҙебеҙ артыҡ батыр булмаһаҡ та.

Баҡсаһыҙ былбылдар ҙа һайрай алмаҫ,
Был көндө оҡшап торабыҙ ябалаҡҡа.
Хоҙайҙың яҙғанына сара бармы–
Яҙылмаған бит доғалар ерле юҡҡа?!.

Үтенәм, хәҙрәт, һинән йөҙ мең ҡабат:
Беҙ фәҡир бисараны кире ҡаҡма.
Аҡыллыға – ишара, тигән һүҙ бар,
Артыҡ һүҙ – әҙәпһеҙлек аҫыл затҡа.

Донъяның төшөп торам мәзарына[1]*,*
Һатылдым бер мут илдең баҙарына.

Йыуанырҙай һис беренән һүҙ алманым,
Шунда ла өмөтөмдө өҙә алманым.
Зинданда интизар булып зарыҡҡандан
Һеҙҙәргә тағы яҙҙым, түҙә алманым.

Бәндәлә була ҡай саҡ шундайын хәл:
Ғалимдең һүҙе – шәкәр, мәғәнәһе – бал.
Бисара, зарыҡҡандан яҙғандыр, тип,
Солтаным, үтенесемә күҙең һал.

Тотҡондар ҡиблаһы ине буҫағағыҙ,
Һүҙ мәлен белмәгәнгә оҡшамағыҙ.

***

Йыуһағыҙ, бер төшкән кер китмәй ҡалмаҫ,
Ҡайраһаң, кителгән ер үтмәй ҡалмаҫ.
Һәр бер зат үҙ асылына ҡайтыр, тигән,
Дат йоғоп, булат ҡылыс үтмәй ҡалмаҫ.

Күп булды мосолманға ярҙамығыҙ,
Көндән-көн үҫә барҙы баҙарығыҙ.
Сарҡыттан[2] *Аҡмулланы буш ҡуймағыҙ –*
Таша бит һеҙҙең дәүләт ҡаҙанығыҙ.

Донъяла хайран һеҙҙең бәхетегеҙ,
Йыйылған бөтә илгә дәүләтегеҙ.
Ғилемлелек ағасының емешеһең,
Ғүмерлеккә һүрелмәһен шәүкәтегеҙ[3]*.*

[1] Мәзар – ҡәбер, гүр, төпкөл
[2] Сарҡыт – ҡалған аш, ҡалдыҡ-боҫтоҡ.
[3] Шәүкәт – көс, ҡеүәт, бөйөклөк, олпатлыҡ.

Китмәгән бәхет, дәүләт баш, малыңдан,
Сыҡмаған ир-азамат иҡлабыңдан[1].
Донъяң һинең – йәншишмәнең тамсыһындай,
Күпме йортта һыу эсәләр ихсаныңдан[2].

Дәүләтең бәхетең менән таша бирһен,
Ҡәһәрең дошмандарҙы баҫа бирһен.
Дошманың ҡырҙан өркөп ҡаса бирһен.
Хоҙайым маңлайыңды аса бирһен.

Доға шул Аҡмулланан, солтаныбыҙ,
Эсендә күп йондоҙҙоң Сулпаныбыҙ.
Томағаһы көмөш, тороң[3] *алтын,*
Һиммәтең ҙур һинең, шоңҡарыбыҙ.

Киләһең ата заттан наҡыҫ булмай,
Һиммәтеңә аҡыл ҡеүәт, дәүләтең сай[4].
Ботаҡҡа оялаған беҙ торомтай.

Думбыра тауышы тынғас, Ғөбәйҙулла солтан башын сайҡап бер аҙ хисләнеп ултырҙы ла, кинәт тороп, Аҡмулланы ҡосаҡлап алды.

– Афарин, аҡын. Илаһи моң менән шатландырҙығыҙ. Күптән ошолай тулҡынлана-тулҡынлана үҙебеҙҙең думбыраны тыңлаған юҡ. Рәхмәт. Мин Һеҙҙе төрмәнән сығарырға йөрөгәндә лә дөрөҫ аңлағанмын икән. Ә бына беҙ берәй ваҡыт осраштыҡмы?

– Ике мәртәбә. Икеһендә лә Ырымбурҙан йыраҡ түгел Ҡыҙыл үҙәнендә йәшәгән Тамъян ырыуы башҡорттары янында.

– Ҡыҙыҡ. Ҡасаныраҡ булды? Хәтерләмәйемсе.

– Миңә ул саҡта 13-14 йәш тирәһе ине. Һеҙ, Ғөбәйҙулла солтан, Башҡорт илен беләһегеҙ бит инде. Мин үҙем Бәләбәй өйәҙе Туҡһанбай исемле ауылда тыуғанмын.

– Ырымбур губернаторы янында хеҙмәт иткәндә арҡыры-буй йөрөп сыҡтым. Бәләбәй янында минең ағай-энеләрҙең имениелары бар. Юл төшкән һайын кереп сыға инем. Бер нисә йыл элек Бәләбәйҙә булып, волость үҙәге Аҙнай аша Ырымбурға сыҡҡайныҡ. Шул тирәлә Дим тигән бик мәкерле йылға кистек. Беҙҙе оҙатып йөрөүсе унтер офицерҙың аты һөрөнөп йығылғайны, тора алманы, бахыр, икеһен дә күҙ асып йомғансы һыу ағыҙып алып китте. Шуға хәтерҙә уйылып ҡалған.

– Тыуған ауылым Һеҙ булған волость үҙәгенән 7-8 саҡрым алыҫлыҡта ята. Әйткәндәй, минең мәрхүм әсәйем Аҙнайҙан ине.

– Бәлки, юлыбыҙ һеҙҙең Туҡһанбай аша булғандыр. Тик осрашыуыбыҙ, Аҡмулла аҡын, Ҡыҙыл үҙәнендә йәшәгән башҡорт йәйләүендә булған түгелме?

– Эйе, эйе. Һеҙгә, Ғөбәйҙулла солтан, унда нисек барып сығыуым тураһында һөйләргә тырышам. Минең ҡәртнәйем, атайым Камалетдиндың әсәһе Шәһәрбаныу – Туҡһанбайҙан өс-дүрт саҡрым алыҫлыҡта, Һеҙ ат юғалтҡан Дим аръяғында ултырған Ереклекүл ауылы ҡыҙы. Улар – Тамъян ырыуы

---

[1] *Иҡлаб – эштең алға барыуы, уңыш, бәхет.*
[2] *Ихсан – ярҙам, булышлыҡ, изгелек.*
[3] *Тор – ау; ҡош аулау өсөн ҡулланылған махсус селтәр.*
[4] *Сай – мул, бәрәкәтле.*

башҡорттары. 1740 –1750 йылдарҙа Һеҙгә билдәле Ҡыҙыл йылғаһы үҙәненән күсеп килгәндәр. Ҡәртнәйемдең атаһы Жәниш, ырыуҙаштары менән бәйләнеште юғалтмаҫ өсөн, ике ҡыҙын шунда кейәүгә биргән. Беҙ 184... йылды атайым менән уларға ҡунаҡҡа барҙыҡ. Оло йыйын мәле ине. Байрамға ҡатынын, балаларын һәм күмәк һаҡсыларын эйәртеп Жангир хан да килде. Минең ҡырғыҙ-ҡайсаҡтарҙы тәү күреүем. Бөтәһе лә ҡупшы кейемдә. Һәр береһенең билғауында – матур суҡлы ҡамсы. Үҙҙәре ата күркәгә оҡшап ҡуҡырайып йөрөйҙәр.

Ҡыҙығып китеп, уларҙың матур суҡлы ҡамсыһын сәлдерҙем. Ауыл кешеләренән кемдер күреп ҡалып, ҡырғыҙ-ҡайсаҡтарға ошаҡлаған. Мине үҙем урлаған ҡамсы менән һуҡтырырға ҡарар сығарып, аяҡ-ҡулды бағанаға шаҡарҙылар. Бер һуғыуҙары булды, сыйылдап ҡысҡырып ебәрҙем, Һеҙгә әйтәйем, әсе тауышымды йөҙ саҡрымдағылар ҙа ишеткәндер. Шыңшып икенсе һуғыуҙы көтөп тора инем, Жангир хандың өс-дүрт малайы, илай-илай, мине ҡосаҡлап алдылар.

– Ул саҡта бәләкәй инем, Ҡыҙыл буйына сәфәргә мине алмағандар, әммә ағайым кенәз Ибраһим-Гәрәй Сыңғыҙ һөйләүе буйынса беләм. Башҡорттарҙа урлашыу хурлыҡ һаналмай шикелле. Һуңынан күҙең төшкән суҡлы ҡамсыны атайым Жангир хан үҙеңә бүләк иткән түгелме?

– Эйе. Башҡаса ҡырғыҙҙарҙан әйбер урлама, кәрәк икән – һорап ал. Беҙҙең халыҡ истәктәрҙе ихтирам итә ул. Күңеленә хуш килһәң, ҡамсы ғына түгел, ҡырғыҙ ҡыҙын да бүләк итербеҙ, тине.

– Ҡырғыҙ ҡыҙҙары шәп. Мин уларҙы күрһәм, йөрәк дарҫлап тибә башлай. Әйткәндәй, өләсәйем Кәримәне, Ҡыҙыл буйындағы Тамъян нәҫеленән, тип һөйләйҙәр ине. Әсәйем ханша Фатима бер нисә тапҡыр, балаларын алып, хан Жангир менән тыуған иленә сәфәр йөрөп ҡайтҡан. Һеҙ уларҙы шунда осратҡанһығыҙ. Мин үҙем дә ул төбәкте яраттым.

– Ғөбәйҙулла солтан, икенсе осрашыу һис шикһеҙ Һеҙҙең менән булғандыр, тип уйлайым.

...1861 йылдың көҙө булырға тейеш. Яңы ҡырпаҡ ҡар төшкән. Көнө буйы һунарҙа йөрөнөм дә ҡабаланып ҡайтып киләм. Ҡабаланыуымдың сәбәбе – яҡты күҙҙә ауылға етеү. Һеҙ беләһегеҙ, көҙ, ҡырпаҡ ҡар төшкән мәлдә, бүреләрҙең балалары үҫә, һәм улар һунарға күмәкләп йөрөй башлай. Әгәр ошо мәлдә уларҙың юлдарында осрай ҡалһаң, бәләгә тарыуыңды көт тә тор. Йүгерә-атлай ҡуйы ағас ҡаплаған оло уйһыулыҡ буйлап үтеп бара инем, ыңғырашҡан тауыш ишетәм. Барып ҡараһам, бер әзмәүерҙәй бәндә тәгәрәп ята. Бүре ҡапҡанына эләккән. Тимер ҡоршауҙан ысҡындырҙым. Теге һаман ыңғыраша, ауыҙ эсенән нимәлер һөйләнә. Иҫенә килә алмай аҙаплана. Битен яй ғына ҡар менән ышҡыйым. Был күҙен асты:

– Һеҙ кем?

– Һунарсы. Аяғығыҙ нисек, өшөмәгәнме?

Ул һүҙ өндәшә алманы, кире күҙен йомдо. Ҡарайым, тимер ҡоршауҙан ысҡындырған аяғы боҙ булып ҡатҡан, шаҡылдап тора. Һунарсының, яурынындағы мылтығынан тыш, билендә балтаһы ла була. Йүгерә-атлай нәҙегерәк ағастарҙы киҫеп, бының янына ташыным. Әзмәүерҙәй бәндәне көскә һөйрәп ошо ағастар өйөмө өҫтөнә ултырттым. Ҡоро ботаҡтарын йыйып, ут яҡтым. Ҡабаланмай, тимер ҡоршау яралаған еренә ҡул тейҙермәҫкә тырышып яйлап аяғын ышҡыйым. Бер аҙҙан әзмәүерҙәй бәндә иҫенә килде. Һорап һыу эсте. Аяғы йылынды. Үҙемдең тула ойоҡто уға кейҙерҙем дә, ҡулына мылтығын тоттороп, ауылға йүгерҙем.

– Аҡмулла аҡын, ул кеше Һеҙ инегеҙме? Беҙ исем-шәрифтәрегеҙҙе лә белмәй ҡалдыҡ бит. Йыраҡтан, Дим буйынан ҡунаҡҡа килгән башҡорт, тинеләр.

– Ул йылдарҙа мин тамъяндарҙан 50-60 саҡрым алыҫлыҡтағы ауылда балалар уҡыта инем. Ҡәрҙәштәребеҙ һуғым ашына саҡырып хәбәр ебәргәйне. Өс-дүрт көн һыйланып ятҡас, аяҡтарҙы яҙҙырайым тип урманға сыҡҡайным. Һеҙҙең турала ла хәбәрҙәр инем. Ырымбур генерал-губернаторы Безак менән Жангир хандың ике улы кантон йортонда туҡталды, тип һөйләгәйнеләр.

– Эйе, генерал-губернатор Безак, ағайым, ул саҡта Рәсәй армияһы гвардия ротмистры, кенәз Ибраһим-Гәрәй Сыңғыҙ менән мин – ул мәлдә штабс-ротмистр – батша Александр II-нең ҡушыуы буйынса Башҡорт илендәге алтын сығарыу приискыларын тикшереп йөрөй инек. Теге икәү хәмер менән һыйланырға ярата. Минең ундай шөғөл булмағас, һунарға сыҡтым. Бер мәл күрәм: алдымдан, ялбыр ҡойороғон иренеп кенә уйнатып, туйтан-туйтан төлкө китеп бара. Тегеңә сәпәйем тип мылтыҡты тоҫҡағайным, бүре ҡапҡанына баҫтым. Ул саҡта Һеҙ осрамаһағыҙ, мин һис шикһеҙ аяҡһыҙ ҡала инем. Тегеләр килеп алды ла шундуҡ Ырымбурға оҙатты, шунан – Петербургка. Әле лә хәйерһеҙ аяҡ, көн боҙолоуын белдереп, ҡай саҡ һулҡылдап ала. Тула ойоғоғоҙҙо иҫтәлек итеп әле булһа һаҡлайым. Үҙегеҙгә лә күрһәтермен әле.

Улар бер-береһенә ҡарап йылмайышып ҡуйҙы. Хәҙер икенсерәк юҫыҡта дауам итергә кәрәк ине һүҙҙе. Тик башлап китә алмайҙар. Ғөбәйҙулла солтан әле ишеткәндәрен уйлап ултырҙы ла көрһөнөп ҡуйҙы. «Нисәмә йыл үҙемде үлемдән ҡотҡарған кешене эҙләнем, әле ул алдымда ултыра. Ысын күңелдән рәхмәт әйтә лә белмәйем. Уңайһыҙ нисектер. Юҡ-юҡ, уңайһыҙ түгел. Рәхмәтте икенсе ваҡытта әйтергә кәрәк».

Сәй эсеп алғас, тышта бер аҙ йөрөп керҙеләр. Ғөбәйҙулла солтан мсье Ян де Фонише әфәндегә нимәләр әҙерләргә ҡушты. Батша һарайынан курьер килде.

– Кенәз Сыңғыҙхан Ғали йәнәптәре, дәүләт секретары Дмитрий Сольскийҙан пакет.

– Рәхмәт.

– Государь-императорыбыҙға хеҙмәт итәбеҙ.

– Граф, ваҡытығыҙ булһа, беҙҙең янға сәйгә ҡалығыҙ.

– Ихтирамығыҙ өсөн рәхмәт, кенәз. Дмитрий Сольский һәм Бөйөк кенәз Николай Николаевич Ғали йәнәптәре һунарға саҡырҙы. Ике сәғәттән ҡуҙғалабыҙ.

– Һәйбәт ял теләйем. Һунарығыҙ уң булһын.

– Алланың ҡөҙрәте менән.

Курьер килтергән ҡағыҙҙарҙы уҡығас, Ғөбәйҙулла солтан Мифтахетдин ҡаршыһына ултырып яңынан һүҙ башланы.

– Аҡмулла аҡын, дәүләт секретары Дмитрий Сольскийҙан пакет алдым. Ул Һеҙҙе Санкт-Петербургтан тиҙерәк оҙатыуҙы үтенә. Калугала тәү күргән кешеләр менән асылып китмәҫкә кәңәш бирә. Шымсылар иғтибарын йәлеп итеүегеҙ мөмкин. Үҙегеҙ беләһегеҙ, һаҡланғанды Аллаһы Тәғәлә һаҡлармын тигән. Намаҙ уҡып, үләң йырлап йәшәһәгеҙ, һәйбәт булыр, минеңсә. Тағы шуны әйтәсәкмен, хөрмәтле Аҡмулла аҡын, террорист Дмитрий Каракозов батшаға һөжүм иткәндән һуң Рәсәйҙә байтаҡ закондар үҙгәрҙе. Хәҙер жандарм идаралығы, судҡа биреп тә тормайса, һәр кемде юҡ ҡына ғәйебе өсөн төрмәгә ултырта йә штрафнойға ебәрә ала. Ә ярлыҡау хоҡуғына император Ғали йәнәптәре үҙе генә эйә.

– Ғөбәйҙулла солтан, ул закондарҙы мин үҙемдә татыным. Илай-илай ошо юлдарҙы ла яҙғайным:

Ҡайһылары ун йыл ята, оҙаҡ ҡалъан,
“Эш”тәре Петербурьа оҙап ҡалъан.
Һиммәтле ниндәй ирҙәр, заиъ[1] булып,
Аяъы кешән менән тоҙаҡланъан.
Һаръайтты аҡ йөҙөмдө ҡара таш өй,
Ат менән ниҙәр күрмәй әҙәм башы.
Ҡаңъырҙы башым минең тауыш менән,
Яҡшының ямандан юҡ айырмаһы.

– Аҡмулла аҡын, Һеҙ Рәсәй империяһы закондарын һиҙемләйһегеҙ икән. Ун йыл ғына түгел, бәләкәй генә ғәйеп өсөн төрмәлә мәңгелеккә ятып ҡалғандар ҙа бар...

Һүҙһеҙ ултырҙылар.

– Беҙҙең мәсьәләнең тағы сетерекле яғын әйтмәксемен. Император Ғали йәнәптәре һуңғы мәлдәрҙә ярлыҡауға әҙерләп бирелгән ҡағыҙҙарҙы ҡарамаҫҡа тырыша. Ошоно иҫтә тотоп, мин Һеҙҙең үҙегеҙҙе, Аҡмулла аҡын, уның янына индерергә тырыштым.

– Эйе-эйе, Ғөбәйҙулла солтан, был турала Әхмәтшаһ хәҙрәт миңә саҡырыу хатында ла яҙғайны, күрешкәс тә әйтте.

– Бөтәһе лә беҙ уйлағанса килеп сыҡмай. Дмитрий Сольский әфәнде император янында Һеҙҙең турала булған һөйләшеүҙе миңә аңлатты. Ырымбур генерал-губернаторы Николай Андреевич Крыжановский – бик тиҫкәре, хатта яуыз бәндә. Ерле халыҡты, бигерәк тә башҡорттарҙы, йәне һөймәй. Александр Безак, Владимир Обручев, Василий Перовскийҙар менән уртаҡ тел табып була ине. Ә быныӊ янына яҡын барырлыҡ түгел. Башҡорттарҙы изге йорттары – Каруанһарайҙан ҡыуҙы ла үҙе кереп ултырҙы.

Аҙ ғына тынлыҡтан һуң әңгәмә ялғанды.

– Бөйөк кенәз Николай Николаевич, бер нисә тапҡыр мөрәжәғәтенән һуң ғына, һеҙ шағирҙы ваҡытлыса төрмәнән сығарырға нисектер йөрьәт итте. Николай Крыжановскийҙың бөтә эше – межалау үткәрәм тип, башҡорттарҙың аҫаба ерҙәрен тартып алып, һатып ебәреүҙә. Теге ваҡыт минең өҫтән ялыу яҙып, аҡса түләнмәй торған хеҙмәткә күсерттерҙе[42]. Хәҙер жандармдар башлығы, граф Петр Шуваловтың запросы килеп төшкәс, ҡурҡып, ыңғай мәғлүмәт ебәрмәйәсәк. Ошоно күҙ алдында тотоп, Әхмәтшаһ Әбсәләмов хәҙрәтте мин Ырымбурға ебәрҙем. Унда оҙаҡламай ағайым – Рәсәй армияһы полковнигы кенәз Әхмәт-Гәрәй Сыңғыҙ киләсәк. Әле ул Бүкәй ханлығының баш ҡалаһы Жаскуста булырға тейеш. Һәр хәлдә Кавказдан миңә шундай хәбәр ебәргәйне. Әхмәтшаһ Әбсәләмов хәҙрәт менән бергә-бергә әмәлен табырҙар, тип уйлайым. Хәҙер, Аҡмулла аҡын, ҡаҙаҡса берәй йырынды тыңлайым да ял итергә китәйем. Иртәгә мөһим мәсьәләләр хәл итәһе бар.

Мифтахетдин ҡаҙаҡ думбыраһын ҡулына алып, ҡылдарына бер-ике сиртеп көй эҙләне лә үләң башланы:

Дертим бар, дәрменим жок мен бир бала,
Көретин бул ъайыптан жок дүр дана.
Бир-биримен жауласып от басында,
Осындай сорлы казак мүптәләдә.

Тексерген өз ъайыбын уят емес,
Сыймайды ак каъазъа кылсаң, кеңес.
Болыс-бидиң жолын кой, өнер үйрен
Дегенемди түзу жан терис демес.

[1] *Заиъ – әрәм.*

Өзимди түзеймин деп актамаймын,
Көңилимде болса ойым сактамаймын.
Айтыңыз бүл сөзимде кате болса,
Өзимди катем жок деп мактамаймын.

Дертим бар, тилим шолак баяндауъа,
Майданда колым шолак аянбауъа.
Жорытканмен күйсиз көлик үзамайды,
Түседи бираздан соң аяндауъа.

Мен-даъы талай уйыктап ъалып калдым,
Ойланып енди мине есиме алдым.
“Жомарттык – колда баръа” дегендейин
Барымды кадари хал хатка салдым.

Сокыр ъой надан адам нүрды көрмес,
Көз жоъын мойнына алып соңына ермес.
Әркимге өз керегин издеу керек,
Балаъа жыламаъан емшек бермес...[43]

Ғөбәйҙулла солтандың иләҫләнеп ултырғанын күреп, Аҡмулла йылмайып ҡуйҙы ла үҙе яратҡан башҡорт халыҡ йыры «Уйыл»ды һуҙып ебәрҙе:

Ике лә генә егет бесән саба
Уйыл буйҡайында ла сабында.
Ҡайҙа ла ъына йөрөмәй, ниҙәр күрмәй
Ир-егеткәй иҫән дә саъында.

Менгән генә атым, ай, кир булыр,
Тибенгеһе уның да тир булыр.
Урал буйҡайының аҫыл егете
Данҡайҙары сыъыр ҙа ир булыр.

Уйылып ҡына аҡкан Уйыл һыуы
Уйландыра уйсан да ирҙәрҙе,
Уйландырып ҡалмай, моңландыра,
Һаъындыра тыуъан да ерҙәрҙе.

Ҡурайсылар ҡурай, ай, уйнамаҫ,
Башҡорт ҡурайҙары булмаһа,
Егет тә генә кеше йыр йырламаҫ,
Йөрәгендә дәрттәр булмаһа.

Әрәмәгә керһәм, үлән һирәк,
Сәхрәләргә сыҡһам, ер еләк;
Эсемдә генә минең уттар яна,
Ник елкенә икән был йөрәк.

Арыҫлан да кейек һис ҡайъырмаҫ,
Ҡаршыһында бейек тау булһа;
Егет тә генә кеше һис ҡайъырмаҫ,
Ғәзиз башы уның һау булһа.

Аҡмулла йырлап туҡтағас, Ғөбәйҙулла солтан оҙаҡ, бик оҙаҡ өндәшә алмай иләҫләнеп ултырҙы. Илаһи моңло тауыш уның күңелен сихри ғаләмдә йөҙҙөрөп, ләззәт ҡосағына сумдырғайны. Йырҙарҙың һәр һүҙе уның тормош юлын сағылдырҙы һымаҡ. Ә Аҡмулла иһә, үҙем хаҡында һөйләйем, тип уйланы. Халыҡ йырҙарын яратып, мәғәнәһенә төшөнөп башҡарыусы өләсәһе Шәһәрбануыҙы, мәтрүшкә сәйен, башҡорт балын иҫенә төшөрҙө. "Уйыл"ды Мифтахетдин тәү тапҡыр өләсәһе Шәһәрбануҙан ишетте. "Уйыл буйы", "Уйыл һыуы" урынына "Ҡыҙыл буйы", "Ҡыҙыл һыуы" тип йырлай ине. Уның алсаҡ йөҙө, бәләгә тарыған кешеләргә ярҙамға килергә әҙер торошо, сихри моңо иҫкә төшкән һайын, күңелдәрҙе өйкәй. "Һай, булған бит заманалар! Бер ҡайғы-хәсрәтһеҙ өләсәй ышығында йәшәгәнбеҙ!" – Аҡмулланың уйы йыраҡҡа, тыуған яғына китте...

Ғөбәйҙулла солтан тулҡынланыуын баҫырға тырышып тороп баҫты.

– Миңә кинәнесле минуттар бүләк иткәнең өсөн рәхмәт, аҡын! Йор һүҙ, аһәңле моң менән халыҡтарыбыҙҙы, донъяны йәмләп йәшәргә әйҙәүсе ошондай сәсән төрмәлә сереп ятырға тейеш түгел! Батша хеҙмәтенән ҡыуып сығарһалар сығарырҙар, әммә һине, Аҡмулла аҡын, барыбер штрафнойҙан ҡотҡарасаҡмын! Ант итеп әйтәм!

Оҙайлы тынлыҡ урынлашты.

Улар бер-береһенә ҡарап, әҙәпле генә йылмайышты. Ошо мәлдә икеһенең дә йөҙҙәренән үә күҙҙәренән аманаттарына тоғро ҡаласаҡтары сағыла ине.

АҢЛАТМАЛАР

[1]*Ҡырғыҙ-ҡайсаҡ – хәҙерге ҡаҙаҡ халҡын элек шулай атап йөрөткәндәр;*

[2]*Елизавета Петровна (1700–1761) – Петр I ҡыҙы, Рәсәй императрицаһы;*

[3]*Алексей Разумовский (1709–1771) – граф, дәүләт эшмәкәре. Императрица Елизавета Петровнаның йәшерен никахлашҡан ире;*

[4]*Екатерина II (1729 – 1796) – принцесса Ангальт-Цербстская София Фридерика Августа, Рәсәй императрицаһы;*

[5]*Григорий Потемкин (1736 –1791) – кенәз, дәүләт һәм хәрби эшмәкәр. Императрица Екатерина II-нең фавориты;*

[6]*Николай I (1796–1855) – Рәсәй императоры. Ҡатыны – Пруссия короле Фридрих Вильгельм III-нең ҡыҙы, принцесса Луиза Шарлотта. Александра Федоровна исеме алып, Николай Павловичҡа 1817 йылда кейәүгә сыға;*

[7] *Александр II (1818 –1881) – Рәсәй императоры. Ҡатыны – принцесса Максимилиана-Вильгельмина-Августа-София-Мария Гессен-Дермштадтская. Мария Александровна исеме алып кейәүгә сыға;*

[8]*Бөйөк кенәз Александр Александрович – (1845–1894), император Александр II-нең икенсе улы. Ул 1845 – 1881 йылдарҙа – Бөйөк кенәз, ә 1881–1894 йылдарҙа Рәсәй императоры. Ҡатыны – Догмара, Мария Федоровна исеме алып кейәүгә сыға;*

[9]*Бартоломео Расстрелли (1701–1771) – граф, архитектор, рәссам. Рәсәйҙә Ҡышҡы һарай, Аничков, Разумовский, Николай Һарайы, Царскосельский һарайҙары, Пажеский корпус һәм башҡа йорттарҙың архитекторы;*

[10]*Михаил Воронцов (1714 –1767) – кенәз, дәүләт эшмәкәре, канцлер;*

[11]*Михаил Кутузов (1745 –1813) – полководец, генерал-фельдмаршал;*

[12]*Барклай де Толли (1751 –1818) – полководец;*

[13]*Петр I (1672 –1725) – Рәсәй императоры, полководец;*

[14]*Петропавловск крепосы – Санкт-Петербургтағы крепость. 1703 йылда Петр I төҙөй. Унда дәүләт именлегенә ҡурҡыныс янаған тотҡондар тотолған;*

[15]Эрмитаж – Ҡышҡы һарайҙың икенсе яғы;

[16]Николай Николаевич (1831–1895) – император Александр II-нең ҡустыһы, Бөйөк кенәз;

[17]Абдул Азиз (1830 –1876) – Ғосман империяһының 32-се солтаны;

[18]Петр Шувалов (1827 –1889) – граф, дәүләт, дипломатик, административ эшмәкәр. 1864 –1874 йылдарҙа жандармдар шефы;

[19]Александр Тимашев (1817 –1893) – административ эшмәкәр. 1868–1877 йылдарҙа эске эштәр министры, генерал-адъютант;

[20]Александр Горчаков (1798 –1883) – дәүләт эшмәкәре, канцлер;

[21]Александр Пушкин (1799 –1837) – бөйөк урыҫ шағиры;

[22]Ғөбәйҙулла солтан (1840 –1909) – Рәсәйҙең хәрби, административ, хужалыҡ һәм дәүләт эшмәкәре. Бүкәй урҙаһы ханы Жангирҙың кесе улы; хат оригиналда бирелә:

“Правительствующему Сенату Министра юстиции предложение”

Государь Император, по всеподданнейшему докладу моему, в 27 день минувшего августа Высочайше соизволил разрешить состоящему при Главном начальнике Северо-Западного края Лейб-Гвардии казачьего полка Полковнику Султану Губайдулле Джангер Букееву принять фамилию «Чингис».

О таковом Высочайшем повелении имею честь предложить Правительствующему Сенату к надлежащему исполнению.

Подписал: Министр Юстиции Статс-Секретарь Граф Пален

Скрепил: Управляющий Департаментом Сенатор Эссен

10 сентября 1870 года (РГИА, ф. 1405, оп.67, д. 7614б, л. 39. Подлинник.)

Доклад по Департаменту министерства юстиции «О фамилии Чингис»

Марта 23 дня 1871 года, №97

… Сын последнего Хана Внутренней Киргизской орды, состоящий при Главном Начальнике Северо-Западного края лейб-гвардии казачьего полка полковник Султан Губайдулла Джангер-Букеев ходатайствовал о дозволении присоединить к своей фамилии фамилию «Чингис» и именоваться впредь Султаном «Джангер-Букеевым Чингисом».

… По мнению Генерал-Адъютанта Потапова и полковника Чингиса, из приведенного Высочайшего повеления как бы явствует, что в замене прежней фамилии полковника Султана Джангер-Букеева ему высочайше повелено принять одну фамилию «Чингис», без всяких объяснений ее родового происхождения от Чингис-Хана, которое, а равно и сохранение других фамилий, было главным основанием всеподданнейшего его ходатайства. Вследствие сего Генерал-Адъютант Потапов и полковник Чингис просят Ваше Сиятельство, не изволите ли признать возможным разъяснить последовавшее 27 августа минувшего года Высочайшее повеление как по вопросу о сохранении полковнику Чингису всех прежних его фамилий, так равно и о родовом происхождении Высочайше разрешенной вновь фамилии от Чингис-Хана.

[На полях заключение]:

Из соображения вышеизложенного ходатайства полковника Губайдуллы Джангер-Букеева и Высочайшего повеления, последовавшего в удовлетворение этого ходатайства, видно, что ему разрешено принять фамилию «Чингис» с присоединением ее к фамилии «Джангер-Букеев», а не переменить эту последнюю двойную фамилию на фамилию «Чингис». Отделение полагало бы предложить о сем Правительствующему Сенату в дополнение к предложению от 10 сентября 1870 года за № 15834 (РГИА, ф. 1405, оп. 67, д. 7614, л. 41-42. Автограф. Генерал-губернатор Потапов, в свою очередь, направил письмо к министру юстиции с аналогичной просьбой – разъяснить содержание высочайшего указа (там же, л.43-43 об, 44-44 об, 46-47 об.)).

[23]ханы Жангирға (1803–1845) – Рәсәй генерал-майоры (9.11.1840),

ҡаҙаҡтарҙың нуғай ырыуы хакимы (1812), Бүкәй урҙаһы ханы (1824–1845), Бүкәй хандың (1749–1815) улы;

[24]ханша Фатима (1809–1845) – хан Жангирҙың өлкән ҡатыны (1824–1845), Ырымбур Диниә йыйылышы мөфти хәҙрәттәре Мөхәмәтйән Хөсәйеновтың (1756–1824) икенсе ҡатыны Кәримәнән тыуған ҡыҙы. Хан Жангирҙың өйләнергә аҡсаһы ла булмай. Ярҙам һорап Ырымбур губернаторы Эссенға мөрәжәғәт итә (хат оригиналда бирелә).

1824г., октября 30. – Письмо хана Джангира оренбургскому военному губернатору П.К.Эссену с просьбой о денежной ссуде в связи с женитьбой на дочери бывшего оренбургского муфтия Мухаммеджана Хусаинова Фатиме.

Ваше высокопревосходительство! Милостивый государь! По случаю продолжительной отлучки моей из управляемой мною Киргиз-кайсакской орды в г.Оренбург, по делам сей Орды, и в г.Уфу, где с дочерью покойного муфтия Гусейнова я вступил в брак по магомстанскому закону нашему; издержки были так значительны, что я теперь имею надобность в деньгах и, не находя здесь у кого позаимствовать, решился утруждать Ваше высокопревосходительство всепокорнейшею просьбою приказать отпустить мне из казенных сумм четыре тысячи рублей, за указанные проценты, на годовой срок, в который я возвращу оные сполна, и мзду сию почту знаком благоволения Вашего высокопревосходительства.

С глубочайшим моим высокопочитанием и таковою же преданностью имею честь быть Вашего высокопревосходительства, милостивого государя, покорнейшим слугою

Джангир Букейханов.

ГАОрО. Ф.6.Оп.10.Д.3717.Л.1 и об.Подлинник.

[25]бүләктәр биргән – Императрица Александра Федоровна менән дуҫ булған, бүләктәр алған. Хат оригиналда бирелә:

1829г., июня 14. – Письмо ханши Фатимы императрице Александре Федоровне с благодарностью за подаренные драгоценные украшения.

Всемилостивейшая государыня! Я имела счастье получить через посредство супруга моего, доставленные к нему от г. оренбургского военного губернатора Петра Кирилловича Эссена диадему, склаваж и серьги из прекраснейших бразильских топазов, коими вашему императорскому величеству благоугодно было удостоить меня. Не нахожу слов, коими бы в восторге благоговейной признательности принести достойное благодарение всемилостивейшей царице и благодетельнице. Возможно ли, августейшая государыня, чтобы ваше величество соизволили привести на память неизвестную и полудикую киргиз-кайсацкую ханшу? В пустынных степях наших, вместе с супругом моим и народом, имеющих в сем царственном даре залог благодетельного и вечно для киргизцев славного вашего императорского величества к верноподданным своим внимания, не престанем из глубины умиленных сердец воссылать ко всевышнему мольбы о сохранении драгоценнейшей особы всемилостивейшей монархини!

Вашего императорского величества, всемилостивейшей государыни, верноподданная ханша Фатима.

С подлинным верно: хан Внутренней киргизской орды Джангер.

ГАОрО.Ф.6.Оп.10.Д.3489.Л.5 и об.Заверенная копия.

[26]Яҡуб бәк Мырҙа (1820 –1877) – Көнсығыш Төркөстанда хаким;

[27]Бисмаркка – фон Шенгаузен, Отто Эдуар Леопольд (1815 –1898) – кенәз, дипломатик, хәрби һәм дәүләт эшмәкәре, 1871–1890 йылдарҙа Германия канцлеры;

[28]Буксгевден (1750 –1811) – инфантерия генералы, Аустерлиц (1805) һуғышында урыҫ ғәскәрҙәренең һул флангыһы командующийы;

[29]Екатерина Долгорукая – Александр II-нең һөйәркәһе, 1873 йыл Георгий исемле ул табып бирә;

[30]Александр Адлерберг (1818 –1888) – хужалыҡ, хәрби һәм дәүләт эшмәкәре, 1870–1888 йылдарҙа император йорто министры;

[31]капитан Иван Лаврентьевич Тимашев өйләнгәс, Тамъян башкирецтары уъа ете мең дисәтинә ер бүләк итәләр... – архивта ошондай документ бар. Текст русса бирелә.

“купчая грамота башкир Тамьянской волости Тюкана Балтасова “с товарищи” капитану И.Л.Тимашеву от 5 ноября 1751г. сообщает, что они продали “...ему, Тимашеву, жене его, детям и наследникам в вечное владение без выкупу и бесповоротно... свою вотчинную землю... по той речке Ялышанке от устья и по вершин по обе стороны... в степь на 10 верст, где и грань поставить, а от той грани вниз и вверх по 5 верст, а от устья вверх по реке Сакмаре на 3, а вниз на 4 версты, где по всем тем местам поставить же грани; с лесом, сенными покосами, и всякими имеющимися в той окружности угодьями. А взяли оне, Тюкан с товарыщи, у него, Тимашева, за тое проданную землю с угодьи денег 70 руб”. Как видно, размеры проданной земельной площади в десятинах не указываются. Здесь можно менее 7 тысяч десятин. Таким образом, Тимашев покупал каждую десятину на 1 копейку, когда казна в это время продавала дворянам землю на льготных условиях 1 десятину за 1 рубль” (51, 34-35);

[32]Екатерина Загряжеская (1798–1881) – шаъирә, 1815–1849 йылдарҙа Егор Николаевич Тимашевтың ҡатыны, Александр Егорович Тимашевтың әсәһе;

[33]Аҡмулланың Екатерина Тимашеваъа мөрәжәъәте – Мифтахетдин Аҡмулланың шиъри юлдары файҙаланып яҙылъанъа оҡшаъан кеүек;

[34]Әсәйем ханша Фатима мәрхүм булъас, беҙҙең ъаилә мөлкәтенең күп өлөшөн Һөйөнсөъәле Жәнәли нәҫелдәре, опекундар үҙләштергән – Санкт-Петербург архивында ошондай документ бар (текст русса бирелә).

[35]Ғәбделвәхит хәҙрәт Сөләймәнов (1786–1862) – дин әһеле, 1840–1862 йылдарҙа мөфтөй;

[36]chere amie (французское) – минең дуҫҡайым;

[37]c’esr bien, mon cher (французское) – яҡшы, ҡәҙерле дуҫ;

[38] ...Avez-vous vu la tendre rose,
L’aimable fille d’un beau jour,
Quand au printemps a peine eclose,
Elle est l’image de l’amour?

Александр Пушкиндың “Стансы” шиъырының беренсе дүрт юллыъы. Русса тәржемәһе бирелә.

Видали ль вы нежную розу,
Любезную дочь ясного дня,
Когда весной, едва расцветши,
Она являет образ любви?

[39] ... Vous me demandes mon portrait,
Mais peint d’arpes nature;
Mon cher, il sera bientot fail,
Quoique en miniature.

Je suis un jeune polisson,
Encore dans les classes;
Point sot, je le dis sans facon
Et sans fades grimaces.

Александр Пушкиндың “Мой портрет” шиъырының тәүге өлөшө. Русса тәржемәһе бирелә.

Вы просите у меня мой портрет,
Но написанный с натуры;
Мой милый, он быстро будет готов,
Хотя и в миниатюре.

Я молодой повеса,
Еще на школьной скамье;
Не глуп, говорю не стесняясь,
И без жеманного кривлянья.

[40]Вольтер (1694 –1778), Андре Шенье (1762 –1794), Теофил Готье (...–1872), Виктор Гюго (1802 –1882) – гуманист француз шағирҙары.

[41]Александр Дюма (1803 –1870), Проспер Меримэ (1803 – 1870) – француз яҙыусылары.

[42]Теге ваҡыт минең өҫтән ялыу яҙып, аҡса түләнмәй торған хеҙмәткә күсерттерҙе – генерал-губернатор Николай Крыжановскийҙың рапортына ярашлы, Ғөбәйҙулла солтанды 1866 йылдың 29 мартында подполковник званиеһы биреп, "хеҙмәт итмәй, аҡса түләнмәй, әммә Дондағы ғәскәрҙең атаманы янында тора" тигән формулировка менән Новочеркасскиға ебәреләр. Уға тиклем Ғөбәйҙулла солтан йылына көмөштән 531 һум хеҙмәт хаҡы, 342 һум квартира өсөн аҡса алған.

РГВИА, Ф.400,оп 9, д 1649, 1866 п/с, л 740;

[43]Дертим бар, дәрменим жок мен бир бала, – Мифтахетдин Аҡмулланың "Егетлек хасиәте – мәғрифәттә" шиғырының һуңғы өлөшө.

Дәртем бар, дарманым юҡ, мин – буҙ бала,
Күргәнем был ғәйептән юҡтыр дана.
Бер-бере менән яулашалар ут башында –
Ошондай бахыр ҡаҙаҡ ҡайғыларҙа.

Үҙ ғәйебеңде тикшереү оят имәҫ,
Һыймайҙыр аҡ ҡағыҙға хилаф кәңәш.
Волость, бейҙең юлын ҡуй, һөнәр өйрән,
Тигәнемде тере йән нахаҡ тимәҫ.

Үҙемде төҙөкмөн тип аҡламайым,
Күңелемдә булһа уйым – һаҡламайым.
Әйтегеҙ был һүҙемдә хата булһа,
Үҙемде, хатам юҡ, тип маҡтамайым.

Дәртем бар – телем һаҡау һөйләшеүгә,
Майҙанда ҡулым улаҡ көрәшеүгә.
Юртҡан менән көйһөҙ ишәк уҙа алмайҙыр –
Күсәлер бер аҙҙан һуң аҙымлауға.

Мин дә бит, оҙаҡ йоҡлап, ғафил ҡалдым,
Уйланып, инде бына иҫемә алдым.
Йомартлыҡ – ҡулда барға, тигән һымаҡ,
Барымды хәл ҡәҙәре аҡҡа һалдым.

Һуҡыр ҡуй, наҙан әҙәм нурҙы күрмәҫ,
Күҙе юғын башына ла ул килтермәҫ.
Һәр кемгә үҙ кәрәген әҙләү кәрәк –
Иламаған балаға имсәк теймәҫ.

Бер һорау...

Фәрзәнә Фәтих ҡыҙы Аҡбулатова 1960 йылдың 1 февралендә Хәйбулла районы Үрнәк ауылында тыуған. Иләс (Турат), Ғәлиәхмәт мәктәптәрендә уҡый. Һүрәт төшөрөргә әүәҫлеге Өфөнөң 2-се педучилищеһына алып килә. Мәскәүҙә М. Ломоносов исемендәге университетта журналистика факультетын тамамлай. "Атай икмәге" китабы өсөн Башҡортостандың Ш. Бабич исемендәге дәүләт йәштәр премияһына лайыҡ булды. Әҙәбиәт һөйөүселәр әҙибәнең "Зәңгәр ҡаялар", "Уның исеме – мөхәббәт" повестар, хикәйәләр йыйынтығын һ.б. әҫәрҙәрен хушһынып ҡабул итте. Автор радиожурналистикала, балалар әҙәбиәтендә лә емешле эшләй. Юбилейы уңайынан эскерһеҙ ҡотлап, ҡәләмдәшебеҙгә бер генә һорау бирҙек: "Мажаралы, детектив жанрға нисегерәк тотондоғоҙ?"

— Һуңғы йылдарҙа заман темаһына яҙылған әҫәрҙәр аҙ... Романымдың героиняһы Зәһүрә әйтмешләй, «ә бит тормош бөгөн дә ҡайнап тора». Бөгөнгө мөхитте ныҒыраҡ аңлар өсөн йәшерәк быуындың фекерен белеү хәйерле, тимәксемен. Беҙ йәшәгән заман ҡайһы яғы менән үҙенсәлекле? Хәҙер әҙәм балаһын ниндәй мәсьәләләр борсой? Сетерекле хәлгә тарыһа, сығыу юлын таба аламы? Ҡайһы бер һорауҙарыма туған-тыумаса, студенттар, үҙҙәре лә белмәйенсә, миңә ярҙам итте, тиергә була. Ниндәй кино-телефильмдар ҡарайҙар, ниндәй сюжеттар ныҒыраҡ ҡыҙыҡһындыра, ниндәй заттар уларҙың иғтибарын тарта — шуларҙы һиҙҙертмәй генә белештем. Туранан-тура һорашһам, асылып уҡ һөйләмәҫтәрен белеп, ҡушылған саҡтар булғылай. Шуға минең романым йәшерәк быуын өсөн ҡыҙыҡлы булыуы ихтимал, тип уйлайым.

«Яҙылып бөтмәгән китап»ты төрлө өҙөклөктәр менән өс-дүрт йыл яҙырға тура килде. Героинямдың бандиттар ҡулына тарыуы, үҙенең эске көсө, зирәклеге менән ауырлыҡтарҙы йырып сыға алыуын күрһәтергә тырыштым. Ҡай саҡ әҫәр ҡулъяҙмаһын ҡулға алмаҫ хәлгә еткән саҡтар ҙа булды: һалып ҡуям, шунан, бер ни тиклем ваҡыттан һуң, ҡабатлап эшкә керешәм...

Тәүарих биттәрендә һаҡланған Сура исеме лә ерле юҡтан алынманы. Бик оло шәхес, аҫаба булғандыр, сөнки халыҡ хәтерендә был образ һаман да йәшәй: элек үҫәргәндәр төйәк иткән яҡтарҙа Аҡсура, Йәнсура, Сурай тигән ауылдар бар. Төрлө вариантта фамилиялар ҙа йыш осрай (Ҡансурин, Байсурин, Аҡсурин, Биксурин, Сурин һ.б.) Тимәк, ҡасандыр халыҡтың рухын кәүҙәләндергән батыр булыуы мөмкин, һәм быға дәлилдәр ҙә етерлек.

Шуныһы: төп героинямЗәһүрәне идеаллаштырманым, йәғни күктәргә күтәрмәнем...

Редакциянан:

Әҫәрҙең дауамында Зәһүрәнең Мәскәү юлындағы мажаралары һәм ыҙалары башлана. Ниндәй ул бөгөнгө башҡорт ҡатын-ҡыҙы? Үҙенә төшкән һынауҙарҙы еңергә һәләтлеме, бөгөнгө заман ҡатмарлыҡтарына ул ни ҡәҙәр яраҡлашҡан? Бына ошо һорауҙарға яуап бирмәксе автор. Зәһүрә юлда романын юғалта, Мәскәүҙә Строцкий тигән бизнесмен ҡулы аҫтында эш башларға, хатта әфәнденең Кочерга ҡушаматлы әпкәләйе менән алышырға мәжбүр. Яҙмыш героиняны Ҡырымға алып бара, кире Өфөгә алып ҡайта, Ырымбур далаларына ташлай. Табыштары ла, юғалтыуҙары ла бихисап уның. Ире Дамир, Ырымбур эшҡыуары Дауыт образдары ла Зәһүрәнең характерын асырға ярҙам итә. Зәһүрәнең иң оло аҙымы — Динар исемле етем баланы уллыҡҡа алыуы. Юғалған романын ҡайтанан яҙырмы, әллә таба алырмы? Быныһын белер өсөн роман-детектив айырым китап булып нәшер ителгәнен көтөргә кәрәгер. Әлегә беҙ әҫәрҙең баш өлөшөн тәҡдим итә торабыҙ...

Фәрзәнә АҠБУЛАТОВА

ЯҘЫЛЫП БӨТМӘГӘН КИТАП

Романдан өҙөк

I

«Билең ныҡ булһын!» Ҡартатаһының бәләкәй саҡтан әйтеп, хуплап үҫтергән һүҙе йәнә тел осона килде. Таймаҫ батыр, аманатың һәр саҡ ейәнеңдең күңелендә! Иҫән булһаң, улыңдың улы менән әле ҡалай ғорурланыр инең!.. «Иле ныҡтың – биле ныҡ». Сура, аяҡтарын кирә баҫып, тирә-йүнгә ғорур ҡараш ташланы: ул ҡаҙаҡ батырын ергә атып бәрҙе! Тиңһеҙ алыштан бей улы еңеүсе булып сыҡты. Ҡаҙаҡтарҙың ғорурлығы, бер үк ваҡытта уларҙың ҡотон да алыусы балыуандары ҡаҡ салҡан ҡоланы. Жарас үҙ халайығының юлбаҫары ла, юлбашсыһы ла ине. Хәйер, Сура уны үлтерергә йыйынмай. Үҫәргәндәрҙе тынғыһыҙлап тороусы еңелмәҫ батырҙарының ерҙә, уның аяҡ аҫтында ятыуы әйтеп бөтөргөһөҙ кинәнес бирә. Ниһайәт, кеше малын ҡыуып алып китеүҙе, «истәк» тип аталғандарҙы талауҙы төп шөғөл иткән Жарас ауыҙлыҡланды. Уның менән ҡуша мәңге туйыу белмәгән барымтасылары ла ҡамытланды. Сура, аяҡ аҫтындағы балыуанға ерәнеп, күҙ ҡырыйы менән ҡарап алды ла үҙенекеләр яғына атланы. Бер нисә аҙымдан һуң биленең өҙөп ауыртыуынан саҡ тубыҡланып барып төшмәне. Эйе, әсе һыҙыу ҡапыл мейеһенә бәрҙе. Баш әйләнгән ыңғайға, күңел дә болғанды. Бирешмәҫкә, һиҙҙермәҫкә! Сура үткер ҡарашын офоҡҡа төбәне, был эске көстө тупларға мөмкинлек бирҙе – батыр һыҙланыуын йота, йөҙөнә саҡ ҡына ла ҡаушау ғәләмәте сығармай! Был уның тәҡдире. Еңеүсе бер генә күҙ йомоп алды ла тешен ҡыҫып юлын дауам итте. Йығылған ҡаҙаҡ батыры тороп ултырҙы, Сураға ҡаш аҫтынан һөҙөп ҡарап алғандан һуң, үҙенекеләргә нимәлер тип ишара

яһаны. Сиреү ҡап уртаға айырылды. Түләү хаҡы итеп ауыр ғына йөк күтәргән ике ҡаҙаҡ башҡорт батырына табан атланы. Уларҙың артынан урлап алып киткән ҡатын-ҡыҙҙар күренде. Сура туҡталды. Ауыртыныу-һыҙланыу юҡҡа сыҡты. Йөҙҙәге ҡаҡшамаҫ тыныслыҡ эстә ниндәй ут ҡайнағанын тамсы ла сағылдырманы.

Ҡаҙаҡтар еңеүсегә бүләктәрен ҡалдырҙылар ҙа баштарын эйеп артҡа сигенделәр. Хәҙер ҡаршыла әсирлектән азат ителгән ҡатыны, йән һөйгәне баҫып ҡалды.

— Аһыл!

Ул бында ил-йорт батыры, әле лә бөтөн күҙҙәр уға төбәлгән. Быны бер ҡасан да оноторға ярамай. Шуға ла Сура эсендәге шатлығын көс-хәл менән тыйып, иң тәүҙә ҡаҙаҡтарға өндәште.

— Бөтөн мал-тыуарҙы был яҡҡа ҡыуып килтерегеҙ, уғрылар! Хәҙер үк!

Инде тороп ултырған Жарас үҙенекеләргә бармағы менән ымланы, сиреүенән бер йәш егет иң беренсе булып уҡталды. Жарастың балаһы юҡлығы мәғлүм.

— Кем ул? — тип һораны Сура эргәһендә торған Байҡынан.

— Кеме булһын түлһеҙҙең! Ике туған ағаһының улы Жабайҙы яҡын күрә, тиҙәр...

Сура — йәш ир, уның тағы ла күп улдары буласаҡ! Ырыу башлығының вариҫы ҡатынына, улының әсәһенә, ҡарап йылмайҙы.

— Мә, өшөгәнһеңдер, төрөн минең еләнгә.

— Атаһы! Сура!

Ҡатынының күҙенән ынйы йәше тәгәрәп төштө.

— Һәммәһе лә, һәммәһе лә яҡшы. Тыныслан, әсәһе. — Батыр ҡарашын азат ителгән ҡатын-ҡыҙ, бала-сағаға күсерҙе. Унан барымтасылырға ҡарап ҡысҡырып ебәрҙе.

— Берәренә бармаҡ менән генә сирткән булһағыҙ ҙа, аяу булмаясаҡ, көллөгөҙҙөң дә башы бына ошо мин баҫып торған ошо ерҙә ҡырҡыласаҡ. Ә торлаҡтарығыҙҙы үрт ялмаясаҡ! Ҡылған яуызлыҡтарығыҙ үҙегеҙгә ҡайтасаҡ! Бөттө һеҙгә маян[1] тормош — аямай тураҡлайбыҙ!

Ул арала булмай ҡаҙаҡтар урлаған мал-тыуарҙы был яҡҡа табан борҙо, үҫәргәндәрҙең бер төркөмө уны башҡорт еренә кире ҡыуҙы. Урланған малмонаяттан ҡолаҡ ҡаҡҡан ҡаҙаҡ батыры атына менгәйне инде. Ул тағы ла һүҙһеҙ генә ҡулы менән ишараланы. Башлыҡтарының һәр ымын аңлап торған яугирҙары кире килгән юлдарына уҡталды.

— Эй, истәк! — тине бер аҙ китә биргәс ҡаҙаҡ батыры. — Беҙҙең былдай хурлыҡлы еңелеүгә тарыған юҡ ине. Ләкин әлеге айырылышыу беҙҙең менән мәңгегә бәхилләшеүҙе аңлатмай.

Яуап ҡайтарыуҙы түбәнселек һанаған «истәк» мыҫҡыллы көләмһөрәне.

Сураның яугир дуҫтары әсе һыҙғырҙы, еңелеүселәрҙе сәләмләй торған ауаздарҙы оҙатты. Ҡаҙаҡтар аттарын ҡамсылай-ҡамсылай ары сапты.

Әсирлектән ҡотолған бала-саға, ҡатын-ҡыҙ тауышы менән тулды тирә-йүн. Баяғы һымаҡ һыҡтау түгел, ә шатлыҡ-ҡыуаныс ауазы ине был. Бына шунан һуң ғына Сура ҡатыны янына атланы.

— Аһылым!..

Ҡатынының йөҙө ҡояштай балҡыны, ҡапыл ғына күңеле тулыштымы, күҙҙәрен селт-селт йомоп алды. Иренә: "Ҡурҡыу белмәҫ бөркөтөм..."– тип бышылдап, тәрән һоҡланыуын белдереп, башын ҡаҡты.

— Сеү, бөтәһе лә тамамланды, аҡҡошом. Табандарын ялтыратты баҫҡындар.

[1] *Маян — бәхетле (бор. төркисә).*

Һин бей улының ҡатыны, яҙмышың — ауыр саҡта бүтәндәргә үрнәк булыу. Хәлһеҙҙәргә ярҙамың кәрәк.

Зирәк ҡатын турайып баҫты. Хәҙер ул тирә-йүнгә инә ҡарсыға ҡарашын ташланы. Һиҙелер-һиҙелмәҫ йылмайып, йәнә баш ҡаҡты: “Ышан миңә, бөтәһе лә һин әйткәнсә буласаҡ”. Бей бисәһе ырыуҙаштарына ярҙамға ашыҡты, яғымлы, моңло тауышы тегендә лә, бында ла ишетелде. Йән йәренең бүтәндәргә ишеттермәй генә әйткән һүҙе күңелде иркәләне. «Ҡурҡыу белмәҫ бөркөтөм...» Юҡ, яңылышаһың, Аһылбикә. Ырыуҙаштары араһында иң ҡурҡҡаны — ирең Сура ине. Уның бер ҡасан да быңдай бөжләү ялмауында ҡалғаны булманы. Ҡатынын, ғәзизен, мәңгегә юғалтыуҙан ҡурҡыу... Ҡатын-ҡыҙҙарҙың, бала-сағаның ҡыуылып алып кителеүе... Ҡаҙаҡтарҙы ҡыуып етер өсөн атты ҡалай ҡыуырға тура килде. Ҡыуып еткәс бит, тамсы хәл эсмәйесә көрәшкә саҡырырға. Ә ваҡыт ҡалмағайны. Еңде! Мөхәббәт еңде! Сураның күҙе йәшкәҙәне. Ләкин ырыуҙаштар алдында йомшаҡлыҡ күрһәтергә ярамай. Был – батырға ҡуйылған иң оло талап. Таланған ил-йортто күргәндә ниҙәр кисергәнен, ниндәй шөбһәләр эсте ялмап алғанын ул иң яҡынына — ҡатынына ғына әйтер. Бәлки, өндәшмәҫ. Сура бик күп нәмәне бей улы, ил батыры булараҡ, эсенән генә кисерергә тейеш.

— Беҙҙең яҡтарға бер нисә йыл бит инде аяҡ тыҡҡандары юҡ... — тине Сураның ҡустыһы Торомтай. — Һис уйламағанда-көтмәгәндә барымталанылар.

— Һин дә әйтеп ҡуйҙың, көткәндә барымталайҙар, тиме ни! Теге ваҡыт уҡ әле Йәнтүрәләр урман ҡыҙырған ҡаҙаҡтарҙы күреп ҡайтҡандар ине.

Аранан кемдер, аҡланғандай, үҙҙәренең һунарҙа булып ҡалыуы арҡаһында халыҡты ошо бәләгә тарытыуҙарын әйтеп ҡуйҙы. Сура батыр егеткә аҫтан һөҙөп ҡарап алды, ҡылыс ҡынын ныҡ итеп ҡыҫҡандан һуң, шулай тине:

— Баҫҡынсының шөғөлө шунан ғибәрәт: ул һунарҙа ла, ялда ла, тамаҡ ашағанда ла, йоҡлағанда ла маҡсатын онотмай. Үҙебеҙ уяулыҡты юғалттыҡ, Аҡҡусҡар ҡустым! Асығауыҙлыҡ — иң оло ҡаза!

— Ағай, был көрәштә һин ҡаҙаҡ батырын йыҡмаған булһаң... — тип һүҙгә ҡушылды Торомтай.

— Нисек йыҡмаған булһаң!.. Ҡасан әле бил биргән бар! Еңмәү мөмкин түгел ине. «Булһаң-фәлән...» Торомтай ҡустым, беҙ ундай һүҙҙе онотайыҡ! Бер бей улының да үҙ бисәһен барымтасыға тоттороп ебәргәне юҡ! Был — ир намыҫынан көлөү!

— Тик һиңә саҡ ҡына ла ял эләкмәне. Мәҙәгән аяҡты ла яҙыр кәрәк бит.

— Бил һынашыуҙа еңелһәм дә, ҡылыс алышта барыбер еңер инем. — Сура батыр шунда ғына биленең ауыртҡан ерен һыпырҙы, илбаҡтарына табан йылғыр кейектәй боролоп баҫты. — Эйе, беҙҙең былай йәһәт ҡыуып етерҙе, килеп баҫырҙы көтмәгәйнеләр.

Уны ҡеүәтләп бер нисә кеше һүҙгә ҡушылды.

— Уғрыларға эләкте, Тәңре ҡабул итһен.

— Албырғанылар...

— Кирелгән яндан атылған уҡ шикелле остоҡ. Уҡыттыҡ арт һабаҡтарын!

— Юҡ, ҡустым, уҡыта алманыҡ. Бала-саға һәм ҡатындар янында ҡан ҡойошоуҙы теләмәнем... Жарастың күҙенән уҡыным, ул үр һыртын йәнә лә үтеүҙән өмөтөн өҙмәгән. Тик әлегә шымыр, боҫор... Тәңре һаулыҡ бирһен, беҙгә хәҙер кешеләребеҙҙе имен-аман алып ҡайтып еткерер кәрәк.

Эйе, баҫҡынсылар кәсептәрен ҡуймаясаҡ. Еңел мал табыуҙы толҡа иткәндәр унан тиҙ генә баш тартмай... Тәңре уяулыҡтан яҙҙырмаһын. Ҡартатаһы Таймаҫ батыр етмеш йәшендә илбаҫарҙар менән орошта һәләк булды. Дошманын урҙы ла, ҡырҙы ла. Уның ғүмере ер-һыу өсөн көрәш ине. Атаһы Күскилде бейҙең дә

ғүмере шулай үтте. Аҡһаҡ булып ҡалды. «Билең нығ булһын». Үҙенең улы бәләкәс Байтимергә лә Сура батыр ер-һыуы менән ҡуша ошо һүҙҙе васыят итәсәк: «Билең ныҡ булһын, улым!..»

... Зәһүрә ҡулындағы ҡәләмен өҫтәлгә һалыу менән ҡапыл сәскәреп тә ебәрҙе. «Сөбхәналлаһ!..» Бына бит уйлағаны ла, яҙған-һыҙғаны ла дөп-дөрөҫ, шулай булмаһа, романының ошо еренә еткәндә тәмле итеп, рәхәтләнеп сәскәреп ебәрер инеме ни? Боронғолар аманат итеп ҡалдырған мөҡәддәс һүҙҙәр әле лә онотолорға тейеш түгел – иргә бил ныҡлығы кәрәк. Билһеҙ, быуынһыҙ улдар – ил бәхетһеҙлеге. Ләкин ошо һүҙҙе улдарының күңелдәренә һеңдерергә ынтылған атайҙар бармы икән хәҙер? Бәлки, романының йөкмәткеһенә тура килһен тип, уны Зәһүрә уйлап сығарғандыр? Юҡ, ул боронғоларҙан ҡалған аманат. Бәләкәсе, Рәүфе, иҫән булһа, Зәһүрә лә уға ошо ҡанатлы һүҙҙәрҙе йыш ҡабатлар ине. Тыуҙың да, әсәңде хәсрәткә һалып, яҡты донъяны ҡалдырып китеп тә барҙың, бәпесем... Юҡ, күҙ йәшеңде сығарма, Зәһүрә. Ана бит героиняң Аһыл, әсирлектән йолоп алынғас, туп-тура ырыуҙаштарына ярҙамға ташлана. Улы Байтимерҙе һуңынан ғына ҡосаҡлап үкһей. Эй, әсә йөрәге... Ә Аһылбикә һинән күпкә кесе. Ул саҡта ҡыҙҙарҙы кейәүгә иртә биргәндәр. Бей улының, ырыу батырының, ҡатыны булыу уны бик иртә аҡыл эйәһе итәсәк. «Һыбай елеүсе ҡыҙ». Романдың исеме бер ҙә насар яңғырамай. Әҫәр Сура батырҙың ярты йәне Аһыл хөрмәтенә шулай атала. Эйе, роман тамам. Иң ауыры артта ҡалды шикелле. Хәҙер уны баҫтырыу мәсьәләһен хәл итеү кәрәк. Әгәр ҙә нәширҙәргә оҡшаһа, уҡыусы хөкөмөнә тапшырыуы оҙаҡ булмаҫ. Дөрөҫ, уйланылмаған-көтөлмәгән берәй ҡатмарлыҡ килеп сыҡмаһа инде... Хәйер, Зәһүрәнең йөрәге һиҙә, уның әҫәре насар түгел, сөнки ашығып яҙылманы. Хатта ваҡыт менән иҫәпләшмәйенсә ҡабат-ҡабат эшләргә тура килде. Китапхана техникумында уҡыған саҡта мөхәббәт тураһындағы хикәйә генә булып бөрөләнгәйне, унан повесҡа тиклем үҫте, тора-бара роман күләмен алды. Сөнки автор бәйән иткән тарихи ваҡиғалар мөхәббәт хисҭәрен генә түгел, алыш-көрәш, ҡатлаулы-ҡатмарлы яҙмыштар, кешеләр, ырыуҙар, халыҡтар мөнәсәбәтен күрһәтеүҙе лә талап итте. Шул бурыс үтәлде шикелле.

Зәһүрә йәнә лә татлы уйҙарға сумды. Әгәр ҙә «Һыбай елеүсе ҡыҙ»ҙы оҡшатһалар, уның алдында өр-яңы перспектива асыла түгелме? Ни өсөн, Көнбайыштағы һымаҡ, шәп китаптарҙан елле аҡса эшләй белмәйҙәр беҙҙә? Яҙыусының китабы һатып алына икән, ундай яҙыусыға күберәк заказ бирергә кәрәк. Йүнлеһен дә, йүнһеҙен дә бер ҡалыпҡа һалып булмай ҙа баһа! Талант кимәле төрлөсә. Ул кимәлде билдәләүсе – китап уҡыусы. Туҡта, Зәһүрә, әллә һин үҙеңде талантлылар иҫәбенә индерә башланыңмы? Әллә-әллә, кем белә... Шуныһы асыҡ: беҙҙә гонорар иҫәбенә йәшәп булмай. Тимәк, уға төп һөнәренә тоғро ҡалыуҙан башҡа сара юҡ. Ижад итеү ләззәт бирә, ә финанс-иҫәп эше аҡса килтерә. Хәйер, уның ике дипломлы булыуы кемгә кәрәк? Тәүгеһе – китапханасы, унан инде – экономист. Бер ҡараһаң, яҙыу-һыҙыу эшенән алыҫ тора һымаҡ. Ғәжәпләнерҙәр, моғайын. Юҡ, ниმәһенә аптырарға ти тағы, кешеләрҙең яҙмыштары ла төрлөсә. Бер иш уйлаған, фекер йөрөткән кешеләр юҡ та баһа ер йөҙөндә. Әҙәм балаһы төрлө яҡлап һәләтле. Шуға ла һәр кем үҙен асырға тырышырға тейеш. Кешелек шуныһы менән матур һәм ылыҡтырғыс. Иҡтисад өлкәһендә эшләп, прозаға тотоноуына ғәжәп итеүсе булмаҫ. Моғайын, нәширҙәрҙе уның боронғо тарихты айҡауы хайран итер. Ғөмүмән алғанда, тарихҡа бөтөнләй битараф булған кешеләр юҡ, ләкин кешелек хәтеренән юйылған дәүерҙәр эсенә һәр кем инеп китә алмай бит әле...

Зәһүрә Өфөлә тыуҙы, әсәһе атаһынан уға дүрт йәш тулғанда айырылып ҡайтты. Күп тә үтмәй, икенсе иргә кейәүгә сыҡты. Зәһүрәһе өләсәһендә

тәрбиәләнде. Атаһы менән дә осрашҡаны булманы. Әсәһе һирәк-һаяҡ килеп сыҡҡылай торғайны, ләкин ҡыҙының яҙмышына, дөйөм алғанда, битараф булды. Ҡунаҡҡа килгән сағында «Ҡыҙым ҡалай ҙурайып килә!» һымағыраҡ йылы һүҙҙәр әйтә, ләкин «ҙурайып килеүсе» балаҡай был һүҙҙәрҙә яһалмалыҡ барлығын да тоя ине. Ни өсөн әсәһе уны үҙе янына алырға ашыҡмай? Ниңә уның ғына янында «ҙурайырға» теләүен аңламай? Ошо һорауҙарға яуап таба алмауҙан аптырау, ғәжиз булыу күңелдә төйөр булып уҡмашты, бер ҡасан да яҙылманы. Зәһүрәнең әсәһен һаман да ғәфү итә алмауы ана шул бала саҡ кисерештәре менән генә бәйлелер? Бәлки, бер ҡасан да атаһы менән күрештермәгәне өсөн үпкә һаҡлайҙыр? Хәйер, Зәһүрә быны әле лә асыҡ ҡына аңлата алмай. Үгәй атанан тыуған һеңлекәште әсәһенең нисек һөйгәнен, өҙөлөп торғанын күреп, уның эсендә асыу-рәнйеү осҡоно тоҡанмай ҡалмағандыр. Ни өсөн былдай мөхәббәткә Зәһүрә лә лайыҡ була алманы икән? Эсте өйкәп торған ошо һорауға хәҙер кем генә яуап бирһен? Хәйер, үҙе лә был турала берәүгә лә өндәшкәне булманы. Ҡыҙға ун ике йәш тигәндә атаһы үлеп ҡалды, ҡәҙерле кешеһе менән табышыу-күрешеү тураһындағы хыялы бына шулай селпәрәмә килде. Үҙен бер кемгә лә кәрәкмәгән артыҡ йән итеп тойоуҙан да насарыраҡ нимә бар һуң? Зәһүрә меҫкен шундайҙарҙың береһе ине лә баһа. Эйе, уны өләсәһе яратты, үҙенсә күңелен күрергә, әүрәтергә тырышты. Әкиәт, боронғо тарих менән ҡыҙыҡһына башлауы шуның һөҙөмтәһелер. Ләкин әсә менән атаны кем генә алыштыра алһын? Торараҡ бөтөн йыуанысын китаптарҙан тапты. Шул хыялый донъяла йәшәне.

Бигерәк тә үсмер сағында үҙенә иң йыш биргән һорау ҙа ғаилә менән бәйле ине: әсәһе өсөн артыҡ йән булғас, уның, ғөмүмән, ер йөҙөндә йәшәп ятыуының кәрәге бармы икән? Шунан яуап бирә: һуң, тыуҙырғастары йәшәмәй ҡайҙа бараһың... Синыфташ ҡыҙҙары араһында кемдәр генә юҡ: иркәләре, наҙлылары, үткерҙәре, хәйләкәрҙәре, ҡылансыҡтары, ҡыйпысыҡтары. Улар бит ата-әсәле. Ата-әсәле булғас, тимәк, тормоштары ла хәлле. Матур кейенәләр, нимә менән булһа ла маҡтанышып алырға ла яраталар. Ә Зәһүрә? Ул нимә менән маһая ла нимә менән ғорурлана ала? Һәйбәт уҡыуы менәнме? Юҡ, был ғына аҙ ине шул. Бына шуға ла үҙен яратманы. Башҡалар янында үҙен кәм итеп тойған саҡтары булманымы ни?

Юғарыраҡ синыфта уҡығанда мәктәптә, клубта үткәрелгән төрлө кисәләр... Зәһүрәнең тиңдәштәре тәтүс кейенешеп шул сараларға саба. Һирәк-һаяҡ ул да барғылаңы. Ләкин бер малайҙың да уға күҙ һалғаны, тансаға саҡырғаны булманы. Мөйөштә боҫоп тиңдәштәренең уйын-көлкөһөн күҙәтеүсе генә ине ул. Тап шундай мәлдәрҙә үҙенең ысынлап та артыҡ йән булыуынды, берәүгә лә кәрәкмәгәнлегенде асыҡ тояһың. Һине күрмәйҙәр, иғтибар итмәйҙәр. Дуҫтарының аҙ булыуы, тиҫтерҙәре менән юҡ-барға эләгешеп-сәкәшеп алыуы, синыфташтары менән бик аралашып бармауы ла шуға бәйле... Үсмер осорҙоң иң ауыр фажиғәһе. Хәҙер генә, башҡа аҡыл ингән, тормош тәжрибәһе тупланғандан һуң ғына, бала саҡ, үсмер йылдар тураһында көлөп иҫләргә була. Ҡай саҡ үкенеп һәм йәлләп тә... Берҙән-бер серҙәше китап була торғайны ҡыҙыҡайҙың, сөнки ошо донъя уны кәмһетмәне, ситләтмәне. Зәһүрә үҙе лә ижад итергә, бик булмаһа, уға яҡыныраҡ торорға теләне. Бына шул хыял китапхана техникумына алып килде лә инде. Ә бит синыфтарында математиканы унан да шәп белгән кеше юҡ ине. Ҡыҙҙың был ҡарарына уҡытыусылар ҙа ғәжәпләнде. Техникумда ла һынатманы, шәп уҡыны. Ләкин бәхетһеҙлек көтмәгәндә килә. Өсөнсө курста сағында өләсәһе вафат булып ҡалды, каникулға әсәһенә ҡайтып йөрөнө, барыбер был ғаиләгә күңел яҡынлығы тойманы.

Техникумды тамамлап, эш башлаған ыңғайға артабан уҡыу теләге лә тыумағайны, сөнки үҙ аллы булыу, аҡса эшләп кейенеү — бына шул төп маҡсатына

өлгәшкән дә һымаҡ ине. Әммә тормошта көтөлмәгән хәлдәр булып ҡуя бит. Бер ваҡыт ҡыйыҡ эсендә иҫке ҡағыҙҙарҙы аҡтарып ултырғанда атаһының хатын табып алды. Әсәһенә әҙрисләнгән хатта: «Ҡыҙымды миңә бир. Үҙем ҡарайым, кеше итәм», — тигән юлдарҙы уҡығас, үкһеп илап ебәрҙе. Атаһы ла уны яратмаған, шуға үҙ янына алырға теләмәгән, тип уйлай торғайны бит ул. Бер ҙә улай булмаған да баһа! Әсәһенә үпкә көсәйҙе. Ни өсөн был хатты ҡыҙынан йәшергән? Үҙе ҡарамағас, нишләп Зәһүрәне атаһына бирмәгән? Ул бит атаһы өсөн бер ҙә артыҡ йән булмаған! Ниңә бер мәртәбә булһа ла күрештермәне? Уларҙы бер-береһенән айырырға ни хаҡы бар ине һуң? Атаһы янында торһа, Зәһүрә күпкә бәхетлерәк булыр ине. Бәлки, атаһы ошо мәлдә иҫән-һау ҙа йәшәп ятҡан булыр ине! Күңел ситкә тартылды. Зәһүрә йәнә Өфөгә ҡарай талпынды. Хәллерәк йәшәр өсөн китапханасы булыу ғына етмәй! Артабан белем алырға кәрәк. Филология факультетына ул әҙерлекһеҙ ҙә инә аласаҡ. Юҡ, айыҡ аҡыл менән эш ит, Зәһүрә! Китап күңел өсөн кәрәк, ә тормош талаптары ҡатыраҡ. Техникумда яҙған "Һыбай елеүсе ҡыҙ" тигән хикәйәң генә әле һинең ижади һәләтең тураһында һөйләмәй. Шул турала оҙаҡ уйланғандан һуң, университеттың иҡтисад факультетына барырға ҡарар итте. Техникумда математика уҡытыусыһы ла уға шулай тәҡдим иткәйне. Ә бит унда уҡырға ингәс тә барыбер ҡағыҙ сыймаҡлауын ташламаны, хикәйәһе университетта повесть рәүешен ала башланы. Өсөнсө курста! Эйе, һөйгән егете Дамир күңелгә илһам ҡошон ҡундырҙы. Бына шулай Зәһүрә үҙенең мөхәббәтен студент йылдарында тап итте һәм онотолмаҫ осрашыу көнөн, хаҡлы рәүештә, тормошоноң өр-яңы баҫҡысы тип атай ала. Сура образын нығыраҡ асырға кәрәк, тигән уй ерле юҡтан барлыҡҡа килмәне!.. Дөрөҫ, Сура — ил батыры, бей. Дамир тәбиғәте менән бик йомшаҡ күңелле, нескә оҙон бармаҡлы интеллигент, хатта әрмелә лә хеҙмәт итмәгән. Уның ҡарауы, буй-һыны, йөҙ матурлығы! Сураның ҡиәфәтен шулай тыуҙырырға тырышты, ләкин был образ уға буйһонманы, артабан үҙенән-үҙе үҫә, тәрәнәйә башланы. Зәһүрә ни ҡәҙәр теләһә лә, уның Дамир менән уртаҡлығы бик аҙ булып сыҡты. Был хәлде автор үҙе лә аңлата алмай... Юҡ, нишләп аңлата алмай тигән? Һәр китаптың — үҙ логикаһы! Зәһүрә йәнә лә ун-ун биш тапҡыр күсереп яҙған юлдарға төбәлде.

«...Сура был юлы күҙ йәшен йәшерә алманы. Уның атаһы, ил батыры, ил бағы, үҫәргән бейе Күскилде дошман менән алышта һәләк булды. Алтмышты үткәндә лә сабып барған атҡа һикереп менгән етеҙ яугир ине. Сиреүҙе тик алға әйҙәгән, бер ҡасан еңелеүҙе белмәгән бәһлеүән ине. Дошман менән булған аяуһыҙ ғәрәсәтле аҙаҡҡы алышына улы Сура ҡайтып өлгөрә алманы, каруаны менән алыҫ юлда булып ҡалды. Бер көн етмәне. Ни бары бер көн... Быға хәтлем бер дошмандың уғы ла, ҡылысы ла ала алмаған Күскилде батыр ҡоланы, еңеү хаҡына ул үҙен ҡорбан итте. Яугир булып тыуғайны, яугир булып донъянан китте. Ләкин табыш көҫәгән дошман әллә ни алыҫта түгел. Улар ҙа хәл йыя, улар ҙа ҡорал әҙерләй, алышҡа әҙерләнә. Күскилде батырҙы Тәңре янынан оҙатҡандан һуң, үҫәргәндәр беренсе булып баҫҡынсыларға ташланырға тейеш. Ләкин быға тиклем бейҙе, ил атаһын үргә мендереп, мәңгелек ятағына ҡуйырға кәрәк.

— Ҡасан ниндәй яуыз беҙҙең ерҙәрҙе баҫып алғаны, беҙгә ҡужа булғаны бар? Булмаясаҡ бындай хәл! Ил-йорт ҡужалары тик беҙ! Үҫәргәндәрҙе Күк Тәңре ошо ергә ултыртҡан! Байман табып, мәңгегә шунда тороп ҡалырға ҡушҡан. Беҙҙең йөрәктәрҙә шик-шөбһәгә урын юҡ. Ата-бабалар дошмандың аяҡ аҫтында йығылмаған... Борон-борондан төрки бабаларыбыҙ бер күскә тупланып, дошман йөрәгенә ҡурҡыу һалған. Ас беттәрҙе бер һелтәүҙә ҡырып һала белеүе менән дан тотҡан! Беҙ ҡаһарман төрки балалары! Ниңә ҡулдарыбыҙҙа уҡ-ян, эргәбеҙҙә беҙгә мәңге тоғро, ауырлыҡтарҙы ҡуша кисереүсе, ҡурҡыу белмәҫ аттарыбыҙ юҡмы ни?

Ана шулар янда булмаһа, башҡорт тип аталырға хаҡыбыҙ ҙа юҡ беҙҙең, үҫәргәндәр! Сәсрәтәбеҙ баҫҡаҡтарҙы! Шуны атҡармаһаҡ, үткәндәребеҙгә лә, киләсәгебеҙгә лә өлкән хыянат буласаҡ. Беҙҙең арала һатлыҡ йәндәр юҡ! Төрки ат өҫтөндә тыуа, ат өҫтөндә үлә. Бумын ҡағандың аманат һүҙҙәрен Таймаҫ ҡартатам гел ҡабатлар ине. Ата-баба аманаты һәр беребеҙҙең күңеленә уйылып яҙылырға тейеш, сөнки ул – үҙгәрмәй торған дөрөҫлөк!..

Иренең ялҡынлы һүҙҙәрен тыңлаған Аһыл бер аҙҙан Байтимер улының башынан һыйпаны:

– Улым, ана, атайың һине үҙ ҡашына саҡыра.

Байтимер Сураға табан йүгерҙе.

– Улым, бына ҡартатаңдың ҡылысы. Ул һиңә аманат ителгәйне.

– Миңә?!.

– Күскилде бейҙең, ҡартатаңдың, әйткәнен һиңә ишеттерҙем. Был ҡылыс үҫәргәнгә тик еңеү генә килтергән. Йә, тот. Етәме көсөң?

Дүрт йәшлек ир бала ҡылысты ике ҡуллап матҡып тотоп алды.

– Бынан ары ул һинеке. Ул һиңә бер ҡасан да хыянат итмәйәсәк. Ә беҙгә ҡуҙғалырға ваҡыт. Ҡартатаңды үргә мендерәбеҙ. Күскилде ҡужа хәҙер Тәңрегә яҡыныраҡ. Рухы беҙҙе бейеклектән яҡтыртһын.

Сура Йәлдәк ҡалҡыулығына табан боролдо.

– Бейҙәр урыны шунда. Ҡорал-монаяттары, менгән аты бергә ҡуйыласаҡ. Был ҡартатаңдың, Үҫәргән бейенең артабанғы юлы.

– Күк Тәңре шулай тиме?

– Был ата-баба йолаһы, тимәк, Күк Тәңре шулай ҡушҡан.

Ҡарттарҙың кемеһелер ашыҡтырҙы.

– Сура бей, ҡояш иң бейек урынға күсте. Ашығайыҡ!.. Бейеклеккә – бейеклек! Был саҡырыуҙы бүтәндәр күтәреп алды.

– Бейеклеккә – бейеклек!

Байтимер әсәһенә табан боролдо. Үпкәләгән тауыш менән өндәште:

– Әсәй, ниңә мине лә алып бармайҙар?

– Барырһың-барырһың, улым. Үр батырҙар мотлаҡ бара торған урын. Әлегә һинең урының бында...

– Ҡылысым бар ҙа һуң!

– Уны тоторға өйрәнгәнсе ваҡыт кәрәк.

– Миңә атам, уны ҡулыңдан төшөрмә, тине. Ҡылыс ауыр. Уны төшөрмәй тота алырмынмы?

– Гел тоторға кәрәкмәй, улым. Ҡылысҡа ла ял кәрәк. Иң мөһиме – дошманға ҡаршы торғанда ҡулың талмаһын. Атаң шулай тине, балам.

– Атам гел минең янда булырмы һуң?

– Инде һин гел атаң янында булырға тейеш. Уны үҙ атаһы, ҡайным, тәпәй баҫҡас, атҡа ултыртҡан, һуңғараҡ, бына әлеге һымаҡ, ҡылысын, уҡ-янын тотторған. Атаң ҡартатаңа терәк булды. Ышанысын аҡланы. Шулай ҡушҡан беҙгә боронғо бабаларыбыҙ, маян, байман тормош хаҡына. Был бурыс хәҙер һиңә күсте. Атаң...

– Мине лә атам атҡа мендергән, ибет!

– Эйе, йола ҡушҡанса, тәпәй баҫыуың менән ат өҫтөнә мендерҙе. Хәҙер, ил һаҡсыһы булырһың тип, ҡылыс та тапшырҙы. Юлың еңел булмаясаҡ, балам. Ләкин Сура батыр һиңә ышана. Шуны ла онотма: барыр юлың ҡылысты йәпле тотоу ғына түгел. – Аһыл, нимә тип әйтергә белмәгәндәй, бер аҙ һүҙһеҙ торҙо, шунан улының башын һыпырҙы. – Күпкә ауырыраҡ йөктө күтәрергә тура килер.

– Ниндәй йөктө, әсәй?

– Килер бер мәл: ырыуыңдың, халҡыңдың киләсәге, яҙмышы һинең иңгә һалыныр.

– Атам ул саҡта ла миңә ярҙам итерме?

– Үрҙәгеләр барыһы ла һиңә ярҙам итер. Шулай булған. Шулай буласаҡ...

Аһыл Байтимерен ҡосаҡлап алды. «Халҡың өсөн батыр булырһың, бей булып алға әйҙәрһең, ә минең өсөн һәр саҡ улым, бәләкәсем, йән киҫәгем генә булып ҡаласаҡһың... Тик ул саҡта, һине йәлләүҙән эсем өҙөлһә лә, был турала өндәшергә хаҡым ғына булмаҫ...”

Зәһүрә “Байтимер” тигән юлды бармағы менән һаҡ ҡына һыпырҙы. Баштараҡ ул Аһылдың сабыйына Рәүф тигән исем бирергә булғайны. Мәрхүм улының хөрмәтенә. Һуңынан аңлап ҡалды: был исем ислам менән ҡуша ингән. Ә Зәһүрә тасуирлаған ваҡиғалар күпкә элекке, тәңреселек мәлендә барған. Бәлки, ул тиклем үк алыҫ арауыҡты алмаҫҡа ла кәрәк булғандыр? Нисәмә тиҫтә быуат эсенә инеүе анһат түгел. Шулай ҙа был ерҙәрҙә исламға тиклем дә тормош ҡайнаған бит. Йәшәү хаҡына көрәш, мөхәббәт хаҡына, хәҡиҡәтте эҙләү, үҙ юлыңды табырға ынтылыу... Һәр дәүер үҙ шәхестәрен, батырҙарын тыуҙырған. Ватан, ер-һыу быуындан-быуынға аманат итеп тапшырыла килгән. Хатта дини инаныу үҙгәргәндә лә, илһөйәрлек үҙгәрмәгән. Уның романы шуныһы менән бәҫле булырға тейеш. Тимәк, алға!

II

Зәһүрә ҡабул итеү бүлмәһенә, нимәнәндер ҡурҡҡан бала һымағыраҡ, һаҡ ҡына аҙымдар менән килеп инде. Сәсен кәбәндәй ҡабартҡан секретарь ҡатын инеүсегә күтәрелеп тә ҡараманы. Зәһүрә, бер аҙ тора биргәс, тамаҡ ҡырған кеше булды. Шунда ғына ҡатын башын ҡалҡытты.

– Кем кәрәк?

– Директор...

– Директор?– тип ышанмағандай ҡабатлап һораны секретарша. Йөҙө ҡараңғыланды. – Ниндәй эш буйынса?

– Шул бер эш инде. Яңы роман алып килгәйнем.

– Директор ҡульяҙмаларҙы теркәү менән шөғөлләнмәй. – Секретарь ҡатындың йөҙө генә түгел, тауышы ла уҫалланды. Зәһүрә лә үҙһүҙләнеп, иренен ҡымтып, уға текә ҡараған килеш тора бирҙе.

– Хужаларҙың береһе лә юҡ, тинем бит!

«Ә бына нимә өсөн үҙенде хужаларҙан да эрерәк тотаһың!»

– Мин үҙемә кәрәкле кешене күрмәйенсә китмәйем.

Секретарь асыу менән ҡарап алды ла ниндәйҙер кабинеттың номерын атаны.

– Бар шунда, мине аңламағас, шунда аңлатырҙар!

– Ләкин миңә барыбер директорҙы күрергә кәрәк, – тип ныҡышты Зәһүрә. – Сөнки был – тәүге роман...

– Тәүге булғас, тем более был тирәлә йөрөмәгеҙ. Әйттем бит, сығығыҙ!

Был тиклем бойороусан тауышҡа буйһонмау мөмкин түгел ине. Зәһүрә, башын эйеп, секретарша атаған бүлмәгә барып инде. Йәш кенә ҡатын уға бик ныҡ, тишерҙәй итеп текәлде. Яҙыусыларҙы яҡшы таныйҙыр. Ә бына уны таный алмағас, аптырауы йөҙөнә сыҡты. Үҙе һаман бер нәмә лә өндәшмәй. Зәһүрә көсләп йөҙөнә йылмайыу сығарҙы. Ҡатынҡай яуап итеп керпек ҡаҡты. Был: «Мин һеҙҙе тыңларға әҙер», – тигәнде аңлата ине.

– Мин Зәһүрә Батанова. Тәүге ҙур ҡульяҙмамды алып килгәйнем.

– Ҡана, ҡарайыҡ, нимә һуң ул? Хикәйәләрме?

– Роман.

– Рома-а-ан? – тип һуҙҙы ҡатын. – Кемдәр уҡыны? Бармы тәҡдимнамә? Берәү ҙә уҡымаған? Ул нисек була инде? Һеҙ шуны килтерергә батырсылыҡ иттегеҙме?

Ысынлап та, ҡуйылған талаптар хаҡында Зәһүрә бер нәмә лә белмәй ине. Ул юғалып ҡалды.

— Талаптар тураһында ла бер нәмә белмәгән авторҙың яҙмаһын алып ҡалып булмай инде. Ғәфү итегеҙ. — Ҡатын, арты менән тороп, шкаф эсендәге папкаларҙы улай-былай алыштырырға тотондо. Зәһүрә бер нисә мәртәбә тамаҡ ҡырған булды, ләкин ҡатын эшенән айырылманы.

— Улай булғас, миңә нимә эшләргә?

— Кәфиә Абдулловнаға инеп ҡарағыҙ. Проза менән ул шөғөлләнә, — тине ҡатын боролоп ҡарамайынса ғына.

Кәфиә Абдулловна алдында ятҡан ҡалын ҡулъяҙмаға күҙҙәрен ҙур итеп, күҙлеген маңлайына мендереп ҡуйғандан һуң төбәлде.

— Һеҙ нимә... Нисек инде бер ниндәй ҡултамғаһыҙ минең өҫтәлгә был нәмәгеҙҙе һалырға баҙнат итәһегеҙ? Бөтөнләй бала-саға һымаҡ ҡыланаһығыҙ ҙа баһа!

Ҡатын романды этте лә, күҙлеген төшөрөп, алдындағы ҡағыҙға йәбеште.

— Ул минең бер йыллыҡ ҡына хеҙмәт түгел. Шулай булғас, әҙ генә, тамсы ғына булһа ла ла иғтибарға лайыҡтыр, тип уйлайым.

— Кем булып эшләйһегеҙ? Әҙәбиәткә яҡын торған кешеме хет?

«Экономист» тиһә, бөтөнләй аптырап китеүе ихтимал. «Шәхси эшҡыуар» тиеү ҙә мөнәсәбәтте үҙгәртмәйәсәк...

— Мин китапханасы.

— Китапханасы? — Аптырауы шул тиклем көслө инеме, Кәфиә ханымдың тауышы ҡапыл бик ныҡ нәҙегәйеп сыҡты.

— Эйе, — тине Зәһүрә бер эске ғорурлыҡ менән. — Ғүмер буйы китаптан айырылмаған кешеләрҙең береһе. Ятһам да, торһам да! Мине бары тик китаптар ғына ураҡкан.

— Шуларҙан... Тегеһенән-быныһынан йыйылмағанмы? Нығыраҡ уйлап ҡарағыҙ, — тине Кәфиә Абдулловна, ҡулъяҙмаға ишаралап. — Юҡ-юҡ, былай ғына әйтәм. Кәңәш шул: берәй һәлмәк журналға алып барып ҡарағыҙ. Секцияла тикшерһендәр. Мин үҙем генә хәл итә алмайым.

— Директор ҙа, баш мөхәррир ҙә урынында юҡ, тинеләр. Ләкин мин тағы киләсәкмен.

Бына шулай тип сығып китте Зәһүрә. Кәйеф ҡырылды, әлбиттә. Ул бит ҡалын ҡулъяҙманы күреү менән һәр кемеһендә ҡыҙыҡһыныу уяныр тип өмөтләнгәйне! Бөтөнләй киреһе килеп сыҡты.

Ҡайтып ингәндә ире Дамир өйҙә ине. Ауыҙ эсенән мөңгөрләй-мөңгөрләй ашөйҙә нимәлер бешереп йөрөй.

— Зәһүрә, икмәк алырға онотманыңмы?

— Икмәк? — тип, ишетмәгәндәй, ҡабатлап һораны хәләле. — Көнө буйы бушһың да, ниңә үҙең сығып алманың?

— Хәҙер сығып киләм, — ире ялп итеп уның ҡаршыһына баҫты. — Аҡса бир әле әҙерәк, машинаға деталдәр ҡарап ҡуйғайным. Алып китмәһендәр.

— Һин дә аҡса һорап йонсоттоң. Йә быныһына, йә тегенеһенә... Ул әйберҙәреңде күргән дә юҡ, асыуым да килмәгәйе.

Зәһүрә һуҡранырға яратмай. Ләкин бөгөнгө уңышһыҙлығы кәйефен шаҡтай ҡырғайны. Күреп тора: аҙаҡҡы һүҙҙәре иренә бөтөнләй оҡшаманы, тегенең ҡашы һиҙелер-һиҙелмәҫ кенә йыйырылды.

— Зәһүрә, һаман эшкә урынлаша алмауыма төрттөрәһең инде. Хәҙерге заманда кем аҡсалы эште тиҙ генә тапһын? Ҡыҫҡартыуға бер мин генә эләкмәнем дә баһа. Һөйләшеп-күреп йөрөйөм, һәр береһе ошондай ауыр хәлдә, ҡатындары бер ҙә мыжымай.

Зәһүрә яуап ҡайтарманы, көшөлөгөнән бер ус аҡса сығарҙы ла иренә тотторҙо. Үҙенә кәрәк нәмәһен алһын, тик әлегә һөйләнмәһен. Зәһүрә бөгөн үҙенә ял яһарға уйлағайны, шуға клиенттары килмәйәсәк. Уның ҡарауы, иртәгә-ә... Шәхси эшҡыуарлыҡ менән шөғөлләнгәс, ял тигән нәмә бөтөнләй юҡ. Ни тиклем күберәк эшләйһең, болы ла шул тиклем мулыраҡ төшә. Дамирҙың эшенән ҡыҫҡартылыуына йылдан ашыу ваҡыт үтеп китте. Баштараҡ эш эҙләп бик ҡыҙыу йөрөп алғайны, тора-бара дәрте һүрелде. Урынлашмаҫҡа сәбәбе лә табылып торҙо. Йә эше оҡшамай, йә яйһыҙ ерҙә урынлашҡан, йә аҡсаһы юҡ. Аҙаҡҡы мәлдәре элекке һымаҡ көйгәне лә тойолмай башланы. Бына шулай йырлап-көйләп аш-һыу яратыуға әүәҫләнеп китте ул. Сығып юғалған саҡтары ла була. Дөрөҫ, һуңғы ваҡытта шәхси эшҡыуарлыҡ тураһында һүҙ йөрөтә башланы, шул мәсьәлә менән шөғөлләнә шикелле. Зәһүрә ирен ашыҡтырмай, кәрәк-кәрәкмәгәнгә ҡыҫылып та бармай. Дамир ҡатынына һалышмаһын, бөтәһен дә үҙ аллы хәл итһен, шул саҡта ғына хеҙмәтенең дә, тапҡан малының да ҡәҙере булыр.

Икмәккә тип сығып киткән ире һаман ҡайтманы. Зәһүрә һыуына башлаған сәйҙе яңыртып эсте лә компьютер ҡаршыһына барып ултырҙы. Шул саҡ ишек зыңланы. Барып асыуға ҡояштай йылмайған дуҫы Динә баҫып тора ине.

— Йә, нисек, әхирәт? Эшеңде эш итә алдыңмы?

Зәһүрә күңелһеҙ генә баш сайҡаны.

— Береһененң дә ваҡыты юҡ.

— Ух, ниндәй шәп әҫәрҙе...

— Шәп тип... Һин уны уҡыманың да баһа.

— Үҙең ҡысҡырып уҡыған өлөштәре... Һуң, шул еткән! Күренеп тора!..

Уғаса булмай, Дамир ҙа ҡайтып инде. Тағы ла өсәүләшеп сәйгә ултырҙылар.

— Бөгөн өйҙә шундай ғәҙәти булмаған тынлыҡ, — тине Дамир. — Хатта нимәлер етмәгән һымаҡ. Юғиһә, көн һайын иртәнге туғыҙҙан төнгө унға тиклем кеше өҙөлгәне юҡ.

— Аҡса кәрәк тә баһа...

— Үҙеңә айырым офис яһатып алһаң, бигерәк йәтеш булыр ине, — тине Динә Зәһүрәгә ҡарап. —Ул саҡта икегеҙ ҙә өйөгөҙҙә иркенләп ял итә алыр инегеҙ.

— Дамир эшкә урынлашһа, былай ҙа иркенәйәсәк!

— Башланды тағы, — Дамир урынынан ҡуҙғалды.

— Дамир, ултыр, зинһар, бер ҙә һинең зитыңа тейергә уйламағайныҡ, — тине Динә ғәйепле тауыш менән. Зәһүрә дуҫына аптырап ҡарап алды. Зитына тейерлек бер нәмә лә әйтелмәне шикелле. Машина ла ире ҡулында. Аҡса тип көнө-төнө баш ватыусы әлеге мәлдә ул яңғыҙы. Шул арҡала романын саҡ-саҡ ослап ҡуйҙы. Үҙенең иҫәбенсә, ҡульяҙманы былтыр уҡ нәшриәткә тапшырырға тейеш ине. Танышы Рәйсә апай ҙа ул арала пенсияға китеп барҙы. Мөрәжәғәт итер кешеһе ҡалмағанға бөгөн шулай килеп сыҡты шул. Ләкин кемгә һөйләргә зарынды? Эй, кәрәкмәй ҙә, өмөтһөҙ — шайтан, ә Зәһүрә үҙенең арыу роман яҙғанына ышана. Уғаса булмай, Динә урынынан һикереп торҙо.

— Уй, мине лә өйҙә эш көтә. Һеҙҙең менән гәп һатып ултырыуы рәхәт тә ул! Зәһүрә, һиңә шылтыратырмын. Бирешмә, юҡ-барға кәйефең ҡырылмаһын!.. — Ул сумкаһын эләктереп ишек яғына ыңғайланы.

— Дамир, Динәкәйҙе туҡталышҡа тиклем оҙатып ҡуй инде, — тип үтенде Зәһүрә. — Ыңғайында магазиндан миңә аҡ ҡағыҙ алырһың, йәме.

— Шәмбе минең тыуған көнгә килергә онотма! Былтыр ҙа юҡҡа сыҡҡайның... Дамир, Зәһүрә онотһа, һин иҫенә төшөр!.. Әтеү ҡай саҡ бигерәк эшем эйәһе булып китә.

Зәһүрә, улар сығып киткәс, моңһоу ғына йылмайып ҡуйҙы. Былтыр тыуған

көнөнә бармағанына Динә үпкәләп тә йөрөгәйне бит әле. Нишләп бара алманы һуң әле? Ә-ә, ауылға ҡайтып килгәйне шул! Эйе-эйе... Шунда йәнә әсәһе менән үпкәләштеләр. Үгәй атаһынан тыуған һеңлеһе Гөлфиәгә ярҙам итмәйһең, имеш. Зәһүрәгә һуң кем ярҙам итте? Уны шулай хәстәрләгән берәйһе булдымы? Ярай, ауылды иҫкә төшөрмәйек. Юҡ, ул саҡта ла әхирәте алдында бурыслы ҡалманы, Дамирға телеграмма һуҡты ла баһа: «Динә дуҫыбыҙҙы икебеҙҙең исемдән дә ҡотла». Бына шулай. Динә, Динә... Студент йылдары берләштерә уларҙы. Университетта бергә уҡынылар. Махсус урта уҡыу йортон тамамлаған Зәһүрә — бүлмәләш ҡыҙҙары араһында иң өлкәне. Ә ҡалған өсәү тура мәктәптән килгәндәр. Татыу ғына йәшәнеләр — бына ошо бер ҡатлы, йыуаш Динә, лыбырҙаҡ, уйлап һөйләмәгән Ләйлә, һылыу һәм текә Хәтирә... Эйе, Хәтирә — группала иң матур ҡыҙыҡай. Хатта мөғәллимдәр ҙә иң элек уға иғтибар итәләр ине. Имтихан биргәндә лә ҡай саҡ һылыулыҡ бик ныҡ ярҙам итә икән ул...

Зәһүрәгә уҡыу еңел бирелде. Нимәгә-нимәгә, белем алыуға ул һәр саҡ етди ҡараны. Бүлмәләш ҡыҙҙары төрлө кисәләргә, осрашыуҙарға, байрамдарға йөрөргә яратты. Зәһүрә йыбандымы, теләге булманымы... Юҡ, теләк тә бар ине, йыбанмаҫ та ине. Бындай байрамдарҙа кем өсөндөр кәрәкле булыуыңды тойоу ҙа мөһим бит әле. Әгәр ҙә артыҡ йән икәненде аңлай ҡалһаң... Хәтирә уға төрттөрөп ала торғайны.

— Шул китабыңа йәбешеп, кейәүгә сыҡмай ултырып ҡалырһың әле.

— Эйәр беҙгә ҡайсаҡта, — тип инәлә Динә.

— Биҙәнһәң-төҙәнһәң, кеше ҡарамаҫлыҡ түгелһең бит.

Хәтирә был һүҙҙәрҙе әллә уйламай, әллә ысын әйтте. «Шаяртам бит!» — тигән булды һуңынан, ләкин әйткән һүҙ — атҡан уҡ, бәгерҙе телде инде.

Зәһүрә үҙенең төҫкә йәмһеҙ икәнен беләме, һәр хәлдә бүлмәләш ҡыҙҙарының береһенән-береһе һылыу икәнен күрмәҫлек һуҡыр түгел. Шуға ла Хәтирәгә үпкәһен һиҙҙермәҫкә тырышты. Был тәтәй ҡыҙ йәшермәй, уйлағанын әйтә һәм дөрөҫ эшләй. Алдында бер төрлө, артында икенсе булып торһа, бер ҙә шәп булмаҫ ине.

Дамир, Дамир!.. Тәү күргәндән үк ғашиҡ булды бит уға Зәһүрә. Нефть университетына дискотекаға бүлмәләш ҡыҙҙарынан иң әрһеҙе, иң ҡыйыуы, кешеләр менән тиҙ генә уртаҡ тел таба белгән Ләйлә йыш йөрөй торғайны. Бер барғанында Дамир менән танышып ҡайтты. Иҫе-һушы китеп уның хаҡында бер нисә көн һөйләп тә йөрөгәйне. Икенсе юлы дискотекаға бүлмәләштәрен дә алып китте. Эйе, Дамир күңелдә яҡшы тәьҫорат уятты, иптәштәренән үҙенең ҡыйыулығы, шаянлығы менән ҡырҡа айырылып тора. Көтмәгәндә, беренсе булып Зәһүрәне бейергә саҡырҙы, әллә шул мәлдә күңелдә өмөт осҡоно ҡабындымы икән? Әҙәм ышанмаҫ, быға тиклем бер егеттең дә уны тансыға саҡырғаны юҡ ине бит. Эйе, үҙен күрмәлекһеҙ, һөйкөмһөҙ тип эстән битәрләргә яратҡан Зәһүрәнән дә бәхетле берәү ҙә булмағандыр ул кисте... Дамир нимәләр һөйләп көлдөрҙө. Ләкин сынъяһау шикелле дуҫ ҡыҙҙары булғанда, имәндәй кәүҙәле был егет уға күҙ һалыр, тигән өмөт уянмағайны әле күңелдә.

Зәһүрә Дамирҙың дуҫтарын иҫләмәй ҙә хәҙер, әллә ниндәй бешмәгән генә егеттәр ине. Ә һәр саҡ фырт кейенгән Дамир... Башҡаларға танау аҫтынан ғына һөҙөп ҡарап ала, нимә эшләһә лә үҙенә килешә бит әле. Көлгән сағында күҙҙәренән нурҙар һибелгәндәй. Ҡолаҡҡа яғылып торған бәрхәт тауыш... Таныш түгелдәр менән дә тиҙ генә аралаша ла китә, ә асыҡ күңелле кеше менән һөйләшеүе еңел, рәхәт бит. Бындай дәртле, йор һүҙле, оптимист, ҡупшы егет — һәр ҡыҙҙың хыял ҡошо. Дамирҙа тәбиғәттән бирелгән джентельмен сифаттары бар. Ул һүҙ башлаһа, иптәш егеттәре төҫһөҙләнеп ҡалғандай. Шулай булғас, иренең студент дуҫтарын хәҙер иҫенә лә төшөрә алмаһа ла, ғәжәп түгел. Мөкиббән ине

шул Дамирға! Бер ул ғына мөкиббән булһа икән... Хыялый ҡыҙҙар. Ләйлә меҫкенкәй шулай тигәйне.

— Оялсан шул бигерәк. Мине күрһә, ҡыҙара ла китә. Шуға үҙемде свиданиеға саҡырырға ла ҡыймай...

— Ә минән аҙаҡҡы килгәнендә, ниндәй кино ҡараның, тип һораны. — Хәтирә әллә ысын әйтә, әллә Ләйләне юрый ирештерә. — Юғиһә, алып сығып китергә әҙер ине...

— Ә Раилыңды ҡайҙа ҡуяһың? — Ләйләнең тауышында көнсөллөк сағыла.

Хәтирә тегене тағы ла нығыраҡ үртәргә итә, был йәһәттән уның оҫталығы бар, яңғыратып көлә.

— Мин Раилға, кейәүгә сығам, тип вәғәҙә бирмәгәнмен дә баһа. Ҡыуам да ебәрәм!.. Теләһәң, һиңә тотторам! Ха-ха!..

Хәтирә егеттәрҙең иғтибарынан ялҡып бөткән. Ысынлап та, ҡайҙа барһалар ҙа, иң башта уны күрәләр, шундуҡ ғашиҡ булалар. Берәү түгел, хатта бер нисәһе артынан бөтөрөлөп йөрөй. Ә ҡыҙҙың кем өсөн уфтанғаны ишетелгәне лә юҡ, таш бәғер, тиер инең... Шулай ҙа Дамир тураһында һүҙ сыҡһа, һис кенә лә битараф түгел бит. Егет теге йәки был йомош менән килеп киткән сағында, һауалы ҡыҙ теремекләнеп, яҙылып китә. Мөләйем ҡиәфәт, йырылған ауыҙ... Күҙ алдындағы был үҙгәрештән Ләйләнең кәйефе ныҡ төшә. Динә иһә уларҙың ҡыланыштарынан хихылдап көлөп ултыра, һиҙҙермәҫтән генә Зәһүрәгә күҙ ҡыҫып ала, йәнәһе, күрәһеңме теге ике хыялыйҙы... Зәһүрә Дамирға илтифат итмәҫкә тырыша. Был матур, үткер ҡыҙҙар араһында үҙенең урынын белә. Мөхәббәттә Зәһүрәне даланлы тип булмай. Уның ҡарауы, уҡыуы шәп. Тимәк, нимә ҡулыңдан килә, нимәгә юл асыҡ — шул тарафҡа йүнәлеүең хәйерлерәк. Ә мөхәббәт тип ауыҙ һыуын ҡоротҡандарҙың үҙ хәҡиҡәте. Ләйлә Хәтирәне, ә Хәтирә Ләйләне күрә алмаҫ хәлгә еттеләр.

— Белеп тора бит инде минең оҡшатҡанды... Юҡ, минең күңелде уйламай, шуға күҙ уйната. Бүтән ҡыҙҙар булһа, ни асыу! Бер бүлмәлә торабыҙ, шулай булғас, Хәтирә аңларға тейеш тә баһа... Бына оятһыҙ!.. Юҡҡа ғына таныштырҙым бергә йәшәгән ҡыҙҙар менән, — Ләйлә Зәһүрәгә үҙ зарын һөйләп ала.

— Дамир берегеҙҙең дә егете түгел. Беҙ һәммәбеҙ ҙә уның таныштары ғына, — тип йыуата уны ҡыҙ.

— Минең өсөн таныш ҡына түгел!

Хәтирә лә Зәһүрәне сер тотоусы тип белә. Араларында иң өлкәне булғас, бүлмәләштәре тарафынан уға шундай «дәрәжә» бирелгән.

— Дамирҙы минән ҡыҙғанып, дошман ҡарап йөрөй. Шунан мин ҡурҡып, үҙемде ғәйепле тоторға тейеш, тиме икән?

— Мөхәббәт, ғишыҡ-мишыҡ мәсьәләһен егеттең үҙенә ҡалдырһағыҙсы. Ниңә, ул тауармы ни, һатыулашырға!

— Тик миңә күҙ һалғанын тоймайһыңмы ни?..

— Тоймайым.

Тауышының бик ҡоро сыҡҡанын Зәһүрә үҙе лә һиҙмәй ҡалды. Ирекһеҙҙән хатта ҡат-ҡат тамаҡ ҡырып ҡуйған булды. Мәгәр бер ни ҙә һиҙмәгән Хәтирә һүҙен дауам итте:

— Миңә егеттәр әҙ күҙ һалмай, ниндәй ҡараш икәнен шундуҡ тотоп алам. Был бит китапҡа текәлеп ултырыу түгел, Зәһүрә.

— Ҡараштар буйынса белгесме ни һин хәҙер?

Хәтирәнең ирен ситендә мыҫҡыллы көлөмһөрәү беленгәндәй булды.

— Ярар, өмөтөңдө өҙмә, берәй заман һиңә лә моңло итеп ҡараусы табылыр...

Шундай һүҙҙәрҙе ишеткән Зәһүрә илап ебәрергә тейешме ни? Ул тауыш-

тынһыҙ ғына көлә башлай. Бары тик яурындары ғына һелкенә. Уның был ҡыланышы Хәтирәне сығырынан сығара.

— Ниңә ауыҙыңды йыраһың? Йәнһеҙ...

Һеҙҙең барығыҙ өсөн дә Зәһүрә йәмһеҙ, йәнһеҙ, таш йөрәкле бүлмәләш кенә шул. Һеҙҙең зарҙы тыңлаусы, йыуатыусы, күҙ йәштәрегеҙҙе һөртөүсе, бүтән бер кем дә түгел. Һеҙ бөтәһенән дә юғары, өҫтөн! Ана бит, килгән егеттәргә оҡшарға тырышып, береһен-береһе уҙҙырып ҡалай йүгерәләр. Хәҙер бына Дамир. Егет иһә береһен дә айырып ҡарамай. Эйе, Зәһүрә әллә ни оло мөхәббәткә өмөт тә итмәй, үҙ урынын белгәнгә, һәр саҡ ситтәрәк ҡала... Башта кинәт фетнә уй тыуҙы. Әгәр ҙә уның урыны ситтә булмаһа? Ни өсөн тәүге осрашҡанда уны ғына тансыға саҡырҙы?

Дамир бүлмәләге иң сибәр ҡыҙға, йәғни Хәтирәгә, иғтибарын нығыраҡ бүлә башлағайны, буғай. Алып китте Зәһүрә Хәтирәнән егетте. Хәйер, Зәһүрә үҙен һис тә ғәйепле һанамай. Тегенең үҙ-үҙенә артыҡ ышаныуы, һауалығы, мин-минлеге харап итте. Бына ҡалай була ул яҙмыш.

Йәш саҡта иң элек нимәгә иғтибар итәһең? Егеттең тәүәккәллегенә. Дамир шулай түгел инеме ни? Иртәгә киноға барабыҙ, әҙерлән, шул ваҡытта киләм, тип ҡайтып китә. Әйткән ваҡытында килә, тик киноға түгел, бөтөнләй икенсе яҡҡа тарта, әйтәйек, бөгөн уның паркты күрһәткеһе килә, йә булмаһа Ағиҙел буйына алып төшөп китә.

— Минең кәйеф бөгөн шул тарафҡа саҡыра, — ти ул хатта.

Ҡайҙалыр походҡа бараһы урынға, театрға алып китә, күргәҙмә урынына — Трамплинға... Нишләп ҡарар-пландарын ҡапыл ғына үҙгәртә лә ҡуя һуң ул? Зәһүрә егеткә башта аптырай торғайны, шунан үҙенсә яуабын да тапты: күп китап уҡыған кеше булараҡ, яҡшы белә: тәүәккәллек, ҡыйыулыҡ, планды һис көтмәгәндә үҙгәртеү — яҡшы ойоштороусылар, хәрби етәкселәрҙең сифаты. Тимәк, Дамирҙың холҡонда ла шундай һыҙаттар бар. Тора-бара был ҡыланышына һоҡлана ине. Ғашиҡ булды... Хәҙер генә уйланып ҡуя Зәһүрә, бәлки, иренә ысынлап та хәрби юлды һайларға кәрәк булғандыр? Ошоға тиклем үҙ урынын таба алмауының берәй ғилләһе барҙыр бит? Юҡ, үҙеңде алдама, ҡыҙый, Дамирҙың бындай сәйер ҡыланышы уның маҡсатһыҙлығы тураһында ғына һөйләгән бит, ләкин һин ғашиҡ һәм һуҡыр күңелле инең. Аҙаҡтан инде берәүгә лә һыр бирергә теләмәнең. Шулай.

Бер бүлмәлә йәшәгәндәр араһынан хәҙер уларға Динә йыш килеп йөрөй. Дөрөҫ, Зәһүрә Дамирға кейәүгә сыҡҡаны бирле байтаҡ аралашманылар, сөнки студент саҡта Динә Хәтирәнең яҡын әхирәте ине, уның артынан ҡалмай эйәреп йөрөй торғайны. Тормошта бөтәһе лә үҙгәрә: Динәнең ире фажиғәле үлеп ҡуйғандан һуң иң тәүге йыуатыусыһы Зәһүрә булғандыр. Йылдар үткәс, бына шул рәүешле, улар ҙа ҡәҙимге әхирәткә әйләнделәр. Ә студент йылдарындағы яҡын дуҫы Ләйлә менән, киреһенсә, һирәгерәк осрашырға тура килә. Ләйләкәй әле лә Динәнең Зәһүрәгә йышлағанын яратмай. Уның исемен ишетеү менән йөҙө боҙолоп китә. Төп сәбәбе ана шул студент йылдарына барып тоташа инде. Ләйләне, тоҙһоҙ хәбәре менән ялҡыта тип, Хәтирә менән Динә генә түгел, хатта группалаштары ла ситләтә торғайны. Кәрәгенән артыҡ телсән булһа ла, зыянһыҙ әҙәм ул. Кәйефе лә тиҙ үҙгәреүсән: ҡапыл тоҡана ла ҡапыл һүнә, ғашиҡ булып, «ах-ох» итеп йөрөй ҙә бер ни тиклем ваҡыттан һуң һыуына, икенсе мауығыуы башлана. Дамирға ғашиҡ булғанын да тиҙ онотто. Әрһеҙ, ярҙамсыл. Түҙемһеҙлеге бар инде. Уҡығанда лекцияларҙа ултырып сыҙамай торғайны, был холҡон үҙгәртә алманы. Шул арҡала кейәүгә сығырға йөрөгән егете менән ташлашып ҡуйҙы. Бер-ике ай бик ҡаты көйҙө лә һуңынан тегене бөтөнләй иҫләмәҫ булды. Әле лә бер эштән икенсеһенә

сабып тик йөрөй. Эшкә урынлашҡан ыңғайы иҫе китеп маҡтай, оҙаҡ та үтмәй – ялҡа, шунан инде әкренләп зарланыу башлана. Һөҙөмтәһе – яңы эш эҙләп сабыу. Зәһүрә, һөнәрен үҙгәртеп, эшҡыуар булып киткәс, Ләйләгә «илһамланырға» яңы сәбәп табылды. Үҙенең «семерка»һында бер йылдан ашыу пассажирҙар ташый. Ә бит, Ләйлә таксист булып китер, тигән уй ғүмерҙә лә башҡа инеп сыҡҡаны булманы. Һәм дуҫы әлегә тиклем үҙ эшенән ҡәнәғәт! Хәрәкәт ярата шул. Бер урында ултырып эшләй белмәһәң, машинаңда йөрөп, йәғни юлаусы ташып булһа ла аҡса табыу хәйерлерәк.

Бер аҙҙан Дамир ҡайтып инде. Ҡатыны алдына бер ҡап аҡ ҡағыҙ һалды.

– Ручка ла алырмын тигәйнем, аҡса тулманы.

– Тулманы? Бер мең тоттороп сығарҙым да баһа!

– «Матрица»ға Динә дуҫың менән бергә индек. Уның өсөн дә түләргә тура килде. Һуң, нисек инде...

Бына шулай. Дамирға асыуланып та, көлөп тә булмай. Холҡо, булмышы үҙгәрмәй. Элек тә шулай ине, хәҙер ҙә. Йомарт.

III

Зәһүрә менән Дамирҙы ҡыҙыҡһындырған уртаҡ нәмәләре лә байтаҡ ине. Икеһе лә волейбол уйнай. Икеһе лә юғары математиканы шәп белә. Зәһүрәнең егеткә ихлас ярҙам иткән саҡтары аҙ булманы. Уның өсөн реферат яҙыу, кәрәкле материалдарҙы әҙерләп биреү... Шулай ҙа йәйге сәйәхәт бөтәһен дә хәл итте. Был ваҡытта Хәтирә лә, Динә лә, Ләйлә лә каникулға өйҙәренә ҡайтып киткәйне. Егәрле Зәһүрә әҙерәк аҡса эшләү ниәте менән Өфөлә тороп ҡалды. Бер төркөм иптәштәре менән походҡа йыйынған Дамир ҡыҙҙы үҙе менән алды. Оҫта ҡуллы Зәһүрә ашын да бешерҙе, башҡаларҙың кейем-һалымдарын да йүнәтеп бирергә өлгөрҙө. Ауырлыҡҡа зарланманы, башҡа ҡыҙҙар һымаҡ көйһөҙләнеп, үҙен йәмһеҙ сүрәттә күрһәтмәне, айырым иғтибар талап итмәне, киреһенсә, ул күптәр өсөн «Тиҙ ярҙам» машинаһына әйләнде. Ҡыҙҙың күңелендәге сәм бына шулай уянды, Өфөгә ҡайтҡандың иртәгәһенә Дамирҙы тыуған көнөнә саҡырҙы. Тыуған көнө түгел ине, әлбиттә. Ләкин күрешер өсөн шунан да йәтеш ниндәй сәбәп тапмаҡ кәрәк? Баҙарға сығып ҡаҙ һатып алды, ҡайҙандыр тапҡан рецепт буйынса уны духовкала тәмле итеп бешерҙе. Эх, Дамир шул ҡаҙҙы ҡайһылай кинәнеп ашағайны! Егеттең күңелендә быға тиклем икеле-микеле уйҙар булһа, хәҙер улар юҡҡа сыҡты, бер нәмә бәхәсһеҙ: ҡаршыһында егәрле, сабыр, фәҡәт уның өсөн генә өлтөрәп торған ҡыҙ баҫып тора...

Көҙгә Хәтирә, Ләйлә, Динә шаҡ ҡатырғыс яңылыҡ ишеттеләр: Дамир менән Зәһүрә туйға әҙерләнә. Туй тигәс тә, ул оло байрам итеп үткәрелмәне, әлбиттә. Мәжлестә икеһенең төркөмдәштәре менән бер нисә таныш-белеше генә булды. Зәһүрә дуҫ ҡыҙҙарынан маһайыусан ҡарашын йәшермәне. Мин матур ҙа мин сибәр, тип үҙҙәрен әллә кемгә ҡуйып йөрөгән бүлмәләштәренең был ваҡытта әле кейәүгә сығырлыҡ егеттәре юҡ ине. Ә бит Дамирҙы үҙенеке итергә тырышмаһылар түгел... Сибәр егет иһә һис уйламаған кешенең йәре булды ла ҡуйҙы... Тормош шулай ул! Төрлөсә ирештерергә яратҡан төртмә телле Хәтирәнең дә ауыҙын япты бер ыңғайҙан.

– Һин бөтәбеҙҙән дә уҙҙырҙың, ҡапҡасы ябыҡ һауыт була бит. Шул һауыт эсендә берәүгә лә күренмәй ҡайнап ултырған һыу булғанһың. Ҡапҡас бер асылды, һәм унан борлап, урғылып һин килеп тә сыҡтың, – тине Ләйлә. – Асығауыҙҙар беҙ икән ул. Мин өсөнсө курста уҡ кейәүгә барыу тураһында хыяллана башлағайным, бына бишле тамамлайбыҙ, әле булһа ла бер йүнле әҙәм осратҡан юҡ.

Хәтирәгә был һүҙҙәр оҡшаманы, ахрыһы, башын ғорур тотоп, таҡ-тоҡ баҫып

сығып китте. Ә Динәсе? Иҫтә ҡалмаған. Ул ни өндәшмәй генә көләп ултырғандыр.

Бишенсе курсты тамамлап, ярты йыл самаһы үткәс, Хәтирәнең дә бер бай банкирға кейәүгә сыҡҡанын ишетте. Ләкин әлегә күрешкәндәре юҡ. Ана бит, ул да үҙ бәхетен тапты. Һылыуҙар бер ҡасан да юғалып ҡалмай. Ә бына Зәһүрә ишеләргә тырышлыҡ һалырға тура килә...

Яҡшы уҡыған студент, спортсы, активист булараҡ, әлбиттә, Зәһүрә юлланы бүлмәне. Шулай итеп, әллә ни мәшәҡәт сикмәй генә, ятаҡтан айырым бүлмә алып йәшәне лә киттеләр. Дамир ҙа һынатманы, ул уҡыуын тамамлағайны инде, эшләгәс, мохтажлыҡ кисермәнеләр. Бер нисә йыл арыу ғына эшләп йөрөнө. Машиналы булдылар. Шул машина тип йәне сыға инде Дамирҙың. Әле лә бит көндәр буйы гараждан ҡайтмай. Ашарға онотһа онота, зарланмаясаҡ, ләкин тимер арбаһын көнөнә бер нисә тапҡыр һыйпамаһа, тыныслығын юғалтасаҡ... Тимертоморға мөхәббәт иҫ киткес икән ул!

Хәрби хеҙмәткә барып ҡайтыу тураһында һүҙ ҡуҙғатҡайны ул бер заман. Зәһүрә ауыҙын да астырманы. Шулай булғас, хәләленең бөгөнгө еңел булмаған хәлендә уның да ғәйебе юҡ түгел... Кеше ынтылышын аңларға тырышырға кәрәк. Иренең күңелендә әлегә тиклем үкенес йәшәүе лә ихтимал. Шуға ла Зәһүрә Дамирҙы битәрләмәй. Эшкә урынлаш, тип ашыҡтырмай, мыжымай. Ул бары иренә яҡшы ҡатын булырға теләй.

Зәһүрә өҫтәл артына барып ултырҙы. Ҡулъяҙмаһын ҡулына алды, иң ҡәҙерле нәмәләй, күкрәгенә ҡыҫты. Роман тип башлағанына дүрт йыл үтеп тә киткән. Ә уға тиклем!.. Күпме тулҡынланыу, өмөт, ярһыу, йоҡоһоҙ төндәр һалынған уға. Юҡ, йөрәк һәм аҡыл хеҙмәте бында ятырға тейеш түгел. Зәһүрә насар әҫәр яҙманы. Күңеле шулай ти. Дөрөҫ, әҙиптәргә биреп уҡытып ҡараманы. Ләкин был яҙыҡ ғәмәл түгел дә баһа. Ни өсөн ул үҙенең ижад емешен туп-тура нәшриәткә илтмәҫкә тейеш? Сит илдәрҙәге тәртип һымаҡ. Бына шулай уйлап барғайны бит нәшриәткә. Ә һеҙөмтәһе ултырып иларлыҡ ҡына... Бәлки, балалар өсөн яҙған хикәйәләрен күрһәтеп ҡарарға кәрәк булғандыр? Балалар өсөн... Рәүф бәләкәсенә арналғайны. Ул тыумаҫ борон уҡ. Зәһүрә сытырлатып күҙен йомдо. Рәүфе, ғәзиз сабыйы... Үҙе яратҡан исемде ҡушҡайны нарасыйына. Өндәшергә генә насип булманы. Бер аҙна ғына йәшәп үлде ҡолонсағы. Нимә өсөн икәнен табиптар асыҡлай алманы.

Ярар, Зәһүрә, болоҡһоу уйҙарға бирелмәҫкә тырыш. Бәхәсһеҙ, күңелдә хәтирәләр йәшәргә тейеш, сөнки үткәнһеҙ тормош юҡ, тик бөгөнгөндө лә иҫеңдән сығарма. Өҫтәлеңә бер күҙ һал, кәрәге тейеп ҡуйһа-фәлән тип, ошоға тиклем һаҡлаған ҡараламаларыңды сығарып ташла, күптән ҡый-һайҙан таҙарынырға ваҡыт! Шунһыҙ оло хеҙмәтеңде яҙып бөткәнеңә үҙеңде лә ышандыра алмаҫһың. Нимәлер эсте өйкәп тик тора... Ҡатын ҡағыҙҙарҙы барларға керешеп китте. Быныһы ниндәй һап-һары төҫкә ингән бит ярпыһы? «Дамирым, күңелдәге һүнмәҫ йырым». Зәһүрә ҡағыҙҙы күкрәгенә ҡыҫты. Студент йылдарында яҙғандыр. Үҙе лә хәтерләмәй... Нишләп сығарып һалып ҡуйҙы икән? Романында был һүҙҙәрҙе Аһылдан әйттерәме икән әллә?.. Шул саҡ телефон шылтыраны.

— Һалым түләүҙе оптимизациялау буйынса алтын кәңәшең кәрәк! — Ләйлә! — Яҙыусы, беләһеңме, мин Дамирҙың кем менән китеп барғанын күрҙем!

Эйе, донъялағы берҙән-бер кеше өсөн ул “яҙыусы”. Тик берҙән-бер «уҡыусыһы» уның романын асып та ҡарағаны юҡ әлегә.

— Динә килгәйне. Күргәнһеңдер, Дамир уны туҡталышҡа алып барып ҡуйҙы.

— Бөгөн дәме! Ниңә ул һеҙҙән сығыша белмәй?

— Шылтыратҡансы үҙең инеп сығыр инең!

– Пассажирым бар. Үтеп китеп барышлай ғына мин. Унан, Динәне күрергә атлығып тормайым.

Бына шулай Ләйлә менән Динәнең, йәғни элекке группалаштарҙың, бүлмәләштәрҙең үҙ-ара мөнәсәбәте. Кемеhе кемгә һәм ни өсөн үс тоталыр, ҡайҙан белмәк кәрәк? Был һорауға үҙҙәре лә яуап бирә алмаҫтар ине хәҙер. Психологияла «холоҡтарҙың тура килмәүе» тигән термин бар бит. Ике төркөмдәшенең ҡыланышын ана шуның менән генә аңлатырға ҡала.

– Ҡара уны, ҡыҙыҡай, иреңде һаҡла!..

– Ҡарайым шул. Өйөмдә генә тотам. Хатта эшкә лә йөрөмәй, беләһең бит!

– Миңә эләккән булһамы!..

– Эләкмәҫ тә ине!

– Динә йышланы, тиген, ә! Һе, ошо көндәрҙә мин дә инеп сығырмын. Хуш бул, яҙыусы!

Эй, нимә генә тиһәләр ҙә, Зәһүрә башҡа төркөмдәштәре менән сағыштырғанда даланлы булып сыҡты. Шулай булмай тағы, йән һөйгәнен табып, ваҡытында кейәүгә сыҡты, эште лә еңел тапты. Университетты тамамлау менән үк сбербанкыға барып урынлашҡайны, хеҙмәт хаҡын да арыу ғына алды. Ә бит ҡалған әхирәттәре эш эҙләп шаҡтай ыҙаланы. Ләкин тормош та гел генә шыма ғына бармай икән... Бер заман бөтәһе лә кирегә китте. Ул эшләгән филиалға көпә-көндөҙ бурҙар төштө. Хәйер, «төштө» тип әйтеү дөрөҫмө икән? Һәммәһе лә уларҙың күҙ алдында булды ла баһа. Бурҙар үҙ «эштәрен» шул тиклем еңел һәм анһат атҡарҙы – иҫенә төшөргән һайын, Зәһүрә хайран ҡала. Инкассаторҙар аҡса артынан тәғәйен бер ваҡытта киләләр. Бына улар ишектә күренде. Тәүгеһе баш ҡағыу менән, икенсеһе алға үтеп, кассир янына килеп баҫты. Әҙерләп ҡуйылған аҡсаны алдылар ҙа сығып та киттеләр. «Яңы кешеләр ҡуйғандар икән...» – тип уйлап ҡуйҙы Зәһүрә. Өс-дүрт минут үттеме-юҡмы, ишектә йәнә форма кейгән ике инкассатор күренде. Ни өсөн бөгөн аҡса артынан ике тапҡыр киләләр? Зәһүрә, үҙ күҙенә үҙе ышанмағандай, ҡалҡына биреп ҡуйҙы. Ғәҙәттә, аҡсаға ошо кешеләр килә торғайны... Ләкин һаман хәлде аңлап бөтә алмай ине. Бына кассир ҡатын башын ҡалҡытты һәм әсе итеп ҡысҡырып ебәрҙе. Шунда ғына башҡа барып етте: тәүгеләре – бурҙар!..

Артабан тикшереүҙәр, һорау алыуҙар: осраҡлы кешеләр быны эшләй алмай, бурҙарға ярҙам итеүсе үҙегеҙҙең аранан!.. Күпме күҙ йәштәре түгелде, яныпкөйөүҙәр... Юҡ, таба алманылар бурҙарҙы. Филиалдағыларҙың барыһын да эштән сығарҙылар. Бына шулай Зәһүрә бер ғәйепһеҙ көйөнсә яратҡан эше менән хушлашты. Бер нисә ай бәләкәй генә бер шәхси предприятиела бухгалтер булып йөрөнө, унда йүнле аҡса булманы. Шунан инде үҙенең эшен асырға ниәтләне. Мәшәҡәте күп булды, ләкин һөҙөмтәгә ирешә. Бухгалтерия һәм һалым иҫәбе буйынса шәхси предприятиеһын асып ебәрҙе. Хәҙер өс йыл үҙ эше бар. Таңһылыу исемле пенсияға сыҡҡан бухгалтер ҡатынды ярҙамсы итеп алғайны, мәж киләләр икәүләшеп, төрлө кимәлдәге эшҡыуарҙарға ярҙам итәләр. Иң ҙур шатлығы – былтыр бер бүлмәле булһа ла фатир һатып алды. Бөтәһе лә ошолай шыма барһа, фатирын да ҙурайтыр... Тфү-тфү, былай аҡсаға өҙөклөк юҡ, даими килеп тора. Дамиры әллә шуға эшкә урынлашырға бик ашығып бармай микән? Анһатҡа һалышты... Шулай тиһә лә, иренә бер ҙә еңел түгел. Ул да бит бик кәмһенә, күңеле төшкән саҡтары ла йыш ҡына. Үҙе әйтмешләй, оҙаҡҡараҡ һуҙылды тормошондағы был ҡара юлаҡ.

Бөгөн Дамир һуң ғына ҡайтты. Кәйефе арыу күренә.

–Бер-бер һәйбәт хәбәр ишеттеңме әллә?

– Һәйбәт тип... – Дамирҙың ҡашы өҫкә сөйөлдө. Аптырауҙы аңлатҡан күҙҙәре түңәрәк яһап «әйләнде». – Нишләп улай һорайһың?

– Ауыҙың ҡолағына еткән, күҙең янып тора. Шул. Әллә берәй йүнле эш табылдымы, тием.

– Юҡ әле!..

– Нишләп улай булғас...

– Нимә, гел генә һөмһөрөм ҡойолоп йөрөргә тейешме ни? Бөтә белгәнең эш тә эш... өмөт бар! Ирең бит ауырыу түгел!

Бына шулай инде, һорашһаң яратмай. Үҙе асылып бер нәмә лә һөйләмәй. Зәһүрәнең, былай, мыжып ултырғаны ла юҡ. Хатта бер нисә урындан ире өсөн эш белешкәне лә булды. Ҡарышмай, барып ҡайта ҡайтыуын, тик, оҡшамай, ти ҙә ҡуя, бөттө-китте, вәссәләм. Ярар, һәлпәнләп йөрөү ялҡытҡас, үҙе берәй яры урынлашыр.

– Әйҙә, ашарға. Һыуынып та бөттө инде.

– Минең тамаҡ туҡ. Нишләптер арытылған бөгөн, – тине лә карауатҡа барып ауҙы. Зәһүрә, уға ҡарап тора биргәс, өндәшмәй генә ашөйгә сыҡты. Өҫтәлдәге ризыҡтарҙы һыуытҡысҡа тыҡты. Дамир һуңғараҡ ауыҙ итер. Эш эҙләп арығандыр. Ял итһен. Уғаса булмай, ишек зыңлағына баҫтылар. Ире асыу менән мендәрен атып бәрҙе.

– Тағы ла йоҡларға бирмәйәсәктәр. Килеп тулалар бит ваҡытлы-ваҡытһыҙ. Шуларҙы етегә тиклем генә ҡабул итеп булмаймы һуң?

– Аҡса кәрәккәндә ваҡыт менән иҫәпләшеп тороп булалыр шул...

– Аҡса? Һаман шул бер балыҡ башы!..

Зәһүрә һүҙ көрәштереп торманы. Аҡса мәсьәләһе әлеге мәлдә – иренең ауыртҡан ере. Хәҙер тынаслана ул. Ысынлап та, бер-ике минуттан ире ғырлап йоҡоға талды. Зәһүрә клиентының ҡағыҙҙарын ҡараштырҙы ла компьютеры алдына ултырҙы. Фекере тарҡала ла китә, көс-хәл менән документтарҙы эшләп бөттө. Сират көтөп ултырған икенсе клиентына иртәгә килергә ҡушты, үҙе йәнә өҫтәл янына барып ултырҙы. Ҡулға эш барманы. Аҙаҡҡы мәлдәре Дамир тиҙ тоҡана. Нимәне хәл итә алмай йән киҫәге? Асылһа, Зәһүрә аңлар ине. Бурысҡа батмағандыр бит? Йылдар кешене һынай. Студент саҡта балҡып торған, ҡыҙҙарҙың һушын алған Дамирын ваҡыт үҙгәртмәй ҡалманы. Машинаһын күрһә генә, йәш саҡтарҙы хәтерләтеп, яҙылып китә. Йән һөйгәненә Зәһүрә нисек ярҙам итә ала һуң? Эш белешергәме? Тотонһа, килтереп сығара инде... Тик Дамирҙың күңеленә ятмаясаҡ, минең тормошҡа ҡыҫылаһың, тиер. Хәйер, бөтәһен дә эшкә генә лә бәйләргә ярамайҙыр. Һаулығына ла зарланмай шикелле... Нимә борсой хәләлен, нишләп элеккеләй яҙылып китеп һөйләшмәй? Аһыл нимә эшләр ине былай мәлдә? Юҡ, героиняһының бурысы бүтәнсәрәк шул. Сураһына ла көйһөҙләнергә ваҡыт юҡ... Дамирының күңеленә ҡайҙан юл табырға? Раббы юлһыҙлыҡтан, аңһыҙлыҡтан һаҡлаһын уның ирен.

IV

«Уралсиб»тың эргәһенән үтеп барғанда кемдер Зәһүрәгә шат тауыш менән өндәште.

– Батанова! – Машинанан матур, сағыу кейенгән ҡатындың башы күренде. – Зәһүрә! Әллә танымайһың да инде?..

– Хәтирә!

Һылыу ханым машинанан сыҡты ла элекке группалашын ҡосаҡлап алды.

– Атлауыңдан танып ҡалдым! Тамсы ла үҙгәрмәгәнһең, Зәһүрә! Ә мин иремде, Иректе, көтөп ултырам. Хәҙер сығырға тейеш.

– Һин, ҡыҙыҡай, беҙҙе Ирегең менән тәки таныштырманың. Үҙең һымаҡ ҡарап туйғыһыҙ бер сибәрҙер инде. Юҡҡа йәшермәйһеңдер.

Хәтирә индәрен йыйырып, йылмайып ҡына ҡуйҙы.

— Һәр кемгә үҙенеке матур... Дамир нисек? Карьера яһағандыр инде, әллә кем булып йөрөй микән... Элек тә баһаһын бик белә ине.

— Нишләп улай тиһең?

— Бәй, уның үҙ-үҙен тотошо, ундағы буй-һын, аҡыл, ҡыҫҡаһы, үҫеш өсөн бөтә кәрәк сифаттары бар ине. Кем ул хәҙер?

Ысын һораймы, юрыймы?.. Ҡарашы ихлас.

— Ул, ни, һаман да элекке Дамир. Һин әйтмешләй, әллә кем булып йөрөгәнен бер ҙә иҫләмәйемсе. Романтик рухлы егет ине. Әле лә шулай. Бергә уҡығандар менән ҡатышаһыңмы?

Хәтирә, үкенес белдергәндәй, баш сайҡаны. Тел осон сыртлатты.

— Динә, Ләйлә... Уларҙы ла һағынмайһыңмы?

— Зәһүрәкәй, беҙҙең бит Ләйлә менән уҡығанда уҡ борсаҡтар бик бешмәй ине. Ә Динә... Ул да үҙгәрҙе...

— Юҡсы!.. Һаман элекке һымаҡ! Хатта асығыраҡ та!

— Һин уны белмәйһең...

Зәһүрә һүҙҙе икенсегә борорға ашыҡты.

— Эшең һәйбәтме?

Хәтирә, ҡәнәғәтлеген аңлатып, баш ҡаҡты.

— Ирек һәйбәт кеше. Ул мине еңел, әммә аҡсалы эшкә урынлаштырҙы.

— Уны бик бай банкир тип ишеткәйнем мин.

— Маҡсатлы кеше. Һүҙ юҡ, тырыш.

— Тырыш, — нишләптер, уның һүҙен ҡабатланы Зәһүрә. Шул саҡ Хәтирә йәнләнеп китте.

— Зәһүрә, һин дә уҡыған саҡта уҡ тырыш кеше инең. Мин һиңә көнләшеп тә, һоҡланып та ҡуя торғайным. Эй... нимә һоҡланыу тигән булам!.. Күберәк көнләшкәнмендер ҙә!

— Минән?! Нимә өсөн?

Бөтөн группала сағыу, һылыу иҫәпләнгән һауалы ҡыҙҙың әле килеп шулай тип тороуы, бына исмаһам, иҫте китәрҙе. «Киреһенсә, мин һинән көнләштем, мин һиңә һоҡландым!» тип ҡысҡырып ебәреүҙән саҡ тыйылып ҡалды ул.

— Тормоштоң бөтөн серҙәрен белә кеүек инең. Әллә арабыҙҙа өлкәнерәк булғанға шулай тойолдо микән? Улай тиһәң... Юҡ, был тәбиғәттән биреләләр, моғайын. Хатта һине донъялағы көслө ҡатын-ҡыҙҙар менән сағыштырып ҡуя торғайным.

— Мине?!. — Зәһүрә асҡан ауыҙын да ябырға онотто.

— Бәй, маҡсат ҡуйһаң, уға өлгәшмәй ҡалмай инең бит, — Хәтирә, үҙен-үҙе ҡеүәтләгәндәй, йылмайып баш ҡаҡты. Бер аҙ моңһоулыҡ та бар ине был йылмайыуҙа. Ни өсөндөр йәнә Дамир күҙ алдына килеп баҫты.

— Тырышлыҡ булғандыр... Ләкин бәхет һәм тырышлыҡ бер үк төшөнсә түгел. Ҡайһы берәүҙәргә бөтәһе лә тормошта еңел бирелә. Һин шуларҙың береһе инең, Хәтирә. Бәхетле икәнең әле лә йөҙөңә яҙылған.

Хәтирә йәнә баш ҡаҡты.

— Аллаға шөкөр, бәхетлемен, сөнки яраткан кешемә сыҡтым. Ул да өмөтөмдө аҡланы.

Шул саҡ әхирәттәр янына тумалаҡ, бәләкәй генә кәүҙәле бер ир килеп баҫты. «Нимә эшләй ул бында?» Зәһүрә ят кешегә асыу менән ҡарап алды ла элекке бүлмәләшенә боролдо. Хәтирәнең күҙҙәре янып киткәнен күргәс, барыһын да аңланы. Ошо кеше Ирек бит инде! Хәҙер ул, ғәжәпләнеүен йәшерә алмайынса, Хәтирәнең хәләленә текәлде. Ҡатынынан буйға ҡайтыш, пеләш... Ошомо сибәр Хәтирәнең йән һөйгәне?

– Ирек, таныш бул – Зәһүрә. Унын менән университетта бер төркөмдә уҡыныҡ, бер бүлмәлә торҙоҡ.

– Зәһүрә! Матур, матур исемегеҙ! Бик-бик шатбыҙ!.. Әйҙәгеҙ, ултырығыҙ. Ҡайҙа алып барырға? Берәй аулаҡ урында ҡапҡылап алайыҡмы әллә? Беҙҙең әле ваҡыт бар, шулай бит, Хәтирәкәй!

Хәтирә йылмайған килеш, өндәшмәй генә баш ҡаҡты.

– Хәтирә университет дуҫтарын йыш ҡына иҫкә ала. Үткәнде, йәшлек йылдарын хәтерләп ултырырһығыҙ...

Үткәнде хәтерләп? Ана шул үткән бөгөнгө көн әрнеүенә лә сәбәп булып тора.

– Юҡ-юҡ, – тине Зәһүрә. Ниңә баш тартҡанын ул үҙе лә аңламаны. – Мине көтәләр. Ашығам. Осрашырбыҙ, тик икенсе юлы, йәме. Әлегә хуш булып тороғоҙ!

Башы шаңҡыған һымаҡ булды. Үҙе атлай, үҙе аяҡ аҫтында ерҙе тоймай. Хәтирәнең әйткәндәре мейегә уйылып яҙылғандай булды. «Мин һиңә көнләшеп тә, һоҡланып та ҡуя торғайным!» Зәһүрә үҙ-үҙенә биргән баһаның бүтәндәрҙеке менән тура килмәгәнен дә яҡшы белә, ләкин тап унын үҙенә ҡарата былдай уҡ маҡтау һүҙен кеше иғтибарынан, һоҡланыуынан ялҡып бөткән матур һәм тәкәббер Хәтирәнән ишетермен, тигән уй башына ла инеп сыҡҡаны булманы... Һәй, ҡыҙыҡ донъя! Һәй, ғәләмәт донъя!

Кем уларҙың үҙҙәренә дөрөҫ баһа бирергә ҡамасаулай? Кем, ниндәй көс уларға үҙҙәрен кәмһетеп, түбәнһетеп ҡарарға ҡуша? Ә икенсе яҡтан, кем, ниндәй көс, киреһенсә, алға барырға, үҙенде юғарыраҡ күрергә һәм күтәрергә ҡуша? Был ике көс кешенең үҙендә, эсендә йәшәй. Бөгөн Зәһүрә Хәтирәнең ауыҙынан үҙенә ҡағылышлы яңы фекер ишетте. Асыш тиергә лә булыр ине уны. «Донъялағы көслө ҡатын-ҡыҙ...» Юҡ, Зәһүрә ундайҙар иҫәбенә инмәй, ләкин кемдеңдер һинең турала шулай уйлауы барыбер йән рәхәтлеге бирә.

Әҙәм балаһы үҙенә етешмәгән сифатты икенсе кешелә тиҙ күреп ала, хәлбүки, уның үҙендә булмауын бәхетһеҙлек тип тә ҡабул итәлер... Һылыу ҡатындың Зәһүрәләге тырышлыҡтың, егәрлелектең үҙендә булмауына эсе бошһа, ғәжәпме ни? Зәһүрәнең дә бит бүлмәләше Хәтирәне күп мәртәбә күҙәтеп ултырғаны булды: «Их, ошо күҙҙәр миндә булһасы!.. Танауы бигерәк килешле шул! Нишләп ҡайһы берәүҙәргә матурлыҡ шул тиклем мул бирелә икән?..» Ҡайһы берәүҙәр үҙендә булмаған сифаттарҙы башҡала эҙләй, ярты йәнен, парын шулай табырға, шул рәүешле унын менән ниндәйҙер бөтөнлөк хасил итергә ынтыла. «Маҡсатлы, тырыш...» Юҡ, былдай баһаны Хәтирә Зәһүрәгә түгел, ә хәләленә бирҙе. «Матурлыҡ – ярты бәхет, тормош алға барһын өсөн ул бик кәрәк...» Юҡ, был һүҙҙәрҙе Зәһүрә студент йылдарында бер бүлмәләш булып торған ҡыҙға төбәп әйтмәй, бөтәһенән элек ире күҙ алдында тора. Ә, бәлки, был ике группалаштың эске диалогылыр...

Ҡайтып инеү менән Зәһүрә телефонға йәбеште. Яңылыҡты әхирәте менән уртаҡлашырға кәрәк.

– Динә, был мин.

Теге яҡтан Динәнең шат тауышы яңғыраны.

– Зәһүрә! Әйкәйем, әле генә һине уйлап йөрөй инем, хәлдәрең нисек?

– Яҡшы. Һинең дә кәйеф арыу шикелле, тауышың көр.

– Әле генә командировканан ҡайтып төштөм. Юл унды. Һуңғараҡ инеп сығырмын, йәме.

– Ә мин бөгөн Хәтирәне күрҙем.

Теге яҡ оста тын ҡалдылар.

– Динә!

– Ирен күрмәгәнһендер, бер бапаҡты? Ышанаһыңмы-юҡмы, ана шуны минән көнләп бер булды бит. Күҙ һалырлыҡ бер нәмәһе юҡ...

— Улай тимә. Хәтирә яратырлыҡ булғас, Иректең күҙ һалырлыҡ, ғашиҡ булырлыҡ бик күп сифаттары барҙыр.

— Ысын әйтәһеңме?

— Мин уны һауалы, йәшәү-көнитмеш тураһында бик уйланмаған бер иркә ҡыҙыҡай тип уйлай торғайным. Яңылышҡанымды әле килеп аңланым. Хәтирәлә тормош аҡылы бар. Ауыҙын үлсәп кенә аса, уйсан, зирәк ҡатын итеп күрҙем уны бөгөн. Шуға күрә, донъяһы көйлө, күңеле бөтөндөр, тием.

Зәһүрә телефонын һүндерҙе лә тәҙрә янына барып баҫты. Маңлай күҙенән тыш, күңел күҙе бар бит әле. Һәм ул бер ҡасан да яңылышмай.

«Дүрт йәшлек улы Байтимерҙе ҡосағына алған Аһыл Йәнһылыу дуҫын иҫенә төшөрҙө. Әхирәтен бик иртә кейәүгә бирҙеләр. Уның ире Юлбарыҫ тураһында, ҡарт яугир, бик күп алыштарҙа ҡатышҡан, еңелеү белмәгән һуғышсы, тарабай-йөҙбашы, ти торғайнылар.

— Мине ҡартлаҫҡа кейәүгә бирәләр!

Йүгереп килеп ингән Йәнһылыу әхирәтен ҡосаҡлап алды ла үкһеп илап ебәрҙе. Аһыл уны нимә тип кенә йыуата ала һуң? Йәлләүҙән эсе өҙөлһә лә, тышҡа сығармаҫҡа тырышты.

— Сеү, Йәнһылыуҡай... Уны тирә-яҡтағылар бөтәһе лә хөрмәт итә. Уның менән иҫәпләшәләр...

— Хөрмәт итәләр... Итһендәр! Ләкин ниңә уның ҡосағына мин инергә тейеш?.. Үҙенән ун ете йәшкә кесе ҡыҙ баланы алырға килгән. Оятһыҙ! Нишләп ул ҡартҡа үҙ тиңен алып бирмәйҙәр? Утыҙға еткәнсе ҡылыс-һөңгөнән башҡаны белмәгән кешегә мин нимәгә кәрәк? Ай, бәхетһеҙ башҡынам!.. Ниҙәр генә күрәһем бар икән?

Доғанайына[2] бер нисек тә ярҙам итә алмаған Аһыл Йәнһылыу менән ҡуша үкһене... Шул саҡ Аһылдың әсәһе килеп инде.

— Нимә тип буҙлашып ултыраһығыҙ?

— Ул кешене бик ҡарт тиҙәр бит, әсәй.

— Кемде?

— Һуң, Йәнһылыуҙы алып китәсәк кешене!..

— Ата-әсәң һиңә, балам, аламалыҡ теләй тиһеңме әллә? Өс ағайыңды, өс апайыңды башҡаландырҙылар. Кемеһенең тормошо насар?

— Улай булғас, беҙ бер нәмә лә аңламайбыҙ килеп сығамы?..

— И-и, балалар, тормош серенә төшөнөү өсөн хатта бер ғүмер ҙә етмәй... Өмөт булған ерҙә генә йәшәү бар. Ҡарасы, ҡапыл ғына бер ҡарһүҙ иҫкә килеп төштөсө... Әйҙәгеҙ, шуны тыңлағыҙ. Унда аҡыл да, иҫкәртеү ҙә бар! Борон-борон заманда йәшәгән, ти, әбей менән бабай. Булған, ти, уларҙың өс ҡыҙы. Мәле еткәс, ҡарт үҙенең ҡыҙҙарына өс балдаҡты һайлап алырға ҡуша. Оло ҡыҙ — алтынды, уртансы — көмөштө, кесеһе баҡырҙы алған. «Ә хәҙер, — тигән ҡарт, — балдаҡтарығыҙҙы сөйөгөҙ. Улар һеҙҙе осоп китер бейеклегегеҙҙе, нығынып урынығыҙҙы асыҡлар». Аҙмы-күпме ваҡыт үткәс, өлкән ҡыҙҙың алтын балдағын тотҡан батша улы алмасыуар атында елдереп килеп еткән. «Байлығым да бар, дәрәжәм дә!» Шулай итеп, өлкән ҡыҙ батша бисәһе булып китә. Уртансы ҡыҙ артынан вәзир улы килеп етә. «Байлығым да бар, йылғырлығым да!» Күп тә үтмәй, өйгә бер таҙ килеп инә. Буйы бәләкәс, етмәһә, тотлоға, ләкин баҡыр балдаҡ уның ҡулында. Бөтәһе лә теге егеттән көләргә керешә. Кесе ҡыҙ ҙа саҡ-саҡ иламай, тик нишләһен, яҙмыштан уҙмыш юҡ. «Ниндәй байлыҡҡа эйәһең, байғош?» «Күктә ҡош булып осһам, һыуҙа

---

[2] *Доғана — дуҫ ҡыҙ.*

балыҡ булып йөҙә алам». «Улай булғас, – ти ҡыҙ, – кәрәк саҡта ҡанатың да, кәрәк саҡта айғолағың да булырмын».

Бер заман илде ҡара яу баҫа. Донъяны ҡырып килеүсе ғифрит бик оло көүҙәле була. Башы күккә олғашҡан, болоттарҙы йырып бара, ти. Ә йәне ҙур түгел, башындағы урайында ҡара борсаҡ булып ҡына ята. Тик кемдең уға үрелеп буйы етһен? Байлыҡ та, дәрәжә лә, йылғырлыҡ та уға һан түгел. Бына шул саҡ таҙ, бахыр, күккә ҡош булып атыла. Борсаҡты эләктереп ала ла ҡаяға атып бәрер өсөн ары оса. Ғифрит ялсылары, ҡарағош булып, егет артынан ҡыуа төшәләр. Улар ҡошто ҡаяға бысҡытырға ярһый. Бер ҡанаты ҡайырылып төшә таҙҙың, шул саҡ кәләше ҡулдарын күккә һуҙа, әйткәне раҫ килеп, тилбер ҡанатҡа әүерелә. Ә кемдең дүрт ҡанатлы ҡошто ҡыуып еткәне бар? Бына шулай илде, кешеләрҙе ҡотҡара таҙ һәм уға ышанған ҡанат-ҡыҙ. Бер заман дүрт ҡанатлы ҡош ергә төшә һәм егет менән ҡыҙға әүерелә. Бар халыҡ хайран ҡала. Таҙ түгел, бәһлеүән тора улар ҡаршында. Хатта кәләше лә бер талай үҙ күҙҙәренә үҙе ышанмаған, ти... Изгелек, тоғролоҡ ҡына кешене матур, батыр яһай. Улар бик оҙон ғүмер иткән, батыр ир илде һәр саҡ бәләләрҙән ҡурсалаған... Был ҡарһүҙ, балалар, бик оҙон. Мин башын ғына һөйләнем. Оҙон булһа ла, батша һәм вәзир, уларҙың кәләштәре тураһында бүтән һүҙ әйтелмәй, сөнки даланлы тормош – бөтөнләй икенсе нәмәлә. Бер-беренә ышанған, күңелдәре саф булған кешеләрҙән дә ырыҫлыраҡ, матурыраҡ берәү ҙә юҡ. Бына шулай ти беҙгә әкиәт...

– Улай булғас, әкиәткә ышанып йәшәргә, үҙемде шуның менән генә йыуатырға ҡаламы?

– Донъяла һәр ҡыҙ баланың үҙ әкиәте бар. Тик үҙ ҡарһүҙен улар танырға, табырға тейештәр. Сөнки ул – күңел асҡысы, киләсәккә илтеүсе һуҡмаҡ. Мин һиңә, Йәнһылыу, шундай асҡыс булырҙай ҡарһүҙҙең башын ғына һөйләнем.

– Ә минең ҡарһүҙем ҡайҙа, әсәй?

– Төндәр буйы ҡәрсәң һөйләгәндең береһе лә күңелеңә ятманымы ни, Аһыл? Һин ҡарһүҙҙе əҙ тыңламаның.

– Мин беләм! Донъяны ҡосағына һыйҙырған һыбай елеүсе ҡыҙ! Иң оҡшағаны шул булды! Ҡартәсәмдән йөҙ мәртәбә һөйләттем инде, тик барыбер ышаныуы ҡыйын, нисек итеп донъяны ҡосаҡҡа һыйҙырып булһын, ти?

– Мәле еткәс, аңларһың. Аңлағас, ныҡлап ышанырһың. Ышанғас, ул тик һинең ҡарһүҙең булып ҡалыр, балам...

Әсә сығып китте. Йәнһылыу доғанайының ҡолағына эйелде.

– Дүрт ҡанатлы ҡошҡа мин дә ышанып бөтә алмайым...

– Ҡанат һиндә. Һиндә! Әсәйем бит шулай тине...

Ҡаты уйҙарынан Аһылды улы бүлдерҙе.

– Әсәй, һин унда ҡайҙа ҡарайһың? Тауҙар аръяғынамы? Мин өндәшәм, ә һин бер нәмә лә ишетмәйһеңсе...

– Байтимерем-бөркөтөм, саҡ ҡына онотолоп киткәнмен.

– Нишләп, әсәй?

– Бәләкәс бөркөтөмдөң хәтерендә ҡалдырырлыҡ ниндәй ҡарһүҙ һөйләргә икән, тип баш ватам...

– Ә нишләп уйларға? Һин һөйлә лә һөйлә. Береһе барыбер иҫтә ҡалыр. Ана шул минеке булыр!

Зәһүрә романының был юлдарын ҡабат-ҡабат уҡыны. Бәлки, нимәлер өҫтәргә кәрәктер? Ә нимә өҫтәргә? Былай ҙа бөтәһе лә асыҡ. Күҙ алдына йәнә бөгөнгө осрашыу килеп баҫты. Хәтирәнең ҡарашында яһалмалыҡ сағылманымы? Юҡ. Иренең күҙҙәрендә лә осҡон бар ине. Яратып төбәлде Ирек ҡатынына... Дамир ҙа уға ҡасандыр шулай баға ине түгелме? Йәмғәтенең күнелендә ниндәйҙер бер нур

һүрелде. Ҡасаныраҡ булды был хәл? Ҡолонсаҡтары, Рәүфтең, үлеменән һуң микән әллә? Ҡайҙан белмәк кәрәк... Белеп булһа, шул мәлгә кире ҡайтыр ҙа бөтәһен дә төҙәтер ине Зәһүрә. Хәйер, әле лә һуң түгел. Тормош усағында ут дөрләтерлек итеп, ниндәйҙер үҙгәреш индерергә кәрәк. Ниңә һуҙырға - ғаилә булғас, бала кәрәк! Эске-тышҡы бушлыҡты бала тауышы тултырыр. Дамирҙың эшләү-эшләмәүе сәбәп түгел, мәсьәлә ғаилә усағын терелтеүгә генә ҡайтып ҡала. Тимәк, үҙенә лә мәшәҡәттәрҙән арыныу, ял биреү тураһында һүҙ бара. Әлеге мәлдә аҡсаға ҡаты ҡытлыҡ кисермәйҙәр. Бына бөгөн үк театрға барып килергә булыр ине, тик Дамиры өйҙә юҡ. Туҡта, иренә аяғы бәйләнмәгән дә баһа. Дуҫ ҡыҙҙарының береһенә шылтыратыр ҙа йөрөп килерҙәр. Юҡ, йән киҫәген көтөү яҡшыраҡ булыр. Һөйләшер-көйләшер кәрәк, ауыл яғы ауҡан. Өләсәһенең һеңлеһе Мәҙинә инәй янына бер нисә көнгә барып ята алалар ҙа баһа. Киң күңелле, алсаҡ йөҙлө Мәҙинә инәйҙе һағындырған. Эй-й, булмаҫ шул, килеп сыҡмаҫ!.. Дамирҙың бер ҡасан да ҡышҡыһын ауылға ҡайтҡаны юҡ. Әле лә был турала ишетһә, танауын ғына сирылтасаҡ. Ҡышҡы ауылды яратмай шул ире. Йә, ярар, Дамир ҡайтһын әле, унан берәй яры... бик булмаһа, саф һауаға сығып әйләнерҙәр.

V

Тышта яҙ. Көндөҙ ҡояш ҡәҙимге ҡыҙҙырһа ла, төнгә табан туңдыра. Иртәнсәк бик иретеп бармай, тайғаҡ, шул арҡала тротуарҙан барыуы ҡыйын. Етмәһә, тәҙрә аша баҡҡан ҡояшҡа ышанып, осло дағалы итек кейеп сыҡҡайны. Боҙҙан йыбырлап бара торғас, табан да ауырта башланы. Ләкин бер сыҡҡас, тиҙ генә кире боролғо килмәй, ул бөгөн үҙенә ял бирҙе. Әлдә лә магазиндар бар, береһенән сығаһың, икенсеһенә инәһең, әүрәп ҡарап торорлоҡ тәтәйҙәр осрай осрауға, әммә йығылып китеп, сат йәбешеп һатып алырлыҡтары күренмәй. Зәһүрә магазиндарҙы арманһыҙ булып ҡыҙырҙы, китап магазинына ингәс кенә күҙе янып китте, шул бит инде күңел шифаханаһы! Халыҡ та күп кенә күренә, тимәк, уҡыйҙар. Зәһүрә, оҙаҡ ҡына йөрөп, дүрт китап һатып алды һәм, бик ҡәнәғәт булып, ҡайтыу яғына ҡайырылды. Халтурин урамынан Октябрь проспектына боролоуға, ҡаршыға ялт итеп бер машина килеп сыҡмаһынмы! Тапауын тапатманы, ләкин килеп терәлде! Зәһүрә боҙға ултыра төшөү генә түгел, хатта артҡа шыуып китте. Хәҙер йөрөтмәндәр, кеше тапатып ҡуйырбыҙ, тип һис кенә лә ҡурҡмайҙар шикелле. Ен шикелле ҡыуалар! Машинанан ҡара күҙлек кейгән ир-ат атылып килеп сыҡты.

– Ғәфү итегеҙ!.. Хәлегеҙ?.. Имгәнмәнегеҙме?

Зәһүрә ауыртыныу тойманы тойоуын, ләкин ҡурҡыуҙан телһеҙ ҡалғайны.

– Бер үк кисерегеҙ, әйҙәгеҙ, машинаға... – шофер уны күтәрә башланы. Шунда ғына иҫенә килгәндәй булды, тегене этеп ебәрҙе.

– Хайуан!

– Ашыға инем... Ғәфү итегеҙ.

– Һуҡыр икәнһегеҙ, күҙлекте һалып йөрөтөргә кәрәк!

– Асыуланмағыҙ инде, һеңлекәш...

«Һеңлекәш». Шулай әйтеүе асыуҙы баҫҡандай булды. Юғиһә, күренеп тора, һинән бер нисә йәшкә оло әҙәмдәр, үҙҙәрен әллә кем ҡуйып, «апай» тип өндәшә башлай торғандар. Бер көҙгөгә күҙ һалһындар ине шул үҙҙәрен йәш тойоусылар! Был шофер унан өлкән түгел, хәйер эш ундамы ни? Әлеге мәлдә эш «һеңлекәш» булыуҙа ла түгел!..

– Етмәһә, ҡара күҙлектә! Күҙен йәшергән әҙәм йүнле була тиме ни?

– Зинһар өсөн әйтегеҙ, һеҙгә күпме түләргә?

Әллә ишетмәй ҙә инде? Һаман үҙенекен тылҡый! Зәһүрәнең йәнә асыуы ҡабарҙы.

— Нимә? Һеҙ мине кем тип беләһегеҙ? Аҡса йыйыусы типме?

— Зинһар, ҡыҙмағыҙ... Ләкин әхлаҡи зыянды ҡапларға тейешмен.

— Иҫенә төштө әхлаҡ! Аҡсаң етмәҫ!

— Нисек хатамды төҙәтергә, әйтегеҙ!

— Бәхетегеҙ, иҫән-һау ҡалдым! Ғүмергә лә түләп бөтә алмаҫ инегеҙ!

Зәһүрә ҡағынды. Эргәгә кеше йыйыла башлағайны. Аллам һаҡлаһын, ошондай хәлдә таныштары күреп ҡалмаһын, был тирәнән тиҙерәк юғалырға кәрәк.

— Ашығаһығыҙ бит. Үҙ юлығыҙҙа булығыҙ! — Зәһүрә шофер егет асфальттан йыйып алған китаптарына йәбеште, ләкин теге ҡулындағы нәмәләрен ысҡындырманы.

— Юҡ, — тине ҡәтғи генә. — Әйтегеҙ, ҡайҙа алып барып ҡуйырға?

— Яр буйына!

— Яр буйына? — Машина хужаһының ауыҙы асылып китте. — Һеҙ унда нимә эшләйһегеҙ? Китаптар менән!..

— Бәй... был ниндәй шаяртыу?

— Яр буйындамы? Аҫтындамы, өҫтөндәме?

— Һеҙ нишләп башығыҙҙы иҫәргә һалаһығыҙ? Урамдың исеме!

— Ә-ә-ә... Ғәфү итегеҙ, мин Өфөнөкө түгел. Бында үтеп барышлай, йомош менән генә...

«Шул-шул, йомошсолар, теләнеүселәр бөтмәҫ!.. Өфөнөкөләр машинаға ултырһа, тапай яҙып өҫкә менеп килә, инде ситтәгеләр генә етмәгәйне!»

— Бында беренсе тапҡыр булғас, тағы ла берәр ҡат ҡара күҙлек кейер инегеҙ! Өҫтәп! Яҡшыраҡ күрер өсөн! Мәҫәлдәге маймылды хәтерләтәһегеҙ... — Зәһүрә машинаға ултырҙы. — Бына был яҡҡа борол!

Машина хужаһы йылмайғандай итте.

— Телегеҙ әсе. Һүҙ запасы ла бай... Һеҙ китапханасымы?

— Нишләп улай тиһегеҙ?

Шофер китаптарға ҡарап алды. Бөгөнгө көнгә тиклем Зәһүрә үҙен экономист һәм башлап яҙыусы тип иҫәпләй ине. Хәйер, китапханасы булыуҙан һис кенә лә кәмһенмәй, тормош юлын шунан башланы бит.

— Эйе, китапханасы, — тине ҡатын ғорурлыҡ менән. — Өфөләге иң баш китапханасы мин булам. Белеп ҡуйығыҙ! Хәреф таныһағыҙ, миңә мөрәжәғәт итә алаһығыҙ.

— Аңламаным, — йөрөтмән елкәһен ҡашып ҡуйҙы.

— Нимәһен аңламаҫҡа? Шиғыр менән хикәйәне айыра белһәгеҙ, минән китап алып тора алаһығыҙ.

Ҡара күҙлек баш сайҡап йылмайып ҡуйҙы, шунан көтмәгәндә башын артҡа ташлап яңғыратып көлөп ебәрҙе.

— Ха-ха-ха!

«Аңҡайып, кинәнеп көлөүе үҙенә килешеп тора бит әле. Былай «кәзәһе төкөмәй», үҙе лә йор һүҙле әҙәмгә оҡшаған»,— тип уйлап ҡуйҙы Зәһүрә.

Йортҡа яҡынлаша биргәс, подъезына күҙ һалды. Күңел һиҙгерлеге бар шул, ана бит, ҡарағайҙай кәүҙәле Дамиры баҫып тора.

— Ошонда туҡтат. Ана, мине көтөп торалар. Һағынғандар! Юҡ-юҡ, яҡын барып булмай, соҡор ҡаҙығандар. — Ҡатын йөрөтмәнгә мыҫҡыллы ҡарап алды. — Барып төшһәң, мәңге сыҡмаҫбыҙ. Юҡ, аҡсаң үҙеңә булһын, һин бит йомош-юлға сыҡҡанһың!.. Беҙ хәйергә мохтаж түгел.

Зәһүрә машинанан төштө лә хәләленә ҡул болғаны. Ире, башта таныманымы, баш ҡалҡытты ла бер-ике секунд илтифатһыҙ ғына тора бирҙе, шунан ҡапыл

ҡатынына табан аҙымын ҡыҙыулатты. Зәһүрә Дамирын ҡосаҡлап алды, йорт яғына атланылар. Бер аҙ бара биргәс, хәләле һорай ҡуйҙы.

— Кем булды?

— Этем белә, мине юлда саҡ тапатманы. Ғәйебен йыуыр өсөн килтереп ҡуйырға булды. Ен шикелле йөрөй, хайуан!

— Нишләп һаман китмәй ҡарап тора һуң?

— Шулаймы ни? Зыян күреп тә аҡса талап итмәүемә аптырап тора инде. — Зәһүрә боролдо ла, «юлында бул» тигәнде аңлатып, ҡулын һелтәне. Дамир, ышанып бөтмәгән ҡиәфәттә, ефетенә ныҡ ҡына итеп ҡарап алды. Зәһүрә аҡланғандай әйтеп ҡуйҙы:

— Бәлки, тапата яҙғаны өсөн аҡсаһын алырға кәрәк булғандыр?

— Ә нишләп уны минән һорайһың?

— Беҙҙең яҡ кешеһе түгел, шуға ҡомһоҙланманым.

— Бер ҙә артыҡ булмаҫ ине, ана шул ситтәгеләр бында килеп аҡса һуғалар ҙа инде!.. — Кемдән-кемдән, Дамирҙан ундай һүҙ көтмәгәйне Зәһүрә, аптырап иренә ҡарап алды. Йәмәғәте, унын ҡарашын һиҙмәгәндәй, һүҙен дауам итте.

— Әллә беҙҙең нимә тураһында һөйләшкәнде аңланы — һыпыртты бит! Жыйт итеп ҡалды. Берәй жуликтыр! Һиңә әйтәм. Шулай ҙа теләһә кемдең машинаһына ултырып йөрөмә!

Ғүмерҙә ҡыланмағанды, әллә көнләшәме? Зәһүрә йылмайып иренең битенән үбеп алды.

VI

Дамир ҡайтманы. Кискеһен һуң ғына шылтыратты.

— Зәһүрә, мин Нефтекамала. Ҡапыл ғына хәл иттем дә...

Иренең холҡон яҡшы белгән Зәһүрә бик борсолманы. Ярай, имен-аман йөрөһөн, юлы ғына уңһын. Дамиры ҡайтҡас, ғаиләне ишәйтеү тураһындағы уй-хыялын асыр. Өйҙә сабый тауышы яңғырарға тейеш. Йәш бара бит, уларҙың тиңдәштәре күптән инде бала-сағалы. Донъя артынан ҡыуып, ғүмерҙәрен заяға үткәреп ебәрмәгәйҙәре.

Ҡатын тағы хәтирәләр эсенә инеп сумды. Студент саҡта бөтәһе лә асыҡ-аңлайышлы, һәммә мәсьәләләр ҙә еңел генә сиселер һымаҡ ине. Бәлки, шуғалыр утына ла, һыуына ла уйламай ғына барып инде. Дамирҙың да ул саҡтағы дыуамаллығы ла — йәшлек-иҫәрлек һөҙөмтәһе. Ярһыған ат та ҡамытҡа буйһона. Тормоштоң ҡайһы бер ҡытыршылыҡтары хәләлен һағайтты, ҡайсаҡ тышауланы, ҡайсаҡ сығынларға мәжбүр итте. Үҙгәрешкә дусар ителмәгән бер нәмә лә юҡ. Хәҙер элекке тәүәккәллегенән нимә ҡалды? Хәйер, ҡупҡалийып сығып та ни нәмә атҡарырға була? Бәлки, ҡабаланып-ҡарһаланып ҡайҙалыр ташланмауы уны ҙур хаталарҙан һаҡлайҙыр, кем белә? Кисерештәр ҙә элекке түгел. Мөхәббәт хисе лә үҙгәрә. Ҡайнар тойғолар эсендә мәңге янып булмай. Унын ҡарауы, йылдар үтеү менән бер-беренде күҙ ҡарашынан, ярты һүҙҙән аңлай белеү тәрәнлеге барлыҡҡа килә, тойғолар һәлмәкләнә. Ярһыулыҡ түгел, тап шул сабырлыҡ яңылышлыҡтарҙан һаҡлай. Дамир сәйәхәт, походтарҙы ярата торғайны. Тегендә барырбыҙ, бында барырбыҙ, тигәндәре өйләнешкәндән һуң һүҙҙә генә тороп ҡалды... Аҙыраҡ аҡса туплағас, йәш саҡтарын иҫкә төшөрөп, хәләл ефетен Зәһүрә үҙе берәй яры алып сығып китер. Сит илгә барып ҡайтҡанда ла насар булмаҫ, күңел экзотика теләй. Бәлки, Ҡара диңгеҙ буйын һайларғалыр? Зәһүрә мәктәптә уҡыған саҡта уҡ Баҡсаһарай фонтанын күреү хыялы менән янды. Өләсәһе уға Кирәй Мәргән тураһында бик мауыҡтырғыс әкиәттәр һөйләй торғайны. Унан инде Гирәй тигән хан булғанлығын ишетте. Башҡортса Кирәй була, тигәйне уға өләсәһе.

Баҡсаһарайҙағы Кирәйҙе күптәр белә, ә Кирәй Мәргән ниндәй шәп егет булһа ла, уны дәреслектәрҙә өйрәнмәйҙәр... Бәлки, матур йорттар, фонтандар ҡалдырмағанғалыр? Ләкин ул яуызлыҡты юҡ итеүсе бит. Өсөнсө курста уҡығанда ана шул йылы яҡтарҙы барып күреү мөмкинлеге лә тыуғайны, тик хыялы тормошҡа ашманы. Студент ҡыҙҙарҙы проводница итеп йәйгелеккә Украинаға эшкә ебәрҙеләр, ә Зәһүрә сәсрәп ауырып китте. Дуҫтары ҡояшлы, диңгеҙле яҡта эшләп, бик матур тәьҫораттар менән ҡайтты. Йәй буйы йәшелсә магазинында үлсәүсе булып эшләргә мәжбүр булған Зәһүрәнең күңелендә үкенес кенә ҡалды. Уның ҡарауы, деканат көҙгә яҡшы уҡыған студентканы Мәскәүгә студенттарҙың ғилми конференцияһына ебәрҙе. Конференция иҫтә ҡалмаған, юл сәфәре генә, тулҡынландырғыс ваҡиға булараҡ, күңелдә йәшәй бирә.

Рәсәй баш ҡалаһына Өфөнән тура билет булманы, шуға күрә үткенсе поезға ултырҙы. Бында ла халыҡ туп-тулы ине. Зәһүрә, ниһайәт, плацкарт купела ҡабырға һәндерәнән урын табып алды. Ҡаршылағы дүрт һикелә өс кешелек ғаилә урынлашҡан: йәш кенә ир ҡатыны һәм балаһы менән. Өҫкө һәндерәлә ятҡан ирекәй әллә иҫерек булды, төшмәне, юл буйы йоҡо һимертте. Ҡабырға һәндерәлә ултырған ҡыҙыҡай иһә, ошо татыу парҙан сихырланғандай, күҙен ала алманы. Был һоҡланғыс ғаилә үҙҙәренә иғтибар итеүселәрҙе тоймай — улар үҙҙәренең барлығы, бер-береһенең янында булыуҙары менән бөтөн һәм бәхетле. Улар берәүҙе лә күрмәй. Донъяла, әйтерһең, улар ғына, һәм бөтә тирә-йүн улар күңеленән урғылған нур менән тулы. Һис кенә тик тора белмәгән балҡыу йөҙлө ир тар ғына урында ҡатынын ҡосаҡлап өйөрөлтөп алырға, кескәй ҡыҙ балаһын күтәреп үбергә, сырылдатырға, ресторанға йүгерергә өлгөрә, ризыҡтарын өҫтәлгә ҡуя ла йәнә нимәлер алыр өсөн юҡ була, ялп итеп яңынан пәйҙә була. Ҡатыны менән ҡыҙын көлдөрә-көлдөрә хәбәр һөйләй, ирәүәнләп тегеләрҙе һыйлай, шунан күрше купелағы ирҙәр янына күсеп, кәрт һуғырға керешә. Бында ла рәхәтләнеп хахылдап көлә, бер ыңғайҙан туҡтауһыҙ хәбәр ҡоя. Тегеләрҙе ота, сәмләндерә, ләкин үҙе һис кенә лә еңелмәй. Кәрт һуға-һуға ла йүгереп барып йәнә ҡатынын ҡосаҡлап ала. Арҡаһынан һыпырып, ҡолағына нимәлер бышылдай, шунан башын артҡараҡ сөйөп, ҡысҡырып көлөп ебәрә. Ә ҡатыны тегенең тап киреһе: шундай тыныс, ҡайсаҡта баш сайҡап, шелтәләгәндәй итә. Ире уның битенән һаҡ ҡына үбеп ала ла йәнә кәрт һуғыусылар янына ашыға. Тегеләрҙе ота, унан ауыҙы йырыла... Ҡалай матур итеп көлә! Һоҡланып, аптырап ултырҙы Зәһүрә... Был кешенең ниндәйҙер магниты бар ине. Хатта ул уҫал проводницаны күтәреп өйөрөлтөп ала, тегене барыбер йылмайырға мәжбүр итә. Мәскәүгә барып еткәнсе тотош купеға йәнлелек, байрам кәйефе бирҙе. Зәһүрәнең поезда ултырып йөрөгән саҡтары булманы түгел, кемдәрҙе генә күрелмәне лә кемдәр менән генә гәпләшергә тура килмәне. Ләкин бындай купе, бындай юлдаштарҙы башҡаса осратырға яҙманы. Шул кешеләрҙе, дөрөҫөрәге, улар тыуҙырған яҡтылыҡты, нурлы һауаны, бәхет бөркөләп торған мөхитте һуңынан да иҫкә төшөргөләне. Бирә алдымы ул шундай наҙҙы, яҡтылыҡты Дамирына? Әллә хәләлен шул ир шикелле ут-ялҡын итеп күргеһе киләме? Бәлки, Зәһүрә ирен тейешенсә баһалай белмәйҙер? Юҡ-юҡ, уларҙы сағыштырыу — ахмаҡлыҡ. Кем булды икән купелағы егет? Хәйер, ғаиләле кешене егет тип атау дөрөҫ үк булмаҫ. Тиктормаҫ, энергия бөркөп, йәнкәй-йәнәше янында бөтөрөлөп торған ир, тыныс, нәзәкәтле ҡатын һәм иркә ҡыҙ бала — бәхетле ғаилә өлгөһө ине. Ҡыҙҙарына өс йәш тирәһе бар. Өс-дүрт йыл — аҙ ваҡыт түгел, был икәүҙең мөнәсәбәтендә тәү күрешкәндәге сафлыҡ һаҡланғайны. Бына нисек була ул... Көнләшерлек тә. Хистәр сафлығын һаҡлай белеү — оло талант. Бәлки, ҡатындың үҙенән күп нәмә торалыр? Ире ярата, ире балҡый, иренең күңел ҡояшы нур һибә... Тимәк, уның ҡояшы — ҡатыны булған.

«Сура башын юғары күтәрҙе лә ҡысҡырып көлөп ебәрҙе. Уның һирәк көлөүенә, һәр саҡ етди ҡиәфәттә булыуына өйрәнеп бөткән ҡатыны Аһыл да, улы Байтимер ҙә аптырап бер-береһенә ҡарашып алдылар, уларҙың да йөҙҙәрендә йылмайыу барлыҡҡа килде, һәм бына бөтәһе бер булып көлә башланылар. Ҡоралай балаһы инәһенә табан ынтылды, шунан туҡталды, көлөү, тауышы оҡшанымы, унда хәүеф юҡлығын аңланымы, башын ҡырын һалып ҡатып ҡалды. Көлөү, тымыу менән, нимәлер эҙләгәндәй, башын тегеләй-былай борғоларға кереште. Инде Байтимер ҡыуаныстан бер үҙе көлөп ебәрҙе. Ылаҡ хәрәкәткә килде. Сабый көлгән ыңғайға һикерә-ырғый башламаһынмы! Тәбиғәттә, гүйә, ике сабый серләшә... Шаҡтай ваҡыт дауам итте һоҡланғыс был күренеш. Байтимер көлөүҙән туҡтау менән, ылаҡ шырлыҡҡа инәһе артынан ташланды.

— Ылаҡта ҡайҙан бындай аҡыл? Ул бит бала ауазын шундуҡ тотоп алды. Һәй, икеһе бер булып ҡыуандылар! Бер-береһен танынылар. Бер-береһенең барлығына һөйөндөләр! Ике бәпәй, ике ҡот эйәһе! Ниндәй камил яратылмыш! – Сура мөхәббәт тулы күҙҙәре менән берсә ҡатынына, берсә улына баҡты. — Инәләр булғанда бәләкәстәре имен. Ниндәй инә, ниндәй әсә — киләсәк шуның менән бәйле.

— Тик был һуҡыр яратыуға әйләнмәһен, күңел күҙе күрә башларға тейеш. Юҡ-юҡ, улай ҡарама, атаһы! Үҙем уйлап сығарманым, бейем шулай тине.

Сура ҡатынының яурынынан ҡосаҡланы.

— Тәбиғәттең күңел күҙе һәр саҡ уяу, ул бөтә тереклекте берҙәй ярата. Кешеләрҙе, януарҙарҙы, бөжәктәрҙе — береһен дә айырып ҡарамай. Ул — бөйөк әсә. Ул — бөйөк ата. Беҙ күргән, беҙ аңлаған бар тереклек өсөн. Бәлки, ул Тәңребеҙҙер? — Ҡапыл ирҙең йөҙө уйсанланды. — Ни ҡәҙәр күберәк йәшәйем, шул тиклем һорауҙарым да арта бара. Байтаҡ һорауҙарға яуап таптым һымаҡ, ләкин тапҡан һайын яңылары өҫтәлә бара. Донъяның бармы икән иге-сиге? Нимә ул сикһеҙлек үҙе? Ҡайҙан һәммәһенә яуап алырға? Күп ер-һыу киселде, донъя үҙ иркенлеген асҡан һайын башымдағы һорауҙар ҙа ишәйә генә бара... Донъя иркен, киң, күҙ күреме генә етмәй. Табаһы яуаптарым уның үҙендә бит. Шуға ла ҡайһы бер һорауҙар мине алыҫ юлға саҡырғандай... Ләкин икенсе көс: «Дөрөҫлөк — ул һин йәшәгән ер, шуны хәстәрлә, шуны ҡайғырт»,— тип әйткәндәй. Сура атлы илбаҡтың, йәнә лә бейҙең күңеле ҡайҙалыр ынтылырға тейешме? Тейеш! Бына улым, Байтимерем, биргән һорауҙарға яуап табыр өсөн булһа ла. Сит яҡтарҙан белем эйәләрен саҡырырға, үҙебеҙҙәге белем менән сағыштырырға кәрәк, улар йыйған аҡыл байлығынан файҙа биререн үҙебеҙгә алыр өсөн... Ҡартатам юҡҡа ғына табғастар яғында булып ҡайтмағандыр. Кирәктәргә таралған илдәр, халайыҡтар, һәм улар туплаған күңел боло бар. Бына шулар тураһында уйлайым мин. Йөрөгән аяҡҡа йүрмә эләгә. Ҡош ҡанатлы, ҡышҡылыҡҡа ҡайҙа китә ул? Кешенең ҡанаты... Шул раҫ: кеше аҡылы сикһеҙ, ул ҡанаттың да ҡанаты бит. Шулай булғас, кеше ҡайҙа юлланырға тейеш? Дөрөҫлөккә алып барыр күңел ҡанаты өсөн аралыҡтар ҙа, урман-тауҙар ҙа кәртә түгел. Эстә ҡайнаған бөтөн һорауҙарҙың үҙ яуабы барлығын беләм.

Аһылдың йөрәген нимәлер семетеп алды.

— Баштуҡ үҙең әйттең, атаһы, беҙ эҙләгән дөрөҫлөк бында. Үҙебеҙ йәшәгән ерҙә...

— Мине — үҫәргәнде — үргә мендерер юл тыуған йортомдан, ата-бабаларының һөйәктәре ятҡан ерҙән башлана... Ләкин кешелекте берләштергән юл барҙыр бит. Яҡшылыҡ, ырыҫ-ҡот төшөнсәләре бик тәрәндә. Бик бейектә...»

Бүтәндәрҙе арбарлыҡ итеп көлөп ебәреү ҙә эске матурлыҡты йә эске көстө сағылдыралыр. Поезда тап иткән бәхетле ғаилә башлығы, йәш ата, юҡҡа ғына иҫкә төшмәгәндер. Сура образына ана шул исемһеҙ юлдаштың ҡайһы бер сифатын өҫтәне шикелле. Үткән заман геройына бөгөнгө кешенең ҡылыҡ-

булмышын биреп, дөрөҫ эшләнеме һуң? Атаҡ-атаҡ, унан ни зыян, тиер ине Ләйлә. Ижадсы күңелендә замандашының ҡыланышы ныҡлы урын алыуы бер ҙә бушҡа түгел. Ихласлыҡ, ҡыҙыҡһыныусанлыҡ, изге күңеллелек – үҙгәрмәй торған төшөнсәләр. Улар һәр дәүергә, дөрөҫөрәге, һәр дәүерҙә йәшәгән кешеләргә хас. Сура – йыйылма образмы? Юҡ, ул – уйҙырма ла, йыйылма ла түгел, ә тарихи шәхес. Бына шуға ла ҡайһы бер сифаттары быуындан-быуынға күсеп, бөгөнгө вариҫтарына тапшырылған. Хәҙер унын тамырҙарын юллап бөтөп буламы ни? Бер мәл Дамирға, һинең турала яҙам, тигәйне. Алданы уны Зәһүрә. Иренең күңелен күрер өсөн генә әйтте. Дамир икенсерәк ҡамырҙан «әүәләнгән». Ни өсөн былай тине әле? Әлеге һорауына Зәһүрә үҙе лә ҡәтғи генә яуап бирә алманы.

Шул саҡ көслө ишек зыңлауы роман геройы тураһындағы уйҙарҙан арындырҙы, ишекте асыуға Таңһылыу апаһы атылып килеп инде.

– Ирең “ Өфө” универмагы эргәһендә нимә эшләп йөрөй?

– Бәй, ул Нефтекамаға китте. Иртәгә ҡайтырға тейеш.

– Нишләп, улай булғас, Динә менән башын башҡа терәп...

Зәһүрәгә был һүҙҙәр оҡшаманы, ул, һөнәрҙәшенә артабан дауам итергә ирек бирмәйенсә, ҡысҡырып ебәрҙе.

– Бутағанһыңдыр берәйһе менән!

– Кем менән! Минең яңылыш күргәнем юҡ. Күҙем үткер, Аллаға шөкөр!.. Унан... Ләйлә дуҫың да бушты һөйләмәҫ.

– Бүрәнә аша бүре күрә торған ғәҙәте бар былай! Әллә нишләп Динә менән булаша!.. Әйт, нимә лығырланы һиңә?

Таңһылыу апай уға ныҡ итеп ҡарап алды.

– Бир телефон номерын, ышанмаһаң, хәҙер үҙем шылтыратам! Алле, Дамир ҡустым. Зәһүрә өйҙәме? Баҡсаға китеп барам әле, һине универмаг янында күрҙем дә... – Таңһылыу апай Зәһүрәгә ҡарап күҙ ҡыҫты. – Ләйлә менән тора инең... Әй, эйе-эйе, Динә бит әле! Һе... Ярар-ярар...

Таңһылыу апай телефонын һүндерҙе, лып итеп диванға барып ултырҙы.

– Зәһүрәгә әйтмә инде, ул бик көнләшеүсән, ти, ҡәһәр генә һуҡҡыры! Зерә килеп ҡыҫылдым бит! Мына күр ҙә тор, һеҙ ни талашырһығыҙ ҙа ярашырһығыҙ, мин яманатлы булып ҡалырмын әле.

– Әҙерәк кенә туҡтап тор әле, апай. Былай ҙа ҡаңғырыҡ башыма. Быны нисек аңларға? Ҡана әле...

– Тота һалып хәҙер үк ирең шылтырата күрмә, аңлаясаҡ! Сыпраңлама!.. Абай бул! Мине күрмәнең дә, белмәнең дә, ишеттеңме?

Зәһүрәнең йөрәге жыу итеп китте. Һөнәрҙәшенең әйткәне дөрөҫ булһа, Динә кеҫә телефонын алмаясаҡ. Ҡана, өй телефонына шылтыратырға!.. Алды трубканы.

– Але!

– Динә, һине “Өфө“ универмагы эргәһендә күрҙем. Кем менән икәнде былай ҙа беләһең.

– Күр... – Динәнең тауышы үҙгәреп китте. – Мин әле генә...

– Динә, Дамирға трубканы бир.

Ҡапыл тынлыҡ урынлашты, унан Динә ярһып ҡысҡыра башланы.

– Һин нимә!..

– Дамир алһын трубканы йәки бөтөнләй өйгә ҡайтмаһын!

– Зәһүрә, аҡылдан яҙҙыңмы әллә?

– Үҙ күҙҙәрем менән күргәнде генә әйтәм. Мин күршеләреңдән шылтыратам! Бер үҙем түгел, бында дүрт шаһитым бар!

Шул саҡ Динә аҡырып илап ебәрҙе.

– Кил! Юҡ миндә һинең Дамирың! Юҡ!

– Ҡайҙа ул?

– Үҙ иренде үҙең ҡара! Нишләп минән һорайһың?!. Милицияға шылтырат, миңә түгел!..

Динә трубканы атып бәрҙе. Зәһүрәнең теше тешкә теймәй ҡалтырай башланы. «Хыянат... Иң яҡын кешем, имеш... Тоғро әхирәт тип йөрөгән кеше менән...»

Тағы телефонға йәбеште. Күпме генә шылтыратһа ла, әхирәте трубканы алманы. Барып ишеген дөмбәҫләргәме? Унан ни фәтүә? Дамир ул тирәнән күптән һыпыртҡандыр, йәки икәүләшеп юҡҡа сыҡҡандарҙыр.

Зәһүрәне йоҡо алманы, төнө буйы Дамирҙы көттө, ләкин ире ҡайтманы. Кеҫә телефоны һүндерелгәйне.

Иртәнсәк башы ауыртып килеп торҙо. Бөгөн бер предприятиеға ярҙамға саҡырғайнылар, көтәләрҙер, ҡыйын булһа ла барырға кәрәк. Бер ниндәй яман эш ҡылманы, тик нишләп ҡулы бурҙыҡы һымаҡ ҡалтырай һуң? Предприятиела хәлен аңланылар, эштәрен алдағы көнгә ҡалдырып сығып китергә тура килде. Өйөнә быҫлығып, йүгерә-атлай ҡайтып инде. Дамир һаман да юҡ. Исмаһам, бер мәртәбә шылтыратһасы, ул нимә тип алдаһа ла, Зәһүрә ышанырға әҙер!.. Диванға ултырып мышҡылдап, тауыш-тынһыҙ ғына илап алды, ниндәйҙер өмөт менән залға, унан ашөйгә күҙ һалды. Бүлмә эсен хәүефле бушлыҡ биләп алғандай бит. Зәһүрәнең йөрәге өшөп китте. Ул шифоньерға ташланды. Дөрөҫ һиҙенгән: Дамирҙың кейем-һалымы күренмәй. Хәләле уны ташлап киткән! Быға ышанғыһы килмәйенсә, иренең әйберҙәрен эҙләргә кереште. Бер нәмәһен дә ҡалдырмаған. Бер нәмәһен дә! Нисек улай? Унының урамға сығып киткәнен ҡарауыллап торғанмы? Алдан әҙерләнеп йөрөгәнме, әллә ҡапыл ғына хәл иткәнме? Ҡайҙа киткән? Динәгәме? Динәгә булмаһа, кемгә?.. Шулай аңҡы-тиңке килеп, ни хәл итергә белмәй ыуаланған мәлендә ире үҙе шылтыратты.

– Дамир!.. – тип өҙөлөп өндәште Зәһүрә.

– Мин киттем, – тине Дамир ят тауыш менән. – Бер-беребеҙҙе бүтән борсомайыҡ. Ғәфү ит...

– Нимә һөйләгәнеңде аңлайһыңмы?.. Дамир!

– Мин шуны ғына әйтергә шылтыраттым.

– Һин ҡайҙа, тием?!.

– Фатирҙа торам, әлегә бер үҙем. Һорашма.

– Динәме? Шуның өсөнмө был ахмаҡлығың? Әйт! Аңлат, ни өсөн?!.

– Хуш бул.

Зәһүрә сайҡала-сайҡала диванға барып ултырҙы. Ишеткәндәренә бер нисек тә ышанғыһы килмәне. Бер аҙҙан тағы ла телефон зыңланы.

– Дамир!..

– Яҙыусы, нимә булды һиңә? Нишләп кеше танымай башланың?

– Ләйлә, Дамир ташлап сығып китте бит!

Зәһүрә шунда ғына үкереп иларға кереште.

– Сеү, хәҙер килеп етәм!.. Тыныслан.

Ярты сәғәттән Ләйлә атылып килеп инде.

– Динә! Мин уларҙы бер нисә тапҡыр бергә күргәнем булды!

– Нишләп әйтмәнең һуң!?

– Атаҡ-атаҡ... Һуң, үҙең уйлап ҡара!.. Динәне мин электән яратмайым. Ышанмаҫ инең барыбер! Былай ҙа берәй насар яғын әйтә башлаһам, шундуҡ сайма-сай яҡларға тотонаһың.

– Ләйлә! Мин Динә менән бер йыл ғына ҡатышмайым да баһа! Үҙемә ышанғандай ышандым...

– Шунан?

– Юҡ, бер нәмә лә аңлай алмайым! Аңыма һыймай.

– Шунан?

– Мин унын бөтөн серҙәрен беләм. Һәр саҡ ярҙам итеп тороусы ла мин булдым.

– Шунан? – тип йәнә ҡабатланы Ләйлә. – Тимәк, ул һинән иң ҙур ярҙамды көткән: Дамирҙы биреүеңде. Үҙең аңламағас, тартып алды. Шул ғына.

– Беҙ дуҫтар бит. Унын быға намыҫы етмәй...

– Ҡуй сәле шул һүҙеңде.

– Ләйлә, нишләп мине аңламайһың?

– Зәһүрәкәй, туҡта инде... Ҡулға ал үҙеңде, ярһыма!.. Хәҙер үкереүеңдән кемгә файҙа? Үҙеңде йәлләп, байғош булып ултырма. Динә электән еңел аҡыллы ине. Бер һин күрергә теләмәгәс тә! Бына минең кәңәшем: һинең башың былай ҙа беҙҙекенән һәйбәтерәк эшләй, эшләт шуны... Барыбер ирең кире ҡайтыр. Ҡайтарырһың!..

Зәһүрә һикереп тороп баҫты.

– Ҡайтарасаҡмын! Динәгә, бер ас беткә, биреп ҡуйһаммы! Мин заманында Дамир өсөн апаруҡ көрәштем!

Ләйлә, аҫҡа ҡараған килеш, елп-елп баш ҡаҡты.

– Беләбеҙ...

Шул мәлдә генә ишек зыңлағына баҫтылар. Зәһүрә һағайҙы, бәлки, хәләле ҡайтып төшкәндер?

– Дамир!

Атылып барып ишекте асты. Таңһылыу апаһын күргәс, ҡул һелтәне лә үҙенең аяҡ кейеменә йәбеште.

– Юҡ, мин хәҙер Дамирҙы барып алып ҡайтам! Быуып үлтерәм теге йыланды!

Ләйлә менән Таңһылыу икәүләп уға ташландылар, көс-хәл менән диванға алып барып һалдылар.

– Тулама! Тынныслан!.. Хәҙер шул эт өсөн донъяны емерәһеңме ни? Аҡылыңа кил! Аҙ ғына сабыр ит!..

Береһе йөрәк дарыуына йүгерҙе, икенсеһе ҡулынан шыҡырлатып тотоп алды. Алай-былай итеп, барыбер ыҡҡа килтерҙеләр. Бер аҙҙан Зәһүрә, битараф ҡарашын түшәмгә төбәп, тын ҡалды. Хәҙер инде Таңһылыу апаһына сират етте.

– Аҡса эшләйем тип, тутығып бер урында ултырғас ни... Ә подруга тик ултырманы!

– Мин дә инде ултырмаясаҡмын. Сығып китәм.

– Нимә? Һөйлә бушты!

– Китәм! Американа! Берәй миллионерға сыҡмаһаммы!

– Ҡара-ҡара, әллә ысынлап!..

Апайы ауыҙын ҙур асҡан килеш уға төбәлде. Зәһүрә ауыр итеп көрһөндө, тороп ултырҙы ла яңағын ике услап тотто.

– Юҡ, сыҡмайым ҡабат кейәүгә. Бер ҡасан да! Күрә алмайым!

– Эй, Алла... йәшһең, ғүмерең алда... Ундай һүҙҙе лә һөйләмә, – тине Таңһылыу апаһы.

– Эшем бар, тапҡаным үҙемә етә.

– Улай тимә... Берәй заман ғашиҡ та булырһың, кем белә. Тормош ул... – Ләйлә дуҫы янына килеп ултырҙы ла ҡосаҡлап алды. – Әллә мин үҙемде ҡай саҡ ун ете йәшлек итеп тойоп китәм.

– Дамирым менән бәхетле оҙон ғүмер кисерергә, бергә ҡартайырға, бер көндө үлеп китергә хыяллана инем. Булманы. Бүтән берәү ҙә кәрәкмәй. Ул минең тәүге мөхәббәтем. Аҙаҡҡыһы ла шул. Инде мине берәү ҙә ҡыҙыҡһындырмай, хет алтын тауына хужа булмағайы...

Зәһүрә йәнә үкһеп ебәрҙе. Ләйлә уны ҡосаҡлаған килеш ултыра бирҙе. Нимәлер тип бышылдаған булды, йыуатырғалыр инде. «Бахырсыҡ ҡынайым, әлдә һинең урында мин түгелмен...» Зәһүрә һикереп тороп баҫты.

– Мин ул кәнтәйҙеме...

– Һүрел! – тине шул саҡ апаһы. – Ҡыҙыулыҡ менән төҙөгәнде ҡыйратып була. Үлем ҡайғыһы түгел бит, тере йәндә өмөт бар! Әйҙә, тышҡа! Кейен! Ары-бире йөрөп әйләнәйек, бик булмаһа. Ярҙам ит әхирәтеңә, Ләйлә! Тынысланыр.

Икәүләшеп, ай-вайына ҡуймай, Зәһүрәне кейендерҙеләр, өҫтөрәп тигәндәй тышҡа алып сығып киттеләр. «Хәҙер быларҙан бер нисек ҡотолам да... Теге ҫиңмай бисәнең сәсен йолҡҡосларға!..»

Бер аҙ бара биргәс, Таңһылыу ҡысҡырып ебәрҙе.

– Свитер яна! Свитер!..

– Кемдеке?

– Ана бит, һуң!...

– Светофорҙы әйтәһеңме ни?

– Эй, Алла... Нимә тинем һуң мин? Свитер?.. Тәүбә-тәүбә!.. Йәшел ут яна, үтеп ҡалайыҡ, тием дә баһа!

Зәһүрә һүрән генә йылмайҙы. Светофорҙы ниндәй һүҙ менән бутай бит әле апаһы, юрамал да шулай килеп сыҡмаҫ! Йәнә Зәһүрәнең эсен дөрләгән ут ялмап алды, ул түгелеп илап ебәреүҙән саҡ тыйылып, ҙур асылған күҙҙәрен Ләйләгә төбәне. Дуҫы ла ҡалай йәлләп ҡарап ҡуйҙы.

– Колобокты ғына бер урап үтәйек тә, унан кире боролорбоҙ.

– Ниндәй колобок ул?

– Бәй... Ана бит, ҡаршыла. Үҙең йыш инеп йөрөгән магазин!

– «Теремок» тиген!

– Эй... «Теремок» ни ҙә, «Колобок» ни – шул бер әкиәт инде!..

Икеһенең дә зиһенен бутаны, ҡаңғыртты быларҙы Зәһүрә үҙ ҡайғыһы менән. Шулай ҙа янда дуҫтар булмаһа, ҡалай ныҡ ҡыйын булыр ине. Ысынлап та һүрел, Зәһүрә! Ҡыҙыулыҡ түгел, айыҡ аҡыл кәрәк хәҙер һиңә.

VII

Күпме көтһә лә, ире шылтыратманы. Таныштары Дамир менән Динәне йә бында, йә тегендә күргәндәрен ишеттерәләр. Шул мәлдә йөрәк һулҡылдап китә, ләкин нишләйһең! Үҙе ғәйепле, ни дәрәжәлә аңра булырға кәрәк бит, ә! Юҡ, аңралыҡ түгел, үҙенә артыҡ ышанғанлыҡ харап итте. Дамирҙы мин аҫырайым бит әле, шулай булғас, ул минән бер ҡайҙа ла китә алмай, имеш. Ана шунан башланды күңел һыҡырлығы. Динәгә лә тормошта уңмаған бер байғош тип кенә ҡараны. Йылан-бисә иһә Зәһүрәнең өйөнә бөтөнләй бүтән маҡсат менән йышлаған булып сыҡты, ҡәһәр генә һуҡҡыры... Зәһүрә йәшәүен, ғүмер юлын Дамирһыҙ күҙ алдына ла килтерә алмай. Артабан нишләргә? Ҡот осҡос түңкәрелеш! Ул хәҙер иренән айырылған тол ҡатынмы? Йә, Хоҙай, әсәһе икенсе кешегә кейәүгә барғас, хыянатсы тип уны ҡалай күрә алмағайны... Әлбиттә, Зәһүрәнең күҙенә мөлдөрәп торған балаһы юҡ. Әсәһе менән сағыштырыу урынһыҙ. Барыбер Зәһүрә башҡа кейәүгә сыҡмаясаҡ. Әле кисерелгәндәр баштан ашҡан. Ни өсөн ғаилә тормошо пыран-заран килде? Ҡайһы берәүҙәр уны эшлек-ле ҡатындар хисабына индерә торғайны. Әллә кәрәгенән артыҡ ҡыландымы? Утһыҙ төтөн булмай, ерле юҡтан барлыҡҡа килмәгәндер быңдай фекер. Бер уйлаһаң, эшлекле ҡатын, йәғни “бизнес вумен” булыу насар түгел. Ундайҙар күп осраҡта уңышҡа яңғыҙ өлгәшәләр. Зәһүрәлә аҡыл да, тәжрибә лә хәҙер етерлек. Эйе шул! Ир нимәгә? Барып ҡабырһың тағы ла бер йоҡа елкәгә... Береһенән ҡотолған еткән... Шулай тиеүгә йәнә күҙ йәштәре атылып килеп сыҡты. Ах,

Дамир! Нишләнең һин? Ете йыл ғүмер кисергән бисәкәйеңде ни йәнең менән ташлап сығып китә алдың! Ни өсөн быңдай язаға дусар иттең хәләлеңде? «Тормошҡа үҙгәреш индерергә!» тигәйнең шул, Зәһүрә. Бына тормошоң үҙенән-үҙе үҙгәрҙе лә ҡуйҙы. Көтмәгән ерҙән. Хәҙер һинең үҙеңә үҙгәрер ваҡыт етте. Нисек йәшәләр Дамирһыҙ? Бәлки, китап яҙыуы бер буш ғәмәл булғандыр? Уға исраф ителгән ваҡытты иренә бүлһә, бәлки, айырылышмаҫтар ҙа ине? Юҡ, роман тыуырға тейеш ине. Аһыл, Сура һәм бүтән образдар – барыһы ла күңелдә тере кешеләр кеүек йәшәнеләр, инде үҙ аллы ғүмер итер өсөн әҙәбиәт донъяһына күс-теләр. Зәһүрәнең уларҙы үлтерергә хаҡы юҡ ине! Ҡалдырып китте уны геройҙары. Үкенесле түгел. Дамирҙың ҡалдырып китеүе аяныслы.

Хәйер, китап яҙылып бөттө, инде үкенесле түгел, тип ҡулды һәлендереп ултырырға ла иртәрәк. Эш бит аҙағына тиклем еткерелмәгән! Роман нәшер ителһә генә, иркен тын алып, оло кинәнес менән шул һүҙҙе әйтер ине. Ысынлап та, нәш-риәттәгеләр кәңәшен тотоп, берәй әҙәбиәт белгесенә барып ҡарарғамы? Әҫәре ҡотто осорорлоҡ ҙур ҙа түгел. Белгес кеше үҙ баһаһын бирер. Зәһүрә лә үҙен кирегә бөткән әҙәмдәр хисабына индермәй, файҙалы кәңәштәренә ҡолаҡ һалыр. Ошо уй-фекерен Таңһылыу апаһы менән бүлеште. Тегеһе хуплау ғына түгел, хат-та ярҙам итешергә булып китте. Иртәгәһен үк Ринал Ғәлиев тигән әҙәбиәт бел-гесенең телефон номерын алып килде. “Оло йәштәге кеше, илке-һалҡы ҡарамаҫ, йәштәргә генә түгел, ҙур яҙыусыларға яҙған рецензияларын да уҡығаным бар. Бер ҙә тар күңелле бәндәгә оҡшамаған”.

Ринал Ринатович уға эш урынына инеп сығырға ҡушты. Ҡаҡса ғына кәүҙәле, янып торған күҙҙәре гел йылмайып баға. Ғалим булһа ла, бер ҙә эре ҡыланмай. Хатта тумбочкаһынан бер ҡап пешенйә, шкафынан шарап килтереп сығарҙы.

– Тәү мәртәбә килгән ҡунаҡ менән әскелтем һут ауыҙ итеү гонаһ булмаҫ.

Зәһүрә ҡырҡа баш тартты. Ул, ғөмүмән, спиртлы эсемлектәргә битараф. Өләсәһе бик дини кеше ине – уның тәрбиәһе. Хәйер, кешенең үҙенән дә тора инде.

– Аңлайым-аңлайым, һауытын бер асҡас, үҙем бәләкәс кенә бер ҡабайым да...

Ғәлиев уртлағанын йотоп ебәрҙе, әллә ҡәнәғәтлектән, әллә әсегә түҙмәй, йөҙөн ныҡ ҡына сырыштырып алды, һә тигәнсе элекке ҡиәфәтенә ҡайтты, үткер күҙҙәр шул секундта тиерлек Зәһүрәгә йылмайып төбәлде. Шат, дәртле тауыш менән өндәште:

– Тыңлайым. Ниндәй бәхәсле роман тураһында һүҙ бара?

«Бөтөн хәрәкәте тиҙ йөрөшлө кино һымаҡ...» Зәһүрә үҙе лә һиҙмәҫтән йылмайып ҡуйҙы. Уға яуап итеп, Ринал Ринатович хатта кеткелдәп көлөп ебәрҙе. Бик күңелсәк кешегә оҡшаған, Зәһүрә ҡыйыулана төштө.

– Ошо инде минең романым, Ринал ағай.

– Бәй, әллә ни ҙур ҙа түгел икән, мин, «роман» тигәс, кирбес ҡалынлығындағы берәй нәмәләр тип уйлағайным. Был ни мин күҙ алдына килтергәндең яртыһы хәтлем дә булмай... Яҡшы-яҡшы...

Шул саҡ ғалимдың ҡулы Зәһүрәнең яурынына килеп ятты. Ҡатын һиҫкәнеп урынынан ҡалҡынды.

– Ултырығыҙ-ултырығыҙ, мин бит яҡын күреп кенә. Ҡурҡһағыҙ, быңдараҡ баҫам.

– Ултырығыҙ һеҙ ҙә... – тип ғәжәпләнеүен белдерҙе Зәһүрә. – Оло кеше баҫып торғанда нисек мин тыныс ҡына ултырайым?..

– Оло... Һе-һе!.. – Ғәлиев йәнә рәхәтләнеп көлдө. – Миңә ғалим кеше тип кенә ҡара, һылыу! Ярар, төп темаға күсәйек. Нәшриәттә нимә тинеләр?

Зәһүрә кисергәндәрен бәйнә-бәйнә һөйләргә тотондо. Ғалим баш ҡағып иғтибар менән тыңлап ултырҙы. Унан йәнә ҡулъяҙманы аҡтарырға кереште.

– Тәү ҡарамаҡҡа теле лә арыу күренә. Эһе... Ваҡыт табырға кәрәк. Аннотация һымаҡ нәмәң юҡмы, күҙ һалайым әле.

Зәһүрә ҡағыҙҙарын барлай башланы. Ғәлиев кинәнеп танау тартып алды ла һүҙен дауам итте.

– Тәңреселек дәүерен яҙҙым, тинеңме? Ул тиклем үк артҡа, йәғни алыҫ үткәнгә китергә нимә мәжбүр итте? Уҡыусыларҙы ғәжәпләндереү теләгеме?

Инде аяғүрә баҫып ҡағыҙ эҙләгән Зәһүрә туҡтап ҡалды, етди ҡарашын әҙәбиәт белгесенә төбәне. Тамаҡ ҡырҙы.

– Юҡ, Ринал Ринатович, хәҙер уҡыусы талапсан. Боронғо осорҙо яҙып ҡына уны аптыратам тип әйтеү – үтә бер ҡатлылыҡ булыр ине.

– Шулай булғас, нимә күрҙең һин Тәңре заманында?

– Тормошто.

– Тормошто-о-о!.. – тип һуҙҙы Ғәлиев. – Һуң, ул тормош бөгөн дә бара ла баһа!.. Ҡайнап тора. Күрергә, тойорға ғына кәрәк. Һе-һе!..

Шулай тине лә ғалим, усы менән Зәһүрәнең осаһына ҡағылды. Ҡатын һикереп китте, үҙе лә һиҙмәй, тотанаҡһыҙ ҡулға килтереп һуҡты.

– Һеҙ нимә, ҡарт бү...

Юҡ, был әҙәм ҡиәфәте менән бер ҙә бүрегә оҡшамаған.

– Саманды бел, ҡарт ҡуян! – Ул ғалимдың алдында ятҡан ҡулъяҙмаһын шытырлатып тартып алды.

– Сеү, шаярҡанды ла аңламайһығыҙ! Ниңә бала-саға кеүек ҡыланаһығыҙ?

Зәһүрә ғәрлегенән саҡ быуылманы.

– Шайтан аҙҙырған әҙәмдәр! Һеҙгә намаҙға баҫып, гонаһтарығыҙ өсөн күптән тәүбә ҡылырға ваҡыт еткән. Үлемгә әҙерләнеп!..

Бына шулай тине лә шарт-шорт баҫып сыҡты ла китте. Туҡталышҡа барып еткәнсе түшен нәфрәт уты көйҙөрҙө. Әҙерәк һыуынғас, үкенә башланы. Йә инде, ниңә ҡарт ғалимды шул тиклем битәрләргә? Ана шул ҡапыл ҡыҙып китеү харап итә лә ҡуя кешене. Тотҡан урындан һындырҙы. Шаяртыуға бороп, оялтырға ла мөмкин ине. Бөтөнләй үк хашшаҡ әҙәм түгел дә баһа, анау тиклем дәрәжәһе менән... Асыуланырға, ни, өлгөрөр ине. Юҡ! Уйлап ҡараһаң, ғалим башы менән нишләп шундай әҙәпһеҙ ҡыланырға тейеш һуң ул? Бына замана ҡартатайы! Балалары ғына түгел, ейәндәре хәҙер үҙаллылыр бит! Ә әхлаҡ...

Дипломатлыҡ етешмәй һиндә, Зәһүрә! Шаҡтай бәлйерәгән ҡартластың ҡурҡырлыҡ нимәһе бар? Таҫма теле лә һыйпап алыр ҡалтыраҡ ҡулы ғына инде... Шулай ҙа ҙур маҡсат менән үҙенә ышанып килгән кешенән көлөү түгелме ни был ҡыланышы? Ҡәбәхәт, һыйпап маташа... Нисек инде, тәү күргәндә үк ҡатын-ҡыҙ затына шундай бысраҡ мөнәсәбәт белдерергә мөмкин? Зәһүрәнең йәнә асыуы ҡабарҙы. Ижад кешеһе тип ҡабул итмәйенсә, бер фәхишә итеп күрҙеме, юғиһә? Ире ташлап киткәндән һуң йөрәктә бөтәшмәҫ яра ҡалды, ҡан һарҡып тора... Сеү, Зәһүрә. Былай ҙа бүтәндәр әйтә алмағанды әйтеп сығып киттең. Белемсе! Хайуан икәнлеген, бик булмаһа ҡуян ғына икәнлеген уға кемдер әйтергә тейеш ине лә баһа. Яҡшы эшләнең.

Бик яҡшы ла түгел. Һиңә нервыларыңды дауаларға кәрәк, Зәһүрә! Юҡ, ул башта китабын сығарыр, Дамир алдына килтереп һалыр, шунан ғына дауа йәки ял тураһында план ҡорор. Башлаған эшен тамам итмәй тороп, барыбер тынғы тапмаясаҡ.

Нәшриәткә юл ябылды былай булғас. Ринал үсле әҙәм булһа, әллә кемдәргә шылтыратып иҫкәртер: «Аҡылдан яҙған бисә йөрөй, һаҡ булығыҙ!» Ҡулъяҙманы тағы ла берәйһенә күрһәтеп ҡарарғамы? Һуң ул бит күңел емешен ябыҡ ишектәрҙе шаҡыр, әллә кемдәргә инәлер өсөн яҙманы. Фәтүә сыҡмаҫ, уҡырға ваҡыт «тапмаҫтар». Көйәләнмә, Зәһүрә! Нишләп төшөнкөлөккә бирелергә ти әле?

Бәй, китабың һәйбәт икән, бүтән ерҙә сығарырһың! Мәҫәлән, ниңә руссаға тәржемә итеп, туп-тура Мәскәүгә ебәрмәҫкә? Римма исемле танышы бар ҙа баһа. Бер билдәле генә нәшриәттә эшләй. Шылтыратырға-белешергә кәрәк. Бына бит башты эшләткәс, артабанғы маҡсат та асыҡлана төштө. Римма яңылыҡты ихлас ҡабул итте. «Ярҙам итергә тырышырмын. Ашыҡтыр! Мин быйыл контракт менән Америкаға эшкә китергә йыйынам. Шуға тиклем бөтә мәсьәләләреңде хәл итермен». Был һөйләшеүҙән һуң Зәһүрә, ниһайәт, иркен тын алды: китабының яҙмышын хәл итеү буйынса ул аҙаҡҡы бейеклеккә яҡынлашты һымаҡ. Һуңғы артылыш — тәржемә. Был юлы кемдәргә мөрәжәғәт итергә, кемгә таянырға? Зәһүрә йәнә таныш-тоноштарын барларға кереште. Тырышлыҡ һөҙөмтә бирҙе. Ике тәржемәсе табып, романын өлөшләп бүлеп бирҙе, өсөнсө кисәген үҙе тәржемәләргә ултырҙы.

Мәшәҡәт артҡас, Дамирҙы ла һирәгерәк иҫенә төшөрә. Бөгөн булмаһа, иртәгә янына барам, барыбер алып ҡайтам, тигән ялҡынлы теләк тә һүрелеңкерәне. Нишләйһең, ике ҡуяндың ҡойроғон бер юлы тотоп булмай бит. Һуңғараҡ, һуңғараҡ аңлашырбыҙ! Нимәне-нимәне, ә бер нәмәне Зәһүрә асыҡ белә: Динә әллә кем түгел, аҡылы менән дә, егәрлелеге менән дә уға етә алмай, уның кәҙимге бер монафиҡ, ҡылйыуғыс икәнен Дамиры бөгөн булмаһа, иртәгә аңлаясаҡ. Мәле етер, Зәһүрә барыбер Динәнең арт һабағын уҡытасаҡ.

Башта Мәскәүгә барып ҡайтһын ғына әле. Мәскәү... Иллә баш ҡалаға юлланыуын хатта иң яҡын кешеләренә әйтмәҫ, сөнки алдан ҡысҡырған кәкүктең башы ауыртa, тиҙәр. Әлегә сер булып ҡалһын, ә инде китабы нәшер ителгәс, ҡайһы берәүҙәрҙең ауыҙы ҡалай ныҡ ҡыйшаясаҡ! Әгәр ҙә баш ҡалала арыу эш табылһа? Оҙаҡҡа түгел, әлбиттә, ваҡытлыса. Ул саҡта бер нисә айға тотҡарланыуы ла ихтимал. Бер-ике танышына, сит илгә эшкә саҡыралар, тип тә ысҡындырҙы. Бындай хәбәр, ғәҙәттә, тиҙ йөрөй торған... Дамирына ишетелһә, нисек ҡабул итер икән? Зәһүрәһен юғалтыуҙан ҡурҡып, шылтыратыуы ла бар. Бергә сығып китәйек, тигән теләк белгертмәҫме? Ярата шул Зәһүрә Дамирын. Шуға ла өмөтләнә. Өмөт йәшәтә кешене... Бер көндө түҙмәне, тотто ла Дамирҙың номерын йыйҙы. Ләкин трубканы ире түгел, Динә алды.

— Миңә Дамир кәрәк.

— Зәһүрә, нишләп һин беҙҙе тыныслыҡта ҡалдырмайһың? Китте бит ул һинән!

— Һинең менән һөйләшергә йыйынмайым, ас ҡарын.

— Харап икән! Яҙыусымын тип әллә кем булып йөрөй инең! Асып та ҡарамағандар бит әле китабыңды. Ишеттек инде, йүкә телефон шәп эшләй! Эшкә ашмаған әйбер яҙғаныңды аңлағас, Дамир иҫенә төштөмө?

«Ах, һатлыҡ йән!.. Һиңәме хөкөм итергә! Элек романдан ҡайһы бер өҙөктәрен уҡып ишеттергәндә күҙ йәшен һөртөп, ҡалай маҡтап ултыра торғайны, юха йылан!» Юҡ, сабыр итергә, эстәге дәһшәт утын әлегә сығармаҫҡа!

— Китабым донъя күреү менән, әхирәт, һиңә береһен бүләк итермен. Көт! Һин бит минең бик-бик йомарт икәнлекте беләһең!

Күңелдә фекер нығынды. Бер нигә ҡарамаҫтан китап нәшер ителергә тейеш! Ваҡыт йәл түгел. Китап — уның аҫыл ғүмеренең бер өлөшө, уның биттәренә тамған йөрәк ҡаны кипмәйәсәк.

Бер нисә көндән судҡа повестка килеп төштө — Дамир айырылышырға теләй. Кеше психологияһының бер үҙенсәлеген яҡшы белә Зәһүрә: ебәрмәйем, кире ҡайт, тип йәбешһә, иренең күңелендә, киреһенсә, китеү теләге нығынасаҡ... Бүлешер мал да юҡ. Фатирҙы ул үҙ аҡсаһына һатып алғайны. Ә машина былай ҙа Дамирҙыҡы. Меҫкен ир Зәһүрәнең шундуҡ ризалыҡ биреүен көтмәгәйне, күрәһең, судта аптырауы йөҙөнә сыҡты. Күҙҙәрен селт-селт йомоп, уға ҡараған килеш ҡатып ҡалды. Зәһүрә яҡшы белә: үҙен ғәйепле тойғанда ғына ирекәйе

шулай ҡарай. Дамир хатта нимәлер әйтергә теләп ауыҙын да асҡайны, ләкин өлгөрмәне, Динә килеп ирҙе ҡосаҡлап алды. Ҡапланы Дамирының ғәйепле йөҙөн... “Оһо, Динә шәп амбразураға әйләнгән бит!”

VIII

Зәһүрә бынан һуң, бер нәмәгә ҡарамай, романының үҙенә ҡалдырған өлөшөн йәһәтләп урыҫсаға ауҙарып ҡуйҙы, тик тәүге ике киҫәкте алған тәржемәселәре ығышыраҡ булып сыҡты, уны көйҙөрөп, һаман һуҙа бирҙеләр. Әҙерләп бөткәнен электрон почта аша ебәреп, тикшертә башлағанда ла ярар ине, тик картинаның бөтөнлөгө юғалып ҡуймаҫмы? Римма барыһын да теүәлләп бер юлы ҡарап сыҡһа, яҡшыраҡ булыр. Унан Зәһүрәнең мөхәррирләү эшендә үҙенең дә ҡатнашҡыһы килә. Мәскәүҙә ваҡыты эш менән үтер, тимәк, — файҙа менән. Шулай итеп, баш ҡалаға китеү планы тағы ла артҡараҡ күсте.

Романының тулы тәржемәһе алдына килеп ятҡас, Зәһүрә бер талай аныҡ ҡарарға килә алмай йөрөнө: ниндәй маҡсат менән юлға йыйыныуын Дамирға хәбәр итергәме-юҡмы? Судта ирекәйе үҙенең хатаһын аңлаған һымаҡ та ине... Сәфәрҙе сәбәп итеп, шылтыратып ҡараһасы? Эй, һаман ышанырға теләмәйһең, Зәһүрә! Нишләп Дамир һаман да күҙеңә салынырға ашыҡмай һуң? Әгәр ҙә әлеге мәлдә үҙен Динә менән генә бәхетле тойһа? Тойһон! Нишләп ҡыҫылырға? Шартлап китһен донъяһы! Зәһүрәне ҡәҙерләһә, саҡ ҡына ихтирам итһә, бергә торған саҡта уҡ бүтән ҡатын янына йөрөмәгән булыр ине. Хәләлен алдаған кешегә нисек ышанырға, ти? Бит ныҡлап уйлап ҡараһаң, иренең бер нәмәгә лә күңеле ятманы. Эше лә, шөғөлө лә табылманы. Ә күңеле ятҡан бисәһе барыбер табылған. Эх, һин, Динә! Ышаныслы серҙәш, имеш. Йәшеренеп, ҡасып-боҫоп ҡына осрашып йөрөгәндәр. Хәйер, әхирәте үҙе лә йыш килеп йөрөнө... Йышланы. Бына ялмауыҙ! Шул ҡәҙәр һуҡыр йәшәлгән, бер нәмә лә һиҙенмәгән. Ҡайҙалыр, кемдер үҙенең әхирәтенән ирен һалдырып алған, тигән имеш-мимеште ишеткәне булды, әлбиттә. Тик, бындай хәл үҙ яҙмышында ла яңғыраш алыр, үҙе лә ошондай бәхетһеҙлеккә дусар булыр, тигән уй башына бер инеп сыҡһасы... Кешелә әҙ генә булһа ла намыҫ, оят тигән нәмә булырға тейеш тә баһа! Бына ниндәй хыянат ҡылды таҫмател Динә!.. Дамиры, йән һөйгәне, уйлап та тормай һатты. Зәһүрә барыбер ирен ғәфү итә алыр, ә бына арҡаға бысаҡ ҡаҙаған серҙәшен... Юҡ уны кисереү! Дамирҙың күңеле ҡырға ынтылып торманы, сөнки ул ҡаны уйнап, нәфсеһе ташып торған әҙәм түгел, ана шул кәнтәй йышланы өйҙәренә! Шул ғына ирен юлдан яҙҙырҙы. Шул ғына ғаилә тормошон пыран-заран килтерҙе. Ҡарауһыҙ ҡалған бесәй балаһылай мырлап ҡуйынға һырылды, ҡара йылан булып саҡты... Сеү, былар тураһында гел генә уйлап үҙеңде бөтөрмә, Зәһүрә! Көнөң генә түгел, төнөң дә хәсрәтле, болоҡһоу кисерештәр эсендә үтә башланы бит. Аһ, күңел төрмәһенән ҡотолоп булмай ҙа ҡуя шул. Юҡ, ул нахаҡ бәләнең тотҡоно булып көн итмәйәсәк. Эстә уйнаған ҡара ҡойондан арынырға кәрәк. Сәфәр йөрөп ҡайтыу ауыр уйҙарҙан тиҙерәк арынырға булышыр.

Мәскәүгә самолетта осоу иң йәтеше, ләкин бәләкәй саҡтан уҡ Зәһүрә бейеклектән ҡурҡа. Донъя бит — авиакатастрофалар ҙа йыш булып тора. Былай ҙа әхирәте ирен һалдырып алған теге асығауыҙ ҡатындың яҙмышын ҡабатланы. Шул хәлдәрҙән һуң, мин бындай насарлыҡҡа юлыҡмаясаҡмын, бындай ыҙаны мин күрмәйәсәкмен, тип әйтеп ҡара! Тап һинең, һин осҡан самолеттың ҡазаға тарыуы ихтимал. Зәһүрә бәләкәй саҡта самолет булып бер «осто» бит инде. Дуҫ ҡыҙҙары менән йәй буйы Йылайыр йылғаһынан ҡайтмай торғайнылар. Яр ситендә күктәге самолетҡа ҡарап ҡулдарын йәйеп, самолет булып торған сағында уны синыфташ малайы арттан этеп ебәрмәһенме!.. Уҫал малай ине ул, ә үҙе шундай матур!.. Кәртинкәнән төшкәнме ни! Яуыз, сибәр малай, этлегең күп тейҙе

һинең. Зәһүрәнең күлдәге һыу үткәрмәй торған туҡыманан тегелгәйне. Итәге парашют булып һыу өҫтөндә йәйелде, ә ҡыҙыҡай үҙе һыу аҫтында саҡ тонсоҡманы... өйөрөлөп йөрөгән парашютты шул уҡ яуыз малай, матур малай һөйрәп сығарҙы. Һуңынан күҙҙәрен аҡайтып, ауыҙын ҙур асып, ғыж-ғыж тын алған булып йылғала бата яҙған ҡыҙҙы үсекләп-әбәкләп йөрөнө... Шунан башлап Зәһүрә өсөн «осоу» – «тонсоғоу» һүҙенә бәрәбәр. Тә-әк, әләйһә, поезд ҡаламы инде? Зәһүрә иренен ныҡ итеп ҡымтыны, күҙенә төшкән сәс өлпәгенән ҡотолор өсөн башын һелкеп-һелкеп алды, маңлайын һыпырҙы. Тыҡыр-тыҡыр-тыҡ... Боролош булған да – шыҡыр-р... Тынсыу һауа. Ниндәй юлдаштар эләгере билгеһеҙ. Оҡшаймы-оҡшамаймы, нимә тураһындалыр гәп һатырға мәжбүрһең, һүҙ бөтһә, ултыраһың инде бер-береңә текәлеп... Ҡалай ялыҡтырғыс. Ул ҡапыл, ҙур асыш яһағандай, башын ҡалҡытты. Автостоп! Бына был идея, исмаһам! Ҡала-ауылдар, борма-борма юл... Тормошто күрер, төрлө кешеләр менән аралашыр. Иң йәтеше, иң шәбе шул! Ҡайһы гәзиттәлер башҡорт ҡатынҡайының Европа буйлап автостоп менән сәйәхәт ҡылғанын мауыҡтырғыс итеп яҙып сыҡҡайнылар. Шул ваҡытта уҡ күңел елкенеңкерәп ҡуйғайны ҡуйыуын... Ниңә, ул бөтөнләй үк төшөп, юғалып ҡалғандарҙан түгел. Мәскәүгә генә барып ҡайта алмаймы ни! Үҙен ялмап, сырмап, быуып тотҡан хәсрәт-үкенестәрен оҙон юлда һибеп... Юҡ, атып-бәреп ҡалдырып китер. Поезда быны эшләү мөмкин түгел. Ярым таҙа тәҙрәгә бер төбәлһәң, яманһыу уйҙар ҡамауын йырып сығам тимә. Быҫлығасаҡ ҡына унда Зәһүрә. Автостоп яҡшы. Ҡайҙа киткәнен Таңһылыу апайға ғына әйтер. Бәй, Ләйлә белһә насармы ни? Уның менән дә серен бүлешер. Юҡ, телен тыя белмәй дуҫҡайы, унан эш барып сыҡҡандан һуң ғына һөйөнсөләү отошло. Шунан яңылыҡты Ләйлә кеше араһында бик йәтеш кенә таратасаҡ, быныһына Зәһүрә шикләнмәй. Дамир? Иренә өндәшмәҫ, моғайын. Әйҙә, юғалтһын Зәһүрәһен. Аптыраһын. Борсолһон. Ҡара көйһөн. Уға шул кәрәк. Бәлки, ҡәҙерен аңлар, уйлап еткермәй, ашығып айырылышҡанына һыҙланыр, һағыныр!.. Һарғайыр. Хыялланма, Зәһүрә. Көнитмешең менән ҡыҙыҡһынып әлегә бер тапҡыр ҙа шылтыратҡаны юҡ. Ниңә, иҫенә бер төшмәһә, бер төшөр! Дамирҡайы таш бәғер түгел... Шулай ҙа ҡайһы тарафтарға юлланыуын белмәй торһон. Пыр иттереп эҙләһен! Дыу килтереп! Донъя ҡуптарып эҙләһен!

Һөнәрҙәшенең алыҫ юлға йыйыныуын ишеткәс, Таңһылыу апаһының йөҙө үҙгәреп китте.

– Нишләп улай ҡапылғара? Уңышлы сәфәр, тип тора бит әле! Уңыш көтәме, туңдырышмы – алдан белеп була тиме ни? Һиңә генә етмәгәйне... Оҙаҡҡамы һуң? Ниндәй алыҫ юл?

Төпсөнөп-төпсөшә бит, әй! Ҡыҙыҡ итер кәрәк! «Алыҫ юл» булып ҡалһын, әйҙә. Мәскәүгә юлланыуы тураһында ләм-мим! Зәһүрә серле генә йылмайҙы.

– Һәр хәлдә бер-ике көнгә түгел, апаҡайым.

– И-и, һине лә... Тапҡан сер яһар нәмә!.. Сит илгәлер, моғайын. Һине генә көтөп торалар, ти, унда.

Үпкәләгән һымаҡ хатта. Көнләшмәйҙер ҙә инде?

– Таңһылыу апай, әллә кәйефең ҡырылды?

– Эй-й, йәшереп маташһаң да, күптән ишеткәйнем. Бай кейәү эҙләп китәһең, ти, түгелме?

– Кейәү?!. Бер кейәүҙә булыу етте миңә! Хатта артығы менән! Мына ғорламда тора! Һа-һа-һа!..

– Ишү көлә... Нәфсе йөрөтә әҙәм балаһын... Харап байып ҡайтырһың, әйтәгүр.

– Атаҡ, һинең йәшең үткәнгә мин ғәйепләме ни? Һин дә сығып аҡса һуғып килер инең.

– Минең менән аҡсаны əҙ эшләйем, тиһең инде. Белеп торам.

Аңлашылды, егәрле партнерын юғалтҡыһы килмәй Таңһылыуҙың. Ярар, етеп торор, Зәһүрә былай ҙа күптәргә ярҙам итте. Һөнәрҙәш апаһынан күберәк йөк артмаҡлаһа ла, эш хаҡын һәр саҡ тигеҙ бүлеште. Хәҙер улай булмаç шул. Таңһылыу апаһына, эшҡыуарлығын дауам итер өсөн, яңы иптәш табырға кәрәк буласаҡ. “Минең бөрәүгә лә бурысым юҡ шикелле. Түләп-хисаплашып китәм! Бөтәһе менән дә.”

IX

«Алға, Мәскәүгә!» – бына шулай тине ул үҙенә. Автовокзал эсе халыҡ менән тулы. Кассаларға сират теҙелгән. Яу ҡупҡанмы ни, бөтәһе мәж килә. Һәр касса эргәһендә таксистар бөтөрөлә. «Октябрьский!», «Ҡазан!», «Стәрлетамаҡ!» – ҡысҡырып үҙҙәренә пассажир эҙләйҙәр. Автовокзал ығы-зығыһына өйрәнә алмайынса, Зәһүрә бер талай ширлектә ултырҙы. Тауыш, төрлө еç һәм геү килгән халыҡ... Әле был, әле теге яҡҡа туҡтауһыҙ йыбырлаусылар хәлде генә ала. «Алға, Мәскәүгә!» Доға һымаҡ шул һүҙҙәрҙе ҡабатлағас, зиһене асыҡлана төштө. Ул бит автостоп менән китергә йыйына! Был тирәнән йәһәтерәк тайыу хәйерле. Зәһүрә, автобусҡа ултырып, ЮХХДИ посына тиклем барҙы. Эргәлә генә ҡайтыусы-китеүсе халыҡ тупланған туҡталыш, ҡатын шул яҡҡа табан атланы. Тимәк, һинең оло һәм изге сәфәрең ошо ерҙән башлана, мосафир! «Тауыш биреүселәр» эргәһенә шулайтып йәнә бер йән өçтәлде. «Бына ошо тулҡынға көйлән һәм рухыңды нығыт!» – тип үҙенә команда биреүенә күп тә үтмәне, янына «девятка» килеп тә туҡтаны. Зәһүрә водителгә табан эйелде.

– Мин ғәҙәти пассажир түгел, ә автостоп менән сәфәр ҡылыусы. Риза булһағыҙ, алығыҙ.

– «Автостоп»сыларҙы йөрөткән юҡ ине әле, – тине ирекәй ҡатыны яғына ҡарап. Хәләл ефете, Зәһүрәне энә күҙәүенән үткәргәндән һуң, ултырырға мөмкин тигәнде аңлатып, артҡы ишеккә ымланы.

– Беҙ Үрге Йәркәйгә тиклем генә.

– Миңә барыбер.

Башта һүҙһеҙ барҙылар. Бер аҙҙан ир ҡыҙыҡһыныуын еңә алмайынса һораны:

– Ни өсөн автостоп менән? Аҡсаһыҙлыҡ мәжбүр иттеме, әллә берәй мажара эҙләйһеңме?

Зәһүрә йөҙөнә етдилек сығарырға тырышты.

– Мин – яҙыусы. Беҙгә тормош мәктәбе етешмәй. Төрлө кешеләр менән аралашыу ана шул бушлыҡты тултырырға ярҙам итәсәк. Эй, ниндәй мажара булһын беҙҙең заманда? Хәйер, булыуы мөмкин – берәй джунглиҙамы, ҡайҙа... Ҡырағай тәбиғәттә, ҡырағай халыҡтар араһында, тимәксемен. Тик, бик теләһәм дә, улар араһына барып әләгә алмам шул.

– Әлбиттә, әләгә алмайһың, сөнки ҙур мажаралар өсөн ҙур аҡса ла кәрәк, – тип баш ҡаҡты ирекәй.

– Ә минең кеçә бик таҡыр ҙа түгел, – тине Зәһүрә, бер аҙ ғәрләнеп. – Мин фәҡәт романтик рухлы ижадсы. Бына шул рух йөрөтә.

– Тик юлда берәй иптәшең булһа, күңеллерәк булыр ине. Хәйер, улай тиһәм дә, йәш кешегә былай нығыраҡ оҡшайҙыр.

– Йәш тип, миңә утыҙ өс хәҙер.

– Утыҙ өс?.. Кәмендә ун йәшкә йәш күренәһегеҙ!

– Баяныч! Юлды ҡара! – тине быға тиклем һүҙгә ҡыçылмай килгән ҡатыны, урынынан ҡалҡына биреберәк. – Һин нимә, хәҙер ҡатын-ҡыҙҙарға йәш биреүсе булып киттеңме?

– И-и, ысынлап та йәш күренә бит. Һин дә, Финәкәй...

— Һуң, ишетмәнеңме әллә нимә тип әйткәнен? Утыҙ өс икән – утыҙ өс! Бер нисек тә егерме өс була алмай. Үҙе шулай ти!

Бер талай һүҙһеҙ барҙылар. Әммә Баяныч һөйләшергә яраталыр. Тағы ла унын тауышы гөрөлдәне.

— Ә күберәк нимә тураһында яҙаһың, һеңлекәш?

— Бер-ике һүҙ менән генә әйтеүе ауыр. Күберәк мөхәббәт тураһында.

— Бик ҡыҙыҡ. Тарихтарын ҡайҙан алаһың? Һөйләйҙәрме, әллә үҙең уйлап сығараһыңмы?

Зәһүрә яуап бирергә тип ауыҙ асҡайны, Финәнең ярһыу тауышы ишетелде:

— Алдыңды ҡара! Юлды, тием!.. Ысынын да, ялғанын да һинең үҙеңдән һорарға кәрәк, Баяныч! Уйлап сығарыусыларҙың береһе бында, минең янда, ултыра!.. Зерә ҡәләмгә тотонмайһың!

Тағы ла тын ҡалдылар.

— Ирең ҡаршы булманымы быңдай сәфәргә?

Баяныстың һорауына ҡатыны йәнә битараф ҡала алманы:

— Хәҙер кем иргә ҡарап тора! Мин ахмаҡтан башҡа!..

Быны ишеткән Зәһүрә йылмайҙы. Яуап бирмәй ҙә булмаç.

— Яңғыҙ мин. Ирҙән айырылдым. Ирем бүтән бисәгә сығып китте.

Ҡатын уға табан боролдо ла күҙенең ағын әйләндереп ҡарап алды.

— Туҡмағанһыңдыр.

Зәһүрә аптырап китте. Ул хатта урынынан ҡалҡына биребреәк ҡуйҙы.

— Һеҙ... туҡмайһығыҙмы ағайҙы?

— Кәрәк икән, ниңә туҡмамаçҡа? Әҙерәк эшкәртеп алмаһаң уларҙы... Каблуктарым да бик йәтеш минең. Бер-икене һелтәһәм...

Ире түҙмәне, асыу менән ҡулын һелтәп ебәрҙе.

— Һөйләмәсәле буш хәбәрҙе, Финә! Ана бит, кеше ышанып ултыра.

— Бәй... Оноттоңмо әллә?!

— Йәш саҡта ҡыҙыулығың булды инде...

— Мин ҡартайырға уйламайым. Әле лә бик ҡыҙыумын! Юлды ҡара, Баяныч! Юлды!.. Юғиһә...

— Башланы тағы!.. Минең сәс бер ҙә юҡҡа ағармаған, аңлағанһыңдыр, һеңлекәш. Ҡуйы ҡара сәс ине!.. Һинең сәсеңдең төçө лә матур. Һоро сәслеләр миңә бик оҡшай, – Баяныч әллә ысынлап, әллә юрый кеткелдәп көлдө.

— Юлды, тием! Һин нимә юҡ-бар ләпелдәп? Әле яңыраҡ ҡына һары сәс тип ауыҙ һыуың ҡорой ине! – Финә һары бөҙрәләрен төҙәткеләп ҡуйҙы.

— Ысынында ҡара сәс оҡшай. Ҡуйы, сағыу төç. – Баяныч Зәһүрәгә ҡарап күҙ ҡыçты. – Минеңсә, унда кешенең эске көсө лә сағыла. Ҡарға, ҡоҙғон... Бигерәк аҡыллы ҡоштар бит, хәтерлеләр, аңлылар.

— Үҙеңдә булмаған аҡылды...

Финә иренә яман итеп ҡараны ла икенсе яҡҡа боролоп ултырҙы. Зәһүрә саҡ ҡысҡырып көлөп ебәрмәне. Мәскәүгә сәфәре бик ҡыҙыҡ башланды. Быны ошондай кешеләрҙе ул ҡайҙа осратыр ине? Театр сәхнәһендә генә. Әҙер сюжет.

Үрге Йәркәйгә етәрәк ирекәй хәстәрлекле тауыш менән өндәште:

— Берәй машинаны туҡтатырбыҙ. Таныштарым килеп сыҡмаç микән. Яңғыҙыңды бында ҡалдырып китеп булмаç, һеңлекәш.

— Ярар-ярар, борсолмағыҙ, үҙегеҙ имен-аман ҡайтып етегеҙ. Яңғыҙлыҡҡа өйрәнгәнмен. Ә юлдың ҡыйынлығы юҡ.

— Әҙерәк көтәйек инде. Кем тап булыр бит. Хет ҡарап ҡалырбыҙ.

— Нимә, ишетмәнеңме? Яңғыҙлыҡҡа өйрәнгәнмен, тине бит. Һиңә тылҡып килә, Баяныч. Ә һин бер нәмә лә аңламаған әҙәмгә һалышаһың. Бәлки, оҙатып китерһең! Автостоп менән!

Финә ханым бурҙаттай ҡыҙарҙы, хатта төкөрөгөнә сәсәне. Ысынлап та, былай булғас, төшөп ҡалырға ваҡыт.

– Ҡайтышлайында йәнә лә осрашып ҡуйыуыбыҙ бар. Беҙ Үргә Йәркәй – Өфө трассаһында йыш булабыҙ, – тине Баяныч. Финә лә, башын ҡаға-ҡаға, үҙ теләгән белдерергә ашыҡты.

– Көтөп ултырған кешең юҡ. Яңғыҙмын, тинең бит. Ашыҡма. Йөрө, донъя күр.

– Мин ашыҡмайым. Ирекле рәссам. Алдағыһын кем белә! Бәлкем, Финә ханым, һеҙҙең сәсегеҙ ҡарайғансы уҡ ҡайтып та төшөрмөн. – Зәһүрә йылмайып уларға ҡул болғаны ла ары атланы.

Артабан уны Дмитрий исемле ир ултыртып алды. Татарстанға, бергә хеҙмәт иткән дуҫына тип, сыҡҡан икән. Хеҙмәттәше унын янында бер нисә мәртәбә булып китергә лә өлгөргән. Бына, ниһайәт, Дмитрий үҙе лә ваҡыт таба алған. Ҡәнәғәт йылмая. Күренеп тора: унда әле үк байрам кәйефе. Алдағы осрашыу тулҡынландыра. Шуға ашыға. Нисек ашыҡмайһың, көтәләр бит. Аҡтаныш районы аша үтеп барғанда һис уйламаған бер ерҙә уларҙы милиционер туҡтатты. Тиҙлекте арттырған өсөн штраф түләргә ҡуша. Оҙаҡ ҡына бәхәсләштеләр, ахыр килеп, шоферға тейешле аҡсаны сығарып һалырға тура килде. Йөҙҙәге баяғы йылмайыу һүрелә төштө.

– Йүнһеҙҙәр икән бында, ә! Ҡаршыға нисә машина тап булды, исмаһам, береһе иҫкәртһәсе. Ҡайҙа быларҙа водителдәр солидарносы? Беҙҙә бит улай түгел!..

Әллә ни күп тә барманылар, йәнә ҡаршыла милиционер һыны пәйҙә булды. Дмитрийҙың йөҙө ҡып-ҡыҙыл булды.

– Бында нindәй халыҡ йәшәй, ә! Нишләп ҡаршыға осраған водителдәр иҫкәртмәй? Юҡ, ана, береһе хатта ауыҙ йырып китеп бара. Ҡыуанысы йөҙөнә сыҡҡан!.. Йәшермәй ҙә, исмаһам!

Дмитрийҙың йөҙөндә башҡаса йылмайыу сағылманы. Ҡаш тәрән бураҙна яһап йыйырылды, ауыҙ буртайҙы. Эйе, кәйефен ебәрҙеләр юл патрулдәре. Улар уяу, улар йоҡламай.

Өсөнсө мәртәбә туҡтатҡандарында Дмитрий яман итеп һүгенеп ебәрҙе:

– Шайтаныма ғына олаҡҡырҙары, нишләп был юлға сыҡтым һуң мин, ә! Кеҫәмде күпмегә йоҡарттылар. Етмәһә, Эдик дуҫ, аҡса-фәлән алып торма, бөтәһе лә минең иҫәптән булыр, тип өгөтләне! Бында күрелгән мораль, матди зыянды берәү ҙә түләп бөтә алмаясаҡ! Аҡсаны һыпырып алып ҡалалар. Өйрәнгәндәр, ҡомаҡтар!

Зәһүрә өндәшмәй генә көшөлөгөнән аҡса сығарҙы.

– Бына, бензинға ғына булһа ла...

– Һеҙҙең бер ҡыҫылышығыҙ юҡ! Тыныс ҡына ултырығыҙ. Ҡыҙҙырҙылар мине!.. Әгәр янда пассажир булмаһа, белмәйем, теге мәсекәйҙәрҙе нимә эшләтеп бөтөр инем... Инде лә Татарстанға аяҡ баҫһаммы! Тәүге һәм һуңғы мәртәбә!.. – Шулай тиһә лә, һуҙылған аҡсаны иплəп кенә кеҫәһенә һалып ҡуйҙы. – Вәт бит ә, йылғырҙар! Ҡыуаҡ артынан килә лә сығалар!.. Кругом засада!

– Ошо хәлдәрҙе белер өсөн генә булһа ла был яҡтарға килеп сығырға кәрәктер... Хәҙер бай тәьҫораттар менән ҡайтасаҡһығыҙ, – тигән булды Зәһүрә.

Артабан Зәһүрәне 70-75 йәштәрҙәге ҡарт ултыртып алды. Йәнәшәһендәге сибек кенә әбейе, бесәй ҡосаҡлаған килеш, тәмләп серем итә. Башы төшөп киткән ыңғайға ҡай саҡ тертләп уяна ла алға ҡарап төп-төҙ ултырып ала, бер аҙ бара биргәс, йәнә башы һәленеп төшә. Бесәй ҡосаҡлап йөрөрлөк булғас, бала-сағалары юҡмы икән ни, тип уйлап алды Зәһүрә. Ул үҙе был йорт йәнлеген бик яратып бөтмәй. Һөйләшеп бара биргәс, ҡарттарҙың Түбән Новгородҡа улдарына

китеп барғанын белде. Ейәндәре өйләнә, туйына саҡырылғандар. Ә бесәйгә килгәндә, уға яңы ғына операция яһатҡандар, шуға кешегә ҡалдырып китергә ҡурҡҡандар икән.

— Беҙ, өс ҡартлас, бер-беребеҙҙән айырыла алмайбыҙ.

Асыҡ, илгәҙәк кешеләр. Бабай бер нисә тапҡыр Өфөлә лә булғанын әйтте. Ундағы тормош-көнитмеш менән бик ҡыҙыҡһынды.

— Ҡунырға ҡайҙа барырһың икән, балам? Үҙебеҙ менән алыр инек, унда туйға килгән халыҡтыр инде...

— Борсолмағыҙ, бабай. Ҡунырға урын табылыр. Ҡунаҡханалар етерлек тә баһа.

— Әллә, һөйләшеп, берәй машинаға ултыртып ебәрәйемме? Улай тиһәң, аяҡ яҙып ял итергә лә кәрәк бит әле.

— Миңә ашығырға түгел. Ял итеп алырға ла була.

— Түбәнге Новгородта таныштарым тора. Бик асыҡ, һәйбәт мишәрҙәр. Ғатин фамилиялы. Шуларҙа ҡалдырып китермен.

Бер аҙҙан машина ағас йорт янына килеп туҡтаны.

— Ошо ҙур йортта икәү генә көнитмештәр. Ике ҡыҙҙары ла Мәскәүҙә. Әйткәндәй, уларҙың да кәрәге тейеп ҡуйыр, адресын һорап алырһың, өлкән ҡыҙы бик етеш тормошта йәшәй шикелле.

Ҡапҡа ишеге шығырлап асылды.

— Хәйерле кис, Әсләм дуҫ! Бына һиңә ҡунаҡ алып килдем. Зәһүрә исемле танышым. Өфөнән. Ҡундырып сығарығыҙ инде. Ҙур кеше ул. Яҙыусы!

— Рәхим ит, һеңлекәш!

Йорт хужабикәһенең исеме Ғәҙилә булып сыҡты. Йүгереп йөрөп сәй әҙерләне. Бер-береһен күптән белгән кешеләр кеүек сәй эсә-эсә, рәхәтләнеп гәпләшеп ултырҙылар.

— Бына бит, һиңә лә күңелле булып китте. Гел төшөнкө күңел менән йәшәп тә булмай шул, Әсләм, — тине Ғәҙилә апай.

— Һуң... Лилиә йәшендәге балалыр инде. Нисә йәш һиңә, балаҡай?

— Утыҙ өс.

Ғәҙилә өбей тамырҙары бүртеп торған ҡулын алмаш-тилмәш һыпырҙы.

— Ә-ә-ә... Төҫкә йәш күренәһең, тоҡом-затың шулайҙыр. Мин Лилиәнең йәштәшелер, тип уйлағайным, хатта ете йәшкә өлкән булып сыҡтың. Ә ҙур ҡыҙыбыҙҙан кесерәкһең. Сырайы йәш кеше алама булмай... Хәйер, хәсрәт ҡартайта һәр кемде.

«Ниңә «хәсрәт» һүҙен ҡыҫтырып ҡуйҙы өбейе?»

— Ҡыҙҙарығыҙ нисек һуң? Онотмайҙармы? Ҡайтып йөрөйҙәрме Мәскәүҙән?

Өбей менән бабай бер-береһенә ҡарашып алды. Йөҙҙәрендәге йылмайыу юйылды.

— Ғәҙилә, сәйҙе яңырт әле, һыуыған төҫлө, — тине Әсләм ҡарт. Уларҙың кәйефе төшкәнен тойған Зәһүрә йәһәтләп һүҙҙе икенсегә борҙо:

— Мин китабымды яҙған саҡта әллә нисәмә төрлө үлән сәйе яһарға өйрәндем. Ниндәйҙер кимәлдә үлән-сәскә серен астым, тип тә әйтә алам. Ҡайһы сәй ниндәй ауырыуға шифа икәнен дуҫтарым минән генә һорайҙар. Әйткәндәй, үлән менән тәнде генә түгел, күңелде лә дауалап була...

Йоҡларға ятҡас, янына Ғәҙилә ҡарсыҡ килеп ултырҙы.

— Бик ипле күренәһең, ҡыҙым, һиңә эс серемде бушатайым әле. Яҙыусы кешегә, бәлки, уйланырға сәбәп булыр. Берәй китабыңа ҡыҫтырып та ебәрерһең...

Өбей ашыҡмай ғына үҙҙәренең ғаилә хәле тураһында һөйләргә кереште.

...Ғәҙилә — Әсләмдең тәүге мөхәббәте, ләкин йәш саҡта ниндәйҙер аймылыш

арҡаһында ҡауыша алмайҙар. Әсләм икенсе ҡыҙға өйләнергә мәжбүр була, Люциәләре донъяға килә. Тик бала ла ир менән ҡатын мөнәсәбәтенә йылылыҡ өҫтәмәй, тиҫтә йыл самаһы торғас, ғаилә барыбер тарҡала. Айырылышҡандан һуң аҙмы-күпмелер ваҡыт үткәс, Әсләм Ғәҙиләһе менән табыша. Бергә йәшәүҙәренә өс йыл самаһы булғанда, тәүге ҡатынының вафатын ишетә. Шунан һуң Люциәне үҙҙәренә алалар. Үҫмер ҡыҙ бик ҡырыҫ була, үгәй әсәһен яратмай. Мәктәпте тамамлау менән Мәскәүгә юллана, шунда кейәүгә сыға. Әсләмдең Ғәҙиләнән тыуған ҡыҙы Лилиә Люциә апаһынан ун дүрт йәшкә кесе. Йәш айырмаһы ҙур булғанғамы, улар ҙа бик аралашмай. Шулай ҙа Лилиә, кулинария техникумын тамамлағандан һуң, апаһы янына Мәскәүгә китергә ҡарар итә. Бер йыл самаһы ваҡыт үткәс, Лилиә еҙнәһен сәнсеп үлтергән дә бөтә ҡиммәтле әйберҙәрен, аҡсаларын алып юҡҡа сыҡҡан, тигән бик яман хәбәр килеп ишетелә... Шунан алып кесе ҡыҙҙары эҙләүҙә икән. Унының ҡайҙалығын белеүсе юҡ.

Ғәҙилә әбейҙең күҙенән йәш тамсыһы тәгәрәп төштө. Ата менән әсә ут йотоп йәшәйҙәр. Тыныс холоҡло, ипле баланың кеше үлтергәненә Ғатиндар, әлбиттә, ышанмай. Ҙур ҡалала берәйһенең яла яғыуы ла, эшләмәгәнде эшләнем, тип әйтергә мәжбүрләүҙәре лә ихтимал... Тик нишләп Лилиә, үҙенең иҫәнлеген белдереп, бер булһа ла шылтыратмай икән? Ата менән әсәнең ғазап эсендә көн итеүен аңламаймы ни ул? Зәһүрә ауыр итеп көрһендө. Эйе-е-е, яҡындан белмәһәң, Ғатиндарҙы, бик тә бәхетле ғаилә, тип уйларға булыр ине. Бер-береһенә йылмайып, бер-береһе өсөн өлтөрәп-өҙөлөп тороуҙарын күргәс, тәүҙә шундай фекер тыуғайны ла инде. Һис кенә лә улай булып сыҡманы... Хәйер, яҡындан белә башлаһаң, һәр ғаиләнең үҙ хәсрәте барлығы асыҡлана, хәл итмәгән йәки итә алмаған ауырлыҡ-кәртәләр менән ҡоршалғанын аңлайһың... Балаһының яҙмышы хаҡында бер нәмә лә белә алмай йәшәгән Ғәҙилә әбейҙең хәле эсте өҙөрлөк тә шул. Тыуып та йәшәй алмаған балаһын иҫкә төшөргән һайын Зәһүрәнең дә йөрәген нимәләр яндырып, һыҙып үтә... Бына көн ит инде баландың үлеме-тереме икәнен дә белә алмайынса! Нисек йыуатырға ҡарт әсәне? Рәсәйҙә генә түгел, донъя буйынса күпме әҙәм балаһы эҙһеҙ юғала!.. Көтәләр. Эҙләйҙәр. Таба алмайҙар. Ғатиндар ҙа шул исемлектә – өмөт итәләр, көтәләр. Лилиәләре менән күрешергә яҙһын берүк.

– Юлда ниндәй генә хәлдәр булмай. Аварияләр, юл баҫыуҙар... Һин дә алыҫ араға сығып киткәнһең. Бындай ҡарарыңа ата-әсәң риза булмағандыр бит?

– Эй-й... Үҙем өсөн үҙем генә көйөргә өйрәнгәнмен, Ғәҙилә апай. Күптән үҙаллымын инде. Өләсәйем ҡараны мине, унының мәрхүмә булғанына ла ун һигеҙ йыл... Ә юлымдың уңырына тамсы ла шигем юҡ, сөнки ҡуйған маҡсатыма өлгәшәсәгемә ышанам. Шулай булғас, нимәнән ҡурҡырға? Бына бит, гел генә һәйбәт кешеләргә тарыйым. Юлдың иң оҙоно артта ҡалды, иртәгә инде Мәскәүгә барып инәсәкмен.

– Тәүәккәл күренәһең, балаҡай. Юлың уңыр, иншалла.

– Уңасаҡ! Шатлыҡ та бит көтмәгән саҡта килә. Һеҙ ҙә өмөтөгөҙҙө юймағыҙ, әлеге билдәһеҙлек, бер яҡтан алып ҡарағанда, өмөт барлығын да аңлата бит әле. Өмөт бар. Һеҙ миңә ышанаһығыҙмы?

Ғәҙилә әбей йылмайып унының ҡулын ҡыҫты ла, тыныс йоҡо теләп, сығып китте. Өмөтһөҙ – шайтан, тиҙәр. Зәһүрә бит үҙен дә ошо һүҙҙәр менән йыуата. Дамир ҡыҙыулыҡ менән яһаған аҙымы өсөн үкенәсәк әле. Судта иренең күҙендә элекке тәкәбберлек сағылманы... Шулай ҙа түшәгендә йоҡлай алмайынса оҙаҡ борһаланып ятты Зәһүрә. Ни өсөндөр йөрәге күкрәк ситлегенә һыймайынса ярһып типте, туланы.

Рамай
ҠАҺИР

КҮҢЕЛ ЙЫЛЫҺЫ

хикәйә

Юлға мин иртәрәк сыҡтым. Ни тиһәң дә, эшләп йөрөгән урыныма – бәләкәй генә Алтынташ станцияһына йылытыу миҙгеленә әҙерлек барышын тикшертеү өсөн тимер юл идаралығының комиссияһы килә бөгөн. Станцияның һыу йылытыу ҡаҙанлығында мейес яғыусы мин. Эшем саңлыраҡ булһа ла, оҡшай үҙемә.

Бәләкәй сағымда Әхнәф ағайыма эйәреп балыҡ ҡармаҡларға барғанда уң ҡулымдың бармаҡтарын туңдырғайным. Шул осорҙан алып аҙ ғына һалҡын тойһалар ҙа, әрнеп һыҙлай башлайҙар. Һалҡында эшләргә һәләтһеҙ кешемен. Күптәр, әлбиттә, быны белмәй, һәм ҡай саҡта миңә:

– Һин, Ғилман, бөтә ғүмереңде саң йотоп, шул ҡаҙанлыҡта үткәрәһең инде… – тип әйтеп ҡуялар.

Асыуланмайым уларға. Теләктәре булғас, әйҙә, ҡышҡы сатлама һыуыҡтарҙа өшөп-туңып колхоз малы өсөн туң сенаж соҡоһондар, йә булмаһа, ана, беҙҙең путеецтар кеүек шпал менән рельс ташыһындар.

Мин иртәле-кисле ун биш минутлыҡ юлды йүгерә-атлай уҙам да, һыуыҡтан ҡасҡан ҡомаҡ ише, йып-йылы ҡаҙанлығым эргәһенә килеп һыйынам.

Ҡайнар ҡосаҡлы наҙлы ҡатын кеүек ул минең ҡаҙанлығым. Үҙен яратып, ҡарап-көйләп торһаң, ул да һинең ыңғайыңа тора, йылы парҙарын бөркөп, көнө-төнө шыжлап-йырлап сыға. Эше лә артыҡ мәшәҡәтле түгел: күмер яғып йылытылған ҡаҙанлыҡ вокзал бинаһын һәм ун һигеҙәр фатирлы ике ҡатлы дүрт йортто хеҙмәтләндерә. Уның өсөн ҡул арбаһына тейәп, тыштан ни бары дүрт-биш тапҡыр күмер индерергә кәрәк.

…Килһәм, сменщигым Хафиз ҡабаланып көл түгеп йөрөй. Һаулыҡ алғас, төпкә, беҙҙең «ял бүлмәһе»нә ымлап:

– Анауҙы уятып ҡара әле, һаман тора алмай, – ти. Эскә уҙһам, эскәмйәлә Валера һуҙылып ята. Артығыраҡ «төшөрөп» алған, күрәһең. Ул ҡасандыр

Рамай Ҡаһир (Ҡаһиров Рамай Рәйес улы) Учалы районы Өргөн ауылында тыуып үҫкән. Шиғыр, хикәйәләр яҙа. Яҙыусылар союзы ағзаһы. Үҙ ауылында йәшәй һәм эшләй.

станцияла элемтәсе ине, эскелеге арҡаһында эшенән ҡыуып ҡуйҙылар. Ҡатыны Надя ла Валера менән яфаланды-яфаланды ла ситкә сыҡты ла китте. Бер ҡайҙа ла эшләмәгән, бер ҡасан да айнымаған ир кемгә кәрәк булһын. Бер үҙе донъя көткәс, күңелһеҙҙер инде, күп ваҡытын беҙҙең менән үткәрә Валера. Ҡаҙанлыҡ эргәһенә сит-ят кешене индерергә ярамаһа ла, унын өсөн беҙҙең ишектәр һәр саҡ асыҡ. Араҡыһы йәки көмөшкәһе булһа, Валера беҙҙең менән һөйләшеп, кәрт уйнап, тәмәке тартып төндәр буйы ултырып сыға. Киң күңелле ябай кеше ул. Беҙгә иптәш тә, ярҙамсы ла.

Әлбиттә, уның былай йығылғансы эскәне юҡ ине. Ана бит, нисек әҙәм мәсхәрәһе булып ята. Етмәһә, һәр ваҡыттағыса, иңбашы аша тимер юлсыларҙың фонарын аҫып алған булған. Уныһын һүндерергә онотҡан, күрәһең, төнө буйы янып, аккумуляторы ултырған да лампочкаһы тоноҡ ҡына һарғылт төҫ менән баҙлай.

Валераны уятайым тип эргәһенә килдем дә кире ситкә тайшандым: бите-ҡулы кеше ҡарағыһыҙ булып күгәргән, ирендәре ярылып, ҡанға уҡмашып бөткән…

– Кем туҡманы?

– Белмәйем. Таңғы биштәрҙә күмер алырға тип сыҡһам, юл ситендә аунап ята ине, – ти сменщигым. – Ныҡ эскән, етмәһә туҡмалған йә тайып йығылған шикелле, һаман иҫен йыя алмай.

– Валера, тор! – Һаман уятырға самалайым тегене. Ҡымшанмай ҙа. Стаканға һыу тултырҙым да Валераның битенә һиптем. Ул ҡапыл тертләне лә, ниҙер әйтергә теләп, ирендәрен ҡыймылдатты.

– Нимә, уянмаймы? – Хафиз һорап та өлгөрмәне, һыуыҡтан бит алмалары ҡыҙарған мастерыбыҙ Инна Владимировна килеп инде.

– Здравствуйте, мальчики! Как дела? Все ли хорошо у вас?

Әле генә көлөп-йылмайып килеп ингән ҡатындың, төпкө бүлмәлә сит кешенең ятҡанын күргәс, йөҙө ҡараңғыланып китте.

– Это что такое? Почему в котельной посторонние люди?! Хәҙер комиссия килә, вы что, без работы хотите остаться?

Ярһыған ҡатын Валераны урамға сығарыуыбыҙҙы талап итә башланы. Мин Валераны йәлләп:

– Инна Владимировна, бәлки, уны душевойға йәки мейес артына индереп торорға кәрәктер? Атларлыҡ та хәле юҡ бит… – тип инәлеп ҡараным.

– Хәҙер үк был алкашты тышҡа сығарып ташлағыҙ, знать не знаю, чтобы его духу больше здесь не было! – тип бәхәскә нөктә ҡуйҙы мастерыбыҙ. Ҡатынға асыуым килһә лә, тыңламай сарам юҡ. Хафиз менән Валераны ҡултыҡлап алдыҡ та урамға өҫтөрәнек. Бахырҙың аяҡтары йәш ҡарҙан бураҙна ярып, ергә һөйрәлеп килә. Етмәһә бер ботинкаһы ҡайҙалыр төшөп ҡалған. Ярай әле, йәшәгән урыны беҙҙең эштән алыҫ түгел, ике йөҙ метр самаһы ғына.

– Туҡта, салбары сиселде…

Хафиз Валераның тубығына тиклем төшкән салбарын күтәрергә тотондо. Хәжәтен шунда ебәргән, күрәһең, еҫ сығып китте.

«Эх, һин, ниңә туймаҫ тамағыңа артығын эстең инде», – тип эстән генә иҫһеҙ дуҫымды һүгәм. Ул, минең уйҙарымды һиҙгәндәй, ғырылдап ниҙер әйтергә маташты. Тегене һөйрәтеп килтерә торғас, төймәләре ысҡынған бишмәтенең бер еңе ҡулбашынан һурылып сыҡты. Уныһын ипләйем тиһәм, Хафиз ҡабаландыра. Мейескә күмер өҫтәргә кәрәк. Беҙҙең Силәбе күмере биш минут эсендә мамыҡ кеүек гөлт итеп яна ла бөтә шул. Ваҡытында ҡарап, өҫтәп тормаһаң, мейестең һүнеүен көт тә тор…

Ниһайәт, Валераның өйөнә барып еттек. Өй тигәнең инде, ташҡа үлсәйем. Элекке келәт бинаһын таҡта менән дүрт өлөшкә бүлеп, тәҙрә-ишектәр уйып,

йылытыу торбалары үткәреп, кеше йәшәрлек торлаҡ әтмәләгәндәр. Дүрт фатирҙың да ишеге тыштан, урам яғынан.

Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, Валераның ишеге бикле булып сыҡты. Уның һаҫыҡ салбарынан асҡыс эҙләргә беҙҙең теләк тә, ваҡыт та булманы. Хафизға өй эргәһендәге эскәмйәгә ымланым.

– Әйҙә, бынауында булһа ла ултыртайыҡ.

Тышта ноябрь. Ҡар һыуығы електәргә үтә, өҫтәүенә, әсе ел сыҡты. Валера торғаны бер ҡамыр инде. Ултыртҡан ерҙән шыуып төшә лә ҡуя, шыуып төшә лә ҡуя. Хафиз, әйҙә, ятһын шунда, өшөһә, өйөнә инер әле, тине лә, ҡул һелтәп, эшкә китте. Валераның иңбашы аша аҫылған фонарының лампочкаһы, минең башҡаса янырға көсөм юҡ, тигәндәй, былт итте лә һүнеп ҡуйҙы.

Мин Валераның ут күршеһе Славканың ишеген дөбөрҙәтергә тотондом. Бәлки, ул сығып, дуҫын йылы өйөнә индерер? Кәрәк саҡта гел киреһе була торған: әллә өйҙә юҡ, әллә торорға йыбанып ята. Исмаһам, утын да ҡабыҙмай бит.

Ярай, ярты сәғәттән яҡтыра башлай, берәйһе күреп, өйөнә индерер әле, тигән өмөт менән эшемә йүгерҙем. Ә күңелем, ниҙер һиҙенгәндәй, болоҡһой, минең менән ҡаршылаша һымаҡ...

Эшкә ах та ух килеп етһәм, Инна Владимировна, ҡайҙа йөрөйһөң, тип асыулана.

– Валера туңып үлеп ҡуймаһа ярар ине, – тип шөбһәләнәм мин, уның һүҙҙәренә иғтибар итмәйенсә.

– Үлһә, эсмәһен! Һин ауыҙына ҡоймағанһың бит! Әйҙә, мальчики, эшегеҙ менән булығыҙ...

Эйе, мастер ҙа хаҡлы. Комиссия вәкилдәре килмәҫ борон ҡаҙанлыҡтың температураһын күтәрергә, торбаларҙың саңын һөртөргә, мейесте аҡлап сығырға кәрәк. Эш – муйындан. Һүҙһеҙ генә Инна Владимировна менән килешәм. Төш алдынан көткән комиссия ла килеп етте. Бер сәғәт самаһындай ҡаҙанлыҡты, йылытыу селтәрҙәрен тикшереп сыҡтылар. Инна Владимировна ҡәнәғәт йылмая. Тимәк, комиссия ҡаҙанлыҡ эшен ыңғай баһалаған. Бөгөн беҙҙән дә шәп, уңған кеше юҡтыр!

Төштән һуң ишетелгән яңылыҡ йөрәккә ҡара һөрөм булып ятты: Валера үлеп ҡалған... Кемдер «Ашығыс ярҙам» машинаһын саҡыртҡан, ләкин табиптар ярҙам итә алмаған. Күңелемде әйтеп аңлатҡыһыҙ һағыш биләп алды. Алдан ныҡ туҡмалған, иҫһеҙ ҡырҡ алты йәшлек ирҙең организмы ноябрь һыуығын күтәрә алмаған. Их, ниңә генә иртә менән килеп, Валераны мейес артына ғына йәшереп һалып ҡуйманым икән? Шунда ғына ятһа, биллаһи, үлмәҫ, комиссия күрә ҡалһа, иң ҡурҡынысы – мине эштән ҡыуырҙар, ә мастерға шелтә сәпәрҙәр ине.

Ә ул, Валера, ниндәй генә кеше булмаһын, эскесеме, юҡмы, насармы-яҡшымы, тере ҡалыр, туң ерҙә шаҡырайып ҡатмаҫ ине... Ул тик беҙҙең, дөрөҫөрәге, минең ғәмһеҙлек арҡаһында ғына яҡты донъя менән хушлашты...

Тимер юлында күптән эшләмәйем инде. Ләкин ҡасандыр ярҙамға мохтаж булған кешегә битараф ҡалғаным өсөн үҙ-үҙемде һаман булһа ғәфү итә алмайым.

Ҡайҙа булған беҙҙең быуындан-быуынға күсеп килгән күңел йылыһы? Мәрхүм Валераға ла аҙ ғына иғтибар, саҡ ҡына күңел йылыһы кәрәк ине.

...Мәрхүмдең рәнйетелгән, аҙашҡан йәне әлегәсә төндәр буйы ҡаҙанлыҡтың ишеген шаҡып йөрөй, тиҙәр. Кешеләрҙән таба алмаған йылыны ул, күрәһең, ошо йылы ҡаҙанлыҡтан табалыр!

Рауил БИКБАЕВ,
Башҡортостан Республикаһы Дәүләт Йыйылышы – Ҡоролтайҙың Мәғариф, фән, мәҙәниәт, спорт һәм йәштәр эштәре комитеты рәйесе

Быуаттан да оҙонораҡ йыл

Республикабыҙҙа, илебеҙҙә тәүләп үҙенсәлекле календарь – һәр йылды үҫештең төп йүнәлешен тос һүҙ менән исемләү ғәҙәткә инде. Был инициатива уңышлы дауам итә, Башҡортостан календары башҡа төбәктәр өсөн дә күрмәлекле була бара.

«Йылдарҙы исемләү» хәҙер федерация кимәлендә лә нығытыла. Бына Рәсәй Федерацияһы тарафынан Йәштәр йылы, ә Башҡортостан Республикаһында Йәштәр башланғыстарын үҫтереү һәм яҡлау йылы тамамланды.

Төрлө дәүерҙәрҙә лә йәштәр йәмғиәт үҫешенең стратегик таянысы һәм прогрестың этәргесе булып тора. Йәшлек быуынына тормоштағы иң мөһим социаль ваҡиғалар тап килә шул: белем алыу, һөнәр һайлау, кешенең шәхес булараҡ үҙен танытыу, ғаилә ҡороу.

Сыңғыҙ Айытматовтың күренекле романы атамаһын аҙ ғына боробораҡ уҙған 2009 йылды «Быуаттан да оҙонораҡ йыл» тип нарыҡларға теләйем һәм уның оҙон-оҙаҡ осорға Йәшлек тантанаһы булып хәтергә уйыласағын билдәләйем.

Йәштәр сәйәсәтен бойомға ашырыу – Башҡортостан Республикаһы Президенты Мортаза Ғөбәйҙулла улы Рәхимовтың диҡҡәтле иғтибарында. Президентыбыҙҙың Башҡортостан Республикаһы Дәүләт Йыйылышы – Ҡоролтайға һәр йылдағы Мөрәжәғәтендә йәштәрҙең мәнфәғәттәрен яҡлау зарурлығы һыҙыҡ өҫтөнә алына.

Республикабыҙҙағы йәштәр сәйәсәтенең маҡсаты – йәш граждандарҙың социаль нығыныуы һәм үҫеүе өсөн социаль-иҡтисади, ойоштороу, хоҡуҡи шарттар һәм гарантиялар булдырыу, тотош йәмғиәт мәнфәғәттәрендә йәш кешеләрҙең быуындары нығыныуға өлгәшеү. Мәғариф, һаулыҡ һаҡлау, торлаҡ төҙөлөшө, эшкә урынлаштырыу өлкәләрендә, спорт һәм туризмды үҫтереү тәңгәлендә һ.б. проблемаларын хәл итеү буйынса беҙҙә ғәйәт оло эштәр башҡарыла. Йәш ғаиләләргә ярҙам күрһәтеү йәһәтенән комплекслы программалар бойомға ашырыла.

Эйе, был йәһәттән беҙҙә ҡаҙаныштар һәм уңыштар етерлек. Өлгәшелгәндәрҙе закон нигеҙендә нығытыу юҫығында ла күп хәстәрлек күрелә. Мәҫәлән, 1991 йылда уҡ Рәсәй Федерацияһында иң тәүгеләрҙән булып Башҡортостаныбыҙҙа Йәштәр сәйәсәте тураһында закон ҡабул ителде.

Йәмғеһе егерменән ашыу республика кимәлендәге закондар эшләнде һәм улар эшкә егелде, ағымдағы йылда ла уларға өҫтәлмәләр һәм үҙгәрештәр индерелде.

2009 йылдың декабрендә Мәғариф, фән, мәҙәниәт, спорт һәм йәштәр эштәре комитеты тарафынан «Башҡортостан Республикаһында йәштәр сәйәсәтен реализациялау буйынса закондар сығарыуҙы камиллаштырыу тураһында» тигән мәсьәлә буйынса парламент тыңлауҙары уҙғарылды. Һуңғы йылдарҙа республикала йәштәр сәйәсәтен бойомға ашырыуҙа яуаплы дәүләт органдарының берҙәм системаһы ойошҡан төҫ алды, БР Президентының Указына ярашлы, Йәштәр сәйәсәте, спорт һәм туризм министрлығы барлыҡҡа килде. Төбәктәрҙә муниципаль структурала йәштәр эштәре буйынса органдар ойошторолдо. Парламентаризмды камиллаштырыу һәм йәштәрҙе дәүләт төҙөлөшө мәсьәләләренә әүҙемерәк йәлеп итеү өсөн БР Дәүләт Йыйылышы – Ҡоролтай ҡарамағындағы Йәштәр йәмәғәт палатаһы формалаштырылды.

Һәр йәмғиәттең ниндәй генә дәүеренә баҡма, һәр халыҡтың йәки илдең береһе йәштәрҙе ҡайғыртыуы, граждандарҙың яңы быуынын тәрбиәләү – һис шикһеҙ иң яуаплы бурыстарҙың береһе булған һәм буласаҡ. Кеше йәшәйешенең асылы бик борондан ҡыҫҡа һәм һәлмәк фекер менән тоҫмаллана: «Ағас ултырт, йорт төҙө, уланыңды тәрбиәлә». Быуындарҙың үҙ-ара бәйләнеше һәм күсәгилешлеге, атайҙар һәм балалар мәсьәләһе – был һорауҙар рухиәтебеҙ үҙешендә элек тә иғтибарҙа торған, бөгөн дә ифрат ғәмле яңғырай. Һәм мәсьәләләрҙе ғәмәлгә ашырыу йылдан-йыл мөһимерәк төҫ ала…

Йыл аҙағында Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы башҡарма комитеты тарафынан уҙғарылған «түңәрәк өҫтәл»дә Башҡортостан Республикаһы Конституцияһының электән бөгөнгөгәсә әһәмиәте хаҡында ихлас, йөкмәткеле һөйләшеү булды. Ошо уҡ тема шулай уҡ йәш быуын менән өлкән быуын замандаштарыбыҙҙың араһында диалог һымаҡ та иҫтә ҡалды. Бер яҡтан, һикһәненсе-туҡһанынсы йылдарҙағы ижтимағи-сәйәси ваҡиғаларҙа ҡатнашыусылар фәһемле хәтирәләре менән уртаҡлашһа, икенсе яҡтан, башҡорт милли ойошмаларының йәш лидерҙары менән аралашыу беҙҙең өсөн, йәғни өлкән быуын кешеләре өсөн, шулай уҡ әһәмиәтле ине. Башҡортостандың милли-ижтимағи хәрәкәт ветерандары ике быуат, ике мең йыллыҡ киҫешкән йылдарҙа ил үҙәге тарафынан милли республикаларҙың төп закондары суверенлығы боҙолоуы айҡанлы хафаларын да йәшермәне. Ә бит ветерандар арҡаһында республикабыҙ дәүләт төҙөлөшөндә ғәйәт ҙур үҙгәрештәр юлына аяҡ баҫты. 1993 йылдың декабрендә Башҡортостандың тәүге Президенты һайланды һәм республикабыҙҙың яңы Конституцияһы ҡабул ителде, ҡыҫҡаһы, өлкәндәрҙең сығышы хәҙерге йәштәрҙең ижтимағи-рухи талаптары менән тәрәнерәк танышырға мөмкинлек бирҙе.

Һәр кемдең тормошонда үҙенең изге китабы юлдаш. Мосолмандарҙа ул – Ҡөрьән, христиандарҙа – Библия, йәһүдтәрҙә – Талмуд. Мәгәр һәр гражданиндың, уның ниндәй дин тотоуына ҡарамаҫтан, иң мөһим китабы – Конституцияһы бар.

Миңә, әҙип булараҡ, Конституцияның йәшәйеш ҡанундары йә нормаһы булыуы ғына түгел, өҫтәүенә, уның китап булыуы ла бик ғәзиз. Китап бик боронғо замандарҙан уҡ белем һәм аҡыл һандығы, илдең һәм халыҡтың иң ҡиммәт хазинаһы булып хеҙмәт иткән. Милли китапҡа һәм һүҙгә, шулай уҡ халыҡ теленә ихтирам Конституцияға хөрмәт менән ҡарауҙан башлана, тип уйлайым мин.

Фәлсәфәүи күҙлектән ҡараһаҡ, Конституция – ул дәүләттең үҙ граждандарына биргән вәғәҙәһе, хатта ки – анты. Бирелгән вәғәҙәләрҙе елгә осормау, анттарҙы тайпылышһыҙ үтәү,– әлбиттә, һәр беребеҙҙең мөҡәддәс бурысы. Конституцияны боҙоуҙар йәки уға үтә йыш төҙәтмәләр, өҫтәлмәләр индереү һүҙеңдә тормауға, антыңды үтәүҙән тайпылыуға бәрәбәр.

Конституцияларҙы йыш алмаштырыу ҡотолғоһоҙ рәүештә сәйәси һәм хоҡуҡи нигилизмға «йәшел ут» аса, был хаҡта Рәсәй Федерацияһы Президенты Дмитрий Анатольевич Медведев та әлдән-әле иҫкәртеп тора. Законды теләгән-теләмәгән яҡҡа борғослау халыҡ күңелендә, бигерәк тә йәштәр булмышында антиконституционализм тип йөрөтөлгән йәмһеҙ хиссиәт уятыуы ихтимал.

Һәр бер төбәк һымаҡ уҡ, һәр Конституцияның үҙенә генә хас тарихы һәм ҡабатланмаҫ тәғәйенләнеше бар. Башҡортостан Республикаһы Конституцияһы йәмәғәт тормошоноң башланғыстарын үҫтереү маҡсатында формалашып, ҡануниәт сығарыу ҙа республика системаһының нигеҙ таштары булып ҡына ятманы, бәлки, күп милләтле халҡыбыҙҙың барса мәҙәни-рухи ҡаҙаныштарын, шулай уҡ тарихи һәм дини традицияларының күсәгилешлеген үҙ эсенә алған бик мөһим хоҡуҡиәт акты булып баһалана.

Ағымдағы меңйыллыҡта региональ-конституцион акттарҙы әйләнгән һайын федераль Конституция менән яраҡлаштыра барыу һөҙөмтәһендә яңы проблемалар тыуып ҡына тора. Хәлбүки, субъект Конституцияларының тотош ил Конституцияһы менән тулыһынса бер иш булыуына өлгәшелһә, был инде федерацияның һәм федерализм принциптарының төҙөкләнеүенә, нығыныуына түгел, ә, бәлки, киреһенсә, тарҡалыуына алып килә.

Үҙенән-үҙе тәбиғи һорау тыуа: «Бөтә субъекттар ҙа бер иш, бер сама итеп тигеҙләнһә, федератив ҡоролош нимәгә кәрәк һуң?»

Яңы йыл алдынан ике быуындың фекер алышыуында ошондай һорауҙар үҙәккә ҡуйылды. Мине йәш лидерҙарҙың бөгөнгө ваҡиғаларҙы объектив баһаларға, йәмғиәтебеҙҙең сәйәси һәм рухи үҫешендә мөһим моменттарҙы асыҡларға ынтылышы айырыуса ҡыуандырҙы. Бәхәстәр ҙә ҡупты. Бәғзе берәүҙәр йәшлеккә хас ярһыу менән максималистарса сығыш яһаны. Иң мөһиме, йән көйҙөргөс вайымһыҙлыҡ һиҙелмәне. Юғиһә, ғәмһеҙлек замандаштарыбыҙҙың, бигерәк тә быуыны ҡатмаған йәштәрҙең әхлаҡи халәтенә айырата ҡурҡыныс менән янай бит. Һуңғы йылдарҙа күп телгә алынған граждандар йәмғиәте, бөтәһенән элек, граждандар йәмғиәте. Ә социаль йәһәттән әүҙем гражданин иһә илебеҙҙең ҡәҙимге бер йәшәүсеһе генә түгел, бөтәһенән элек ул – патриот, ул – шәхес. Паспорты буйынса ғына түгел, мәгәр тотош йәне менән Ватанына прописка алған, уға бар булмышы менән бирелгән кеше ул. Һәр хәлдә, шулай булырға тейеш. Кәмеүгә дусар ителгән илебеҙ халҡының һанының иҫәбе менән генә түгел, ә ысын шәхестәр, бына тигән граждандар тотош илебеҙең һәм ил төбәктәренең граждандар йәмғиәте ҡеүәтен билдәләй.

Киләсәктә лә ижади эҙләнеүҙәрендә, граждандар әүҙемлегенә һәм яуаплылығына ынтылышында йәштәрҙең инициативаларын һәр тарафтан яҡларға һәм үҫтерергә кәрәк. Ҡайһы бер эшем эйәләре кеүек, яңы быуындың ижтимағи хәрәкәтендә йәш лидерҙарҙың халыҡҡа хеҙмәт итеү буйынса ынтылышын баһалағанда, экстремизм шауҡымын дәлилһеҙ эҙләргә, туҡтауһыҙ, ҡыйыш атлайһығыҙ, тип шик белдерергә һәм юғары маҡсаттар хаҡына изге эштәргә эскерһеҙ талпынған йәштәрҙең һис тә ҡулына һуғырға ярамай.

«Түңәрәк өҫтәл»дә ҡатнашыусылар башҡорт ерҙәрен һатыу, башҡорт

урмандарын халыҡтан тартып алыу, республикабыҙ суверенитетының киләсәк яҙмышы, федераль структуралар иҫәбенә төбәктәрҙә бюрократик аппараттың ишәйеүе, бөтәбеҙҙе лә борсоған башҡа мәсьәләләр буйынса ла әсенеп һөйләне.

Ҡабул ителгән конституцион ҡағиҙәләрҙе ҡәтғи үтәү, федерацияның һәм республиканың Төп законларының тейелгеһеҙлеген, бөтөнлөгөн ҡурсалау йәһәтенән дә бик ғәҙел, талапсан сығыштар яңғыраны.

Әлеге осрашыуҙа телмәр тотоп, мин йыйында ҡатнашыусыларҙың иғтибарын, үҙемдең уйлауымса, бик мөһим моментҡа йүнәлтергә ынтылдым: Конституция тарафынан гарантияланған хоҡуҡтар, ирктәр һәм бурыстар беҙҙең граждандар тарафынан ниндәй миҡдарҙа – тулыһынсамы, әллә өлөшләтә генә файҙаланыламы?

Башҡортостан Республикаһы Конституцияһының I статьяһында аҡҡа ҡара менән яҙылған: *Башҡортостан Республикаһының дәүләт телдәре булып «башҡорт һәм рус телдәре тора»*. Шулай, башҡорт теле статусының дәүләт теле булараҡ конституцион раҫлама алыуы, тарихи ҡаҙаныш һаналып, Башҡортостаныбыҙҙа закондар сығарыу өлкәһендә бик тә мөһим алға китеш булды. Ә 32-се статьяла иһә һәр кемдең әсә телен ҡулланырға, үҙ ирке менән тел һайларға, аралашырға, тәрбиә һәм белем алырға, ижад итергә хоҡуҡтары законлаштырылған.

Нисек кенә фекер йөрөтһәк тә, Конституция мәҙәниәтебеҙ һәм рухиәтебеҙҙең иң юғары сағылышы бит ул. Үҙ сиратында тел, әҙәбиәт, мәҙәниәт халыҡтың генетик асылын тәшкил итә. Йәмғиәттең әхлаҡи тотороҡлолоғо, халыҡтың рухи принциптары формалашыуы иң төп факт.

Һуңғы егерме йыл эсендә Башҡортостанда йәш көстәрҙе төрлө яҡлап үҫтереү йәһәтенән бик тә уңайлы мөхит тыуҙырылды, хатта бынан егерме йыл элекке шарттар менән сағыштырыуы ла уңайһыҙ. Үҙемә яҡын әҙәбиәт, мәҙәниәт һәм журналистика өлкәһенән бер нисә дәлил килтермәксемен. Мәҫәлән, элек йәштәр өсөн «Ленинец» гәзите, уның дубляжы рәүешендә башҡортса «Ленинсы» сыға ине. Һуңғыһын беҙ, йәш әҙәбиәтселәр һәм журналистар, үҙ аллы милли баҫмаға әүерелдерергә күп хыялландыҡ. Әммә ул осорҙа әлеге теләгебеҙ бер нисек тә бойомға ашманы.

Бөгөн республикала башҡорт, рус, татар телдәрендә балаларға һәм йәштәргә тәғәйен тиҫтәгә яҡын гәзит үә журнал нәшер ителә. Мостай Кәрим исемендәге Милли йәштәр театры гөрләтеп эшләй. Әҙәбиәт һәм сәнғәт өлкәһендә Шәйехзада Бабич исемендәге дәүләт премияһының абруйы күтәрелә бара, йыллыҡ йәш ғалимдарға махсус премиялар тапшырыла. Зәйнәб Биишева исемендәге «Китап» нәшриәте «Йәштәр тауышы» серияһы аша башлап яҙыусы шағирҙарҙың һәм прозаиктарҙың тәүге йыйынтыҡтарын сығара. Элек башҡорт филологияһы Башҡорт дәүләт университетында һәм Стәрлетамаҡ педагогия институтында ғына өйрәнелде, хәҙер мөмкинлектәр уғата киңәйҙе, журналистика буйынса белгестәрҙең үҙебеҙҙә әҙерләнеүе лә күп нәмә хаҡында һөйләй.

Йәш кадрҙарҙы әҙерләүҙәге бындай мөмкинлектәр һәм перспективалар, әлбиттә, ҡыуандыра ғына. Тик ҡайһы бер парадоксаль күренештәр борсоуға һала. Әйтәйек, матбуғат баҫмаларының һаны күбәйә, милли телдә белем алған студенттар ишәйә бара, шул уҡ ваҡытта китаптарҙың, гәзит-журналдарҙың тиражы кәмей, уларҙы уҡыусыларҙың һаны йылдан-йыл ҡыҫҡара. Башҡорт телендә сыҡҡан китаптарҙың уҡыусыһы, гәзит-журналдарҙың подписчиктары булып өлкән быуын замандаштарыбыҙ тора. Күпселек йәштәребеҙҙең эске донъяһы милли матбуғатыбыҙ өсөн ябыҡ көйө

ҡала килә. Ошондай ҡатмарлы ситуациянан сығыу әмәлен эҙләгәндә милләттең рухи ресурстарын ныҡыраҡ эшкә егеү фарыз. Йәштәрҙең юғары гражданлыҡ ойошҡанлығы һәм эшмәкәрлеге уларҙың милли мәғарифҡа һәм мәҙәниәткә йөҙ менән әүҙем боролоп ҡарауҙары арҡаһында ғына һынылыш яһарға мөмкин.

… Мәктәп йылдарында беҙ Лениндың «Уҡырға, уҡырға һәм уҡырға!» тигән үҙенсәлекле девизы менән үҫтек. Һуғыштан һуңғы биш йыллыҡтарға ла минең быуыным ошо саҡырыу менән атланы, ләкин рухи хазиналарыбыҙҙан тыш: Аҡмуллаһыҙ, Бабичһыҙ, мәшһүр «Урал батыр»һыҙ…

Шунлыҡтан ул осорҙа беҙ Аҡмулланың «Башҡорттарым, уҡыу кәрәк, уҡыу кәрәк!» тигән ҡанатлы һүҙҙәрен белмәнек тә. Хәҙер ғорурланырға урын бар: бөгөнгө башҡорт йәштәре ХХ быуат башын ошо оран менән ҡаршылаҙы. Ул осорҙа Мөхәммәт пәйғәмбәребеҙҙең мәғариф һәм аң-белем буйынса хәҙистәре лә киң ҡатламға мәғлүм түгел ине. Әйтәйек: «*Һәр эшкә үҙ юлы илтер, йәннәтең юл – ғалимлыҡтыр”, «Хәйер-саҙаҡаның иң яҡшыһы – ул изге белем таратыу*».

Изге хәҙистәрҙең береһендә «*Ғилем эҙлә, белем файҙа булһа ла, ғилем – Ҡытайҙа*» тиелә. Заманында ғилем эстәп башҡорттар каруан юлдары менән Бохара һәм Сәмәрҡәнд ҡалаларына барып еткән, Истамбул һәм Ҡаһирәнең атаҡлы мәҙрәсәләрендә уҡыған. Бик боронғо замандарҙан уҡ халҡыбыҙҙың ғилемгә ынтылышы ғәйәт ҙур, элек-электән башҡорт өйҙәрендә китаптар иң түргә ҡуйылған.

Ауыл йә ҡала ғына түгел, бәлки, тотош дәүләт тә мәктәптән башлана. Мәктәп һәм мәғариф йәштәрҙә рухиәт тәрбиәләү өсөн иң йоғонтоло мөхит, төп таяныс булып хеҙмәт итә. Әгәр «йәштәр – илебеҙҙең стратегик терәге» тип уйлайбыҙ икән, тимәк, йәмғиәтебеҙҙең киләсәге, перспективаларыбыҙ уҡыу-уҡытыу кимәленә һәм тәрбиә торошона тығыҙ бәйләнгән.

Башҡортостандың мәғариф системаһындағы егерме йыллыҡ ҡаҙаныштары республикабыҙ сиктәренән алыҫтарҙа ла киң билдәле. Рәсәй Федерацияһында һуңғы осорҙа төҙөлгән һәр унынсы, аҙаҡҡы йылдарҙа – һәр бишенсе мәктәп беҙҙең республикала һалына. 2008 йылдың мартында ЮНЕСКО штаб-квартираһында тел плюрализмын презентациялау Башҡортостан мәғарифының халыҡ-ара уңышын йәнә раҫланы. Хөкүмәтебеҙ ҡарарына ярашлы, йөҙҙән ашыу егет һәм ҡыҙ Мәскәү, Санкт-Петербург һәм башҡа эре ҡалалар вуздарына, шулай уҡ сит илдәргә уҡырға ебәрелгән икән – был да оло мәртәбә. Киләсәктә белем алыуҙың бындай формаһы ныҡлы традицияға әйләнергә тейеш.

Иң мөһиме, рухи ҡиммәттәрҙе һаҡларға һәм үҫтерергә бурыслыбыҙ. Бөгөн барса донъяны социаль тетрәнеүҙәр һәм көрсөк шауҡымы борсоуға һала. Төптәнерәк уйлаһаҡ, был бит сәнәғәт өлкәһендәге фажиғәгә генә ҡайтып ҡалмай. Был – донъя ҡоласында хәҙерге йәмғиәттең социаль һәм рухи бөлөүе һөҙөмтәһе. Рухи төшөнкөлөк, әхлаҡи ҡиммәттәрҙең осһоҙланыуы теләһә ниндәй сәнәғәт, финанс тетрәнеүҙәренән ҡурҡынысыраҡ. Халыҡтың рухи һәм матди йәһәттән ярлылана барыуы үҙ-ара үтә тығыҙ бәйле. Әлбиттә, көнитмештәге муллыҡ гелән генә әхлаҡи камиллыҡҡа ла өлгәштермәй. Мәктәпте үҫтереү һәм тәрбиә мәсьәләләрен иғтибар үҙәгенә ҡуйған йәмғиәт кенә ҡурҡыныс ябырылған осраҡта ҡыйынлыҡтарға сыҙай һәм еңеп сыға. Нанотехнологик табыштар менән (был тармаҡ менән етәкселек итеү, үкенескә, емергес реформалар авторы Чубайс әфәндегә йөкмәтелгән) материалдарҙың эшлектән сығыуына, затлы металдарҙың тутығыуына кәртә ҡуйыуы мөмкин. Ләкин күңелдәрҙең тутығыуы, әхлаҡи баҫымсалыҡ,

йәмғиәттең рухиәте таушалыуы – тиҙ генә дауалап булмай торған хәтәр сир, хәтәр күренеш. Бындай күңел бысраныуына йәштәрҙең булмышы айырыуса тиҙ бирешеүсән. Рәсәйҙең мәғариф системаһы һуңғы йылдарҙа бөткөһөҙ, мәғәнәһеҙ, хатта хәүефле эксперименттар менән ҡаҡшатыу майҙанына әүерелде. Халыҡ педагогикаһына нигеҙләнгән уҡытыу-тәрбиә алымдары бөтөрөлә, улар урынына алмашҡа Көнбайыштың яманатлы өлгөләре индерелә, сит илдәрҙең арзан уҡытыу моделдәре һуҡырҙарса беҙгә көсәрелә. Рәсәй тарихын фальсификациялау, мәктәптән рус әҙәбиәтенең мәшһүр классиктарын ҡыҫырыҡлап сығарыу дауам итә. Берҙәм дәүләт имтиханы алымын һәр төбәктә индереү күп проблемалар тыуҙыра. Был бигерәк тә гуманитар фәндәр буйынса һынауҙарҙа асыҡ күҙәтелә.

Мәғарифтың милли проекты буйынса бөгөнгө заман уҡыу-уҡытыу процесында дәрестәрҙең аңлайышлылығы һәм сифаты төп талап булып иҫәпләнә. Әммә… Рәсәй Федерацияһының 2007 йылдың 1 декабрендә ҡабул ителгән Законына ярашлы, Дәүләт стандартынан милли-төбәк компоненты алып ташлана икән, нисек инде сифат һәм аңлайышлылыҡ хаҡында һүҙ йөрөтмәк кәрәк? Әгәр яңы закондар РФ һәм милли республикалар Конституциялары статьяларын боҙа, граждандарҙы туған телендә уҡытыу хоҡуғынан мәхрүм итә икән, эйе, был хаҡта фекер йөрөтөү айырыуса аяныс.

Бындай сәйәсәт яңы быуындарҙың тыуған тамырҙарҙан айырылыуын көсәйтәсәк. Көнбайышҡа оҡшарға тырышыу талантлы йәштәребеҙҙең сит илдәргә олағыуын тағы ла ишәйтәсәк кенә. Тикшеренеүҙәрҙән күренеүенсә, һуңғы осорҙа Рәсәйҙән АҠШ-ка йәш ғалимдарҙың – утыҙ, Европа илдәренә ун һигеҙ проценты юлланды. Шул уҡ ваҡытта илебеҙҙең бына тигән һәләтле йәштәре үҙҙәренең фәнни асыштарын Ватаныбыҙ файҙаһына ҡулланыуға индерә алмай.

Совет йылдарындағы маҡсатҡа йүнәлешле һәм эҙмә-эҙлекле традициялар юғала. Алмаш быуынды түңәрәктәрҙә, станцияларҙа, балалар йәмғиәттәрендә әҙерләү онотолдо, уларҙың исемдәре генә хәҙер иҫтә. Элек комсомол комитеттарында йәш ғалимдар тормошо менән махсус бүлектәр шөғөлләнә торғайны, хәҙер иһә бүлектәр ҙә, секторҙар ҙа юҡ. Шул сәбәпле йәш ғалимдарҙың «уртаса йәше» ҡырҡ тирәһенә үк барып баҫты.

Заманса техник ҡаҙаныштар, мәғлүмәт биреү мөмкинлектәре менән сағыштырғанда, эйе, элекке уҡыу йорттарының мөмкинлектәре ярайһы сикләнгән ине. Ҡасандыр мәктәп уҡыусыларының һәм студенттарҙың энә менән ҡойо ҡаҙып тигәндәй белем алыуында ручка һәм дәфтәр, ябай ғына ҡара таҡта һәм уҡыу әсбаптары төп ҡорамал рәүешендә хеҙмәт итте. Ваҡыт-ваҡыт ана шул ҡәҙимге әйберҙәр һәм әсбаптар ҙа етешмәне, һыуыҡтан боҫ күтәрелгән кластарҙа үҙебеҙ әтмәләгән ручка һәм ҡара менән иҫке ҡағыҙ йыртыҡтарына яҙырға тура килде. Бөгөнгө йәштәр, әлбиттә, быны күҙ алдына ла килтерә алмай. Мәгәр ҡуңалтаҡ шарттарҙа ла мәктәбебеҙ эшенән туҡтаманы, совет мәғариф системаһы донъяла иң алдынғылар иҫәбендә йөрөнө. Һуғыштан һуңғы ун – ун биш йыл эсендә емерек ҡалаларҙа һәм ауылдарҙа уҡыу йорттары тергеҙелеп кенә ҡалманы, хатта уҡыу-уҡытыуҙы һәм фәнде йылдам камиллаштырыу арҡаһында илебеҙ донъяла беренселәрҙән булып Йыһанды яуларға кереште һәм совет кешеһе көл ҡаплаған харабаларҙан космосҡа күтәрелде.

Мәктәптәрҙе компьютерлаштырыу һәм уларҙы Интернет селтәренә тоташтырыу уҡыусыларыбыҙға тотош донъяның мәғлүмәти мөхите менән бәйләнешкә инеү мөмкинлеген бирә. Шул уҡ ваҡытта фәнни-техник ҡаҙаныштар йәштәребеҙҙе халыҡ традицияларынан биҙҙерә, әсә теленән һыуындыра,

быуаттар һуҙымында формалашҡан традицияларҙан тайпылдыра һәм ахыр сиктә бөгөнгө цивилизация яулаған үрҙәр ассимиляция, йәғни милли һыҙаттарҙың юғалыу процесын тиҙләтә.

Хәҙер “Беҙҙең яңы мәктәп” программаһын тормошҡа ашырыу йәһәтенән күп нәмә эшләнә, ләкин бала-саға һәм үҫмерҙәр өсөн уҡыу йорто – ул бөтәһенән элек йылы мәктәп, йәшәгән йортонан алыҫ булмаған ғәзиз йорт, уның һуҡмағы беренсе синыфтан уҡ уҡыусыларға ҡәҙерле. Ә бит йән башына финанслау нормаларына ярашлы, аҙ комплектлы мәктәптәрҙең ябылыуы – ҡотолғоһоҙ. Шунлыҡтан ауыл йәштәренә үгәйһетеп, түбәнһетеп ҡарау нығына ғына барғандай. Сөнки былдай “үҙгәртеп ҡороуҙар”ҙан, йәғни аҙ комплектлы мәктәптәрҙе ҡыҫҡартыуҙан алынған килем хаҡында аныҡ һандар бирелмәй. Күрәһең, был һандар олигархтарҙың миллиард долларҙар менән иҫәпләнгән табыштарына сағыштырғанда фил эргәһендәге сәүек кенә кеүектер. Өҫтәүенә, серегән байҙарҙың миллиардтары сит ил сәнәғәтен нығытыуға тотонола бит. Конституция талап иткәнсә, һәр балаға үҙ телендә белем алырлыҡ мөмкинлектәр тыуҙырылырға тейеш. Нәҡ шул сәбәпле, күп милләтле республикабыҙҙа туған телдәрҙе өйрәнеү өсөн күпселек мәктәп синыфтары бер нисә төркөмгә бүленгән. Был иһә өҫтәлмә дәрестәр ойоштороуҙы, тимәк, өҫтәмә сығымдар ҙа талап итә. Беҙҙеңсә, мәғариф системаһын планлаштырғанда федераль органдар төбәктәрҙең тел үҙенсәлектәрен мотлаҡ иҫәпкә алырға бурыслы...

Өфөлә мин “Йәшел сауҡалыҡ” санаторийына яҡын ғына йәшәйем. Йортобоҙ эргәһендә аулаҡ, йәмле сквер бар. Уға ошо скверҙы булдырыусы кешенең – Рутто исеме бирелгән. Уҙаман, күркәм баҡса булдырып, үҙе хаҡында яҡты иҫтәлек ҡалдырған! Бында йүкәләр сәскә ата, саған япраҡтары ҡыҙара, ҡарағастар, мөһабәт шыршылар, хатта дауылдарға бирешмәҫ имән дә үҫә. Йылдың теләһә ниндәй миҙгелендә лә сквер үҙенә әйҙәп кенә тора. Йәйрәп ятҡан мегаполиста ошондай таҙа һауалы, тынлыҡ һаҡлаған йәмле мөйөштөң булыуы, әйтәгүр, үҙе бер ҡыуаныс, ә юҡ, хатта ки үҙе бер бәхет. Һәм былдай гүзәллектең ҡәҙерен белеү һәм һаҡлау хаҡында һүҙ сурытыу ҙа уңайһыҙ.

Мәгәр тәбиғәттең күп урындарҙа бысраныуы, иҫ китмәле экологик фажиғәләр шауҡымы баш ҡалабыҙҙың ошо йәмле мөйөшөнә лә тәьҫир итә. Шағирәнә рухлы Рутто киләсәк быуындарҙың һаулығын, кәйефен ҡайғыртып, ошондай ҡабатланмаҫ пейзажлы баҡса сәскән, ә бөгөнгө өфөләр уны рәхимһеҙ тапай, йәмһеҙләй... Кистәрен бында йәштәр кәйеф-сафа ҡора. Эскәмйәләрҙә – һыра шешәләре, егет-елән генә түгел, ҡыҙ-ҡырҡын да тәмәке борҡота. Һуңғы бер-ике йылда сабыйҙар бәүелгән коляскалар күберәк күренештерә. Һөйөнөслө хәл. Тик бәғзе саҡ уҡшытҡыс күренешкә юлығаһың: коляскаларҙа сабыйҙар йоҡлай, эргәләрендә тәмәкесе әсәләр гәп һата.

Кистән шулай. Иртәнсәк иһә баҡсаны танымай бер булаһың. Ҡайҙа баҡма – һыранан бушаған шешә йә баллон, төпсөк, аҙыҡ ҡалдыҡтары, сүп-сар. Ана шулай көн дә бысрана Рутто скверы. Бысранған сквер... Күңелде әрнетеп яңғырай был һүҙҙәр. Йәмәғәт тәртибен боҙған, урамда һәм дөйөм файҙаланыу урындарында спиртлы эсемлектәр эскән өсөн ҡаты саралар күреү ҡаралһа ла, унда бер ваҡытта ла форма кейгән тәртип һаҡсыларын осратмаҫһың. Эйе, илебеҙҙә тыйыу закондары – һанап бөткөһөҙ, ләкин уларҙың береһе лә тиерлек йүнләп һанға һуғылмай. Үҙем, мәҫәлән, Өфөлә йәки башҡа ҡалаларҙа Башҡортостандың һәм Рәсәйҙең бөтә районларында ла тиерлек ошондай тәртип боҙоусыларға милиционерҙарҙың штраф сәпәүенә шаһит булғаным юҡ. Һыра тигән зәхмәтле шыйыҡсаны урамда ла,

транспортта китеп барышлай ҙа, парктарҙа ла, магазин алдарында ла, мәктәптәр, балалар баҡсалары эргәләрендә лә – ҡайҙа етте шунда шешә-мешәнең ауыҙынан һемерәләр. Һемереүселәр араһында йәше лә, ҡарты ла хәтһеҙ, үҫмерҙәр, хатта бот буйы балалар ҙа осраштыра. Ә бит быларҙың бөтәһе лә, нисектер, тыныс, дөрөҫөрәге, ғәмһеҙ генә ҡабул ителә. Элегерәк бындай күренештәргә тап булһаҡ, сәстәребеҙ үрә торор ине. Әлбиттә, шул әшәкелектең шаһиты булған бәғзе әҙәмдәр, бәлки, эстән генә әсенәләр, нәфрәтләнәләр, бик һирәктәре, бәлки, яр һалмай ғына үҙ ҡарашын белгертәләр. Ләкин күпселек өндәшмәй. Кем әйтмешләй, өндәшмәү – ризалыҡ, килешеүсәнлек билгеһе.

Сәләмәт тормошта йәшәү – йәштәрҙе гармоник үҫешкән әҙәпле итеп тәрбиәләүҙең мөһим тәүшарты. Үкенескә күрә, йәмғиәтебеҙ йәшәйешенә, тимәк, йәштәрҙең яҙмышына заманса афәттәр – алкоголизмдың һәм наркоманияның йылдам таралыуы айырыуса хәтәр янай. Ошо ике зәхмәт арҡаһында илебеҙҙе бихисап зыян-бәләләргә һала, нисәмә ғаиләләр тарҡала, һанһыҙ замандаштарыбыҙҙың һаулығы ҡаҡшай. Уйлап ҡарағыҙ: Рәсәйҙең бер кешеһенә бөгөн биш китап йә брошюра һәм... илле шешә араҡы тура килә! Эйе, рәсми статистика! Ләкин һәр кешенең биш китап алыуына шикләнеп тә ҡуям. Был статистикаға, моғайын, мәктәп һәм вуз әсбаптары, төрлө ҡулланмалар һәм инструкциялар ҙа инәләр. Илле шешә хәмер ҙә ысынбарлыҡты күҙаллатмағанға оҡшай. Әгәр шул уҡ һандарға даръя булып аҡҡан һыраны һәм мөйөш һайын көнө-төнө эселгән көмөшкәне ҡушһаҡ, бик хәшәрәт күренеш күҙ алдына баҫа.

Элек рәссамдар һәм скульпторҙар совет кешеһен ҡултығына китап ҡыҫтыртып йә ракетка тотторол спорт формаһында һынландырһа, хәҙер иһә күпселек үҫмерҙәрҙең идеалында – сигарет ҡапҡан, кеҫәһенә шешә тыҡҡан, ҡулына пистолет ҡыҫҡан утта янмаҫ, һыуҙа батмаҫ супермен.

Килде заман, йәш-елкенсәктең аралашыу урындарында кәйеф-сафа саралары иҫерткес эсемлектәрһеҙ үтмәй. Күпме төнгө клубтар контролһеҙ эшләй, унда наркотиктар һәм шайтан һыуы тәьҫиренән күҙҙәре тонған йәштәр генә түгел, быуындары ҡатмаған малайҙар һәм ҡыҙҙар ҙа ҡоторона.

Ун дүрт йәшкә тиклемге балалар араһында алкоголь ҡулланыу буйынса Башҡортостандың һәм Рәсәйҙең статистикаһы үтә лә хәүефле: хатта ки ете йәше лә тулмаған сабыйҙарҙың спиртлы эсемлек йотҡаны бар.

Табыш артынан ҡыуған оятһыҙ бәндәләр бер ниндәй ҙә әхлаҡ, әҙәп принциптарын һанға һуҡмай. Араҡы, һыра, марихуана һәм башҡа төр ағыу менән генә сауҙа итеп ҡалмай, намыҫ, йәш йәндәр менән һатыу итәләр, Рәсәйҙең киләсәге менән алыш-биреш яһайҙар. Әгәр ҙә иҫереүҙән һәм ағыулы энә ҡаҙауҙан егеттәребеҙ һәм ҡыҙҙарыбыҙ аяҡтарында ышаныслы баҫып тормай икән, тимәк, йәмғиәтебеҙҙең иртәгәһе лә ышаныслы түгел. Йәшлек бәүелдеме, илебеҙ ҙә бәүеләсәк... Артабан да ошондай ҡаҡшатҡыс күренештәр күҙәтелһә һәм быларға ғәмһеҙ ҡараш киләсәктә лә бөтмәһә, бәхәсһеҙ, бының һөҙөмтәләре уғата фажиғәле буласаҡ. Хәйер, һөҙөмтәләр әле үк бәғерҙәрҙе өтә. Халҡыбыҙҙың выжданы һәм ғорурлығы тапала, Ватаныбыҙ булмышы бысрана. Пермдәге төнгө клубта ҡупҡан янғында йөҙҙәрсә кешенең терелә яныуы һәм утта бешеүе Хоҙай тарафынан иҫкәртеү түгелме ни? Шулай икән, саң ҡағырға күптән ваҡыт!

***

Һуңғы йылдарҙа СССР-ҙы емертеү буйынса эшләнгән Даллес программаһы йыш телгә алына. Был программа уңышлы һәм тулыһынса тормошҡа ашырылды, тип икеләнмәй танырға ла мәжбүрбеҙ. АҠШ тарафынан

һуғыштан һуңғы осорҙа йәйелдерелгән был шәфҡәтһеҙ сәйәсәт бөгөнгө шарттарҙа ла эҙмә-эҙлекле дауам итә. Был фекергә АҠШ-тың элекке президенты Б. Клинтондың һүҙҙәре лә ҡеүәт: “*СССР-ҙың идеологик нигеҙҙәрен ҡаҡшатып, беҙ донъя менән идара итеүгә ынтылышта Американың төп конкуренты һаналған дәүләтте ҡан түктермәй генә көрәштән ситләштерергә мәжбүр иттек. Маҡсатыбыҙ һәм бурысыбыҙ – беҙҙең өлгөбөҙҙә Көнбайыш азатлығын һәм демократияһы күрергә теләүселәргә киләсәктә лә ярҙам ҡулы һуҙыу... Алдағы ун йыллыҡта түбәндәге проблемаларҙы хәл итәһе бар: Югославияла ойошторолған һымаҡ итеп, Рәсәйҙе төбәк-ара һуғыштар аша ваҡ дәүләттәргә бүлгеләү; Рәсәйҙә хәрби-промышленность комплексын һәм армияны аҙағынаса тарҡатыу; Рәсәйҙән айырылып сыҡҡан республикаларҙа үҙебеҙгә кәрәк режимды урынлаштырыу, эйе, беҙ Рәсәйгә держава булырға мөмкинлек бирҙек, ләкин империя булып бер генә ил – Америка Ҡушма Штаттары ҡаласаҡ*”.

Ындай мәкерле уй-хыялдар бойомға ашмаç тип кем гарантия бирә ала?

Рәсәй Федерацияһында фәнни эшләнгән, объектив нигеҙләнгән милли идея һәм милли программа юҡ. Ошондай идеологик таяныс булмай тороп, Тыуған илебеҙгә тоғро йәш граждандарҙың, йәш шәхестәрҙең гармоник үҫешенә өлгәшеү мөмкин дә түгел.

Үҙәк телевидение аша оҙайлы йылдар һуҙымында енси бәйһеҙлекте һәм көсләүҙе өҙлөкһөҙ пропагандалау, мин-минлек амбицияларының әхлаҡ ҡағиҙәләренән юғарыраҡ, күптәрҙең матди байлыҡҡа ынтылышы тормошта төп маҡсат итеп ҡуйылған саҡта, бөтә изге төшөнсәләрҙең тапалыуы, етештереүселәрҙе, иждиһатсыларҙы түгел, бәлки, ҡомһоҙ, туймаç тамаҡ ҡулланыусыларҙы тәрбиәләү хөкөм һөргән амораль мөхиттә, үрҙә билдәләүенсә, Рәсәй йәштәренең ышанысл̆ы киләсәге хаҡында һүҙ йөрөтөү ифрат ауыр.

Беҙҙең республикабыҙға тәүләп аяҡ баҫҡан күп мосафирҙарға Башҡортостан күп осраҡта ҡом сәхрәһендәге йәшел оазис һымаҡ тойола. Ысынбарлыҡта ла шулай: бөгөнгө Башҡортостан төҙөү иждиһат хөкөм һөргән ҙур төҙөлөш майҙанын хәтерләтә. Телевидениебыҙ һәм радиобыҙ хеҙмәт ҡаҙаныштары, хеҙмәт аҙымдары хаҡында күрһәтә һәм һөйләй. Балаларҙы һәм үҫмерҙәрҙе халыҡ традициялары өлгөһөндә эстетик тәрбиәләүгә күп иғтибар бүленә. Китаптарыбыҙ, гәзит һәм журналдарыбыҙ биттәрендә ҡырҡыу проблемалар күтәрелә, иң мөһиме – ул сәхифәләрҙә емергес аһәңдәр юҡ, ә төҙөү, ҡороу илһамы көн ҡаҙағына ҡуйыла. Республикабыҙҙағы этностар һуңғы осорҙа үҙҙәренең нәҫел ағасын рухланып өйрәнә, төрлө быуын ҡәрҙәштәребеҙҙе берләштереүсе конкурстар һәм шәжәрә байрамдары уҙғара. Ҡулғаҡул тотошоп йәшәгән халыҡтарыбыҙҙың тарихи хәтерен тергеҙеү йәһәтенән мәктәп музейҙары ла оло эш башҡара.

Баш эймәй, заманға аҙымдаш булып йәшәү өсөн көрәште үҙеңдән, үҙ өйөңдән, ғәзиз ауылыңдан, тыуып-үҫкән районыңдан, ҡалаңдан башлау хәйерле. Тәүҙә үҙеңде ең, балаларыңды лайыҡлы тәрбиәлә, яҡындарыңа, дуҫтарыңа һәм туғандарыңа йоғонто яһа – бына һәр кем алдына ҡуйылған мөҡәддәс бурыстар. Ошо юҫыҡта уйланһам, мәшһүр Ҡайсын Кулиевтың шиғри нәсихәте иҫкә төшә:

Бөтә кешелекте һөйөү еңел,
Күршең менән ҡара дуҫ булып!

ШӘҮЛӘЛӘР ӠУРАЯ

Бөтә донъя финанс-иҡтисади кризисы тураһында «Ағиҙел» былтырғы март һанында «Баҙар шәүләһе» тип аталған мәҡәләлә бер ни тиклем мәғлүмәт килтергәйне инде. Йәй аҙаҡтарында, Бөтә донъя валюта фонды мәғлүмәттәренә таянып, ҡайһы бер матбуғат саралары, кризис үтте, донъя иҡтисады үҫеш юлына баҫты, тип белдереүенә ҡарамаҫтан, бәләнең икенсе тулҡыны тураһында имеш-мимештәр туҡтамай. «Икенсе тулҡын»ды сурытыусылар иң элек үҙ мәнфәғәтен хәстәрләй, тип раҫлаусылар ҙа юҡ түгел. «Мәҫәлән, – ти улар, – АҠШ филантропы Д. Соростың капиталы 2 миллиард долларға артҡан».

Финанс-иҡтисади тотороҡһоҙлоҡтоң сәбәптәре нимәлә: капиталистик етештереүҙең стихиялы булып, кризистың, марксистар әйтмешләй, ҡотолғоһоҙлоғондамы, әллә уны билдәле даирәләр шәхси мәнфәғәттәрҙә уйлап сығарғанмы; халыҡ тормошона кризис ниндәй дәрәжәлә йоғонто яһаны; финанс-хужалыҡ итеүҙең яңы өлгөләре тәҡдим ителерме, уларҙы кемдәр эшләр; көслө иҡтисадлы дәүләттәр ныҡынмай тороп, Ватан хужалығы һауыға башлармы; хөкүмәт күргән саралар етерлекме һ.б. һорауҙар, моғайын, күптәрҙе борсойҙор.

Түбәндә тәҡдим ителгән яҙмала беҙ ошо һәм башҡа һорауҙарға яуап эҙләп ҡараныҡ.

Әйтерһең дә, яу үткән

– Икенсе донъя һуғышынан һуң былтыр тәү тапҡыр иҡтисад күрһәткестәре үҫеүҙән туҡтаны, – тип хәбәр итте был хаҡта Бөтә донъя банкыһы. Үҫеш юлындағы 116 дәүләттең 94-дә иҡтисад түбән тәгәрәй башланы. Донъя хужалығын әйҙәп барыусы Японияла тулайым милли продукт бер йылда 6,5, Германияла 5,9 процентҡа кәмегән. Донъяла эшһеҙҙәр 40 миллиондан ашыу, көнөнә ике ярым долларға йәшәргә мәжбүр булғандар ҙа – шул сама. Донъяның 20 иң ҡеүәтле дәүләте былтыр туғыҙ айҙа кризис эҙемтәләрен йомшартыу өсөн үҙ иҡтисадына 14 триллион доллар йүнәлтте. Ҡушма Штаттарҙа йән башына иҫәпләгәндә ул 10 мең, ә Бөйөк Британияла иһә 50 мең долларға етте. Иҡтисади һәм социаль тикшеренеүҙәр институты мәғлүмәттәренә ярашлы, британдарҙың һәр ҡайһыһы 23 мең доллар зыян күргән. Рәсәй граждандарының юғалтыуын «Независимая газета» 16 мең, ә мәскәүҙәрҙекен 40 мең доллар менән баһалай. «Левада-центр» социологик тикшеренеүҙәр үҙәге хәбәр итеүенсә, Рәсәй халҡының өстән ике өлөшө «саҡырылмаған ҡунаҡ»тан ҙур зыян күргән.

Ватандаштарыбыҙҙың 48 процентының һаҡлыҡҡа аҡса туплау мөмкинлеге юҡ, ни бары 1 проценты шәхси килемен инвестицияларға йүнәлтеү мөмкинлегенә эйә, 16 процентының ғына банктарҙа үҙ иҫәбе бар.

Рәсәй – 20 эре ил араһында кризистан иң ныҡ зыян күргәне. Юғары власть даирәләренең ошо йылдарҙа донъяның иң эре иҡтисади үҙәктәренең береһенә әүерелеү, йәғни тәүге бишәү төркөмөнә инеү тураһындағы ниәтен кризис селпәрәмә килтерҙе. 2008 йылда тулайым эске продукт буйынса Бөйөк Британия (2,18 триллион доллар) менән Францияны (2,11 триллион) уҙып киткән Рәсәй (2,29 триллион) 2009 йыл йомғаҡтары буйынса уларҙан артҡа (2,04 триллион) ҡалды.

Иҡтисади тотороҡһоҙлоҡ, ғәҙәттә, эшһеҙлектең артыуына, конкуренцияға һәләтһеҙ тармаҡтарҙың ябылыуына килтерһә, беҙҙә уның тәбиғәте башҡаса. Халыҡты бөтөнләй эшһеҙ ҡалдырмау, йәғни йәшәү сығанағынан мәхрүм итмәү маҡсатында, зыян күреп эшләгән предприятиелар ябылмай. Тулы булмаған эш аҙнаһына күсерелә йә эшселәре түләүһеҙ отпускыға ебәрелә. Иҡтисади яңырыу йәһәтенән, белгестәр фекеренсә, бындай аҙымдың киләсәге юҡ. Капиталистик илдәрҙә кризис эшһеҙлектең артыуына килтереп, эшләп йөрөгән кешеләрҙең килеменә бер ниндәй ҙә йоғонто яһамаһа, беҙҙә иһә, артыҡ ҡулдар ҡыҫҡартылмау сәбәпле, ауырлыҡты эшләгәндәрҙең барыһы ла кисерергә мәжбүр. Бойондороҡһоҙ социаль сәйәсәт институтының төбәк программалары директоры Н. Зубаревич фекеренсә, бындай ғәмәл иҡтисадты яңыртыуға аяҡ сала, файҙа килтермәгән предприятиеларҙы ябып, иҡтисад структураһын табышлы эшләгән тармаҡтар мәнфәғәтендә үҙгәртергә мөмкинлек бирмәй. Федераль властар, киреһенсә, эшһеҙлектең тәбиғи сәбәптәр менән артыуына төрлө саралар менән ҡаршы тора. Мәҫәлән, прокурорҙарға был өлкәне күҙәтеү һәм тейешле саралар күреү хоҡуғы бирелгән. Шуға ҡарамаҫтан, Росстат мәғлүмәттәренә ярашлы, былтыр ғинуар – сентябрҙә эшһеҙҙәр 2008 йылға ҡарағанда 21,5 процентҡа артты. Төп капиталға инвестициялар 18,9, ваҡлап һатыу тауар әйләнеше 9,9, уртаса эш хаҡы 5,2 процентҡа кәмене.

Үткән туғыҙ айҙа ил хужалығына ни бары 4,5 миллиард доллар инвестиция йәлеп ителгәндә, эре эшҡыуарҙар капиталды сит илдәргә сығарыуҙы дәррәү алып бара. Рәсәй банкы мәғлүмәттәре буйынса, шул осорҙа 62,2 миллиард доллар, шул иҫәптән шуның яртыһы – өсөнсө кварталда сит ил банктарына күсерелгән. Был тарафта айырыуса финанс ойошмалары ҙур тырышлыҡ күрһәтә, тип яҙҙы «Новые Известия» гәзите. Сөнки эшҡыуарҙар, имеш, Ватан иҡтисадына ышанып етмәй, ә күптәре бәләнең икенсе тулҡынын көтә. РФ финанс министры А. Кудриндың Федерация Советындағы сығышы ошо йәһәттән ғибрәтле һәм таң ҡалырлыҡ. «1998 йылда, – ти министр, – 10 миллиард доллар юғалтыу Ватан иҡтисадын һәләкәт алдына ҡуйҙы. Хәҙер иһә 168 миллиард долларҙан мәхрүм ҡалһаҡ та (2008 йылда ил 120 миллиард долларҙан ҡолаҡ ҡаҡты – **М.Х.**), беҙ уны һиҙмәйәсәкбеҙ». Әйткәндәй, белгестәрҙең 2009 йылда илдән 170 миллиард доллар сит илдәргә «аяҡланасағы» тураһындағы фаразы дөрөҫләнмәне. Ғинуар урталарында НТВ телевизион каналы былтыр Рәсәйҙән 52 миллиард доллар капитал сығарылыуы тураһында хәбәр итте.

Юғары власть даирәләре, шул иҫәптән Федераль Хөкүмәт Рәйесе лә, кризистың икенсе тулҡыны йәһәтенән былтырғы кеүек оптимистик ҡараште түгел. Сөнки кризистың донъя хужалығын ҡаты ҡулдарҙа тотоуын ноябрь аҙаҡтарында Сингапурҙа булып үткән Тымыҡ океан буйы дәүләттәре саммиты ла раҫланы. Ә улар буш оптимизмға түгел, абруйлы фән һығымталарына таяна.

Нью-Йорк университеты профессоры Н. Рубини фекеренсә, икенсе тулҡын киләсәк, сөнки фонд баҙарҙары иҡтисадтан алда үҫешә башланы. Хөкүмәттәр биргән 2 триллион доллар туп-тура фонд баҙарҙарына юл алған. Шулай итеп, элекке йылдарҙағыса «һабын ҡыуығы» ҙурая һәм иртәгәме-һуңмы шартлаясаҡ. Рәсми булмаған сығанаҡтарға ҡарағанда, октябрь аҙаҡтарында уҡ фонд баҙарҙарында 20,1 триллион акция әйләнештә йөрөгән.

Сингапур форумында Д. Медведев кризис эҙемтәләренең сағыштырғыһыҙ дәрәжәлә ауыр булыуын таныны. Былдай хәлдең етди сәбәптәре юҡ түгел. Былтыр 17 августа «Известия» гәзитендә донъя күргән «Олигархтарҙы фашлау» тигән аналитик мәҡәләнән күренеүенсә, илгә кризис ябырыласағын Рәсәй миллиардерҙары алдан уҡ белеп, дөйөм милекте шәхси иҫәбенә яҙҙырған һәм ышанысл зоналарға күсергән. Дөрөҫ, гәзит күпме аҡсаның сит илдәргә «ҡасыу»ын хәбәр итмәй, әммә «доллар миллиардерҙары»ның һалым буйынса Рәсәйҙә иҫәптә тормауы хаҡында мәғлүмәте менән шаҡ ҡатыра. Иҫәптә тормағас, билдәле, уларҙан һалым талап итеү ауыр. Дөрөҫ, дерипаскалар, усмановтар, скочтар, прохоровтар, абрамовичтар һ.б. һалымға аҡса сығармай түгел, ә исем өсөн генә бирә. Уларҙы эш хаҡы түләү буйынса бурыстарҙың артыуы ла борсомай, сөнки дәүләт үҙ граждандарын ҡайғыртып, ярҙам ҡулы һуҙасағын яҡшы беләләр. Рәсәй байҙарының кредитты Ватан финанс учреждениеларынан түгел, сит илдәрҙән алыуын кемдәр белә? Һуңғы ете йылда уларҙың тышҡы бурысы 12 тапҡырға, йәғни 300 миллиард долларға артҡан. Әйткәндәй, был бурыс өсөн һуңғы сиктә Рәсәй властары яуап бирә, һәм уның ниндәйҙер өлөшө 2009 йылда уҡ ҡайтарылырға тейеш ине.

Октябрь аҙаҡтарында Mail.ru агентлығының яңылыҡтар таҫмаһы Германияның бер төркөм граждандарының байлыҡҡа һалым индереүҙе һорап хөкүмәткә мөрәжәғәт итеүе тураһында яҙып сыҡты. Араларынан пенсионер, 66 йәшлек табип Дитер Кельмкюхль, бай кешеләргә илгә ярҙам ҡулы һуҙырға ваҡыт, тип белдерҙе. Табиптың иҫәбе буйынса, ярты миллиондан ашыу капиталы булған 2 миллион немец 5 процентлы һалым түләһә лә, 2009-2010 йылдарҙа федераль ҡаҙнаға өҫтәмә рәүештә 100 миллиард евро тупларға, фәҡирерәк ҡатламдарҙы һалым түләүҙән азат итергә мөмкин булыр ине.

Беҙҙең олигархтарҙың Ватан иҡтисадына килтергән «ярҙамы» үрҙә әйтелгән менән генә сикләнмәй. Рәсәй Иҫәп палатаһы етәксеһе С. Степашиндың мәғлүмәттәре буйынса, 2008 йылдың августында эре корпорациялар башлыҡтарының үҙҙәренә дивидендтар алып, компанияларҙың финансын йөҙҙәрсә миллиард һумға «һауған». Компанияларҙың идара итеүсе звеноһына киткән сығымдар бөтә коллективтың эш хаҡы фондынан да артып киткән. Һуңынан был граждандар дәүләттән ярҙам һорарға тотона һәм ... маҡсатына етә. «Предприятие зыян күреп эшләй икән, – ти Степашин, – закон буйынса уның дивиденд түләү хоҡуғы юҡ». Үкенескә ҡаршы, етәксе закон боҙоусыларға ҡарата ниндәй саралар күреләсәгенә туҡталманы.

Батып барыусы караптан ҡасҡан ҡомаҡтар кеүек, ҡалын кеҫәле граждандар һалым түләү кеүек бурыстан ҡасыуҙа ла ғәжәйеп дәрәжәлә оҫтарып алған. 2009 йылдың һигеҙ айында, тип яҙҙы «Новые Известия» гәзите, Мәскәүҙә ошондай 131 осраҡ теркәлгән. Баш ҡала федераль ҡаҙнаға 99,3 миллиард һум түләп еткермәгән. Енәйәтселәр, ғәҙәттә, өс хәйлә ҡуллана: отчеттарҙа тауарҙы, сит илдәргә сығарылды, тип яҙалар; сығымдар арттырып күрһәтелә, эш хаҡын исемлектә сағылдырмай ғына түләйҙәр. Былдай күҙ буяу айырыуса төҙөлөш, спиртлы эсемлектәрҙе күмәртәләп һатҡан предприятиеларҙа, коммерция банктарында киң таралған.

Финанс-иҡтисади тотороҡһоҙлоҡ ғәмәлдә Рәсәйҙең урта синыфын юҡҡа сығарҙы. 2008 йылда ил халҡының 18 процентын тәшкил иткән 26 миллион кешенең яртыһы тиерлек, «Инокредит» банкыһы белдереүенсә, был абруйлы ҡатламдан төшөп ҡалған. Нефткә хаҡтар юғары булған 2004 – 2008 йылдарҙа яралған был синыфтың айлыҡ килеме 1000 долларҙан да кәм түгел ине. 2008 йылда еңел автомобиль һатып алыу буйынса Европала беренсе ГФР-ҙы ла уҙып киткән Рәсәйҙә былтыр был баҙар яртылаш ҡыҫҡарҙы, ил халҡының өстән ике өлөшө йәйге ялын үткәреү тураһындағы пландарын үҙгәртергә мәжбүр ителде. Ә йәшәү минимумынан кәм килемле кешеләр былтыр беренсе кварталда уҡ 8 миллионға етте.

Алҡышларға ашыҡмайыҡ

Бөтә донъя банкыһы президенты Р. Зелликка һылтанып, сентябрь урталарында «Независимая газета», донъя иҡтисады ҡаты ауырый, тип яҙҙы. «2010 йылда хөкүмәттәр иҡтисадҡа ярҙамды туҡтатһа, – ти финанс белгесе, – уның үҫеүенә өмөтләнеү урынһыҙ». Был фекерҙе иҡтисад өлкәһендә Нобель премияһы лауреаты Д. Стиглиц та ҡеүәтләй: «Хатта 2011 йылда ла АҠШ иҡтисадының һауығыуына иҫәп тотоу шикле». Көнбайыш эшҡыуарҙары һәм финанс даирәләре, Халыҡ-ара валюта фонды (МВФ) балансын 750 миллиард долларға еткереү өсөн, сентябрь баштарында уға 175 миллиард доллар күсерҙе. Кредит һорап МВФ-ҡа күптәр мөрәжәғәт итә ала. 2010 йылда Украина менән Белоруссияның ошондай ярҙамға иҫәп тотоуы билдәле. Кемдәргә күпме биреүҙе иң элек Европа Союзы хәл итә, сөнки ул фондта абсолют – 32,5 процент тауышҡа эйә. Ҡушма Штаттарҙың тауышы иһә – ике, Японияныҡы – биш, Ҡытайҙыҡы – 10, Рәсәйҙеке иһә 13 тапҡырға кәмерәк.

Резерв фондындағы 4 триллион һумға арҡаланып, уҙған йәй Федераль Хөкүмәт Рәйесе В. Путин, ил кризисҡа (әйтерһең дә, ул көтөп алынған) яҡшы әҙерлек менән инде, тип ғорур белдереү яһауға ҡарамаҫтан, финанс ауырлыҡтарын еңеү өсөн был ғына етмәй. Резерв фонды быйыл уҡ таҡырайып (940 миллиард һум запасҡа ҡалдырыла), властар 17 миллиард доллар кредит юллап МВФ-ҡа мөрәжәғәт итергә мәжбүр буласаҡ, – тип фаразлай белгестәр. 2011, 2012 йылдарҙа ла РФ Финанс министрлығының ошо уҡ сығанаҡтан 40 миллиард доллар һорарға иҫәбе бар. Тимәк, ил тағы ла бурысҡа батасаҡ. Тик был юлы «нефть долларҙары ямғыры»на өмөт бармы? Рәсәйҙең кризистан һуңғы хәлен өйрәнеүсе белгестәр менән «түңәрәк өҫтәл» уҙғарған «Новая газета»ла хәбәр ителеүенсә, АҠШ-та сланец тоҡомдарынан газ алыу технологияһы тиҙҙән сәнәғәт ҡулланыуына сығарыласаҡ. Был яғыулыҡ сит илдәрҙән индерелгәненән ике тапҡырға арзан. Польшала 12 триллион куб. метрлыҡ сланец ятҡылығы, Канадала 250 миллион тонналыҡ нефть ятҡылығы файҙаланыуға тапшырылыу ҙа донъя баҙарында нефткә хаҡтың төшөүенә килтерәсәк. Тимәк, ил ҡаҙнаһына тағы ла хәүеф янай .

Федераль иҡтисади үҫеш министрлығының яһалма кәйеф тыуҙырырға тырышыуына ҡарамаҫтан (унда, кризис майҙа уҡ үҙенең һуңғы нөктәһенә етте, июндә иҡтисад үҫеш юлына баҫты, өсөнсө кварталда ул 3,9 – 4,5 процент самаһы күтәлә, тип иҫәпләйҙәр ине), ҡул сабырға иртәрәк. «Берҙәм Рәсәй» фирҡәһенең консерватив ҡанаты вәкилдәре лә был турала, кризис бөтмәне, сөнки эшһеҙҙәр миллионлап, иҡтисадта структур үҙгәрештәр күҙәтелмәй, инновациялар әле һүҙҙә генә, тип белдерҙе. Дөрөҫ, был фирҡә ағзаһы булмаһа ла, уға етәкселек иткән В. Путиндың, беҙ кризисты еңдек, хәҙер беҙгә бер ни ҙә янамай,

тигән фекеренә ҡаршы килә. Ә бына Д. Медведевтың, Рәсәй технологик яҡтан ауыр хәлдә, тигәненә иһә ауаздаш кеүек.

Рәсми мәғлүмәттәр буйынса, былтыр инфляция 12 процент кимәлендә көтөлөүгә ҡарамаҫтан, йәй урталарында уҡ Федераль Хөкүмәт Рәйесе урынбаҫары А. Жуков, 2010 йылда ҡаҙнанан финансланыусы тармаҡтарҙа эшләүселәргә эш хаҡы арттырылмаясаҡ, тип иҫкәртте. Ни өсөн Жуков, ә А. Кудрин йәки Хөкүмәт Рәйесе үҙе түгел? Ҡаҙна ҡабул ителмәй тороп, был хаҡта һүҙ ҡуҙғатыу урынлымы? Был хәбәрҙән хөкүмәттең үҙ йөкләмәләрен кәметергә теләүенән башҡа һығымта яһау мөмкин түгел. Шул уҡ ваҡытта РФ Хеҙмәт кодексы буйынса инфляцияға ярашлы эш хаҡы ла индексланырға тейешлеге тураһында хөкүмәт урынбаҫары белергә бурыслы.

«Берҙәм Рәсәй» фирҡәһенең 22 ноябрҙә Санкт-Петербург ҡалаһында шаулап үткән XI съезында асыҡланыуынса (В. Путин унда доклад яһаны), хөкүмәт финанс ярҙамын һайлап күрһәтеү юлын артабан да дауам итмәксе. Мәҫәлән, алдағы өс йылда алдынғы университеттарға 90 миллиард һум бүленәсәк. Был исемлеккә иң элек Мәскәү һәм Санкт-Петербург дәғүә итәсәген Д. Медведев ике аҙна элек аңғарта биреп ҡуйғайны. Курчатов институтына ла 10 миллиард һум өҫтәп биреләсәк. Бер нисә йыл элек терапевтар менән шәфҡәт туташтарына эш хаҡын арттырып, башҡаларҙы яҙмыш ҡосағына ташлап ҡуйыуҙы хәтерләтмәйме был? Ә бына хәрби заказдар артасаҡ. Уларға ҡаҙнанан хатта 1,175 триллион һум йүнәлтеү ҡаралған. Иҫке машиналарын утилгә тапшырған кешеләргә, ГФР өлгөһөнә эйәреп, 50 мең һумлыҡ чек та биреләсәк икән.

Федераль ҡаҙнаның быйылғы килеме бик бүҫкә – 6,8 триллион һум самаһы. Резерв фондынан алынасаҡ 3 триллион һумды ла өҫтәһәк, 10 триллион һумлыҡ килемгә өмөт итергә мөмкин. Сығымдар иһә 12 триллион һум булмаҡсы. Ноябрь аҙаҡтарында БР Дәүләт йыйылышы – Ҡоролтай ҙа республика ҡаҙнаһын раҫланы. Уның килеме 63,7 миллиард, ә сығымдары – 76,4 миллиард һум. Дөрөҫ, был һандар яҡынса, сөнки күп нәмә донъя баҙарында нефттең хаҡы күпме буласағынан тора. Федераль ҡаҙна сығымдарының яртыһы тиерлек – 4,4 триллион һум – Пенсия фондын тулыландырыуға китәсәк. Шулай итеп, 2010 – 2012 йылдарҙа дәүләттең эске бурысы, «Аргументы недели» аҙналығы хәбәр итеүенсә, 3,9 триллион һумдан 8,3 триллион һумға етеүе ихтимал. Етмәгән аҡсаны дәүләт станокта баҫтырып алһа, был, Рәсәй Фәндәр академияһының Иҡтисад институты күҙаллауынса, инфляцияның ҡотороуына килтерәсәк.

Федераль хөкүмәт ҡаҙна сығымдарын файҙаланыуҙа алты йүнәлеш тотмаҡсы: 1) иҡтисадты кризистан сығарыуға булышлыҡ итеү, 2) сығымдар кәмегәндә макроиҡтисади тотороҡлолоҡто тәьмин итеү, 3) дәүләт хеҙмәтенең сифатын яҡшыртыу, 4) һалым системаһының һөҙөмтәлелегенә өлгәшеү, 5) лайыҡлы пенсия системаһы булдырыу, 6) банктар эшмәкәрлеген тотороҡландырыу. Белгестәр фекеренсә, ҡаҙна проектына ярашлы, 2012 йылда доллар 36,4 һумға тиклем күтәрелһә, халыҡ валюта һатып алыуға тотоноп китәсәк һәм һумдың баһаһы бөтөнләй төшәсәк.

«Новая газета» мәғлүмәттәре буйынса, ҡаҙна сығымдарын кәметеүҙә беренсе урынды ауыл хужалығы биләй. Тәүҙә билдәләнгән 85,5 миллиард урынына тармаҡҡа ни бары 27,2 миллиард һум бүленә. Урман сәнәғәтенә сығымдар яртылаш тиерлек кәмегән, яғыулыҡ-энергетика комплексы ла байтаҡ алып еткермәй. Таможня, һайлау комиссиялары, сик буйы ғәскәрҙәре, прокуратура, юстиция, наркотиктар әйләнешен күҙәтеү органдары ла үҙ сығымдарын кәметергә мәжбүр буласаҡ. Рәсәй Президенты хакимиәтенә 36,3, Федераль

Хөкүмәткә 28,3 процентҡа аҙыраҡ бүлеү ҡарала. (Әйткәндәй, «Независимая газета»ла хәбәр ителеүенсә, Кремль менән Аҡ йорттоң дөйөм сығымдары башҡа статьялар буйынса ғәмәлдә кәмемәй.)

Федераль ҡаҙнаның ҡайһы бер статьяларына сығымдар, киреһенсә, ҡырҡа арта. «Башҡа дөйөм дәүләт мәсьәләләре»нә 261 миллиард һум, йәғни 75,5 процентҡа күберәк сығым билдәләнгән. Уға, моғайын, В. Путиндың Приморье крайындағы Русский утрауын ҡоро ер менән тоташтырыу өсөн бер нисә саҡрым оҙонлоғондағы күпер төҙөү ҙә индерелгәндер. Был мөһабәт проект киләсәктә ошонда Тымыҡ океан дәүләттәренең иҡтисади форумын үткәреүҙе күҙ уңында тота. Хөкүмәт Рәйесенең Русский утрауында университет төҙөү хыялы тормошҡа аша ҡалһа, унда кемдәр уҡыр – ҡытайҙармы? Сөнки Владивостокка самолет менән осоу өсөн бер нисә тиҫтә мең һум кәрәк бит. Федераль ҡаҙна шулай уҡ коллектив именлек һәм донъяла тыныслыҡты тәьмин итеү эшмәкәрлегенә сығымдарҙы 74, дәүләт һәм муниципаль бурысты бөтөрөүгә – 49,4, милли именлеккә – 36,6, халыҡ-ара мөнәсәбәттәр һәм хеҙмәттәшлеккә 29,2 процентҡа арттыра. Ҡаҙнаны ҡабул итеү шыма ғына үтмәне. Уға «Берҙәм Рәсәй» фирҡәһе депутаттарынан башҡалар ҡаршы сыҡты.

Федераль ҡаҙна проектын, «Новые Известия» хәбәр итеүенсә, «Ғәҙел Рәсәй» фирҡәһе депутаттары ла эшләп, ул ҡабул ителгәндән 1,2 триллион һумға һәлмәгерәк. Уларҙың иҫәбенсә, килемгә һалымды (подоходный налог) үҫә барыусы шкала менән иҫәпләгәндә, ҡаҙнанан финансланыусы ойошмаларҙа хеҙмәт хаҡын 20 процентҡа арттырып, фәнгә ярҙам итеп, һаулыҡ һаҡлау, мәғарифҡа күберәк сығымдар биреп булыр ине лә, тик был проекттағы бер тәҡдим дә Дәүләт Думаһы проектына индерелмәгән. Бөтә донъя банкы белгестәре Рәсәй Хөкүмәтенең кризисҡа ҡаршы программаһын насар баһалай, сөнки документ тулайым эске продукттың 1 проценты, йәғни 2 миллиард һум күләмендә социаль пакет менән тулыландырыуға мохтаж. Банк тәҡдиме буйынса балалар, эшһеҙлек пособиеларын һәм иң түбән пенсияларҙы өс тапҡыр арттырыу зарур. Дөрөҫ, В. Путин быйыл уртаса пенсияның күләмен 8 мең һумға еткерергә вәғәҙә итте.

Финанс-иҡтисади кризистан имен-аман ҡалған ҡатлам – чиновниктар. «Известия» гәзите сығанаҡтары буйынса, был армия һуңғы ун йылда ике тапҡырға ишәйгән: 2005 йылда – 10,9, 2006-ла – 7,9 һәм 2007 – 2008 йылдарҙа 11 процентҡа. Чиновниктарҙы, ғәҙәттә, тоталитар йәки авторитар режимдар әүҙем ҡуллана, сөнки улар үҙ граждандарына ышанып етмәй йәки үҙенең улар мәнфәғәтендә эш итмәгәнен яҡшы белә. Рәсәй Хөкүмәте аппараты етәксеһе С. Собянин быны административ реформаларға ҡаршы килеүен таный. Юғары чиновникка өҫтәп, баҙар иҡтисады, тимәк, капитализмса идара итеү принциптарына ла, тип әйтергә кәрәктер, сөнки дәүләт был осраҡта үҙенең хоҡуҡ даирәләрен киңәйтә. Кризис мәлендә уның менән килешергә лә булыр ине, ләкин чиновниктар армияһының артыуы уға бәйле түгел. Дәүләт идараһына сығымдар һөҙөмтәлә 30 процентҡа күбәйгән. Ҡаҙна килемдәре ике тапҡыр кәмегәндә, был хәл менән килешеп булмай.

Административ реформалар буйынса белгес В. Южановтың фекеренсә, дәүләттең идара итеү даирәләрен тарайтҡанда, чиновниктарҙы кәметергә мөмкин дә булыр ине. Быйыл Федераль Хөкүмәт ошо йәһәттән ниндәйҙер аҙымдар яһарға йыйына. 2010–2012 йылдарға үҫеш стратегияһына ярашлы, акционерҙар йәмғиәттәренең 449 пакетына хосуси хужалар табыу бурысы ҡуйылған. Был процеста немец эшҡыуарҙарының да ҡатнашырға теләүе

тураһында ноябрь урталарында уҡ билдәле булды. Ай аҙаҡтарында иһә уларға Европаның реконструкция һәм үҫеш банкы (ЕБРР) хакимиәте лә ҡушылды. «Коммерсантъ» гәзите хәбәр итеүенсә, ЕБРР предприятиеларға инвестициялар йүнәлтеп, уларҙың баһаһын күтәреүгә булышлыҡ итмәксе.

2007 йылда шау-шыу ҡуптарған «милли проекттар» буйынса эшмәкәрлек былтыр онотолоп торҙо. Күрәһең, дәүләт эшмәкәрҙәре, уларҙы бер аҙ кисектерергә лә мөмкин, тигән фекергә килде. Ғинуар – июнь мәғлүмәттәре буйынса, «өҫтөнлөклө проекттар» – һаулыҡ һаҡлау, мәғариф, торлаҡ төҙөлөшө һәм ауыл хужалығы 18 процентҡа ғына финансланған. Иң аҙ сығымдар медицина менән торлаҡ төҙөлөшөндә күҙәтелә. Әйткәндәй, был хәбәрҙе РФ иҡтисади үҫеш министры Э. Нәбиуллина ла кире ҡаҡманы.

Бәлә башҡаларҙы ла яғаһынан аламы?

Былтыр сентябрь аҙаҡтарында «Независимая газета»ла, Бөйөк Британия парламентында либерал-демократтар өҫтөнлөк ала ҡалһа, 1 миллион фунт-стерлингтан ҡиммәтерәк күсмәҫ милеккә 0,5 процент күләмендә һалым һалырға ниәтләнеүҙәре хаҡында яҙып сыҡҡайнылар. Был, алдан иҫәпләүҙәр буйынса, 300 меңләп ябай һалым түләүсене ҡаҙна алдындағы бурыстан азат итеү мөмкинлеге бирә. Ниәт закон төҫөн алһа, Рәсәйҙең Лондонда үтә лә ишәйеп киткән «яңы урыҫтар»ы елкәһенә ярайһы йөк булып ятасаҡ. 4 миллион фунт-стерлинглыҡ күсмәҫ милектән йылына 15 мең фунт-стерлинг йыйыла. «Чукотка начальнигы» Р. Абрамовичтың милке, – тип хәбәр итә гәзит, – 30 миллион фунт-стерлинг самаһы. Тимәк, Бөйөк Британия ҡаҙнаһы уның иҫәбенә 100 мең фунт-стерлингка тулыланасаҡ. Хәйер, Лондондың иң бай ресторанында туҡланып сығыуға 47 мең, «сәйлек»кә 5 мең доллар сығарып һалған миллиардер өсөн был сүп кенәлер ҙә. Тик был «сүп»те Абрамович Рәсәй байлыҡтарын файҙаланыуҙан, ҡаҙнаға байтаҡ һалым түләп еткермәүҙән, тимәк, рәсәйҙәр кеҫәһенән алғанын иҫкә төшөргәндә… Лондонда абрамовичтар күп. Мәҫәлән, уҙған йәйҙә шундай урыҫтың 33 миллион фунт-стерлингка торлаҡ һатып алыуы, кәмендә 10 миллионға артыҡ түләүе хаҡында ла ишетелеп ҡалғайны. Бөйөк Британия тәжрибәһе Рәсәй өсөн дә өлгө була алыр ине. Дәүләт Думаһы депутаты («Ғәҙел Рәсәй» фирҡәһе) О. Дмитриеваның «инглиз башланғысы» тураһында һүҙ ҡуҙғатыуы коллегалары араһында тәрән тынлыҡҡа сумып юҡҡа сыҡты.

Ҡытайға финанс-иҡтисади кризис ҡағылманы. Тулайым милли продукт буйынса ул 2008 йылда Ҡушма Штаттарҙан ғына ҡалыша ине. 2009 йылда Азия гигантының был күрһәткесе 8,46 триллион долларға (АҠШ – 13,65 триллион) етте. Ҡытайҙың яҡын йылдарҙа, бәлки, 2012 йылда уҡ, Ҡушма Штаттарҙы уҙып китеүе лә ихтимал. Әле ил донъя сәнәғәт продукцияһының 8 процентын етештерә. Донъя баҙарын үҙенең арзан тауары менән тултырған Ҡытай 2009 йылда эске баҙар (илдә халыҡ 1,2 миллиардтан ашыу) ихтыяжын ҡәнәғәтләндереүгә күсте. Ил хөкүмәте кризис эҙемтәләрен бөтөрөүгә 600 миллиард доллар тотонған. Мәҫәлән, ипотека кредиты ставкаһын кәметеп, аҡсаны кризисҡа тиклемге күләмдән байтаҡҡа күберәк биргәндәр. Ҡытай капиталын сит илдәр иҡтисадына күпләп һала. АҠШ-та ул 727 миллиардҡа етеп, был йәһәттән Пекин донъяла беренсе урынды биләй. Эйе, был капитал табышты Ҡушма Штаттарға түгел, Ҡытайға килтерә. Әйткәндәй, белгестәр уның иҡтисадын икегә бүлеп ҡарай: яр буйы Ҡытайындағы эре эшҡыуарҙар, мәҫәлән, үҫешкән сит илдәр менән алыш-биреш итә, ил иҡтисадын алға һөйрәй, ә эске Ҡытайҙа иһә

башлыса дәүләт предприятиелары урынлашҡан һәм күберәк дәүләт ярҙамы менән осон осҡа ялғай. Нисек кенә ғәжәп тойолмаһын, кризис ил инфраструктураһын ҡырҡа үҫтерергә, юлдар һалырға, дауаханалар төҙөргә, торлаҡ төҙөлөшөн ҡырҡа арттырырға мөмкинлек биргән.

Күрше Ҡаҙағстанда ла кризис эҙемтәләре еңелерәк. 2007 йылда алдан саралар күреп, хөкүмәт ауыл хужалығына, эшҡыуарҙарға, төҙөлөшкә ярҙам күрһәтә. 2008 йылда илдә 8 миллион квадрат метр (2007 йылға ҡарағанда 31 процентҡа күберәк) торлаҡ төҙөлә. Банк депозиттары буйынса проценттарҙы 22 процентҡа күтәреү финанс системаһының тотороҡлолоғона өлгәшергә ярҙам итә. 2009 - 2010 йылдарҙа Ҡаҙағстан Хөкүмәте иҡтисадҡа 2,7 триллион тәңкә (100 тәңкә – 17 доллар самаһы) йүнәлтмәксе. Был пенсияларҙы ике тапҡырға, эш хаҡын, стипендияларҙы 25–30 процентҡа арттырыу мөмкинлеге бирә. Эшһеҙлекте кәметеүгә 140 миллионлы Рәсәй хөкүмәте былтыр 47 миллиард бүлгәндә, 16 миллионлы Ҡаҙағстан сығымдарҙы 147 миллиард тәңкәгә еткергән. Ил кризистан иҡтисадын яңыртып сығыр, граждандары алдындағы социаль йөкләмәләрен дәүләт тулыһынса үтәй алырлыҡ хәлгә килер, тип көтөлә.

Кризисҡа ҡаршы саралар күреүҙә «Парламентская газета» былтыр 24 сентябрь сығарылышында ГФР тәжрибәһе тураһында яҙып сыҡҡайны. 1946 йылда Германияла сәнәғәт етештереүе һуғышҡа тиклемгегә ҡарағанда 33 процентҡа кәмей, ауыл хужалығы 30 йыл элекке хәленә ҡайта, ҡорос етештереү 7, күмер 3 тапҡырға кәмей. Быға һуғышта 7 миллион немецтың һәләк булыуын, илдең 25 процент биләмәһенең ҡыҫҡарыуын һәм еңеүселәргә 14 миллиард доллар репарациялар түләргә тейешлеген дә өҫтәһәң, ысынлап та Германияның һәләкәт алдында тороуы күренә. 1948 йылдың 12 авгусында Христиан-демократтар съезында тарихсылар һуңынан «немец мөғжизәһе авторы» тип атаясаҡ Л. Эрхард былай тип сығыш яһай: «*Үҙенә социаль йөкләмә алған, кешене бөтәһенән дә өҫтөн ҡуйған һәм хеҙмәтенә ҡарап түләгән иҡтисад ҡына заманса баҙар иҡтисады һанала ала*. Баҙар азатлығының, – ти Эрхард, – иҡтисади тәртип һәм әхлаҡи нигеҙгә ҡоролоуы зарур». Дәүләт өҫтөнлөклө йүнәлештәрҙе билдәләй, контролде, көйләүҙе үҙ өҫтөнә ала, уңайлы закондар сығара. Дәүләт хаҡты иректе билдәләүгә сик ҡуя, ҡайһы бер әйберҙәргә өҫтәп түләүҙе һаҡлай. Һөҙөмтәлә 50-се йылдарҙан башлап 20 йыл буйы Германия иҡтисады йыл һайын 9 процент кимәлендә туҡтауһыҙ үҫә. Етештереү буйынса ГФР сәнәғәте Европала икенсе, ә дүрт йылдан иһә сит илдәргә тауар сығарыу буйынса донъяла икенсе урынға сыға. Пенсия реформаһы үткәрелеп, 1961 йылда эшселәрҙең пенсияһы 65, хеҙмәткәрҙәрҙеке 72 процентҡа арта. Беҙгә «немец мөғжизәһе авторы»ның: «*Бөтә халыҡтың тәүәккәл ихтыяры һәм намыҫлы хеҙмәте еңеп сыға алмаған бер ниндәй ҙә өмөтһеҙ иҡтисади хәл юҡ ул*» тигән аҡыллы һүҙҙәрен эштә ҡулланма итеп алыу кәрәк ине лә бит.

Йәй урталарында Федераль Хөкүмәт Рәйесенең беренсе урынбаҫары И. Шувалов, кризисҡа ҡаршы тәҡдимдәр менән 2 меңдән ашыу хат алдыҡ, тип белдергәйне. Дөрөҫ, ул был тәҡдимдәр нимәгә ҡағылғанын атап торманы, әммә хаттарҙың ситкә алып ҡуйылыуы шик тыуҙырмай, сөнки хөкүмәт һаман да бер ниндәй тәүәккәл аҙым яһарға йыйынмай. «Левада-центр» мәғлүмәттәренә ҡарағанда, респонденттарҙың күпселеге, Федераль Хөкүмәттең кризистан сығыу өсөн етди уйланылған программаһы юҡ, ғәмәлдә ул, хөкүмәт, халыҡҡа түгел, ә эре предприятиелар хужаларына, финанс ойошмаларына ғына ярҙам күрһәтә, тигән фекерҙә.

Нанотехнологиялар! Ҡайҙа һеҙ?

Октябрь баштарында «Российская газета» илдә яңы технологиялар баҙары тураһында ҙур мәҡәлә баҫтырып сығарғайны. Нанотехнологиялар баҙарҙа 250 миллиард доллар биләй, тип яҙа гәзит. Дәүләт тармаҡты үҫтереүгә алдағы биш йылда 318 миллиард һум йүнәлтеүҙе хәстәрләйәсәк. РФ Президенты фекеренсә, яҡын йылдарҙа яңы технологиялар баҙарының 2,5–3 триллион долларға етеүе ихтимал. Хәл иткес ярҙамды Кремль эре эшҡыуарҙарҙан көтә. Ләкин «яңы урыҫтар» аҡса сығарырға һис ашыҡмай. Ни өсөн? Яуап былтыр 25 сентябрҙә Рәсәй сәнәғәтселәре һәм эшҡыуарҙары президенты А. Шохиндың «Независимая газета» аша Д. Медведевҡа асыҡ хатында бирелгән. «Хөкүмәт юғары технологиялар индереү буйынса 2000 йылдан бирле һүҙ алып бара, – ти Шохин, – әммә әлегә һөҙөмтә күренмәй». Туғыҙ йыл элек инновацион технологиялар В. Путиндың РФ Президенты вазифаһына дәғүә иткән программаһының төп пункттарының береһе булды. Илдә юғары технологиялар индереүҙе дәртләндереү, яҡлау системаһы һаман да юҡ. Финанс министрлығы барыһын да кризисҡа япһара. Шохин фекеренсә, аҡса бар, сөнки теге йәки был проект хаҡының 30 проценты самаһы чиновниктарға ришүәт биреүгә китә. Яңы технологиялар индереүселәргә һалымды кәметергә мөмкин, тик төп тармаҡтарҙа монополиялар хакимлыҡ иткәндә инновацияларға өмөтләнеү урынһыҙ.

Сентябрь аҙаҡтарында В Путин, ниһайәт, Ватан иҡтисадына структур үҙгәрештәр индереү зарурлығын таныны. Хәйер, был фекерҙе 90-сы йылдарҙа уҡ ишетергә мөмкин ине, ләкин 2000 йылдарҙа «нефть долларҙары»ның мул яуыуы арҡаһында уны хәтерҙән сығарҙылар. Структур үҙгәрештәр өсөн инвесторҙар кәрәк, ләкин В. Путиндың һүҙҙәре менән әйткәндә, Хөкүмәт «оҙон аҡса» бирә алмай. Уны сит ил компанияларынан алырға иҫәп тоталар. Ләкин инвесторҙарҙы Рәсәй чиновниктарының аяҡ салыуы, илдең инфраструктураһының артталығы был теләктән һүрә. 10 ноябрҙә Сит ил инвестициялары консультатив советында В. Путин менән етди һөйләшеү барышында һуңғы 20 йылда Ватан иҡтисадына ни бары 90 миллиард доллар сит ил капиталы йәлеп ителеүе хаҡында әйтелде. Сит илдәр эшҡыуарҙары, Рәсәйҙә эшҡыуарлыҡ мәҙәниәте ерекһә, административ кәртәләр алып ташланһа, бында капитал һалыуҙан баш тармаҫ инек, тигән ҡараштa. АҠШ-тың «Эрнс энд Янг» компанияһы башлығы Д. Терли, мәҫәлән, Рәсәйҙә заводты бер йыл ҡорһа, сит илдәрҙә ошо ваҡыт эсендә ул ике завод күтәреп ҡуйған.

Баҙар иҡтисадында һыналған локомотивтар булып торлаҡ төҙөлөшө, һаулыҡ һаҡлау, мәғариф иҫәпләнә. Үкенескә ҡаршы, был тармаҡтар Ватан иҡтисадына ыңғай йоғонто яһарлыҡ хәлдә түгел. Төҙөлөш компаниялары эшселәре кризис осоронда 25–75 процентҡа кәмегән. Һуғыш ветерандарына, хәрбиҙәргә торлаҡ бирергә вәғәҙәһе менән генә Хөкүмәт тармаҡ проблемаһын хәл итә алмаясаҡ, ти белгестәр. Улар төҙөлөштө финанслауҙың дәүләт механизмын эшләргә тәҡдим итә. Унда төҙөүселәр менән банктар һәм халыҡтың да ҡатнашыуын тәьмин итеү мөһим, сөнки кризистың оҙайлы булыуы ихтимал.

Федераль йыйылышҡа 2010 йылға Мөрәжәғәтендә Д. Медведев һаулыҡ һаҡлау буйынса аныҡ бурыстар ҡуйҙы кеүек. Ләкин заманса дарыуҙар, ҡорамалдар етештереү күп аҡса талап итә. Был – бер. Икенсенән, белгестәр алдағы 15 йылда төрлө сәбәптәр арҡаһында эшкә яраҡлыларҙың 10 миллионға яҡынының сафтан сығыуын күҙаллай. Шул уҡ ваҡытта йөрәк-ҡан тамырҙары сирҙәренән йыл һайын 1 миллиондан ашыу кеше үлә. Ауырыуҙарҙың 1 процентына ғына тейешле ярҙам күрһәтелә.

Глобаль пробемаларҙы өйрәнеү институты директоры М. Делягин, әле донъя иҡтисады хәл ала, кризисты үтте тип иҫәпләргә ярамай, тигән фекерҙә. АҠШ-та ҡаҙна дефициты тулайым милли продуктҡа ҡарата 11,2 процент (Рәсәйҙә – 6,8) тәшкил итә. МВФ фекеренсә, Ҡушма Штаттар иҡтисады аяҡҡа баҫмай тороп, кризис бөттө тип иҫәпләү – хата ҡараш. Рәсәйҙә төп тотҡарлыҡ – коррупция һәм монополиялар баш-баштаҡлығы. Ватан иҡтисадын аяҡҡа баҫтырыу өсөн, ти Делягин, ҡулланыуҙы дәүләт иҫәбенә арттырыу зарур, сөнки башҡа юл юҡ. Ләкин Рәсәй Хөкүмәте, 90-сы йылдарҙағы кеүек, аҡсаны ҡыҫыу, экономиялау юлын һайланы. Хәлде төҙәтеү өсөн биш юл бар: 1) халыҡҡа йәшәү минимумы тәьмин итеү эске ихтыяждарҙы арттырырға мөмкинлек бирәсәк; 2) технологик модернизация, йәғни етештереү тармаҡтарында ҡорамалдарҙы һәм эш алымдарын яңыртыу; 3) монополияларҙы сикләү, 4) коррупцияны ауыҙлыҡлау, 5) отошло тармаҡтарҙа дәүләт ярҙамын ҡулланыу.

Граждандарға эш урындары булдырыу мәсьәләһен Ҡытай тауарҙарын индереүҙе ҡырҡа сикләү юлы менән хәл итергә кәрәк. Әгәр ҙә хәл үҙгәрешһеҙ ҡала икән, тип иҫкәртә Делягин, власҡа эшҡыуарҙарҙың өсөнсө, дүртенсе, бәлки, икенсе быуыны килер. Улар уҫал ҡыланасаҡ, киләсәктең билдәһеҙлегенән ҡурҡыу уларҙы яуаплылыҡҡа этәрәсәк.

Ошо фекерҙе ҡеүәтләгәндәй, ноябрь урталарында Бөтә донъя банкы белгестәре «Рәсәй иҡтисады тураһында» доклад әҙерләп бөтөрҙө. Рәсәйҙә тулайым эске продукттың кәмеүенең төп сәбәбе эске ихтыяждың тәрән һәм оҙайлы аҙайыуына, кредит биреүҙәге төрлө сикләүҙәргә ҡайтып ҡала. Йыл уртаһындағы ҡайһы бер ыңғай күренештәрҙе банк нефткә хаҡтарҙың күтәрелеүе менән бәйләй. Ҡаҙна дефицитын кәметеү, иҡтисадты үҙгәртеп ҡороу, хеҙмәт етештереүсәнлеген күтәреү, яңы технологиялар индереү, мөмкинлектәрҙе тулыраҡ файҙаланыу кеүек банк кәңәштәре менән бәйле белгестәрҙе бер һорау борсой: уларға нисек өлгәшергә? Әлбиттә, дәүләт идараһының камиллығына өлгәшеп, коррупцияны еңеп. Башҡа юл юҡ.

Давоста (Швейцария) йыл һайын үткәрелгән иҡтисади форумда сығыш яһап, былтыр февралдә Рәсәй Президенты тағы бер нисә төбәк валютаһы индереү тураһында тәҡдим яһағайны. Донъя иҡтисады бөгөн бер доллар менән генә иҫәпләшмәй, евронан тыш, Латин Америкаһының сукреһы, Японияның иены донъя баҙарында йөрөп ята. Былтыр сентябрь аҙаҡтарында, Японияла хөкүмәткә яңы партия килеү менән бәйле яңы донъя валютаһы тураһында тәҡдимдәр әҙерләнә, тигән хәбәр ишетелеп ҡалды. Әммә улар, күрәһең, Ҡушма Штаттарҙың ҡаты ҡаршылығына осраны. Шул уҡ ваҡытта АҠШ эшҡыуарҙары ла көслө доллар яҡлы түгел һәм уның курсын төшөрөүҙе хәстәрләй. Европа банкыһы ла евроны нығытыу, баһаһын күтәреү яғында тормай, Ҡытай хөкүмәте юандең курсын күрәләтә төшөрә. Был да аңлашыла: һәр кем үҙ мәнфәғәтен ҡарай.

Д. Медведев фекеренсә, Ватандың абруйы һәм милли ҡаҙаныштары элекке йылдарҙа ҡоролған иҡтисад ҡеүәттәре менән генә баһалана алмай. Беҙгә кешеләргә хеҙмәт иткән аҡыллы иҡтисад ҡорорға, яңы технологиялар ижад итергә кәрәк. Президенттың үҙенең һүҙҙәре менән әйткәндә, артта ҡалыуҙы бөтөрөү, сеймалға нигеҙләнгән ҡоролошто яңыртыу өсөн беҙгә биш йүнәлештә эш итеү зарур. Медицина сәнәғәтен үҫтереү һәм камиллаштырыу, иҡтисадты яңыртыу һәм технологик үҫеш, йыһан һәм телебәйләнеш системаһын үҫтереү, энергия һаҡлау. Дөрөҫ, был йүнәлештәр Федераль Хөкүмәт эшләгән 2020 йылға тиклем үҫеш стратегияһынан айырыла. Хөкүмәт программаһындағы граждандар авиацияһын, һыу караптары төҙөү, атом энергияһы сәнәғәтен үҫтереүҙе Кремль күҙ уңында тотмай. Ләкин ике курс араһындағы уртаҡлыҡ – маҡсаттарға өлгәшеү юлдарының күрһәтелмәүе ғәжәпләндерә.

«Известия» гәзите Иҡтисад клубы ағзаларының ҡайһы бер фекерҙәренә туҡталып китеү урынлы. Ватан сәнәғәте ғәжәйеп дәрәжәлә иҫкергән һәм туҙған, шуға күрә әле һүҙҙең инновациялар тураһында түгел, ә индустриаллаштырыу тураһында ғына барыуы мөмкин. Бының өсөн сит илдәрҙән индерелгән ҡорамалдар өсөн түләүҙе ныҡлы кәметергә, уйлап табыусылар ижадына киң юл асырға һәм … Дәүләт планлаштырыу комитеты ойошторорға кәрәк. Комитет, ил етәкселегенә тәҡдимдәр әҙерләү менән бергә, ҡарарҙарҙың үтәлешен дә күҙәтә алыр ине.

9 октябрҙә «Российская газета» «Хосуси милекселәр яңы технологияларға күсергә закон ярҙамында мәжбүр ителәсәк» тип яҙып сыҡты. Һүҙ «Рәсәй иҡтисадын яңыртыу һәм технологик үҫтереү» буйынса VI милли конгреста булған һөйләшеү хаҡында. «Киләсәкте проектламай булмай, – тип сығыш яһай унда РФ президенты хакимиәте етәксеһенең ярҙамсыһы Е. Попова. – Эре компаниялырҙың яңы технологиялар индереүгә ҡаршылығын тик закон ярҙамында ғына еңеп сығырға мөмкин. Кризис шарттарында башҡа юл юҡ». Конгреста ҡатнашҡан Рәсәй Сауҙа-сәнәғәт палатаһы президенты Е. Примаков фекеренсә, кризис яңы иҡтисадтың камил өлгөһөн ҡорорға ҡамасаулай. Маҡсатҡа өлгәшеү өсөн иң элек инновацион система тураһында закон ҡабул итеп, унда дәүләттең ниндәй бурыстар ҡуйыуын һәм ниндәй ярҙам күрһәтергә әҙерлеген билдәләү мөһим. Әлбиттә, һалым буйынса ташламаларҙың унда төп урындарҙың береһен алып тороуы маҡсатҡа ярашлы.

Кризисты еңеп сығыуға РФ Конституцион мәхкәмәһе (суды) лә үҙ өлөшөн индерергә ашыҡты. «Коммерсантъ» гәзите хәбәр итеүенсә, мәхкәмә рәйесе В. Зорькин 90-сы йылдарҙа үткән дәүләт милкен хосусилаштырыу акттарын ҡарап сығырға тәҡдим итә. Был кризис сәбәптәрен бөтөрөргә ярҙам итәсәк. Рәсәйҙә милекселәрҙең көслө ҡатламы барлыҡҡа килде, тигән фекер уйҙырма, ти Зорькин. Уның шулай икәнлеген кризис тағы ла бер ҡат раҫланы. Беҙгә кризисҡа килтергән закон акттарының хоҡуҡҡа ҡаршы килгән урындарын асыҡлау механизмын табыу мөһим. Ошоно эшләгәндә, компаниялар етәкселәре үҙ бурыстарын Рәсәй граждандары елкәһенә һала алмаясаҡ. Әйткәндәй, Рәсәй Президенты был тәңгәлдә «көс» ведомстволарына дәүләт корпорацияларын етди тикшереү бурысын ҡуйғайны. Һөҙөмтәне ваҡыт күрһәтер.

Кризис – капитализмдың ҡотолғоһоҙ юлдашы икәнлеген уҙған йыл тағы ла бер ҡат раҫланы. Глобаллә штереү, белгестәр фекеренсә, уны ҡатмарлаштыра, ҡаршы тороу мөмкинлеген кәметә. Бөгөн Ватан иҡтисадының ҡасан үҫеш юлына баҫасағы хәл иткес дәрәжәлә АҠШ-ҡа бәйле икәнлеге тураһында ике фекер юҡ. «Беҙҙе инновациялар ҡотҡарыр» тигән ҡараш – бер ҡатлылыҡ, сөнки ул күктән төшмәй. Хосуси милекселек, хосуси капитал һәм хосуси инвестицияларҙан тыш Рәсәйҙең киләсәге юҡ, ти белгестәр. Хосуси, сөнки беҙ капиталистик системала йәшәйбеҙ.

2010 йылға федераль ҡаҙна тауыш-тынһыҙ ғына ҡабул ителде. Ваҡытлы матбуғатта, «Парламентская газета»ны иҫәпкә алмағанда, ҡаҙна күрһәткестәре менән һоҡланған мәҡәләләр күренмәне. Хәйер, Ҡушма Штаттарҙың Нью-Йорк ҡалаһы (халҡы 14 миллион) кимәленән дә һай дәүләт ҡаҙнаһы менән нисек күкрәк һуҡмаҡ кәрәк. Нишләптер М. Фрадков етәкләгән хөкүмәтте ҡыйыулыҡ етмәүҙә ғәйепләгән В. Путиндың үҙендә лә был сифат самалы булып сыҡты.

Ҡаҙна ҡабул ителгәндең иртәгәһенә үк «Парламентская газета» «Кешегә инвестициялар һалыу отошло» тигән мәҡәлә менән сығыш яһаны. Унда тулайым эске продукттың 6,8 проценты кимәлендә дефицитлы, йәғни 2,9 триллион һум Резерв фондынан алынасаҡ ҡаҙна «социаль йүнәлешле» тип

аталды. Йәнәһе, ул демографик мәсьәләләрҙе хәл итергә ярҙам итәсәк. Бәлки, гәзит федераль ҡаҙнаның 40 проценты самаһы Пенсия фондына китәсәген күҙ уңында тоталыр. Тик илдә пенсионерҙар ғына йәшәмәй, ә 2010 йылда эш хаҡы хатта инфляцияға ҡарап та арттырылмаясаҡ уҡытыусылар, табиптар, мәҙәниәт тармаҡтары ла бар бит.

Сеймал сығанағы булыуҙан нисек ҡотолорға? Был һорауға ыңғай яуап илдә иҡтисади һәм сәйәси институттарҙың камиллығына бәйле. Мәҫәлән, граждандар һәм матбуғат азатлығы, акционерҙар һәм кредит биреүселәр хоҡуҡтары, конкурентлылыҡ сифаты һәм кимәле, коррупцияның таралыуы буйынса проблемалар бар. Коррупция күләме буйынса Рәсәй донъяла 143-сө урында, Гамбия, Ангола, Того кеүек Африка илдәре менән «күрше» тора. Иҡтисади азатлыҡ йәһәтенән 157 ил араһында 120-се. «ИНДЕМ» фонды мәғлүмәттәренә ярашлы, 2001–2005 йылдарҙа коррупцияның йыллыҡ әйләнеше 10 тапҡырға артып, 316 миллиард долларға еткән. Белгестәр фекеренсә, сеймал сығанағы булыуҙан ҡотолоу, заманса иҡтисад ҡороу өсөн һөҙөмтәле сәйәси реформалар, властарҙың (закондар сығарыу, башҡарма һәм мәхкәмә) үҙ аллы эшләүенә өлгәшеү, урындағы үҙидараны көсәйтеп, чиновникты йәмғиәт күҙәтеүе аҫтына алыу, хосуси милекселек хоҡуғын тәьмин итеү мөһим.

Кризис шәүләһе ҙурая. Образлы итеп әйткәндә, Иҡтисад һәм Финанс исемле ауырыуҙарға һауыҡтырыусы дарыуҙар түгел, ә һыҙлау-ауыртыныуҙы баҫа торғандары ғына бирелә. Лондонда, Питсбургта (АҠШ), Сингапурҙа осрашып та, 20 ил башлыҡтары бер ниндәй ҙә һөҙөмтәле ҡарарға килә алманы. Ә Сингапур форумы буйынса мәғлүмәттәрҙе йәмәғәтселек иғтибарынан бөтөнләй йәшерҙеләр.

Алда беҙҙе ниҙәр көтә? Глобаллаштереү мәсьәләләре менән мауығып, донъя илдәрен «ныҡ үҫешкән» (АҠШ, Япония, Европа Союзы дәүләттәре), «үҫеш юлындағы» (Рәсәй, Ҡытай һ.б.) һәм «артта ҡалған» дәүләттәргә бүлгән идара итеүсе даирәләр бөгөн ғәмәлдә үҙ мәнфәғәтен генә хәстәрләй. Финанс-иҡтисади һауығыу уларға кәрәкмәй кеүек. Сөнки өс төркөмдөң һәр ҡайһыһының үҙ мәнфәғәте бар, әлегә улар бер-береһе менән ҡаты ҡаршылыҡҡа килмәй. Сеймал баҙары бар, әлегә ул да ҡәнәғәтләндерә. «Үҫеш юлындағылар» ҙа артыҡ тыпырсынмай, күпкә өмөт итмәй. Шуға күрәлер ҙә йәмәғәтселек аңына, 2012 йылға тиклем кризистан арынып булмаясаҡ, тигән фекер һеңдерелә. Унан ары кем бар ҙа кем юҡ.

Мәҡәләне баҫырға әҙерләгәндә ваҡытлы матбуғатта БДБ илдәренең дәүләтара статистика комитеты рейесе В. Соколиндың мәғлүмәттәренә таянып яҙылған материалдар донъя күрҙе. Уларҙа әйтелеүенсә, Рәсәй, Украина һәм Әрмәнстан кризисты еңеү буйынса сараларҙы етерлек күрмәй. Былтыр туғыҙ айҙа тулайым милли продукт илебеҙҙә 11,9, Украинала 15,9, Әрмәнстанда 18,2 процентҡа кәмегән. Иң юғары иҡтисади үҫеш Үзбәкстанда – 8 процент. Әзербайжанда ул 6 процент тәшкил итә. Төп капиталға инвестициялар һалыу Рәсәйҙә 19 процентҡа кәмегән. Иң үкенеслеһе шунда: Соколин фекеренсә, иҡтисади үҫеш әле лә күҙәтелмәй.

Мәхмүт ХУЖИН.

ҺАРТ-ШИШМӘ ҺӘМ ҺАРТ-НАУРУЗ АУЫЛДАРЫНЫҢ ҠЫҪҠАСА ТАРИХЫ

Үткәнде белмәй тороп, хәҙергене төшөнөүе ҡыйын, хәҙергене аңламайынса, киләсәкте күҙаллау мөмкин түгел. Һәр кемгә, үҙ тормош юлын белгән шикелле, туған халкының тарихын белеү ҙә зарур. Шунһыҙ кеше нәҫел-нәсәбен оноткан, тарихи хәтерен юғалткан затка әйләнер ине.

Ошо яҙмамда мин Ҡырмыҫҡалы районындағы Һарт-Науруз, Һарт-Шишмә ауылдарының тарихына ҡыҫҡаса байкау яһаным. Күп ауылдарҙа булып, оло кешеләр менән һөйләшергә, Республика үҙәк дәүләт архивына мөрәжәғәт итергә тура килде. Р. Г. Кузеевтың «Происхождение башкирского народа», тигән хеҙмәте лә ярҙамға килде. Һәр хәлдә ошо төбәктә йәшәгән Һарт башкорттарының якынса 400 йыллык (1583–1988 й.) тарихы күҙ алдынан үткәрелде.

Эшемдең осона сығырға ярҙамлашкан архив хеҙмәткәрҙәренә, ғалимдарға һәм айырым кешеләргә рәхмәтемде белдерәм. Ошо кескәй генә хеҙмәтем, бәлки, ауыл тарихы менән ҡыҙыкһыныусыларға, атап әйткәндә, ауылдаштарыма, якташтарыма ниндәйҙер кимәлдә ярҙам итер, тип ышанғы килә.

Автор.

Һаҡай (русса – Сахай) ауылы тураһында 1966 йылда «Ағиҙел»дә профессор Ирек Аҡманов яҙып сыҡкайны. Һаҡай олатай һәм уның туғандарының сығышы башҡорт, йәғни Һаҡай XVII быуатта уҡ башҡорт ауылы булараҡ башланған. Һаҡайҙың улдары Ҡармыт, Теләүкәй, Йосопбай һ.б. Кинйәләре Йосопбай 1795 йылда 94 йәштә булған. Һаҡай олатай күпләп умарта тотҡан. Бер мәл умарталығы менән бөтә хужалығын ҡараҡтар талап китә. Шунан һуң олатайҙың хужалығы миктәп ҡала. Аҙаҡ, Һаҡайға типтәрҙәр күсеп килгән, араларында суҡындырылмаған сыуаштар ҙа булған, күрәһең. Мәҫәлән, 1795 йылдағы яҙмаларҙа Емыкай Сергеев, Анна Таведышева, Аднасултан Евгилдин, Енаберда Сенкин, Миняс Семенкин һ.б. исемдәр осрай. Тирә-йүн башҡорттары ауылды «Һаҡай сыуаштары» тип йөрөтә башлай. Һаҡайҙа һәм Яңы Ҡыйышҡыла тышҡы ҡиәфәте менән сыуашҡа оҡшаш кешеләр, бигерәк тә ҡатын-ҡыҙҙар араһында бар.

Ҡырмыҫҡалы биләмәләрендә Һарт башҡорттарынан сыҡкан оҡшаш тарихлы ике ауыл – Һарт-Науруз һәм Һарт-Шишмә бар. Тарихи әҙәбиәттә һарттар тураһында мәғлүмәт үткән эраның VI быуатынан билдәле. V быуатта Лидия дәүләтенә (хәҙерге Төркиә) күсенеп, һарттар унда үҙҙәренең дәүләтен ҡора. Ул ерҙәр диңгеҙ буйында булып, баш ҡалаһы ла Һарт (Сарт)

тип аталған. Лидия – хәҙерге Төркиә. Шунда йәшәгән дәүерҙә, илдә бик ҡаты аслыҡ сығыу арҡаһында, Һарт башҡорттары Грецияға күсенә. Яңы ерҙә улар этруск халҡына әүерелә һәм артабан Италияға күсенеп китә. Ә Лидиялағы һарттарҙың бер өлөшө Уралға әйләнеп ҡайта.

Һарт башҡорттарының ерҙәре хәҙерге Төмән һәм Силәбе өлкәләре сиктәрендә – Чусовая һәм башҡа йылғалар буйында булған. Аҙаҡ унда Себер ханлығы барлыҡҡа килә. Урта быуаттарҙа Көньяҡ Урал һәм Урта Азиялағы Бохара яҡтары бер дәүләт булып йәшәп, ул «Шәйбәнидтәр дәүләте» тип аталған, йәғни уға Шәйбән хан нәҫеле идара иткән. Фекеремде дәлилләп, яҙыусы Йыһат Солтановтың «Башҡорт хәтере» тигән хеҙмәтенән бер өҙөк килтерәм: «... XIV быуат башында Мөхәммәт Шәйбәнихан етәкселегендә Уралдан ҡубынып киткән һәм башҡорттарҙың боронғо ере Урта Азияны ҡабат яулап алып, дәүләт төҙөгән аҫабаларыбыҙ – башҡорт Әйле һарттары буласаҡ үзбәк халҡының төп йәҙрәһен тәшкил иткәнлеге билдәле. Шуға күрә лә үзбәктәрҙе быуаттар буйына шул башҡорт ырыуҙары исеме менән «һарт» тип тә атап йөрөткәндәр.

Был фактты үзбәк ғалимы Б. А. Әхмәдовтың, башҡорт ғалимы Р. Ғ. Кузеевтың махсус тикшеренеүҙәре дөрөҫләй. XVI быуатта әле Уралдан алып Һырдаръяғаса һуҙылған ер-арауыҡ ана шул башҡорт ырыуҙарының аҫаба ере булған. XVI быуатта улар ата-бабанан ҡалған биләмәләренең көньяҡ өлөшө – Урта Азиялағы үҙ аҫаба төйәктәрендә барлыҡ төрки ҡәбиләләрҙе буйһондороп, үҙ эсенә алып, дәүләт ҡорған һәм ултыраҡланып ҡалған.

Б. А. Әхмәдовтың раҫлауынса, «үзбәк» этнонимының Алтын Урҙа ханы Үзбәк шәхесенә бөтөнләй бәйле түгеллеген В. В. Григорьев, А. А. Семеновтың хеҙмәттәре кире ҡаҡҡыһыҙ дәлилләй. Шул уҡ «үзбәк» этнонимына «үҙ аллы», «ирекле», «үҙ-үҙенә хужа» (йәғни үҙе – баш, үҙе – түш) мәғәнәһе һалынғанлығын Г. Вамбери, Г. Хворос, М. Пеллио кеүек күренекле белгестәр яҡлап сыҡҡан.

Улар күрһәткән мәғәнә, һис шикһеҙ, башҡорттоң «аҫаба» төшөнсәһе булып сыға: башҡорт – ер хужаһы, аймаҡ – ырыу башлығы – аҡһаҡал, башҡорт биләгән ер-һыу. Бәхтиһәң, үзбәк ғалимәһе Б. Х. Ҡармышева хәбәр итеүенсә, хәҙерге үзбәктәрҙә лә үҙҙәрен икегә бүлеп атау ғәҙәте бар икән: бында Шәйбәнихан килгәнгә тиклем йәшәгән төркиҙәрҙең тоҡомдары – ҡала кешеләре «үзбек», ә Шәйбәнихан алып килгән Урал яғы төркиҙәренең тоҡомдары – дала кешеләре беҙҙең «аҫаба» кеүек «узабаҡ», тип әйтелмеш... Шулай итеп, XIV быуат баштарында Мөхәммәт Шәйбәнихан Һарт башҡорттарын үҙенә эйәртеп Бохара ханлығына алып килгән.

Шәйбәнидтар дәүләте Себер ханлығы менән сауҙа бәйләнештәре булдырған. Дөйәләргә йөк-тауар артмаҡлатып, һарттар Себер ханлығына сауҙа итергә килер булған. Ләкин Бохара яҡтарында бер быуаттан ашыу ғүмер йәшәгәс, олатайҙарыбыҙҙың бер өлөшө Уралға кире ҡайтып, Яйыҡ, Әй буйҙарында төйәкләнә. Тағы ла бер быуат самаһы ғүмер үткәндер, тип фараз итәмен. Халыҡ ишәйә, ә ерҙәр тарая барып, һарттарҙың тағы ла бер төркөмө Үҙәк Башҡортостанға, беҙ йәшәгән ерҙәргә килеп урынлаша һәм Һарт волосына нигеҙ һала. Яйыҡ, Әй буйҙарынан күсенеп киткән икенсе төркөм Башҡортостандың төньяҡ-көнбайышына барып сығып, Һарт-Меңле волосына исем бирә.

Һарттар бында ҡайтырҙан алда Һарт-Науруз ауылында торған Көҙәй ҡәбиләһе башлығын Ноғай ханы тынғыһыҙлау арҡаһында ул хәҙерге Иглин, Салауат районы яҡтарына күсенеп китергә мәжбүр булған. Яйыҡ буйынан ҡуҙғалған һарттарҙың юлы Һарт-Лабау ауылы аша булып олатайҙарыбыҙ унда туҡталып киткән. Артабан улар Ағиҙел буйындағы Хлибин тауына килеп

етә. Йылғаның бейек уң яҡ ярынан тирә-йүнде байҡап: «Ай-һай, был яҡтар ҙа уғата йәмле, хозур икән!» – тип һоҡланып торалар ҙа Аҡташ кисеүе аша Ағиҙелдең һул яҡ ярына сығалар. Ҡибла табан бер нисә саҡрым бара биреп, ауыл урыны өсөн Ҡыҙыл яр янындағы шишмәне эҙләп тә таба алмайынса, Өлкәш буйына килеп туҡтайҙар. Был урынды йыш һыу баҫыу арҡаһында наурузлар хәҙерге урынды һайлаған.

Һарт-Науруз ауылы бына шулай башланып киткән. Ҡарттар һөйләгәне буйынса артабан Һарт-Наурузлан Һарт-Шишмә бүленеп сыҡҡан. Улар Ағиҙел үренә табан өс-дүрт саҡрым күтәрелә биреп, шишмә буйҙарында яңы ауылға нигеҙ һалған. Элек ике ауылдың да кешеләрен бер үк зыяратҡа ерләгәндәр. Хәҙер ул «Изгеләр зыяраты» тип атала, шишмәһе лә бар. Ә Яҡтыгүл сәсәне Вәлиулла олатай Ҡоломбәтов һөйләгән Һарт-Науруз тураһындағы риүәйәт былай:

Элек Кәлсер исемле бер ҡарт Бохара яғынан ҡайтҡан кешеләргә ошо ерҙәрҙән урын күрһәткән. Был кешеләрҙең ҡарт-ҡоролары үҙ-ара һәр саҡ һарт телендә һөйләшер булған, шуға күрә уларҙы башҡорттар «һарт» тип йөрөткән. Һарттар ауыл ҡорғанда, Науруз тигән бер кеше уларға бик ныҡ ярҙам итеп йөрөгән. Ауылдың «Һарт-Науруз» тип аталыуы шул Науруз исеменә бәйле. Тик ҡышҡы һалҡындар һарттарҙың бәгеренә тейгән. Шуға зарланып, бер һарт ҡарты былай тип йырлаған ти:

Сәхрәләргә сығып йөрөр инем,
Йөрөп булмай тәрән был ҡарҙа.
Ебәк сапан кейеп йөрөр инем,
Ебәк сапан ҡалған Бохарҙа.

Һарт башҡорттары тураһында тарихи мәғлүмәтте XVIII быуат башында яҙылған рәсми сығанаҡтарҙан да табырға мөмкин. Бына шуларҙың бер нисәһе: «№ 123. 1712 года августа 29. Запись купчей башкира Ногайской дороги, Табынской волости Кучука Савельева таджику той же дороги Сабангулу Ишмаметеву на пленнаго калмыка Бахуна. №41. Августа въ 29 день писана купчая, что продал Ногайской дороги, Табынской волости, деревни Сартъ тезику (таджик. – **Х. А.**) Сабангулу Ишмаметеву пленнаго своего калмыка Бахуна. А взял онъ, Куюкъ, у него, Сабангула, за того калмыка 20 рублей денег».

№ 566. В томъ же 1741 году вешнею же порою Ногайской дороги, Сарцкой волости д. Наурузовой служилой тезик Науруз, чей сынъ не знаю, с сыном Туманчеемъ взяли у меня двух лошадей – меринов, рыже- пегова да солово-лысого, ценою за 40 рублей, которыхъ... отослали... к переводчику Шафею Енадарову, якобы де надлежит отдать за долг, а долг на них был ли не знаю».

«В материалахъ II ревизии за 1748 год по Уфимскому уезду написано: «Въ деревне Наурузова служилое население: Въ одном дворе. Ненаписаны въ прежнюю перепись: Малытъ Булатовъ – 70 лет, у него пасынокъ написанной въ прежнюю перепись: Бердебай Абдигиевъ – 26 лет. У Бердебая братъ родной после переписи рожденной, Баянъ,– 11 лет. И того въ деревне Наурузовой один дворъ, в нем мужеска полу 3 души»...

... Они сходственно с описанием промысел имеют, хлебопашеством и скотоводством занимаются. Женщины сверх полевой работы прядут лен и шерсть, ткут холст, сукна и для себя и на продажу, а башкирцы во время кочевья занимаются доением кобыл для кумысу, а коров для молока, отчего башкирцы с своими семействами более пропитание и имеют».

1712 йылдағы яҙмала телгә алынған Сабанғол Ишмәмәтовтың исеме беҙҙең Һарт-Шишмә ауылы шәжәрәһендә лә бар. Абдулла (1792) Йосоповтың бер туған ҡустыһы Юлдашбай (1744) исемле булған. Уның улы Исламғол

Юлдашбаев (1768 – 1852) ғәскәри старшина һәм зауряд есаул булып хеҙмәт иткән, ә көндәлек тормошта IV йорт старшинаһы вазифаһын башҡарған, 83 йәшкә етеп үлгән. Уның бер улы Сәйфетдин 1815 йылда тыуған. Хәҙерге Һарт-Наурузда ғы Сәйфетдиновтар – уның нәҫелдәре. 1739 йылға тиклем был ауыл «Сартобой» йәғни «Һарт» тип йөрөтөлгән. (Ә мин бала саҡта ололар уны «Түбәнге Һарт» ти ине.) 1740–1741 йылдарҙан һуң ул Науруз булып киткән.

Исеме ауыл атамаһына күскән кешенең бүләләре һәм тыуалары әле лә Һарт- Наурузда йәшәй. Науруз (1700?) – Томансы (1726) – Дәүләт (1752) – Яҡшығол (1780) – Фәйзулла (1823) – Ғиззәтулла (1850) – Һиҙиәтулла – Рәхмәтулла – Вәғиз (1923) – Фәнүз (1954) – Илдар. Әйткәндәй, әсәйемдең олаталары ла ошо ауылдан: Ырыҫ (1730) – Әбделнасир (1765 – 1830) – Зөлҡәрнәй (1796) – Ғүмәр (1837 – 1919) – Кашаф – (1877 – 1922) – Фатима (1905 – 1990) – Хөрмәтулла (1938) Һарт-Шишмә башҡорттарының Рәхмәтулла (1904) ағайҙа һаҡланған шәжәрәһе барлығын электән белә инем. Уны Сәйетгәрәй (1859 – 1935) олатай Әбделғафаров ғәрәп хәрефтәре менән яҙып ҡалдырған. Кеше исемдәренән тыш унда ҡыҫҡа һәм асыҡ итеп түбәндәге һүҙҙәр яҙылғайны:

«Мин, Сәйетгәрәй Ғәбделсәмих уғлы яздым ошбу бабаларны – 1930 йыл, ғинуарның 3-едә. Ҡырмыскалы районы, Сарт-Шишмә ауылы. Мынан юғары бабаларыбыз Бохараи-Шәрифтә ҡалмыштыр».

1977 йылда мин шәжәрәне әлеге алфавитҡа күсереп яҙҙым. Әле бында 350-нән ашыу ир-егеттең исеме бар. Мәҫәлән, беҙҙең ғаиләгә ҡағылышлыһы: Мөхәмәтғәле – Муллағәле – Йәҙегәр (Ергән) – Юлыҡ – Сабанғол – Арыҫланғол (1730?) – Мәсәлим (1773 – 1823) – Абдрафиҡ (1795–1847) – Усман (1843–1907) – Зиннәтулла (1874 – 1921) – Лотфулла (1903 – 1942) – Хөрмәтулла – (1938) – Азамат (1970), Илһам (1975). Тағы Нәфҡәл, Исани, Жанғол, Ҡапҡара, Кинйәғол, Ишмөхәмәт, Ишмәмбәт, Бүләкҡол, Кинйәбулат, Мораҙым, Мораҙбәк, Йомағужа һ.б. исемдәр ҙә бар. Һарттар «о» «йо» өндәренә баҫым яһап һөйләшә. Мәҫәлән, «балаларым»ды улар «бололарым», тип әйтә. Улар һуғарыулы игенселек, төрлө кәсеп, сауҙа менән шөғөлләнеп, ҡалаларҙа, ҙур ауылдарҙа йәшәгән.

Табын ҡәбиләһе ерендә ултыраҡлашҡан һарттар аҫабаларҙың тамғаһын ҡабул итә. Һарт-Науруз нәҫеленең «тубал» исемендәге ырыу араһы ла булған. Һарт-Шишмәнән Шәрәфетдин олатай Ғафаровты «тубал Шәрәф» тип йөрөткәндәр. Рәхмәтулла ағай Ғафаров һөйләүенсә, Һарт-Шишмәне ете ағай-эне башлаған. VII рәүизгә (1816 йыл) улар һигеҙ ғаилә булып киткән. 7 һаны символик мәғәнәгә эйә булған. Ауылыбыҙ шәжәрәһенә индерелмәгән кешеләр ҙә булған. VII рәүизгә 13 ғаиләлә 63 кеше йәшәгән: Иҫәнғәле, Сәлих һәм Мөхәмәтғәле Хөсәйеновтар, Мөфтәхетдин Күрмәкәев, Ҡотлозаман Юламанов, Күсәбай Рахманғолов, Сәфәрғәле Яңыбаев, Туҡтамыш Ураҙғолов, Әбделғәзиз Ғайсаров, Бикмөхәмәт Яугилдин, Әбделмәннәф Абдуллин, Ғәббәс һәм Рәхмәтулла Юлдашевтар. Ғәббәс Юлдашевтың нәҫеле хәҙер алты-ете ғаилә.

Мырҙахан Ғаббасов (1934) хәтерләүенсә, уның олатайҙары Сыбылы буйында тирмә ҡороп йәшәгән, йәғни күсмә ҡаҙаҡ булған. Һарт-Шишмә ауылына Ғафаровтар баш булып, уларҙы индермәй, ер бирмәй ыҙалатҡан. Үрҙә исемлектә бирелгән кешеләрҙең исемдәре һарттарҙыҡынан айырылып, улар 1796 йылда беҙҙең ауылда тупләнгән тажиктар булып сыҡты. Уға тиклем Ҡара Шөйҙә йылғаһы буйында (хәҙер Өфө районы) йәшәгәндәр. Бәлки, Ҡара Шөйҙә ауылында торғандарҙыр. Артабан улар билгән ерҙәрен

майор Иглиндың ҡатыны Елена Иглинаға, 150 һумға һатып ебәргән һәм беҙҙең һарт- Шишмәгә килеп төпләнгән. Йәғни был тажиктар үҙҙәренең туғандарын Һарт башҡорттарын эҙләп тапҡан. Күрәһең, бәйләнеш электән үк булғандыр инде.

Иҙрис бабай Хөсәйенов ғаиләһен мин әҙерәк хәтерләйем. Урам аша беҙгә күрше инеләр. Әбейе Бәҙриҡәмәр булып, балалары Әмерхан (1924), Мөхәмәтхан (1926 й.т.) һәм ҡыҙҙары Нурия ине. Улар урта буйлы, сөм-ҡара сәсле, ҡара тәнле, оло башлы, яҫы йөҙлө кешеләр булып, үтә ярлы, мунса кеүек бәләкәй өйҙә йәшәне. Өй башында алабута үҫеп ултырыр ине. Улдары Мөхәмәтхан һуғыштан һуң ҡайҙалыр геология техникумында уҡыған һәм Прокопьевск ҡалаһында эшкә ҡалған. 50-се йылдарҙа ул ауылға ҡайтып күренде һәм һеңлеһе Нурияны үҙ янына алып китте. Шунан бирле уларҙың ҡайтҡаны юҡ. Беҙ белгәндәрҙән Яңғол Ғайсаров бабайҙың ғаиләһе Архангел районы Яңы Шишмә ауылына күсенеп киткәйне, бер ҡыҙы шул ауылда йәшәй, ә икенсеһе – Абзан ауылында.

Был тажиктарҙың күпселеге XIX быуаттың икенсе яртыһында уҡ үлеп бөткән. Әле ауылда уларҙы белеүсе кеше лә юҡ. Мин уларҙың шәжәрәһен төҙөп ҡараным, әммә тоҡос килеп сыҡты... Тажиктар килгәнсе, 1895 йылғы V рәүиздә Һарт-Наурузда 30 ғаилә 152, Һарт-Шишмәлә 20 ғаиләлә 55 башҡорт һәм дүрт ғаиләлә 11 типтәр йәшәгәне билдәле. Типтәрҙәргә ер мәңгелеккә файҙаланырға бирелгән. Башҡортостан тарихи архивы фондынан бер яҙманы килтерәм:

«Лета 1796 года, октября 13.

Купчая служилого бухарца Сартской волости Араслана Юмашева 3 детьми, жене секунд-майора Е. И. Иглиной на землю по р. Уфе. Лета 1796-го октября в третий на десять день Уфимской округи, Сартской волости, команды старшины Мурзакая Абдулхаирова в числе башкирцов, жительствующих в деревне Чишме служилой тезик Араслан Юмашев и дети ево Уразгул, Янабай и Гайсар Арaслановы, в роде своем не последние, Уфинского наместничества в палате гражданского суда от крепостных дел дали сею купчую госпоже секунд-майорше Елене Ивановне Иглиной в том, что продали мы, Араслан, Уразгул, Янабай и Гайсар, все со общего согласия в вечное и потомственное владение, жалованную предку нашему служилому тезику бухзарцу Азнале Магамалееву землю с угодьями всю без остатку ей, госпоже Иглиной и наследникам ее, состоящую в Уфинской округе по р. Уфе и по течению речки Черной Шиды на левой стороне по следующим межам и урочищам, а имянно: (артабан ерҙең сиктәре атап үтелә. – **Х. А.**). А взяли мы, Араслан, Уразгул, Янабай и Гайсар за тое землю с госпожи Иглиной, денег 150 рублей».

Тажиктар килгәс, ауылыбыҙ ҙурайып, халҡы ишәйеп киткән. 1816 йылғы VII рәүиздә Һарт-Наурузда – 46 ғаиләлә 209, Һарт-Шишмәлә 21 ғаиләлә 119 аҫаба башҡорттар йәшәүе теркәлгән. Татар, мишәр икеһендә лә булмаған. Сығышы буйынса ауылдарыбыҙ Табын ҡәбиләһе, Дыуан-Табын аймағы, Һарт-Науруз нәҫеленә ингән. Идара итеү йәһәтенән улар – Ырымбур губернаһы, Өфө өйәҙе, VIII Башҡорт кантоны, V йорт, Кенәздәр Күрпәс – Табын улыҫына буйһонған. Үҙ ерендә аҫабалыҡ хоҡуғында йәшәп, малсылыҡ, игенселек, умартасылыҡ, балыҡсылыҡ менән шөғөлләнгәндәр. Ҡышын ауылда, йәйен йәйләүҙә үткәргәндәр. 1840 йылғы мәғлүмәттәр буйынса Һарт-Наурузда 120 бот ужым, 1074 бот һабан, ә Һарт-Шишмәлә – 90 бот ужым, 840 бот һабан ашлығы сәскәндәр.

Беҙҙең Мәсәлим олатай башлыса малсылыҡ менән көн иткән. Уның 100

баш самаһы йылҡыһы булған, тип һөйләйҙәр. Дүрт ҡатыны менән ул ишле ғаилә аҫыраған. 1816 йылда өлкән ҡатыны Бикәй 55, икенсеһе Уразбикә – 35, өсөнсөһө Сөйәрбикә – 30, йәш ҡатыны Хәҙисә – 18, ә Мәсәлим үҙе 43 йәштә булған. Һәр ҡатынына өй һалып биргән, йәйләүгә сыҡҡас, дүрт тирмә ҡорған. Ошо ҡатындарынан ете улы һәм Гөлстан исемле ҡыҙы тыуған. Балалары күберәк тә булыр ине, сөнки олатайыбыҙ 50 йәшендә вафат булған. Улдарының береһе – Абдрафиҡ олатай (1795–1847) ғилемгә ынтылған, мәҙрәсәлә белем алған. (Ҡайһы мәҙрәсәлә – асыҡлап булманы). Ул Һарт-Шишмәлә указлы мулла булып торған, мәктәбә асҡан. Абдрафиҡ олатай ике ҡатын менән йәшәгән. Беренсеһе Фариза – Һарт-Наурузда, ә йәш ҡатыны Бибифатима. Олатайымдың биш улы, өс ҡыҙы тыуған. Усман (1843 – 1907) олатай Бибифатима оләсәйҙән. Усман Мәсәлимов XIX (?) быуат аҙағында Дыуан-Табын улыҫы старшинаһы булып эшләгән. Улыҫ үҙәге Күлләр ауылында булып, Усман Һарт-Шишмәнән мисәүле ат егеп йөрөгән. Күсер итеп ҡәйнеше Мөхәмәтдин Биктимеровты йөрөткән.

Ҡарттар һөйләүенсә, Усман мәғрифәтсе ғалим һәм шағир Мөхәмәтсәлим Өмөтбаев менән хеҙмәттәш һәм ултырҙаш булған. Усман олатай әллә ике, әллә өс ҡатын менән йәшәп, шул никахтан ете улы, ике ҡыҙы була. Тәүге ҡатыны – Мырҙа ауылы Бикташевтар, Бикбулатовтар нәҫеленән. Ошо оләсәйҙән тыуған Зиннәтулла ҡартатайым (1874–1921) Һарт-Наурузда мәзин булып, балалар уҡытҡан, сауҙа менән дә шөғөлләнгән. 1921 йот йылда Өфө баҙарынан ҡайтып килгәнендә, Ҡаратун тауы урманында уны ҡараҡтар юл баҫып, язалап үлтерә. Мәйетен ҡабан сусҡалары кимереп бөтөрә яҙа. Атайымдар эҙләп барып, тубығынан түбән ситек кейгән һыңар аяғын ғына алып ҡайта. Үгәй Ғәрифә ҡартинәйем ошо фажиғәне әсәйемә илай-илай һөйләй торғайны.

Һарт-Шишмәнән көнсығышҡа табан Ағиҙел йылғаһы аша өс-дүрт саҡрымда Хоҙайбирҙе төбәге бар. Унда хәҙер һарт-шишмәләр бесән саба. 1795 йылғы сығанаҡтар буйынса, бында Хоҙайбирҙе ауылы торғаны асыҡланды. Минеңсә, ул 1782–1795 йылдарҙа ойошҡан. Ауылдағы дүрт ғаиләлә 25 типтәр йәшәгәне күренә. Тарихсы Әнүәр Әсфәндиәров ошо хаҡта: «Деревня Худайбердино возникла в 1771 году на основе договорной записи башкир о припуске тептярей во главе с тептярским старшиной Худайберды Уразметовым...», – тип яҙған. Хоҙайбирҙегә Шәрәй, Баҡралы, Ҡаран (Яңы Ҡыйышҡы) һәм Олокүл ауылдарынан берәр ғаилә күсеп килә. Ләкин 1834–1859 йылдарҙа Хоҙайбирҙе тарҡалып, 12 типтәр Айытбай Ҡаҙышев һәм Ишмөхәмәт Туйтуғанов ғаиләләре Һарт-Шишмәгә ҡушыла. 1782 йылда Айытбай Ҡаҙышев Шәрәйҙә йәшәй, Изяк (Эҙәк) тигән мари ауылынан кәләш әйттерә.

1816 йылғы яҙмаларҙа Айытбай Ҡаҙышев һәм Исламғол Айытбаевтар тураһында бына нимәләр яҙылған: «Изъ мурзъ роду Киреевыхъ, состоящихъ въ тептярском окладе». Ә Айытбай Ҡаҙышевтың нәҫеле Һарт-Шишмәлә йәшәй, Исмәғилев булып йөрөйҙәр. Ишмөхәмәт Туйтуғанов иһә 1782 йылдарҙа типтәр ауылы Баҡралыла (милли сығышын асыҡлай алманым) торған. Хәҙер ауылда уларҙың заты ҡалманы. Профессор Әсфәндиәровтың иҫбатлауынса, был ауыл халҡының күпселеге Бурлы һәм Ҡормантау (Ғафури районы) яҡтарына күсенеп киткән.

1859 йылғы рәүиздә Һарт-Наурузда 52 ғаиләлә 223, Һарт-Шишмәлә 29 ғаиләлә 178 аҫаба башҡорт, ике ғаиләлә 12 типтәр йәшәгән. Ауылдарҙа татар, мишәр күренмәй, олатайҙарыбыҙ кәләште башҡорт ауылдарынан ғына әйттергән. Никахлашыу мәсьәләһе ҡаты ҡуйылған. Идара итеү,

хужалыҡ һәм дини эштәр буйынса етәкселәр һәр ауылдың үҙ кешеләренән һайланған. 1860 йылдан был яҡтарға Минзәлә өйәҙенән кермешәк (припущенник) башҡорт һәм типтәрҙәр күсенә башлаған. Ҡырғыҙ улыҫы Ябалаҡ түбәһе Тыңламаҫ тигән башҡорт ауылынан 10 ғаилә – 46 башҡорт, 17 ғаилә – 80 типтәр, ике ғаилә – һигеҙ мишәр күсеп килгән. Бүләр улыҫы Мошоға түбәһе Түке исемле башҡорт ауылынан 18 ғаилә – 85 типтәр һәм Усы тигән башҡорт ауылынан ете ғаилә 46 башҡорт типтәре килгән. Йәмғеһе 54 ғаилә (265 кеше) теркәлгән. 15 ғаиләнең бүләләрен мин ауылда тапманым. Тимәк, 1859 йылғы X рәүиздә исемлеккә яҙылыуға ҡарамаҫтан, бында килеп етмәгәндәр. Үрҙә аталған кешеләр Сыбаркүлгә барырға тәғәйенләнгән булып та, олатайҙарыбыҙ уларҙы Һарт-Шишмәлә ҡалырға өндәп, ауылға индергән, йәғни йомартлыҡ, бер ҡатлылыҡ күрһәткән. Үҙҙәренсә йомартлыҡ күрһәткән, ә «йотоласағын» (ассимиляцияға дусар ителәсәген) аңламаған. Ирекһеҙҙән урыҫтың, «простота хуже воровства», тигән мәҡәле иҫкә төшә. Был кермешәктәр килеүенә быуат ярым ваҡыт үтте, ә улар килтергән тел проблемаһын әле булһа хәл итеп булмай.

Ошо уҡ йылдарҙа Һарт-Наурузға Минзәлә өйәҙенән Ҡасҡын, Аҙай, Илтимер һәм Яңы Әлим тигән башҡорт ауылдарынан йәмғеһе 60 ғаилә 309 типтәр күсенеп килгән. Тикшереп ҡарағас, ҡайһы бер ғаиләләрҙең килеп етмәүе асыҡланды. Һарт-Шишмәнән Рамаҙан Ғәбделсалихов (1914) һөйләне:

«Беҙҙең бында күсенәсәк атай-бабайҙарға үрҙәге ойошмалар (кантондар) ике өлкәнән ер тәҡдим итәләр. Беренсеһе – хәҙерге Архангель районы Яңы Шишмә ауылы урыны. Бында уларға 700 десятинә ер рөхсәт итәләр. Унда ҡуйы урман булып, киләсәк кешеләр урман төпләп ултырырға тейеш була. Икенсеһе – хәҙерге Силәбе өлкәһе Сыбаркүл төбәгендә тәҡдим ителә. Шулай итеп, атай-бабайҙарыбыҙ юлға сыға,ниһайәт, Һарт-Шишмәгә килеп етәләр. «Соҡор башы»нда сатыр ҡороп ялға туҡталалар. Уларҙы һеҙҙең олатайҙарығыҙ күреп ҡала (өҫтәүенә беҙҙекеләрҙең һылыу, матур ҡыҙҙары ла булған, имеш), һәм үҙҙәрендә ҡалырға өндәй башлай: «Бына бында ғына урман, ағас әҙерләгеҙ, өйҙәр һалығыҙ, бында ҡалығыҙ!» Шулай итеп беҙҙекеләр ошо ауылда тороп ҡала. Аҙаҡ Фәрхетдин, Фәтхетдин Ислам-ғоловтар Сыбаркүлдәге ерҙәрҙе күрергә барып та йөрөгән: «Андағы ерләр сазлыҡ икән, иген игеүгә ҡулай түгел икән», – тип оҡшатмай ҡайтҡандар. Ә Яңы Шишмәләге ерҙәр 1917 йылғы Октябрь революцияһына тиклем һаҡланды – беҙҙең иҫәптә торҙо. 1921 аслыҡ йылды беҙ унда күсендек һәм Яңы Шишмә тигән ауыл ҡорҙоҡ».

1926 йылды был ауылда 28 ғаиләлә 157 кеше йәшәгән, күпселеге – типтәрҙәр.

Миңлемулла Ғабдуллин (1912 йылғы): «...Асаба башҡыртлар беҙне «татар-сыуаш» тип ирештерәләр ийе.

– Кем шулай исем боҙа ине, ағай?

– Шәрәфетдин ағай Ғафаров шолай ҡыланыр ийе. Бала чаҡта урамда уйнағанда ҙа, үҙ-ара «әрләшкәндә»: «Беҙ мөгәзәйле башҡыртлар бит әле, татар-сыуаш түгел! – тип яуаплар ийек. Хәҙер инде мындағы асабалар белә туғанлаштыҡ; мәсәлән, «Сәпән Фәйзулла»лар белә ҡоҙалаштыҡ. Ә үземнең балалар инәсе асаба башҡырт Мөхәмәтхәсән Ғафаровның ҡыҙы булды, Фәйрүзә (1916 – 1960) исемле ийе...»

Әбделхәлим Абдрахманов (1909 йылғы) хәтирәләренән:

«... Безнекеләрнең күпчелеге Әбделмәнов фамилиясында йөрөй. Әбделмән бабайҙан өлкәнерәге старшина булған, ул тегендә – Тыңламаста

ҡалған. Безнең нәсел-ырыу кешеләр ҙә мөгәзәйле башҡыртлар. Мыны ерле сүләшебез һәм тышҡы ҡыяфәтебез зә әйтеп тора. Безнекеләр чөм-ҡара чәчле, ҡара күзле, ҡара тәнле, урта буйлы кешеләр...».

Мин 1987 йылда Татарстандың Аҡтаныш районы Тыңламаҫ, Түке ауылдарында ижади командировкала йөрөп ҡайттым. Тәүге ауыл Илеш районының күршеһе булып сыҡты. Уны икегә бүлеп, Тыңламаҫ шишмәһе ағып ята, ул Сөнгә ҡоя. Борон, һыу тирмәне ҡороу өсөн, шишмәне бер нисә ҡабат быуып ҡарағандар. Ләкин яҙғы ташҡын ҡоролманы емереп ала ла китә, ала ла китә икән. «Булмаҫ бының менән, тыңламаҫ был», – тигән, имеш, ауыл ҡарттары. Тыңламаҫ атамаһы шунан ҡалған, аҙаҡ ауыл исеме булып киткән.

Тыңламаҫ Минзәлә ҡалаһынан да ҡартыраҡ. Тәү башлап бында ҡайҙан һәм ҡасан килеп ултырыуҙарын ауыл ҡарттары әйтә алманы. Ауыл боронғо юл өҫтөндә ултыра. Элгәре унан Пугачев һәм Салауат ғәскәрҙәре уҙған. Шунда яҡын ғына Пугач тауы тигән уба ла бар. Тыңламаҫ эргәһендә борон бәләкәй генә мари ауылы торған. Уны Тыңламаҫ ауылы «йотҡан». Ҡарттар миңә мари зыяратының урынын да күрһәттеләр, хәҙер уны һөрөп сәсеүлек иткәндәр. Тыңламаҫта 1795 йылда өс ғаиләлә 13 аҫаба башҡорт, 19 ғаиләлә – 165 типтәр, һигеҙ ғаиләлә – 65 кермешәк башҡорт йәшәгән.

Ошо ауылда йәшәгән Ҡәйнәт апай Ғиззәтуллина мине алсаҡ ҡаршыланы, ихлас һөйләште. Ул нәҫел-ырыуы, ауылы тураһында үҙе белгән-ишеткәндәрен һөйләп бирҙе: «Чығышыбыҙ Айыт Абыҙ бабайҙан, мин – башҡорт ҡыҙы. Бер ничә быуын бабаларымның исемен әйтәм: Ишморат – Бине – Ғәит (1782) – Шиһабетдин (1807) – Ялалетдин – Аҡмалетдин – Ҡәйнәт (1905). Ике туған энем Ишморатов фамилиясен йөрөтә. Беҙ үскәндә «Тыңламас»та 12-13 өй булғандыр, басыуы ҙа, зыяраты ҙа айырым булып – Башҡырт урамы яғында бирьяҡта иҙе... ...Эйе, землемер ерләрне үлчәп киткәч туған кешеләргә ер тимәгән, бирелмәҙе. Менә шулай башҡырт типтәргә әүерелә барған. Икенчеҙән, менә бер мисал: беҙнең әтәйнең шау ҡыҙ балалар булгач, ерсез ҡала килдек... Безнең «Башҡырт очонда» мөгәҙәй бар иҙе, бер мәлне аны типтәрләр килеп басты – талаҙылар. Беҙ миктәп ҡалдыҡ – ашлыҡ ҡуя торған келәт иҙе ул...»

Әбедғаяз Хәсәнов (1918): «... Элек, типтәр һәм башкыртлар арасында бәрелешләр, сугышлар булып торған. Чөнки, землемерлар ерне бересенә күберәк, икенчесенә азырак бүлеп, быларны талаштырған. Мин бала чакта ерне межалағанда тамға салыук ғәҙәте бар иҙе «безнең мында чүкеш «Т» тамға һәм әлеф «І» ... Ҡазан шәһәренә барсаҡ, анда беҙне башҡырт дип таныйлар, татар түгел. Ғаҙи сүләү телебеҙнең башҡыртчаға яҡын булыуына оноҡларыбыҙ ҙа иғтибар итәләр...»

Түке ауылынан Нәкиә апай һөйләгәне: «Элек ауыл халҡының бер өлөшө Ырымбур яғына, ә бер өлөшө Ағиҙел буйына күченеп киткән. Сәбәбе – чәчүлек ер майҙаны ҡысылыуҙан; икенчеҙән, башҡырт белән типтәр арасында татыулыҡ булмауы. ... Безнең мында ике «иске зыярат» бар. Мында халык күп булған, йәғни борондан уk йәшәгән. Башҡырт һәм типтәрнең зыяратлары айырым булған, чөнки ул типтәрләрнең милләте мосолман булмаған. Минең Ситдиҡ ағайым бар иҙе. Аны типтәрләр туҡмап үтерҙе, чөнки ул башҡырт иҙе.

Түке сүҙенең килеп чығышы турында: Элек ауыл «Т» шәкеле ясап ултырған. Боронғо төрки телендә «Т» хәрефе «Тү» дип әйтелә. Шуннан, беҙнең ауыл эргәсеннән Ке шишмәсе ағып ята. Ауыл ҡартлары «Ке» тигән сүз буламыни» тигәннәр ҙә «Тү» өҥөнә «Ке» сүҙен ҡушҡаннар. Менә шулай «Түке» сүҙе, ауыл исеме барлыҡка килгән.

... Атамда әби патша заманыннан уҡ килгән. Китап һәм башҡа яҙмалары бар иҙе, аны Ҡазаннан килеп алып киттеләр. Борон заман мында бөләкәй генә мари ауылы торған; аны Түке ауылы башҡыртлары «йотҡан», ә марилар типтәр булып киткән. Мари зыяратының урыны әле ҙә бар».

Дөйөм алғанда, ауылдаштар үҙ-ара татыу йәшәгәндәр, сөнки кешеләрҙе мосолманлыҡ, ислам дине идеологияһы берләштергән. 1870 йылғы мәғлүмәттәр буйынса Һарт-Наурузда 93 йортта 583 башҡорт йәшәгән, бер мәсет һәм бер мәктәбә (училище) эшләгән. Ауыл халҡы малсылыҡ, игенселек, балыҡсылыҡ һәм таҡта ярыу менән көн күргән. Һарт-Шишмәлә иһә 85 йортта 478 башҡорт йәшәгән, улар ҙа күршеләре кеүек эштәр менән мәшғүл булған. Ауылда шулай уҡ мәсет һәм мәктәбә эшләгән. Иҫәпләмә алыуҙа типтәрҙәр ҙә башҡорт булып яҙылған.

1914 йылғы иҫәп буйынса ауылдаштарыбыҙҙы «типтәр – припущенник» тип яҙа башлағандар. Сөнки типтәрҙәр аҫабаларҙан күберәк булып киткән. Ә ер биләү хосуси милектә түгел, йәмғиәт ҡулында булған. 1917 йылғы Бөтә Рәсәй ауыл хужалығы иҫәбен алыуҙа Һарт-Шишмәлә типтәрҙәр һәм аҫабалар айырып күрһәтелгән. Аҫаба башҡорттар исемлегендә Мөхәмәтсафа Ғабдрафиҡов, Миңләхмәт Ғабдулғафаров, Янғол Хөсәйенов, Түрйән Мөсәлимов, Әбдрәхим Хәкимов, Кәшфулла, Лоҡман һәм Зиннәтулла Абдрафиҡовтар, Ғариф Садиҡов һәм Сәйетгәрәй Ғабдулғафаров күренә. Әхмәтша менән Мөхәмәтша Фәйрузовтар «типтәр» тип теркәлгән. Ә 1920 йылғы иҫәп ҡағыҙҙарында Минзәлә башҡорттарын «татар» тип яҙып сыҡҡандар. Хәҙер улар ауылда 303 кеше тәшкил итә. Яңы Ҡыйышҡы ауыл хакимиәте лә уларҙы һаман «татар» тип йөрөтә. Рәсәй Федерацияһының һәм Башҡортостандың атҡаҙанған артисы – йырсы Йәмил Әбделмәнов – шул нәҫелдән, Тамъян ҡәбиләһе башҡорттары улар.

Иҡтисад һәм йәмғиәт ҡоролошо тураһында Сөләймән Әбдерәшитов (1896 йылғы) түбәндәгеләрҙе һөйләне: «Яңылар» килгәс, ерҙе йән башына тигеҙләгәндәр. 1860 йылға тиклем тыуған ир балаларға ер бирелгән, унан һуңғылар ерһеҙ ҡалып, шулар «типтәр»гә сыҡҡан. Ғөмүмән, бындағы аҫабаларға ерҙе борон Сысҡан ауылы кешеләре биргән. 1920 йылда Күлләр (Дыуан-Табын) улыҫы бөтөрөлөп, Ҡырмыҫҡалыға күсте. Ҡырмыҫҡалы волкомына ағза итеп мин үҙем, Фәйзулла Абдрафиҡов һәм Исламғужа Мөслимовтар һайландыҡ. Әбдрәхим ағай Ғафаров актив булып йөрөнө. 1929 йылда колхоз ойошторола башлап, ҡайһы берәүҙәрҙе унда көсләп яҙҙылар. 1930 йылда колхоз ныҡлап ойошто. Һигеҙ ауыл: Һарт-Науруз, Һарт-Шишмә, Шәрәй, Сысҡан, Красный Яр, Покровка, Ҡустығол һәм Исмәғил (Яңы Үтәгән) ауылдары «Урал» колхозы булып китте. Үҙәге Һарт-Наурузда булып, ауыл Советы ла шунда урынлашты.

Эстәрле яғынан килгән Хәмитов ауыл Советының тәүге рәйесе, Ғилметдин Шәмсетдинов партия ойошмаһы секретары булды. Колхоз рәйесе тәү башлап Әмин булғандыр (сығышы Һарт-Науруздан). Аҙаҡ уны һалдат ғаиләләренә контрибуция һалғаны өсөн ғәйепләп, һөргөнгә оҙаттылар. Ул йылдары, бер аҙна ваҡыт бирәләр ҙә, йә атырға, йә төрмәгә ябырға – хөкөм ҡаты булды. Байҙарға ла ошондай уҡ хөкөм сараһы ҡулланылды».

Ҡарттар һөйләүе һәм тарихи сығанаҡтарҙа яҙылғанса, Һарт-Наурузда, Шишмәлә дүрт йыллыҡ мәҙрәсә-мәктәбәләр эшләгән. Һарт-Шишмә мәктәбен Абдрафиҡ олатай Мәсәлимов асҡан, ауылда указлы мулла булып та торған. Һуңынан был вазифа уның улдарына һәм ейәндәренә күскән. Боронғораҡ осорҙа уҡытыу ғәрәп йәки фарсы телдәрендә барһа, аҙаҡ иҫке һәм яңы төркигә күскәндәр.

Рәхмәтулла Ғафаров (1904 йылғы) ошоларҙы һөйләне: «... Шишмәлә беҙҙе уҡытҡан Түрйән хәлфә Төбәк Таҙларынан ине. Мәктәбебеҙ «мәҙрәсә» тип аталды. Мостафа мулла (Мостафа Абдрафиҡов – **А. Х.**) мөдир булып торҙо.

Уҡытыу һәм тәрбиә эштәре гел дин тураһында барҙы. Һәфтиәк, Ғибәҙәт исламиә, Таһәрәт, Намаҙ, Рузазәкәт – бына ошоларҙы өс-дүрт йыл эсендә уҡыныҡ. Донъяуи фәндәр уҡытылманы. Совет власы сыҡҡас – 1919 йылдан башлап хисап, география, тарих дәрестәре индерелде. Быларҙы тәүҙә төркисә, аҙаҡ латин алфавитында уҡыттылар. Дүрт баҫҡыслы мәҙрәсәлә 40-лап бала ултырғандыр.

– Ә теге, Минзәләнән килгән «мөгәзәйле башкырттар» нисек һөйләшә ине, ағай?

– Яртылаш башҡортса, яртылаш татарса. Мәҫәлән, Дәүләтша бабай Ғәйнуллиндың «бармайым», «ҡайтмайым», «беҙнең», «анта», «мынта» тигән һүҙҙәре иҫтә ҡалған. Атайымдың бер туған ағаһы Сәйетгәрәй бабай – беҙҙең Һарт-Шишмә ауылы шәжәрәһен төҙөгән, йыр-моңға һәм төрлө һөнәргә оҫта кеше ине. Ҡумыҙҙа ла, гармунда ла уйнап кешеләрҙе йырлатыр, бейетер һәм үҙе лә йырлап ебәрер ине:

Ятма Яйык буйында,
Яйыҡ буйын һыу ала.
Йыйған малың, һөйгән йәрең
Яҙмаһа, ятка ҡала».

Был – олатайҙарыбыҙҙың Яйыҡ йылғаһында йәшәүҙәренә ишара. Элек, Һарт-Шишмәлә ҡушамат тағыу ғәҙәте булған. Ул бер кешегә – ғаилә башлығына – бирелеп, аҙаҡ балаларына күскән. Ҡушаматтарҙың күпселеген Фәйзулла олатай Абдрафиҡов уйлап сығарған. Был яҡтарҙа Башҡорт урамы, Башҡорт осо шишмәһе, «Һыңар тәртә» урамы, Ҡолау йырыны, Ҡолау шишмәһе, Изгеләр зыяраты, Түке урамы, Тыңламаҫ урамы, Бәләкәй урам, Ҡәси тал, Сыбылы, Мыштай, Түңәрәк ялан, Әпекәй йырыны, Еҙнәле буйы, Туғай, Көтөк тирәк (Туҡмаҡ тирәк) Байморат сабынлығы, Сәлих аҡланы, Сәйетгәрәй ҡарамаһы, Тәрән уя, Балалы тирәк, Үрге ҡырсын, Шыланлы ҡом, Хоҙайбирҙе, Рәхит умарталығы, Өлкәш яланы (буйы), Артмагүл һ.б. кеүек ер-һыу атамалары бар.

Һарт-Шишмә ауылының төп башҡорт аҫабалары: Абдрафиҡовтар, Әбдрәхимовтар, Мәсәлимовтар, Ғафаровтар, Усманов, Садиҡов, Ғәббәсовтар, Кәримовтар. Тыңламаҫ ауылынан күскән кермешәк башҡорттар: Әбделмәновтар, Абдрахмановтар, Мөхәррәмовтар, Ғәйнуллиндар, Шаһиҙуллиндар, Аҙнағоловтар, Биктимеровтар, Мөхәмәтдинов, Абдуллиндар, Ғабдуллиндар. Усы ауылынан (1860) килгән башҡорттан типтәрҙәр: Ҡолшәриповтар, Кәримовтар, Шәриповтар, Айытҡоловтар. Һарт-Науруз ауылының төп башҡорт аҫабалары: Сәйфетдиновтар, Ишҡыуатовтар, Иштуғановтар, Алтынбәковтар, Ғәлиәкбәровтар, Кинйәғоловтар, Яҡшығоловтар, Байғужиндар, Сәмиғоловтар, Рисов (Ырыҫовтар), Әсәҙуллиндар.

1773–1775 йылдарҙағы Пугачев һәм Салауат Юлаев болаһында ауылдаштарымдың ҡатнашыуы тураһында мин тарихи мәғлүмәт тапманым, тарихсы, профессор Әнүәр Әсфәндиәров та был турала яҙмаған. 1812–1814 йылдарҙағы Ватан һуғышында олатайҙарҙың ҡатнашыуы тураһында ла мәғлүмәт юҡ. Ауылдарыбыҙға килеп ултырған кермешәктәрҙең милли сығышы һәм шәжәрәһенә килгәндә, Тыңламаҫтан килгән мишәрҙәрҙең төп милләте мари, ә фамилиялары Шаһимарҙанов, Латипов, Хәйруллин һәм Шәйәхмәтовтар. Тыңламаҫҡа улар 1814 йылда килеп еткән. Архив сығанаҡтарында, «Перешли изъ деревни Избули Бирского уеъзда в деревню Тынламас Мензелинского уъезда в 1814 году», тип яҙылған. Избули – хәҙерге

Дүртөйлө районының Өсбүлә ауылы. Ул хаҡта ауылдашым Әбделхәлил Абдрахманов ағай ошолай һөйләне: «Һарт-Шишмәгә яҡын ерҙә «Әпекәй соҡоро» тигән йырын бар. XIX быуаттың нисәнсе йылындалыр ике кеше осрашҡан һәм әрләшеп, һуғышып киткән. Береһе икенсеһен, «син сирмеш, мари, син сирмеш, мари»,– тип һүккән. Һуғыша торғас, береһе икенсеһен үлтереп ҡуйған, ти».

1860 йылда Һарт-Шишмәгә 10 ғаилә – 46 йән, Тамъян ҡәбиләһе башҡорттары, килеп ҡушылған. Фамилиялары Әбделмәнов, Абдрахманов, Мөхәррәмов, Ғәйнуллин, Шаһиҙуллин, Абдуллин, Биктимеров һәм Мөхәмәтдинов булыр. 17 ғаилә – 80 типтәрҙең сығышы – татар, сөнки 1748 йылғы рәүиздә улар шулай яҙылған. Ҡотлобаевтарҙың алыҫ олатаһы Сырым булған. Яубатыровтарҙың боронғо нәҫел осо Апаҡ, ә Мөслимов, Әхтәмов һәм Әбсәлиховтар иһә Тиняккә барып тоташа, Миңлеғәлиевтарҙың алыҫ олаталары Янбай, Янбахты исемле булған.

Борон заман ошо кешеләрҙең күпселеге кәләште башҡорт ауылдарынан килтергән. Тимәк, уларҙың береһе лә татар түгел. Минзәлә өйәҙе Усы ауылынан килгән башҡорттарҙың олаталары Мерәҫ, Аҙнағол, Йомағол, Ҡолшәриф, Ҡолтай, Йәйләнғол һәм Айыткол исемле кешеләр – «башҡорт типтәрҙәре». Бүләр улыҫы, Мошоға түбәһе Түке тигән башҡорт ауылынан 18 ғаилә 85 типтәрҙең боронғо олатай-өләсәләре – мари затынан. Уларҙың фамилиялары – Өмөтҡолов, Исламғолов, Ғибаҙуллин, Вәлиев, Мөъминов һәм Рахманғоловтар. Өмөтҡолдоң әсәһе Татьяна Хәлилева – мари ҡатыны. Был кешеләр бөтәһе лә Әлмәкәй исемле олаталарынан тыуған.

1860 йылдарҙа Минзәлә өйәҙенең Илтимер ауылынан Һарт-Наурузға бер нисә типтәр ғаиләһе килгән. Уларҙың сығышы татар ҙа, башҡорт та түгел, олаталары Аҙнағол һәм Володимир исемле кешеләргә барып тоташа. Шул замандағы писарҙар уларҙы «мещеряки», тип теркәгән. Яңы Әлимдән Һарт-Наурузға килгән типтәрҙәрҙең сығышын асыҡлап булманы.

Шулай итеп, хәҙерге Ҡырмыҫҡалы районы биләмәләрендә һарттарҙан сыҡҡан ике башҡорт ауылы борондан уҡ барлыҡҡа килгән. Абруйлы ғалимдар раҫлауынса, «сарты – прямые потомки сарматов...» Схема рәүешендә яҙһаҡ, ул былайыраҡ килеп сыға: тиссагеттар – савроматтар – сарматтар – һарттар – курдтар – башҡорттар. Көньяҡ Уралдың төп ерле халҡы шулар булалыр ҙа инде, тип әйтергә баҙнат итәм. Әлмисаҡтан уҡ курдтар Месопотамияға, Иранға һәм Төркиәгә күсенеп киткән, ә башҡорттарҙың бер өлөшө Көньяҡ Уралда йәшәп ҡалған.

«Гораздо больше сходства сарты имели с таджиками, что, вероятно, свидетельствует об их иранском происхождении ... Кроме значительного пласта таджикской и арабской лексики, Е. Д. Поливанов выделил и иранизированный сингармонистический говор сартов, а это подтверждает вывод об иранской этнической основе сартского населения. (Ҡарағыҙ: «Этносы и этнические процессы», Мәскәү, «Наука», 1993, 156-сы бит).

Ошоға өҫтәп, үҙемдең тормоштан бер миҫал килтерәм; бала сағымда өлкән туғандарым бер куплет фарсыса шиғыр ятларға өндәйҙәр ине:

Абы сыр-сыр, баҙы гөр-гөр,
Һәрдү гүйәт, һәрде рузый
Зекрейаздан гөфтәһеү.

Беҙ һүҙ алып барған һарттар Бохара яғынан Башҡортостанға Абдулла хан идара иткән йылдарҙа (1583–1598) ҡуҙғалған. Һарт-Шишмә ауылы шәжәрәһендә 14 быуын яҙылған. Мөхәмәҙғәле олатай беренсе, мин 13-сө, ә улдарым 14-се быуында тора. Һәр быуынға 26 йәш ҡуйғанда, 364 йыл килеп сыға. 1988 йыл – 364 йыл – 1624 йыл. Бында ҡайтып, улар тәүҙә Яйыҡ

буйында төйәкләнә. Йылдар үтеп, халыҡтары ишәйеп, ерҙәр ҡыҫыла-тарая башлағас, һарттарҙың бер төркөмө Үҙәк Башҡортостанға, ә икенсеһе төньяҡ-көнбайышҡа барып сыға. Үҙәк Башҡортостанда олатайҙарыбыҙ Һарт улыҫы, ә төньяҡ-көнбайыштағылар Һарт-Меңле улыҫтарын барлыҡҡа килтерә. Үҙәк Башҡортостанға ҡайтҡанда олатайҙарыбыҙ Лабау йылғаһында туҡталып, Һарт-Лабау ауылы барлыҡҡа килә. Беҙҙең олатайҙар унда оҙаҡ йәшәгәнме-юҡмы, – хәҙергә билдәһеҙ. Һарт-Лабауға ға тиклем был урында Меңъетәр ауылы торған (Мең Атъетәре). Меңле олатай ҡыҙын һартҡа кейәүгә биргән. Меңъетәр Өфө ҡалаһынан 50 йылға йәшерәк, ә Өфө 1574 йылда ҡала исемен алған.

Шулай итеп, һарттар Бохаранан XVI быуат баштарында Уралға ҡайта башлаған, тиһәк дөрөҫ булыр. Боронғо олатайҙарыбыҙ, Ағиҙел буйына ҡайтып төйәкләнгәнсе, кәмендә бер быуат Яйыҡ буйында йәшәгән. 1795 йылғы V рәүиз буйынса Һарт-Науруз менән Һарт-Шишмә ауылдарында 54 өйҙә 218 башҡорт көн күргән. Борон фарсы телле һарттар, Алтайҙан, Себерҙән һәм Урта Азиянан ҡайтҡан төрки телле ҡәүемдәр формалашыуында ҡатнашҡан. Диалектолог профессор Э. Ф. Ишбирҙин раҫлауынса, «фарсы һүҙҙәре башҡорт телендә бик күп, һанап бөтөрөрлөк түгел. Мәҫәлән, ят – ятлау, йәтәс (уйын) – йәт, жигәр – егәрле – эшсән кеше. Азат, зиндан, баһа, һеркә, ҡауын һ.б. бик күп һүҙҙәрҙә фарсынан килеп ингән. Был проблема менән әлегәсә шөғөлләнгән кеше юҡ», тип яҙҙы ул. Минзәлә өйәҙенән сыҡҡан ҙур төркөмдөң сығышы Бүләр, Ҡырғыҙ һәм Тамъян ҡәбиләләренән. Уларҙың үҙҙәрен, «беҙ мөгәзәйле башҡорттар», тип атауын архив документтары ла раҫлай. Минзәлә башҡорттары – милләтебеҙҙең айырылмаҫ, бүленмәҫ өлөшө ул.

Беҙгә килеп ҡушылғандарҙың икенсе бер төркөмө «типтәр» тип яҙылған. XVIII быуатта йәшәгән типтәрҙәрҙең исемдәре буйынса тикшереп ҡарағайным, ҡайһы берәүҙәренең милли сығышы фин-уғыр халыҡтарына барып тоташа. XX быуат башына тиклем ауылдаштарым аҫаба йәки кермешәк башҡорт булып килгән. Ә 1914 йылдан башлап уларҙы рәсми документтарҙа «типтәр» тип яҙа башлағандар, сөнки типтәрҙәр башҡорттан күберәк булған. Ошондай хәлдә ауылдар Октябрь революцияһын ҡаршылаған. «Элгәре, олатайҙарыбыҙҙы ғәрәпсә һәм иҫке төркисә уҡытҡандар. Был уларҙың милли аңын, милли ғорурлығын юғалтыуға килтергән. Шул сәбәпле шәхси танышмаларында милләтен «татар» тип күрһәтә башлағандар. Балаларҙы үҙебеҙҙең телдә уҡытыу бер ҡасан да булмаған һәм булманы. Ә сығышыбыҙ – мөгәзәйле башҡорттар». Быларҙы миңә Тыңламаҫтан килгән кешенең ейәндәре Хәсән (1903 йылғы) бабай һәм Миңлеәхмәт еҙнә (1906 йылғы) Әбделмәновтар һөйләне.

Тыңламаҫтан Һарт-Шишмәнән күсенгән кешенең ҡыҙы Хәмиҙә Яҡуп апай Ғәйнуллина (1896 йылғы) һөйләгәне: «Ҡартатайым Шаһиулла, ул йәшләй вафат булған. Мин башҡорт ҡыҙы. Беҙнең әткәй үҙе төп башҡортноҡо, ә әнкәй Камила, ә аның әнкәһе Фәррухямал картинәй. Минең әтәйләр Минзәлә яғынан, шунда тыуып килгәнлеген һөйләй торғайны ул. Нәҫел-нәсәптәрен белмәйем, минзәләләрҙе күргәнем булманы. Ул заманда Шишмә ауылы халыҡлары ла һәйбәт, алсаҡ, йомарт булғаннар, бергәләп донъя көткәннәр.

Әтәйнең тары һурғысы бар ине, шулай, ҡул көсө менән эшләп, тырышып йәшәне ул. Әтәйем Яҡупның һөйләшеү теле яртылаш башҡортса, яртыһына татарсалап һөйләр ине. Ана һин улым «унда», «бында» тиһең, ә ул, «анта». «мынта» тип, башҡортса әйтер ине. Әтәй беҙнең башҡорт егете ине, үҙ телен дә онотмағайны – ул халыҡ дәртле, үткерерәк, алар бит донъяны алып бара!

Әтәйемнәр өс бала етем ҡалып үскәннәр. Ул ҡараҡай кеше ине, ҡара сәсле, ҡара күҙле, буйға-һынға улы Сәғиттән уҙмаған ине. Беҙне боронғоса, иҫкесә уҡыттылар. Мәктәбәлә уҡытыуысыбыҙ бер ҡатын кеше булды.

Әткәйнең тағы бер йыры иҫкә төштө әле, улым:

Сандуғаскай меҫкен асы һайрай,
Ике ҡанатын янбашка һалып.
Ир балаҡай меҫкен донъя көтә,
Әткәй-әнкәһенән йәш ҡалып».

Һарт-Шишмәнән 1941–1945 йылдарҙағы Бөйөк Ватан һуғышына 166 кеше алынған, 94-е яу яланында ятып ҡалған, 72 кеше имен әйләнеп ҡайтҡан. Шул иҫәптән атайыбыҙ ҙа һәләк булған. Ул Воронеж өлкәһенең Лискин районында, Колыбелька ауылында, 1942 йылда туғандар ҡәберлегендә ерләнгән.

1943–1944 йылдарҙа Украинанан һәм Ленинградтан күсенгән кешеләр беҙҙең яҡтарға килеп тулып беҙҙә лә йәшәне. Ул ваҡытта мин бала ғына инем.1942–1943 йылдарҙа Украинанан шәкәр заводын тейәп алып килделәр. Һарт-Науруз, Һарт-Шишмә ауылдары араһында Ҡарлыман шәкәр заводы һәм һөт-консерва комбинаты төҙөлөп, эшселәр ҡасабаһы барлыҡҡа килде. Уны ни өсөндөр «Прибельский» тип атағандар, Науруз булырға тейеш ине. Завод шәкәр ҡомон 1951 йылда эшләп сығара башланы.

1950/51 уҡыу йылында унда урта мәктәп ойошоп, ерле халыҡтан һорап та тормайынса, балаларҙы урыҫ телендә генә уҡыта башланылар. 1965 йылдың 13 декабрендә Һарт-Науруз ауылы Прибельский ҡасабаһына ҡушылды. Ул ваҡытта ауылда 190 ғаиләлә 699 кеше йәшәгән. Ә 1988 йылдың 1 ғинуарына иһә 192 ғаиләлә 587 кеше теркәлгән. Хеҙмәтсән халыҡтың күпселеге заводта, 10 ғаилә колхозда эшләй. Һарт-Науруз һигеҙ йыллыҡ мәктәбе 1981 йылда ябылды, балалар Прибельский мәктәбенә йөрөй. Ошо мәктәп базаһында, милли кластар буласаҡ, тип төкәтмә һалдылар, әммә ул ниәт бойомға ашманы. Прибельский мәктәбендә 1986/87 уҡыу йылында 960 бала уҡыған. 1988 йылдың 1 ғинуарына Һарт-Шишмәлә 363 ғаиләлә 1056 кеше: ирҙәр – 503, ҡатын-ҡыҙҙар – 553, йәштәр – 172, эшселәр, хеҙмәткәрҙәр – 540, колхозсылар – 516 кеше йәшәгән.

Мәктәпкәсә һәм уҡыу йәшендәге балалар 220, шуның 120-һе башҡорт балалары. Ныҡлап урыҫса уҡыта башлауға 10 йылдан ашыу ваҡыт үтеп китте, урамда йәштәр урыҫса аралаша. Йәй еткәс, ҡаланан ҡайтҡан балалар ҙа уларға ҡушыла. Башҡорт халҡын тергеҙеү программаһына ярашлы беҙгә түбәндәге сараларҙы күреү фарыз: Һарт-Шишмә ауылында башҡортса уҡытҡан урта мәктәп һалыу; Прибельскийҙа эшләгән ике балалар баҡсаһының береһен башҡортса эшләүгә күсереү; Прибельский ҡасабаһын Науруз тип үҙгәртеү; Һарт-Шишмә ауылын ошо ҡасабаға ҡушыу һәм Прибельский (Науруз) хакимиәтенә буйһондороу; барса урам һәм майҙандарға асфальт түшәү, күперҙәр һалыу, һыу менән тәьмин итеүҙе көйләү, газ үткәреүҙе тамамлау; Һарт-Шишмә ауылының Ағиҙел ярындағы йорт һәм ҡаралтыларҙы алдан уҡ күсереү; Яңы Ҡыйышҡы – Өфө пассажирҙар автобусы маршрутын Үтәгән ауылына еткереү; Ғафури районы Баҡраҡ ауылы тәңгәлендә Ағиҙел аша күпер һалыу.

Хөрмәтулла АБДРАФИҠОВ,
Өфө ҡалаһы.

Ғайса
ХӨСӘЙЕНОВ

ХӘСӘН НАЗАР ШИҒРИӘТЕ

Поэмалар

«Заман заңы» китабына шағирҙың ике поэмаһы ингән. Хәсән Назар өсөн былар яңы эпик башланғыстар. Традицион поэмалар йыш ҡына сюжетҡа ҡоролоусан. Эпик тигән төшөнсә-термин үҙе үк шуны талап итә, буғай.

Ә бына «**Шәмсыраҡ**» поэмаһында ундай эпик сюжет юҡ. Сюжет тигәне иҫтәлекле бер хат тирәһенә ойошҡан. Ул эпик сюжет түгел, һалдат хатына бәйләнешле уй-фекерҙәр, хәтирәләр теҙмәһе. Шағирҙың үҙ тормошонан бер эпизод-хәтирә. Тимәк, быны иҫтәлекле лирик поэма тип атарға ла була.

Поэманың эске лирик сюжеты йәки уй-тойғолар, хәтирәләр ебе һалдат хатына бәйләнешле.

Ике дуҫ егеттең береһе һалдат хеҙмәтен тултырып ҡайтҡас, ауылда хәтирәләргә бирелеп ултыралар. Уға сәбәбе – һалдаттың ауылға – дуҫына яҙған хаты. Күрәһең, ул һағышлы, кисерешле хат. Ана шул хат хәтирәһе иҫтәлекле, һағышлы уй-тойғолар ағышын һәм йомғағын хасил итә. Ул тыуған яҡты, тыуған ауылыңды, әсәйеңде, ауылдаштарыңды, дуҫтарыңды өҙөлөп һағыныу йомғағына төрөлә. Ул күңелдәге заман заңы менән үрелеп китә, әллә күпме ҡәҙерле иҫтәлектәрҙе яңынан тергеҙә. Төп мотив – тыуған яҡтың, тыуған ауылдың, әсәңдең, туғандарың, дуҫиштәреңдең ғәзизлеге, ҡәҙерлелеге. Улар Урал шәмсырағы – аҫыл таш кеүек ҡәҙерле. Шағирҙың «Таулыҡайым – ғүмерем шәмсырағы шул икән» тигәненә барыһы ла һыйған. Шәмсыраҡ үҙенсә бер символик төшөнсәгә әүерелгән шағир тасуирында.

Айырылып алыҫтарға китеү
Сәбәп икән шуны аңларға:
Ниндәй тәрән һөйөү уята ер
Тыуған яҡтар, туған моңдарға.

Быҙдай юлдар поэманың төп айышы, шәмсырағы кеүек аңлашыла.

Тыуған ер һәм миңә насип ғүмер…
Беребеҙ шәмдәл, беребеҙ шәмсыраҡ.
Шәмсыраҡ та булһа һәр бер йөрәк,
Ер яҡтыраҡ, донъя яҡтыраҡ.

Бына шулай йәнде яҡтыртырлыҡ итеп яҙылған был әҫәр. Ошондай әҫәрҙәрҙе уҡығас, Пушкиндың «Чувства добрые я лирой пробуждал» тигән юлдарына ысын шағирҙарҙың ниндәй дәүерҙә лә тоғро ҡалыуына инанаһың.

«**Яҙмышты яҙам**» поэмаһы саҡ ҡына икенсе ҡылдан.

Аҙағы. Башы 1-се һанда.

Алда белеүебеҙсә, Хәсән Назар «Мин бер китапты яҙам – яҙмыш китабын» тигәйне бит.

«Яҙмышты яҙам» поэмаһында шуның бер өлөшөн яҙа торғандыр ул. Шағир үҙ исеменән һөйләй. «Йөрәкте һалдым шиғырҙарыма», ти.

Әле был поэмаһын яҙған йылдарҙа йәш кешегә үҙ тормошон юлға һалып ебәреүҙәре, ҡала ерҙәрендә фатирлы булыры, унан да былай, үҙ-үҙен раҫлауҙары, сыуалсыҡ осорҙа үҙ-үҙенә, иманына тоғро ҡалыуҙары еңел генә булмаған, әлбиттә. Быға үпкә тоны ла сағылып ҡала: «Ғәҙелһеҙ тормош, ҡәҙерһеҙ талант. Уға ҡайҙа һан, булмағас һанат?!»

Ниндәйҙер бер аҡыл эйәһе, тормош ул – көрәш, тигән. Тырышмай, хатта айҡашмай, көрәшмәй еңел генә тормош ҡороп, оло шәхес булып китеүҙәре һәр кемгә лә анһат түгелдер ул. Шағирға ла, теләйме-юҡмы, анһат тормош юҡтыр. Хәйер, тура һүҙле, үҙ-үҙенә тоғролоҡло, заманға, мөхитенә үткер ҡарашлы ғына түгел, сағыу һәм тапҡыр баһа бирер шәхестәр, талантлылар өсөн – бигерәк тә.

Был да оло бер хәҡиҡәт, тейешле һабаҡ.

Ҡәләм эйәһенә яҙмыш китаптарын яҙаһылары алдалыр әле.

«Заман заңы» йыйынтығынан күренеүенсә, шағир тәржемә менән дә өҙмәйсә шөғөлләнә. Урыҫ, украин, тағы башҡа милләт шағирҙарынан байтаҡ өлгөләрҙе башҡорт теленә бик тә тәбиғи төҫтә тәржемә итеп, бер ҙур бүлек итеп индергән. Был да – үҙенсә ижади сынығыу, ҡәләм сарлау мәктәбе лә. Рәми Ғарипов әйткәнсә, үҙе бер мәҙәнилек тә ул. Хәсән Назар иһә «ҡәләмдәшлек миңә – ҡәрҙәшлек», ти. Ҙур мәғәнә, оло маҡсат ята был һүҙҙәрҙә.

«Асманға ашыу»

Егерменсе быуатты – ике меңенсе йылды Хәсән Назар «Асманға ашыу» исемле шиғырҙар һәм поэмалар тупланған ҡалын китабы менән тамамланы. Был ваҡытта шағир үҙе лә алтмышынсы йәшенә етеп килә ине – олпат ғүмер йәше.

Китапҡа атаҡлы халыҡ шағирыбыҙ Назар Нәжми «Шиғриәт һәм яҙмыш» исемле тәрән йөкмәткеле олпат баш һүҙ яҙған. Шағир, ҡәләм оҫтаһы кесе аҙашының ижадын бик тәрәнтен тикшереп, юғары баһалай: «Был китап Хәсән Назарҙың яңы үҫеше, бында ла ысын шағирҙарға хас булған ихласлыҡ, үҙенсәлекле уй-фекер ағышы ярылып ята, үҙе булып ҡала. Ул уҡыусынан бер нәмәһен дә йәшермәй, үҙенең төрлө яҡтарын, эске донъяһын, холҡоноң алтын түгел икәнен дә асыҡтан-асыҡ әйтеп, уҡыусыһы менән уйкисерештәрен ҙур шиғриәт кимәлендә бүлешә... Хәсән Назар – кешеләрҙе шиғырлы итер өсөн, тимәк, иманлы итер өсөн килгәндәрҙең береһе».

Был ҙур туплама китабында Хәсән Назар бығаса яҙған шиғырҙар һәм поэмаларының өлгөләрен биреүҙе кәрәк таба. Бүлектәр «Фани донъя», «Илҡәүемдә», «Төйәгем», «Мөхит», «Һөйөү-һөйөлөү», «Ижад», «Моң», «Рух», «Мая төбө» тип исемләнгән. Был исемдәр шағир ижадының төп мотивтарын, рухи асылын асығыраҡ тойорға ла мөмкинлек аса кеүек.

Был иң ҙур йыйылма китап буйынса ошо мотивтарҙың хәҙер бер бөтөнөрәк булып ойошоуына ҡарап, төп уртаҡ үҫеш тенденцияларына, дөйөмләшеүҙәренә диҡҡәт итәйексе.

Кешенең, айырым атаҡлы шәхестәрҙең ер йөҙөндә ваҡытлы йәшәүҙәре, донъя йәмен һәм ғәмен ентекле татып бөтмәүҙәре, оло маҡсаттарын аҙағынаса башҡарып етмәүҙәре менән донъя фани һәм үкенесле, әлбиттә. Әммә фанилыҡтың ыңғай, үтә хаҡ яҡтары ла барҙыр. Мәҫәлән, әгәр Ер йөҙөндә һәр йән эйәһе мәңге йәшәһә, бер заман кешеләр ҙә, мал-тыуар, йәнлектәр – һәр йән эйәһе Ер шарына һыймаҫ, бар нәмәне ҡырып ҡулланып, ашап-нитеп бөтөрөр ине, үҙ-үҙҙәрен, тоҡомдарын һәләк итеүгә, Ер

шарын ҡоротоуға килтерер ине. Тимәк, тәбиғәттең, йәшәйештең, тереклектең үҙ эске ҡанундары бар. Кеше рухи зат икән, быны рухы, аңы менән тәрән аңларға, килешергә тейеш. Ҡабатлай-ҡабатлай әйтәбеҙ: кеше рухы менән бөйөк, кешелек рухиәте, илаһиәте менән үлемһеҙ. Хәсән Назарҙа был, ихтимал, төп лейтмотивтыр.

Фанилыҡтың да ике сифаты бар: бер яҡтан ул аңлы кешене ваҡытлы ғүмерҙе мәғәнәле һәм кинәнесле йәшәргә күндерә, күнмәгәндәрен, аңламағандарын алдан уҡ сүпләп юҡ итә тора.

Фанилыҡтың антонимы – баҡыйлыҡ. Ниндәй тере йән, айырыуса аңлы кеше мәңгелекте, ғүмер баҡыйлығын ғәмәли кисерә алыр икән?! Был да яуап биргеһеҙ һорау. Аңлағанға шул: фанилыҡта кешегә донъяның ҡәҙере һәм һиммәте яҡшыраҡ беленә, аҡыллы файҙаланыла. Хәсән Назар шиғырында әйткәнсә, «Фани донъя – һиндә бары өмөт түгел ваҡытлы». Рухиәт йәшәтә кешелекте. Шул юғары ихтыяж менән һуғарылған был йыйынтыҡ.

Йәнә «Асманға ашыу» китабында үтәнән-үтә үткән бер лейтмотив – яҙмыш. Шағир өсөн ул шулай уҡ киң мәғәнәһендәге төшөнсә. Яҙмыш – ул Ер шары, ил, халыҡ, милләт, тел яҙмышы, авторҙың шулар хаҡындағы хәстәре. Шағир өсөн һүҙ, шиғыр үҙе яҙмыш.

Ә нимә ул шиғыр? Рухты тотор
Аҡыл бит ул, моң ул, һынланыш.
Барыһынан бергә ярала ул,
Барыһынан элек ул – яҙмыш.

Хәсән Назар йәнә «Мин ғүмер буйы бер китапты – яҙмыш китабын яҙам» тип йыш ҡабатлай. Үҙен рух илсеһе тип раҫлай.

Талантлы шағирҙарға хас булғанса, Хәсән Назар ҙа донъя, яҙмыш, тормош, иман кеүек ҙур төшөнсәләрҙе дөйөм рәүештә түгел, үҙ зиһене һәм йөрәге аша үткәреп, етди тасуирлай, үҙенсә шиғри юлдарға һала. Уларҙың үҙ поэтик асылы, үҙ тетрәнештәре бар. «Донъяла һәр низең үҙ айышы, үҙ самаһы һәм үҙ асылы» тип ул тиккә әйтмәй. Шул уҡ ваҡытта ул донъяны үҙенсә асһа, үҙен дә бер ыңғай донъяға аса.

Үтеп күпме мөхәббәт һәм
Күпме нәфрәт аша,
Үҙ-үҙемде асҡан һайын,
Донъя ябайлаша.
Донъяла иң тәү үҙеңде
Һанлау кәрәк икән.
Күпте белеү түгел, күпте
Аңлау кәрәк икән,–

тигән фекергә лә килә.

Донъя шағир алдына һорау өҫтөнә һорауҙар ҡуя тора:

Яҙмыш нимә? Донъяны ни тота?
Тормош кемгә ҡулай, ниңә шулай?
Телебеҙҙә, рухта ҡайҙа яуап?..

Шулай һорауҙарҙан яуаптар эҙләй-эҙләй шағирға әйләнәләр, хатта үҙенсә философҡа яҡынаялыр.

Уйландыра, моңландыра донъя,
Ниҙә икән уның ғилләһе?
Ниҙе күреп, нигә ҡағылмайым,
Үҙ һорауын ҡуя һәммәһе…
Серен сисһәң икән сикһеҙлектең,
Етһә икән уға иҫ-аҡыл!
Фнилыҡмы әллә сирткән һайын,
Тетрәп, сыңлап ҡуя моңло ҡыл?..

Бындай мәлдәрҙә шиғриәт менән фәлсәфә, күрәһең, бер ҡылдан уйнай башлай.

«Ил-кәүемдә» бүлеге иһә ғәзиз Башҡортостанға, туған халҡына арнап яҙылған шиғырҙарының һайлап тупланышы, ватандың үҙенсә күркәм поэтик образының төрлө биҙәк һәм алымдарҙа һүрәтләнеше менән ҡәҙерле.

Күңелең киң, рухың бөркөткә тиң,
Моңоң тәрән һинең, башҡортом.
Тел ҡеүәһе ниндәй, һүҙ ҡеүәһе –
Йөрәгемде шулар яҡтыртты.

… Ҡурсып асылын, ҡында
тотҡан халҡым
Урал ташына ҡайрар ҡылысты.
Шундай итеп танып белгән беҙҙе
Пушкин, Гете, Туҡай, Толстой.

Шундай строфалар туған халҡыбыҙҙың көс-ҡеүәһен, рухын, тәрән моңон тойорға һәм ғорурланырға дәрт, ҡеүәт биреп торғандай.

Туған телем! Туған моңдар!
Һеҙҙең аша
Зиһенемә быуаттар заңы тоташа…

Ихласлыҡтар һала уйсан ҡәләмемә,
Ҡояш нурын ҡайый рухым әләменә.

Көскә, хискә эйә булһа, һеҙ ул остаз,
Яҙмыш – миндә, мин яҙмышта,
гүйә, бер саз.

Бындай ике юллыҡтарҙа туған телгә, гүйә, һәйкәл ҡойола.

«Зирәклек» шиғырында халҡыбыҙҙың борон-боронғо тарихына барып тоташҡан тамырҙары, хаҡ рух остары юллана:

«Урал», «Гилгәмеш», «Авеста» –
Хикмәтле, аҫыл ҡиссалар
Аҫабалыҡ тамырҙарын
Бер үк юҫыҡта асалар.
Башҡорт, шумер, фарсы – бер ҡор
Нәҫел-нәсәп яралғанда.
«Бишектәге биш төрләнә»:
Ирәндек заңы – Иранда.

Бындай поэтик юлдар боронғо тарихыбыҙҙы – Урал буйындағы уртаҡ яҙмыштарыбыҙҙы, ижади тамырҙарыбыҙҙы ла ҡапшайҙар бит.

«Күңел ныҡ булғас, һүҙ моңо таша. Көнгә ҡыуаныс асманға аша» тигән юлдар бар бер шиғырында.

«Асманға ашыу» китабында – асмандарҙы үҙләштереү, рух юғарылығы Хәсән Назар поэзияһында ҡыҙыл еп булып үтә, космик-йыһани мотивтар күсәйә. Улар уның «Асманға ашыу» поэмаһында бер апофеоз булып яңғырар.

Хәсән Назар шиғриәтендә йөрәк уты берсә ләүкеп, берсә талғын дөрләүен белә.

Бына һигеҙ юллыҡтарынан «Әҙергә – ҡәҙер» шиғыры:

Әҙер менән күкрәк ҡаҡма, дуҫым,
Утҡа «Ут бул!» тиеп өйрәтмә.
Нимә булыр ине йөрәк менән,
Ул һыймаһа әгәр күкрәккә.
Атың менән баһа алыр затың,
Ут утлығын белә – яҡ ҡына.
Әҙергә лә арта ғына ҡәҙер,
Һин ишәйтһәң уны саҡ ҡына.

Тимәк, утты ла әҙергә – хәҙер, хәҙергә – ҡәҙер рәүешендә түгел, яйын белеп, тейешле урынында яныр ҡеүәһендә самаларға кәрәк – самаға самаһы.

Күләүектә кемдер йондоҙ күрә,
Кемдер күрә бары бысраҡты.
Ғашиҡҡа ла, ғашиҡ түгелгә лә
Ысынлығы һай һәм осраҡлы.
Донъяла һәр ниҙең үҙ айышы,
Үҙ самаһы һәм үҙ асылы.
Күләүектә түгел, күктәрҙә лә
Йондоҙҙар юҡ, булһаң асыулы.

Был һигеҙ юллыҡ инде икенсе тонда. Фекер ағышы, һүҙ айышы фәлсәфәүи уйланыуҙарға илтә. Ике һигеҙ юллыҡта ла тасуир түгел, хис-тойғо ла түгел, бәлки, уйҙар ағышы, мәғәнәләр айышы аналитик фекергә сорнай.

Ғөмүмән, «Асманға ашыу» китабы хаҡында дөйөмләштереп әйткәндә, ҡитғалар киңлеге, күк-асмандар бейеклеге ята поэтик рухында. Шағир йөрәгендә, ул үҙе әйткәнсә, «донъяны тотҡан бөйөк Рух» бар. Шулай уҡ «рухым ҡәғбәһе ул – халҡым юлы, Арҡайымдан алып әлегәсә».

Матбуғатта «Асманға ашыу» йыйынтығы хаҡында байтаҡ йылы һүҙҙәр әйтелде. Мәҫәлән, шағир Салауат Әбүзәр “Хәсән Назарҙың ниндәй шиғырын алма – тәрән мәғәнә һалынған, моң менән һуғарылған, һушты алыр нағыштар менән сигелгән” тип баһалай.

«Асманға ашыу» китабының 2000 йылда Башҡортостан Республикаһының Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһына тәҡдим ителеүе һәм ул юғары бүләкте алыуы бик урынлы ине. Матбуғатта был китап хаҡында бик күп йылы һүҙҙәр әйтелде. Мәҫәлән, Башҡортостандың һәм Татарстандың халыҡ йырсыһы Фәриҙә Ҡудашева «Башҡортостан» гәзитендә

былай тип яҙҙы: «Хәсән Назар әҫәрҙәрен, мәҫәлән, оҫталар шиғриәтен уҡыған кеүек, зауыҡланып күңелемдән үткәрәм. Улар сафландыра, моңландыра, уйландыра. Хәсән Назарҙың шиғырҙарында – халыҡ моңдарының тәрәнлеге, халыҡ аҡылының ынйылары. Хоҙай биргән таланты менән шағир рухыбыҙ хазиналарын аса, иманыбыҙҙың ныҡлығын ҡеүәтләй» («Башҡортостан» гәзите, 2000, 26 август). Йәки бына академик Марат Аҙнабаев: «Көндәлек бөгөн өсөн яҙмай шағир, уның әҫәрҙәре утилитар түгел. Улар афористик яңғырашлы, фәлсәфәүи йөкмәткеле. Күп яҡлы, күп төрлө ассоциацияларҙы, эрудиция һәм интеллектлылыҡты тыуҙыра. Халҡыбыҙ өсөн Хәсән Назар – рух илсеһе ул»,– ти. Рәсәй Федерацияһының атҡаҙанған артисы, драматург Илшат Йомағолов былай яҙған: «Хәсән Назар тәржемәһендә «Гамлет монологы»н уҡып, кешеләр асылы, тормош мәғәнәһе, хаҡлыҡ маҡсаты хаҡында Шекспирҙың үҙен ҡабат уҡығандағыса уҡ күңел күкрәне,– ти.– Ғөмүмән, Хәсән Назар шиғриәтендәге лирик герой, йәки автор образы үҙе үк ниндәйҙер кимәлдә Гамлетты хәтерләтә төҫлө. Унда, фәлсәфәүи уйланыу менән бергә, ғорурлыҡ та, әрнеүҙәр ҙә, өмөттәр ҙә етерлек» («Башҡортостан», 2000, 26 август).

Йәки Салауат ҡалаһынан Фәһимә Ғәлимова, «яҙыусы Ноғман Мусинды мин урман йырсыһы тип йөрөтһәм, Хәсән Назарҙы тәбиғәт шағиры тип әйтергә мөмкин», ти. Бында ул әҫәрҙәрҙең тәбиғи яңғырашын да күҙҙә тоталыр.

Бына Күгәрсен районының Мораҡ ауылынан Гүзәл Сәхибгәрәеваның «Башҡортостан» гәзитенә яҙған хатының бер аҙ өлөшөн уҡыйыҡ: «Хәсән Назарҙың шиғырҙарын яратып уҡый киләм. “Ағиҙел” журналында баҫылған шиғырҙары, айырыуса «Асманға ашыу» поэмаһы тураһында үҙемдең уйҙарым менән уртаҡлашырға теләйем… Был поэма заманса яңғыраған әҫәр ул. Мин уны ҡайта-ҡайта уҡыйым. Йөрәгендә ил ғәмен, милләт заңын йөрөткән шағир боронғонан хәҙергәсә алып киләуйланыуҙарын. «Асманға ашыу» тигән ифрат тәрән йөкмәткеле, фәлсәфәүи поэмаһы менән Хәсән Назар беҙҙе рухи һаҙлыҡтан йолоп, рух үрҙәренә саҡырып саң ҡаға. Шуға ла мин был әҫәрҙе рух дастаны тип атар инем. Рухыбыҙ матурлығы өсөн, уй-фекерҙәребеҙҙең юғарылығы, тәрәнлеге, сафлығы өсөн көрәшәйек!» – тигән һүҙҙәр менән тамамлай уҡытыусы кеше уйтойғоларын. («Башҡортостан» гәзите, 2007, 18 ғинуар).

Хәсән Назарҙың «Башҡортостан – минең баш йортом» тигән гүзәл шиғыры бар. Ул үҙенең һүҙен ҡалаларҙа, ауылдарҙа поэзия һөйөүселәр менән осрашҡан саҡтарында ошо шиғырын уҡыуҙан башлаусан:

Күңелең киң, рухың бөркөткә тиң.
Моңоң тәрән һинең, башҡортом.
Тел ҡеүәһе ниндәй, һүҙ ҡеүәһе!–
Йөрәгемде шулар яҡтыртты…

«Был шиғырын Хәсән Назар бынан биш йыл элек тынды ҡурылтыр һалҡын ғинуар көндәренең береһендә тыуған төйәгендә – Иҫәнғол мәҙәниәт һарайында уҡығайны,– тип яҙа яҡташтарының береһе. – Йотлоғоп тыңлаусылар әҙипте. Ул ҡайҙа ғына сығыш яһамаһын – мәктәп уҡыусылары һәм юғары уҡыу йорто студенттары алдында булһынмы, ауыл халҡы йәки сит өлкәләрҙә йәшәүсе милләттәштәребеҙ ҡаршыһына сығып баҫһынмы – һәр ерҙә уңыш ҡаҙана. Бының сере нимәлә һуң? Шағирҙың ижады менән таныш уҡыусы: «Әҫәрҙәренең тормошсанлығында, халыҡсанлығында»,– тип әйтер». Был хаҡта Хәсән Назар үҙе лә: «Хоҙай Тәғәлә бирмәһә, юҡты бар итеп булмай. Күп яҙаммы, аҙ яҙаммы – яҙғандарым тәбиғәттән килһен, тәбиғәттән. Тап ошо тәңгәлдә иң ҙур терәгем – халҡымдың асыл йырҙарының, һүҙ байлығының йоғонтоһон әйтеп тә, баһалап та бөткөһөҙ. Мин,

ахыры, тап улар менән тере йәнмен»,– ти.

Хәсән Назарҙың тыуған Таулыҡай ауылында затташтары менән осрашҡан бер кисәне хәтергә төшөрөп үтмәй ҙә ярамаҫ.

«Ихласлыҡ ята ине был тыуған ауылы кисәһендә,– тип иҫкә ала гәзит хәбәрсеһе. – Ауыл аҡһаҡалы тип ҡабул иткән Хәсән Назар шиғырҙарын яҡташтары таң атҡансы ла тыңларға әҙер ине. Ауыл, кеше яҙмышы тураһында ла уйланырға форсат табылды сығышы ваҡытында. Тормош ығы-зығыһы, ғәҙелһеҙлектәр әсендереп тә алды күңелдәрҙе. Ил тойғоһон йөрөтөүсе, тел ҡәҙерен белеүсе, ғаилә генә түгел, милләт ҡәлғәһен ҡурсалаусы шундай заттар күберәк булһын ине арабыҙҙа, тигән фекерҙәр сайпылып үтте уйҙа, рухта». («Башҡортостан» гәзите, 2002, 13 февраль).

Поэмалар

Был китапҡа дүрт поэма индерелгән. Икәүһе – «Яҙмышты яҙам», «Шәмсыраҡ» әҫәрҙәре «Шоңҡар сөйәм» йыйынтығынан күскән, ҡалған икеһе – «Асманға ашыу», «Хакимлыҡта» – яңылар. Автор уларҙы «Рух» исемле бүлеккә туплаған. Йәғни уларҙың нигеҙендә рухиәт идеялары ятыуҙандыр, моғайын.

«Асманға ашыу» – китапҡа исем биргән поэма, шулай булғас, бөтә китаптың идея-эстетик проблемалары менән ауаздаш, улай ғына түгел, үҙәктәш булыуы бик мөмкин. Поэмаға эпиграф итеп алынған:

Әллә инде имән ҡырҡылғанға,
Ҡаҡшай бара иман Уралда?
Әллә инде иман ҡаҡшағанға,
Һирәгәйә имән Уралда? –

юлдары уҡ быны раҫлап торғандай. Шағир үҙе үтәнән-үтә үҙәктә, фразаға-фраза үтә яңғырашлы. «Иман Уралда – имән Уралда» рифмалары камертон кеүек. Автор «Башҡорт шағиры. Ошо ике һүҙҙә уҡмашыр һәм асылыр уйҙарым» тип был фекерен асыҡлап уҡ ҡуя.

Борон башҡорттарҙа иман мәғәнәһе мәжүсилек дәүерҙәрендә үк, тимәк, Ҡөрьәндән алда тыуған. «Ул – ҡояшҡа, ергә инабат, зиһен менән зауыҡ гәүһәре ул». Кем белә, «иман – имәнгәме, әллә имән – иманғамы биргән исемде?» Имән – иман. Башҡорт өсөн, уның сәсәне өсөн йәнәш һәм бер бөтөн пар төшөнсәләр, символик мәғәнәлеләр: тормошта ул имән ныҡлығы икән, рухта – иман ҡеүәһе. Ә шағир – рух илсеһе: «Бәҫле һүҙҙә көсөм – ҡуйҙым, халҡым, һиңә хеҙмәткә».

Шағир өсөн рух осошо – ул асманға ашыу менән бәрәбәр. Уй-хыял менән ул асмандарҙан да аша алыр.

Был поэмаһында авторҙың «Урал батыр» эпосын хәтергә алыуы ла осраҡлы түгел:

Һабаҡ «Урал батыр. Гомерҙан да
Етә миңә донъя һулышы.
Яңы «Илиада» өсөн әммә
Мотлаҡ микән Троя һуғышы?!

Киләсәктә, бәлки, хәҙерге заман дастандары ла тыуыр. Уның өсөн юғары аң, уй-хыялдарҙың асмандарға ашырырҙайҙары кәрәк. Уй-тойғоларҙың ғәжәп осошло, поэтик үлсәмдәрҙең иҫ китмәле ҡоласлы һәм ҡөҙрәтле булыуы шарттыр.

Тоям: тағы бөркөп йәншишмәне,
Ҙур һынылыш булыр баш йортта.
Тоям: яңыса бер рух дастаны
Тыуасаҡ ул тағы башҡортта.

Бирһен Хоҙай, ихтимал, быны «Асманға ашыу» поэмаһы аша әле билдергән һәм ҡайһы бер мотивтарын сарпылтып ҡуйған икән, был дастанды алда Хәсән Назар – ни булмаҫ – бәлки, үҙе яҙып ҡарар. Увертюраһы тыуғас, йыһани опера шиғриәте лә яҙылыр, бәлки. Дәрт иткән – мораҙына еткән, ти бит халҡыбыҙ.

Бороңғо йыр һәм ҡобайыр – зауҡым,
Сәнғәт тә ул, сәйәсәт тә ул.
Илем теле, телем иле миңә –
Үткән дә ул, киләсәк тә ул,–

ти икән, мин бында күпмелер вәғәҙә һәм өмөт ауаздарын ишеткәндәй ҙә булам.

«Асманға ашыу» поэмаһының икенсе яртыһында донъялағы, илдәрҙәге ауыр һәм ҡатмарлы, тотҡарлыҡлы хәлдәргә, уй-күңел аяныстарына ла төшөп киткеләй. Уй-хыял донъяһы бар, әммә ысынбарлыҡ, хәҙерге ғәмәли хәлдәр шаҡтай ауыр, самалар самаларға тура килеп етмәй шул. Хыял менән ысынбарлыҡ Ер шары менән галактикалар сикһеҙлеген дә буйлап етә алмайсы.

Шағир хаҡлы:

Иман – имән. Атам рухына арнап,
Яҙҙым йәндең өмөтөн, бәләһен.
Биләмәнем уны сюжет ҡороп.
Сюжет – бары яҙмыш шәүләһе.

Хикмәт, әлбиттә, ҡоро эске сюжетта ғына түгел, киңерәк һәм, тәрәнерәк уйлаһаң, Ер шарыбыҙҙа йәшәйештең, сәйәсәттең, сәнғәттең бәҫе кешелек рухының бөйөклөгөн раҫлап, шуға инанып донъя күләм тыныслыҡта, килешеп йәшәү аҡыллылығында, бөйөк кешелек һиммәтендәлер ул.

«Асманға ашыу» поэмаһының поэтикаһы әҫәрҙең романтик рухына бағлы рәүештә космик уй-фекерҙәр, йыһани образлауҙар, философик сентенциялар менән тығыҙ бәйләнешле. Поэмала йыһани мораль-этик проблема үҙәкләшә.

Сигенмәйсә, әммә сикләнмәйсә,
Ҡеүәттәрҙе рухта аҫҡанда
Тамырҙарым сат йәбешә ергә,
Уйҙарымда ашам асманъа,–

тигән һуңғы строфа поэма поэтикаһының хәсиәтенә ишара яһағандай ҙа.

«Иманға инаныу». Был әҫәренең жанр атамаһын Хәсән Назар «мәҙхиә» тип кенә билдәләй. Әммә ул үҙенсә проблематикаһы менән традицион мәҙхиә жанры сиктәренән күпкә ашып китә. Ул асылда хәҙистәр тибындараҡ яҙылған рухани көйлө әҫәр. «Бисмиллаһи-рахманир-рәхим» тип салауат әйткәндәй, Ҡөрьән һүҙе менән башлана ла аҙаҡ «күңелемдә минең – Хаҡ Тәғәләм, телдәремдә минең – Ғәлиәссәләм» тигән һүҙҙәр менән тамамлана.

Сәхәрҙәрҙә – таңда күккә баҡһам,
Мең-мең йондоҙ – тәсбих төймәләре.
Ай күрҙем мин аман, йәндә иман,
Тәҡдиремә тәҡәттәр бир, Тәңре!
Һиңә – тәсбих, һиңә – мөҡәддәслек,
Маҡтау – гүзәл үрнәк рәсүлеңә.
Сәждә ҡылам ҡиблаларъа ҡарап,
Ҡыуанып Ҡөрьәндә бар исемемә.

Бындай ритмлы туҡыма илаһи рух менән һуғарылып, доға, тәсбих, Алла һүҙе рәүешле раббыһын, Ҡөрьәнде вәхи ысулы менән донъяға, кешеләргә еткергән рәсүлгә олуғ мәҙех һүҙҙәре ярым көйлә шиғыр юлдарына һалынған. Поэтик хикәйәләнеше, өгөт-нәсихәте менән хәҙис мотивтарына ла оҡшабыраҡ китә. «Бәхәсһеҙҙер рәсүл хәҙистәре, вәғәздәре васыят пәйғәмбәрҙең» тигән һүҙҙәре быны раҫлап уҡ ҡуя.

Ер, тел, иман. Асылда шулар тота ил-ҡәүемде, дәүләтте, ти шағир. Бында ул, «Иманға инаныу»ҙа әйтелгәнсә, Хаҡ Тәғәләнең үҙенең яҡлауына ла таяна. Шул юлда, шул рухта берҙәмлеккә, айбарлы түҙемлеккә өндәй, изге тойғоларҙы көйгә һала:

Хоҙай ҡушҡан сыҙамлыҡ бар ерҙә:
Халҡым яҙмышы бит – үҙе белем.
Илаһ биргән илһамыңды һиңә
Насип итһен мәңге, туъан телем!

Беләм халҡымдың мин теләктәрен:
Ярылмаһын, зинһар, ете ҡат күк.
Ер һыҙылып, диңгеҙ түгелмәһен,
Көфөрлөктән, бәндәм, һаҡлан берүк!

Инаныу – бер, теләк – бер, әммә ҡаршылыҡтарҙы күрә белергә лә, көстөң сыҙамлығы ла кәрәк:

Дуңъыҙ тимен залим, мөртәттәрҙе,
Хоҙай биргән иректе бит иҙгәс.
Һыйындыра шулар иблистәрҙе,
Шулар бойора, башты баҫып түҙгәс.

Донъяға, ер йөҙөнә бағайыҡ: «Хакимдар бит ҡәберҙәрен хурлар әмерҙәрен әле булһа яҙа». Шағир борсолоуҙары инабатлы, иманлы:

Донъя камил. Әммә камиллыҡтар
Булырмы ул бер саҡ дәүләттәрҙә?
Бер баҡсаның төрлө емеше беҙ –
Ныҡынырмы шул уй милләттәрҙә?

«Хакимлыҡта». «Асманға ашыу» китабына ингән иң көслө монологик поэма – «Хакимлыҡта» исемлеһе. Уға А. Твардовскийҙан эпиграф итеп алған түбәндәге шиғри юлдар поэтик асҡыс, тел төбө мәғәнәһен дә тоҫмаллата:

Что ныне счесть большим,
что малым –
Как знать, но люди – не трава.
Не обратить их всех навалом
В одних не помнящих родства.

Тураһын әйткәндә, был поэма әүәлге батша Рәсәйендәй хәҙергеһенең дә илдәге аҙ һанлы халыҡтарға ҡарата шовинистик сәйәсәткә күсеүен, бүтән милләт халыҡтарын йотоу, телен, мәҙәниәтен танымау тенденцияһының көсәйеүенә ҡаршы һүҙ ҡуҙғатыуын: «Мин әйтмәһәм, кемдәр әйтер, мин әйткәнсә кем әйтер?» – тигән һораулы юлдар раҫлап тора.

Шағир әүәлдән үк «яҙмышты яҙам» тиһә, «ә үҙем халҡым яҙмышында мин» тиһә, ул туған халҡын, милләтен, туған телен яҡлап һәм һаҡлап ҡалыу өсөн яуаплы һүҙ әйтергә лә хаҡлы. Рәсәйҙәге һәр милләт, барлыҡ халыҡтар яҙмышы – федерациябыҙ яҙмышы ла ул.

Кешелек донъяла бер камиллыҡ итеп төрлө халыҡтарҙы, милләттәрҙе яралтҡан икән, Ер шарының төрлө ҡитғалары, төбәктәре, тауҙары, яландары, уйһыулыҡтары, ғәжәп төрлө йән эйәләре, милләттәре, телдәре, мәҙәниәттәре менән төрлө сәскәләр сәйләнендәй тәбиғиҙәр һәм бөйөктәр. Шағир әйткәнсә, тарихтан уҙыр хаҡлыҡ юҡ, милләттәр тыуҙырған илдәрҙе.

Бөйөк индустриаль, ҙур илдәр менән илдәр бәрелешеүҙәр, донъяла барған өҫтөнлөк сәйәсәте Ер шарын, халыҡтар, милләттәр яҙмышын тотошлай һәләкәт алдына ҡуясағын да аңларға кәрәктер бөтә ил башлыҡтарына. Бөтә Ер шарына, ҙур-ҙур төбәктәренә бер-ике ил, ҙур милләт кенә хужа буласаҡ, тигән кеүек тенденция үҙе һәләкәт, донъяуи һуғыш, ҡырылыш юлы. Хәҙерге ҡоралдар Ер шарын тотошлай шартлатып юҡҡа сығарыуы бик ихтимал. Донъяны, Ер шарын атом ише ҡот осҡос ҡорал көсө түгел, ҙур милләттәрҙең, империяларҙың хакимиәте түгел, бөтә илдәр, халыҡтар, милләттәр берҙәмлеге, игелек, тыныслыҡ, рухиәттәр берлеге, рухиәт бөйөклөгө тотасаҡ. Бөйөк рухиәт йәшәтәсәк кешелекте. Бында шуныһы ла мөһим: теләк кенә түгел, тарих раҫлауынса, Салауаттар шанлауынса, үҙүҙеңде яҡларлыҡ, һаҡларлыҡ йөрәк уяулығы ла кәрәк. Өҙөп әйтә шағир, мәжбүрлектән сығып әйтә:

Ҡомартҡылар ҙа юҡ түгел:
Үтәп яҙмыш бурысын,
Кем Мономах бүркен һаҡлай,
Кем – Салауат ҡылысын.

Хәсән Назарҙың «Хакимлыҡта» поэмаһының аҫыл уй-фекере, шағир рухы йүнәлеше әле алда әйткәндәргә ҡайта. Донъяны шашҡан нәфсе һәм ҡот осҡос яу ҡоралдары түгел, бөйөк рух тота, рухиәт йәшәтә. Ғаләм, йыһан кимәлендә был – илаһиәт бөйөклөгөндә.

Әлеге үтә нәфселе замандарҙа, илдәр золом ҡоралдары менән яҫҡынғанда «Нишләргә? Йәшәүме? Үлемме?» тигән Гамлетса олуғ һорау әлегә һаман саҡ-саҡ эләгеп, кешелек йәмғиәте, донъябыҙ өҫтөндә яман ҡара көс Ер шарын шартлатыр булып аҫылынып тормаймы ни?!

Ҡабатлата был фажиғә
Гамлет һорауын минән.
Ҡайҙа яуап? Тулған донъям
Әрнеү һәм өмөт менән,–

тип әйткән һүҙҙәр набат булып яңғырамаймы ни?!

Шағирҙың маҡсаттары изге: «Фарыз – бер ҡулдағы түгел, бер ҡорҙағы ил булыу. Ә бит баш һалып ҡушылыу – ул барыбер ҡол булыу».

Хәсән Назарҙың «Мин ғүмер буйы бер китапты – яҙмыш китабын яҙам» тигән мөҡәддәс ижад мотивы был поэмаһында ижтимағи, сәйәси, этик, ғөмүмән, мораль-этик асылы менән уртаҡ яҙмыш төйөнөнә төйнәлә.

Мая төбө. «Асманға ашыу» китабын ошо исемдәге бүлек йомғаҡлай – йәғни ҡырҙараҡ ҡалған мая төбө шиғырҙарын ошонда йыя. Унда киләсәккә мая булып китерҙәйҙәре лә табылыр. Үткәндәрен йомғаҡлайһы, киләсәген самалаусы уй-ниәттәре лә сағылып үткәндәй быларҙа: «Үткәндәргә – ижтиһат, киләсәккә – инабат». Был маяларҙа ла шағирҙың юғары, илаһи көсҡеүәтле илаһиәткә, инабатҡа инаныу ҡеүәһе көсәйә барған кеүек.

Илаһи бер юғары көс бар ул –
Яратыусы ошо донъяны.
Хаҡ Тәғәлә бар һәм бер булғандай,
Донъя берәү, әкиәт ҡалғаны,–

тигән инаныстарға килә.

Фанилыҡта ошо тиңһеҙ фәһем
Ҡәләмемә минең көс бирә.
Әйтерһең, мин пәйғәмбәрҙәр һүҙен
Яҙмышымдан аҡҡа күсерәм.

Һәр хәлдә, был «Асманға ашыу» китабының «Рух», «Мая төбө» бүлектәрендә рухиәт, илаһиәт мотивтары асыла, асыҡлана бара. Донъяла йәшәү, йәшәйеш принциптары, күңел донъяһы рухтан рухиәткә, рухиәттән илаһиәткә күсә-берегә барған кеүек. Ғөмүмән, был илаһиәт рухы хәҙерге милли шиғриәтебеҙ өсөн айырыуса мөһим. Тәрән уйландырыр, моңландырыр, рухландырыр олуғ аһәң дә ул.

Йәнә поэтикаһына килгәндә, әҫәрҙәрҙең мотивтары, рухы, моңо, лексикаһы, хәҙис элементтары хәҙерге башҡорт поэзияһына дини-рухани ағымды ҡыйыу индерә. Был ағым йәнә Мәүлит Ямалетдин ижадында, Рауил Бикбаевтың шиғри хәҙистәрендә үҙен тойҙора, белдерә бара.

Боронғо традицион мәҙех, мәрҫиә, бағыш, алғыш, ҡарғыш кеүек жанр тенденциялары әленән-әле үҙҙәрен һиҙҙергеләй тора – бик мәслихәт.

Ғөмүмән, «Асманға ашыу» китабында автор – жанр, стиль, шиғыр техникаһы, рифмалар системаһында булһынмы, тасуири саралар даирәһендәме – ысын оҫталарса талантлы эш итә.

Алда әйткәнебеҙсә, Хәсән Назар хәҙер ҙә шиғыр һәм поэмаларын яһалмараҡ биҙәү-ҡупшылау менән мауыҡмай. Ябайыраҡ һүҙ менән үткер күҙ аша донъяның, йәшәйештең асылын, үҙ йәмен һәм ғәмен күргәҙмәле, тоймалы итеп шиғыр юлдарына һала, фекер поэзияһы оҫтаһы булып ҡала. Ул халыҡ рухына, зирәк зиһенгә, юғары интеллектҡа таяна, ил моңон сыңрата.

«Ғүмер һәм дәүер»

Бер усҡа һыймалы, кеҫәләрҙә юлда йөрөтмәле «Ғүмер һәм дәүер» исемле миниатюр поэтик китабы Хәсән Назар шиғриәтенең егерме беренсе быуат башында ғүмер һәм дәүерҙәр аша заманса яңғырай һәм яңыра барыуын раҫлай алалыр, моғайын.

Миңә бүләк иткән был китабы автор үҙе яҙып биргән автографлы һүҙшиғыры менән дә баһалы.

«Ҡәҙерле Ғайса ағайға!
Бейегәйһен, тиеп, рух көмбәҙе,
Йөрәк көсөн бирҙем затыма.
Әүерелде ил һәм тел хәстәре
Илһамыма минең, антыма.

Ошо хис менән үҙ ғүмеремдән, үҙ дәүеремдән сығып яҙылған был китапты Ғеҙгә – рухи донъябыҙ остазына – ихлас бүләк итәм. Хәсән. 25.10.08» тигән юлдары ла иҫтәлекле.

Бүләк иткән китапты иғтибар менән, зауыҡланып уҡый барһам, үҙемә бағышланған шиғырға ла тап булдым:

Шиғыр нимә? Ай-һай, ҡыйын
Шул һорауҙан уҙыуы.
Уны аңлай барған һайын

Ауырыраҡ яҙыуы.
Өркөтөр һымаҡ шиғырҙы
Асылын асып бөтөү.
Ул бит – тетрәнеүҙәр үтеү,
Ул бит – асыштар көтөү.
Ғайса ағай! Шиғыр нимә?
Шәмме ул рухта, йәндә?
Тик һин аңлата алырһың,
Тау ҡәҙәр ғилем һиндә.

Эйе, шиғриәттең серҙәрен, эстетик тәьҫир ҡөҙрәтен шағирҙың үҙенә лә, ғалим кешегә лә аҙағынаса аңлатып бөтөү мөмкин дә түгел, мөмкин булһа, бар серҙәре асылып бөтһә, минеңсә, шиғриәттең ҡәҙере лә, уй-күңелгә поэтик тәьҫир көсө лә күпкә кәмей төшөр ине.

Шиғыр – ул үҙенең серлелеге, күңел һәм рухҡа тәьҫир көсө менән ҡеүәтле. Шиғриәт үҙе – ысын мәғәнәһендә рухиәт донъяһы.

Беҙ, әҙәбиәт белгестәре, нәфис әҙәбиәттең, шиғриәттең аңлаған, тойған ҡәҙәре идея-эстетик асылын ғына күпмелер аңлап һәм төшөндөрөп биреүҙе маҡсат итеп ҡуябыҙ. Униһы ла хәл ҡәҙәренсә, күпмелер тойомлау дәрәжәһендә генә. Ҡалғаны – рух, күңел ҡеүәһе.

Рух тигәндән, беҙ Хәсән Назар поэзияһында рух, моң төшөнсәһенең нисегерәк сағылышын һәр китабы аша сағылдыра барырға, поэтик эволюцияһын күпмелер күҙәтергә тырышып ҡараныҡ. Ул нисегерәк килеп сыҡҡандыр – танышҡандар самалар.

Бына «Ғүмер һәм дәүер» китабы ла шул исемдәге шиғыр менән асыла:

Асылымды асты миңә насип
Ғүмер һәм дәүер.
Моңом булды минең, заңым булды
Ил, халыҡ һәм ер.
Рухым, иманым – шул. Бүтәнсәләй
Юҡ бер ниндәй сер.

«Башҡортостанға өндәшеү» тигән беренсе шиғыры уҡ уны реаль ерлеккә күсерә. Шағир ғүмере буйы республика юлында ил, халыҡ хәстәре менән йөрөгәнен, йөрәк һүҙҙәрен уға арнағанын белдерә.

Меңәр йыллыҡ ғазап һәм өмөттө
Бер ғүмерҙә үттем түҫлө мин.
Тап шуға ла, ғәзиз Башҡортостан,
Бер уланың булып көслө мин,–

ти икән, был юлдар күп нәмә хаҡында аңлатырлыҡ. Йәки икенсе бер шиғырында әйткәненсә:

Башҡортостан! Йөрәгемә байрам
Һинең юлдар, һинең киңлектәр.
Ҡыуаныс бит: донъябыҙҙы тота
Берҙәмлектәр һиндә, тиңлектәр.

Был Тыуған ил, тыуған республика тойғоһо байтаҡ шиғырҙарында Рәсәй, Рәсәй Федерацияһы киңлектәренә төбәлеп, йәнә киңәйеп, тәрәнәйеберәк китә. Хәйер, Рәсәй киңлектәре даирәһенән һәм хәҙерге осорҙа Рәсәй сәйәсәтендә бөйөк державасылыҡ уй-ниәттәре сағылғылап ҡалыуына шик-шөбһәләрен дә йәшермәй.

«Өс һүҙ» шиғыры менән федерацияны, республикаларҙы тотор һәм йәшәтер өс нәмә – ер, тел, иман икәнен асыҡлап әйтә шағир: «Ерең барҙа – дәүләтең бар, телең барҙа – милләтең бар. Иман барҙа – олуғ өмөт, инаныс бар».

Был китапта ла Тыуған ил, туған тел, тыуған яҡ мотивтары тәрән мәғәнәләрҙе, тормоштоң төпкөл айыштарын анығлабыраҡ та ебәрә.

Урал – йәншишмә төйәге,
Йәшел хәтфә ул – Урал.
Үҙе – ҡояшлы сағыл ул,
Һүҙе – ил туплар оран.

«Урал батыр» эпосындағылай, Урал – ул үҙенсә донъя кендеге лә, ил, ер, ҡитғаларҙы ҡоршар мөһабәт һын һымаҡ та. Йәнә «Урал сойорғотоп рухын, ырыҫын – һүҙен, эшен» атҡарышыр ҡеүәт тә. Шағир «Асылымды асыу» шиғырында белдергәнсә, был девизын тағы аныҡлай бирә: “Осоу – асылы ул бөркөттөң”.

Хәсән Назар «Ғүмер һәм дәүер» китабында кешеләр әйтеп йә яҙып ҡалдырған васыят хаҡында ла шағир

һүҙен әйтеп ҡалдырыуҙы кәрәк таба. Был хаҡта ул остазы Назар Нәжми менән булған бер ваҡиғанан һүҙен башлай: «Ғүмер итеү – васыятҡа үтеү. Һеҙҙең кеүек, мин дә васыят яҙам әле, тигәс, Назар Нәжми, яҙ һин уны, Пушкин ана утыҙҙы үткәс тә яҙған, тине. «Пушкин бит ул!» тигәс, шағирҙа даһи алдында ла кәмһенеү хисе булмаҫҡа тейеш, тине остаз.

Бөгөн – Назар ағайҙың тыуған көнө, ә уны үҙенең васыяты буйынса Миңештеләге Үрбашында ерләүгә – биш ай. Әле мин былтыр ул ятҡан кардиология үҙәгендә ятам».

«Шиғриәт – донъяға бәхиллек, васыят әйтеү ҙә ярайҙыр»,– ти Хәсән Назар. Яҙмыш китабын шағир хәҙер яҙҙы ла кеүек инде. Күрәһең, уға ла васыят әйтеп йәки яҙып ҡалдырырға ваҡыттыр. Ул хатта ки шулай хис тә иткеләй: имештер, тыуған яғына ҡайтҡандыр, яратҡан Урта тау түшендә йәненә тынғылыҡ тапҡандыр.

Йәнемә тап килгән урында
Ерләрһең һин мине, ауылым:
Урта тау түшендә донъяның
Ҡаҡлыҡһын бураны, дауылы.

Украин классигы Тарас Шевченко васыятындай яңғырай был шиғри юлдар.

Ҡыҙылташ башынан Ватаным
Ҡояшы ҡалҡҡанын күҙләрмен.
Һиндәге һәр яңы быуындан
Илһөйәр, телһөйәр эҙләрмен.

Васыят әйтеү – үҙе рух көсө икәнен дә билдәләй шағир.

Ер йөҙөндә һәр кешеләге кеүек, шағирҙы ла донъялығы ла, баҡыйлығы ла ныҡ уйландыра.

Был тормоштоң барлыҡ
серен белгәс,
Бер сер генә ҡалыр – үлем сере.
Ниҙәр һөйләр ине икән әҙәм,
Үлемдәрҙән үтеп, ҡайтһа кире?
Бармы теге донъя? Пәйғәмбәрҙәр
Әйтмәгән тик шуны терелергә:
Үлем әгәр ожмахтарға илтһә,
Үлемһеҙлек ниңә тәңреләргә?

Эйе, фани донъяһы ла, баҡыйы ла уйландыра, үлеләр кире әйләнеп ҡайтмағас, тереләргә үлем һәм теге донъя мәңгелек сер булып ҡала килә ғүмер-ғүмергә.

Кешенең йәне сыҡҡас та күккә, фәрештәргә аша, тиҙәр. Атаҡлы ғалимдар, кеше йәндәре күктә биосфераны хасил итә, тип раҫлай. Шулай булғас, йән һәм иман мәңгелектер. Шағирыбыҙҙың уй-тойғоһо ла шул юҫыҡта: Иман – мәңгелек, тип ҡабатлай ул.

Донъялыҡта уй-хыялдар йыш ҡына күктәргә аша. Ә кешегә ер өҫтөндә йәшәргә, донъя көтөргә кәрәк.

Тормош – ул донъя ҡормош. Тормош ҡанундары – ҡаты, хатта ки ҡырыҫ та. “Өй алдында уйнай балалар”, “Тормоштан бер ҡисса”, “Алмасыуар” шиғырҙарындағыса ысынбарлыҡтың ауыр һәм хәтәр яҡтары шағир ҡәләмен йыш ҡына дерелдәтеп тә ала, ҡырыҫ сыңдар ишетелә-ишетелә килә:

Бына «Көндәлектән» шиғыры:

Мин үҙемде хис итәмен
Ҡай саҡ рухи төрмәләрҙә.
Йәшәһәмсе сәхрәләрҙә,
Йәшәһәмсе тирмәләрҙә.

«Төрмәләрҙә – тирмәләрҙә» рифмалары ҡалай контрастлы яңғырай. Рифмалары ла а-б-б-б теҙмәһендә контраслыҡты йәнә көсәйтә төшә.

Тәбиғәттең иркендә мин,
Тәбиғәттең күркендә мин
Йырлаһамсы яңғыратып,
Йөрәгемде зыңғыратып.

Үтәнәнән-үтә яңғыраштар, а-а-б-б тәртибендәге рифмалар шиғырҙы зыңғыратып ебәрә.

Ауыл балаһын ҡалаһы ла ҡолас йәйеп ҡаршыламай:

Өнәмәне мине кемдер,
Кемгәлер ҡаты бәрелдем.
Алдатҡыстарға үрелдем,
Күрмәгәндәрем күрелде.

Строфаһы аша тотошлай ҡырыҫ таушлы, рифмалары а-б-б-б тәртибендә дер-дер килә.

Инде булмаҫ йырҙарымда
Һандуғастар сутылдауы,
Бөркөттәрҙең саңҡылдауы,
Турғайҙарҙың сырҡылдауы.

Тәүге һәм аҙаҡҡы строфалар ҡабатланып, шиғырҙың ҡоршап ҡуйылышы ла әллә ниҙәрҙелер уратып-һулҡытып хәтерләтә.

Шуны ла айырым билдәләп үтергә кәрәк: шиғыр традицион рифмалар тәртибендә түгел, үҙ сыңына-саңҡыуына ҡарай тактлана.

Ғөмүмән, милләтебеҙ, рухыбыҙ тамырҙарын тотҡан ауылдың заңы һәм моңо һуғара килә шағир ижадын. “Ауыл” тигән шиғыр, мәҫәлән, шуның мәртәбәле бер аккорды ул.

«Был ниндәйҙер ғибрәтле хәл булды» – шиғри ғибрәтенә күрә йәнәш пар-пар: а-а-б-б. Аҙаҡҡы пар юл ҡалай үтәнән-үтә тактлы:

Әйтеп бөтөп ҡара ысынды,
Асып бөтөп ҡара асылды.

Бына «Ғәҙәт» шиғырының поэтик системаһын абайлайыҡ:

Йәшәүҙәр бит – ул бер ғәҙәт кенә,
Анна Ахматова әйткәнсә.
Ғәҙәтме тик – «Илаһи комедия»,
Ғәҙәтме тик – «Мең дә бер кисә?»

Строфаны «йәшәүҙәр бит», «Ғәҙәтме тик» анафорик стилистик фигура көйләп, берләштереп килә.

Ләкин беләм – бары көнитмеште,
Йән аҫрауҙы әйткән шағирә.
Тамаҡ ялы, ғишыҡ, нәҫел хисе –
Бер ғәҙәттә әҙәм көн күрә.

Бындай аңлатма шул һорауға яуап рухында.

Был ғәҙәттә бөйөклөктәр менән
Түбәнлектәр йәшәй ярышта:
Әҫәрҙәргә күсә бөйөклөктәр,
Түбәнлектәр ҡала тормошта.

Строфала бөйөклөк менән түбәнлек ҡаршылығы үҙәкләшә, ғәҙәт ғәҙәтиенсә ҡала бирә.

Рәссам Әхмәт Лотфуллинға бағышланған «Мөғжизә» шиғырында шулай уҡ һүҙҙәр ҡабатланышы, эске моңо төҫ-буяуҙар уйнауын көсәйтешеп килә. «Ижад ул – мөғжизә, ай-һай, ситен серен уның аңлау, аңлатыу”, «тәүге ҡәҙеренә ҡайтһа һүҙҙәр, рәхмәтлелер ҡәләм ҡулыма: әйләнмәйем уның ҡолона мин, әйләнмәй ул минең ҡолома». «Ләкин сер – сер көйө ҡалыр мәңге, серҙән бүтән – ни ул мәңгелек? Ижад мөғжизәнең үҙе түгел, уны эҙләүҙәр ул иң элек».

Йәки бына «Йәшәйем!» шиғырынан бүлексәнән бүлексәгә көй-моң ағышын, строфалар ҡоролошон, рифмаларҙың нисек теҙелешен абайлайыҡ:

Аҡылым бар – хәйлә түгел,
Нәфрәтем бар – мәкер түгел.
Ғорурлыҡ тәкәббер түгел,
Ҡайғылар йәндә кер түгел.

Асылымдан ҡайтыш саҡтар
Булманы, тип, юҡ, әйтмәйем.
Хатта ҡояшта ла тап бар,
Бер кемде, юҡ, кәмһетмәйем.

Һигеҙгә һигеҙ ижекле дүртәр юллыҡ был строфаларҙың һәр юлы үтәнән-үтә рифмалаша, рифмалар а-б-б-б, а-б-а-б тәртибендә көйләнә. Рифмалар шиғырҙың эске көйөн генә түгел, моңон да бермә-бер ҡеүәтләп ебәрешә. Шулай йырлап-көйләп, моңайып торған символик шиғыр тыуа.

Алмаштырып-түкмәстереп һүҙҙәр уйнатыу тиһеңме – уға виртуоздарса маһир: «Ҡайҙа китте илдә баҡса – аҡса, аҡса – баҡса саҡтар?», «Аҡса – йәнгә такса булған ерҙә иман йәйәү ҡаса… Зыяратта хәйер өләшәләр: аҡса, аҡса, аҡса…»

Еҙ самауыр гөрләп ултырғанда,
Сәйҙәр яһап, сынаяҡ сыңлаһа,
Өй эстәре, гүйә, тулы ырыс,
Өй эстәре, гүйә, сынъяһау.

Шулай сәйҙәр эскәндә өй эстәре, сынаяҡтар ҙа, сәйҙәр ҙә сың-сыңлап торғандай.

Шағир шулай сыңҡылдатып донъяның сындарын, моңдарын да үҙенсә ишеттерһә, үҙенсә лә ул боронғо донъяны, гүйә, яңынан аса.

Иҫке был донъяны өр-яңыса
Аса миңә, боронъолоҡ аса.
Тик барынан элек үҙ-үҙеңде
Асыу фарыз – Сократ аңлатҡанса.

Шунан инде, әйҙә, Сократ философияһына төшөп китеп ҡара. Шағир йыш ҡына юғары материяларҙан ергә, ябай нәмәләргә әйләнеп ҡайта. Шуларҙан да, философ кеүек, бөйөк идеялар осҡотоп, йәшәү осҡонон таба.

Бына әйберҙәргә мәҙхиәләр серияһынан, миҫал өсөн, «Бойҙай» шиғыры:

Ергә еректереп әҙәм иткән
Бынау ябай ъына бойҙайъа
Баш эйеүҙәр кәрәк. Йән таҙарыр.
Аштан оло булып һуйҙайма.
Ҡояш менән тупраҡ. Һыуым, һауам!
Әй, донъяны тотҡан бөйөк Рух!

Бына ҡалай ябай нәмәнән, материянан бөйөк идея, рух таба:"Әҙәм заты, үрсеп, ер йөҙөндә бойҙай сүпләр өсөн таралған". Хәсән Назарҙың был китабында ла әйберҙәргә мәҙхиә серияһынан тағы әллә нисәмә үрнәктәр бар. Бына «Ишек» шиғырынан бер генә строфа:

Шиъыр әҙләп йөрөйһө лә юҡ бит,
Үҙе килеп керә ишектән.
Шиъыр түгелме ни, бер уйлаһаң,
Ошо ишек күргән, ишеткән.

Йәш саҡтарҙа шиғырҙар, йырҙар бағышлап яҙған иҫтәлектәр дәфтәрен генә иҫлә, уларҙа йәшлегеңдә һөйөп йөрөгәндәргә тәүге мөхәббәт осҡондарынан үҙ ҡулың менән яҙған саталы, әммә ысын йөрәктән әйткән шиғыр, йыр юлдарын иҫләргә мөмкин. «Иҫтәлек дәфтәре» шиғыры шуларға мәҙхиә ләбаһа. «Унда – яратҡан күпме йыр, ҡанатлы һүҙҙәр унда. Һәр биттә сәскә – нур сәсә саф хистәр ялҡынында».

Хәсән Назар шиғриәтенә сәсән теллелек сифаты хас. Ул халҡыбыҙҙың аҫыл тел ҡаҙнаһы, тапҡыр һүҙҙәре менән иркен, ижади эш итә. Күп шиғырҙары, айырыуса дүрт юллыҡтары, афористик яңғырашлы. Шағир талантында бөтә донъя классик поэзияһына тартым тапҡыр һәм тәрән мәғәнәле фекерләү ҡеүәһе бар. Халыҡ күңеленән, фольклор традицияларынан ижади өйрәнеүе өҫтөнә донъя классик поэзияһы үрнәктәрен башҡорт теленә тәржемә итеү тәжрибәһе лә шағирға күп нәмә бирә. Күңелендә – донъя мәҙәниәтенә, бөйөк ижадсыларға, рухи һәм эстетик юғарылыҡтарға бәйле уйхистәр даирәһе, телендә – афористик тапҡырлыҡтар, фәлсәфи һығымталар, кинәйәле тоҫмалдар. Былар барыһы, ысынлап та, ғүмер һәм дәүер синтезы; уйҙары асмандарға ашһа ла, тамырҙары ергә, милли асылына сат йәбешкән, ул ҡуптарып алғыһыҙ.

Туған әҙәбиәтебеҙҙә Хәсән Назар остаздары итеп һанаған Шәйехзада Бабич, Мостай Кәрим, Назар Нәжми һәм Рәми Ғариповты үҙен юғары ижадҡа дәртләндереүселәр, өлгө күрһәтеүселәр тип иҫәпләй. Шундай заттарҙың йылы һүҙе «Яуаплылыҡты көсәйтте, бурысты ауырайтты» тип яҙҙы ул «Заман заңы» китабында.

Остаздары ла уға битараф булманы. Уның исемен халыҡ шағиры Мостай Кәрим, миҫалға, «Литературная газета»ла 1971 йылда уҡ ҙур өмөттәр бағлап телгә алды. Һуңыраҡ ул, «Асманға ашыу» йыйынтығы сыҡҡас, Хәсән Назарға ярым шаярып, әммә үҙ күреп, яҡты һәм юғары тоналлектәге яңы йыл ҡотлауында былай тип яҙҙы:

Бер китабын Мостай Кәрим ҡуйъас
Классиктар торъан кәштәгә,
Байрон уны дуҫым тип маҡтана,
Пушкин һанай уны әшнәгә.
Назон башын эйә: «Дан, аҙаш!» – ти,
Һуҡыр Гомер әйтә: «Замандаш»,– ти.

Мостай Кәримдең 1994 йылда яҙған «Ай саҡырҙы» тигән шиғырында ла Хәсән Назарҙы күҙ уңынан ысҡындырмауы сағыла:

– Саҡырһаң да, ҡеүәт етмәҫ,
Мин осалмам – ауырмын.
Хәсән Назар осор ине,
Ул торъаны ҡауырһын.
– Хәсән менән һүҙ һуңыраҡ,
Йәнем һиңә ылыҡты…

Был юлдарҙы эпиграф итеп алып, хәҙер инде Хәсән Назарҙың үҙенән һабаҡ алыусыларҙан Рәйес Түләк яҙған шиғырҙа ошондай юлдар бар:

…Хәсән аъай, һин ҡауырһын икән –
Шиъыр яҙа торъан ҡауырһын.

…Шымыңҡырап ҡалъан шиъриәттә
Һәр һүҙеңде алам мин көтөп.
Күпме шаъир, ана, йөрөп ята
Ҡауырһынһыҙ ҡанат елпетеп.

Остаздар тигәндән, бында шуны ла әйтеп үтеү фарыз: шағирҙың көс сығанаҡтарының береһе шунда – ул классиктар менән рухи ауаздашлыҡта йәшәү кимәленә күтәрелергә тейеш. Тап шул осраҡта ғына улар исеменә торошло итеп арнаулы шиғырҙар яҙып булалыр ул. Хәсән Назарҙың «Рәсүл Ғамзатовҡа хат», «Мостай Кәримгә», «Туҡай» тигән, шулай уҡ Пушкинға, Лермонтовҡа, Рәми Ғариповҡа, Хәсән Туфанға, Твардовскийға, Назар Нәжмигә бағышланған шиғырҙары тап шуны раҫлай.

Әйтәм – һорап түгел, ярап түгел,
Киткән өсөн түгел оҫтарып:
Күҙ йәштәрем ҡәбер ташыъыҙҙың
Йыуһын саңын, бөйөк заттарым.

Хәсән Назар поэзияһы хәҙерге заман, дәүләт, халыҡ, милләт, әҙәп-әхлаҡ, кешелек мәсьәләләрен үткер һәм эмоциональ тәьҫирле итеп күтәреүе, туған халҡының поэтик ижады, сәсәндәр традицияһы, донъя поэзияһы классик өлгөләренән ижади үрнәк ала белеүе менән әһәмиәтле һәм һиммәтле.

Хәсән Назар шиғриәттең нескә серҙәрен, айышын тәрән төшөнөп, үҙ-үҙенә лә, ҡәләмдәштәре ижадына ла юғары идея-эстетик кимәлдә талапсан ҡарай. «Талант иң тәү – үҙеңә аяуһыҙлыҡ»,– ти ул. Поэзия хаҡындағы ялҡынлы мәҡәләләре, публицистикаһы, башҡорт журналистикаһындағы хеҙмәте менән дә ҡәләмдәштәренә үрнәк булырлыҡ аҡыл эйәһе, һүҙ оҫтаһы ул.

Шағирҙың үҙ ижадына ҡарата һүҙҙәре фәһемле: «Ҡояш ҡәҙере лә, ул йәшәткән төйәгем хозурлығы ла йөрәккә һеңде. Уға тәүге кисерештәр – һөйөнөстәр, әрнеүҙәр, тел аһәңе, моң ҡөҙрәте үрелә, ишләнә барҙы. Тормошҡа, донъяға, шиғырға шулай Таулыҡайым ҡояшы алып сыҡты. Милли хис, милли рух тамырҙарын ҡояшлы ямғырҙар һуғарҙы. Ул тамырҙар тарихыбыҙ, асылыбыҙ ҡатламдарына тоташты. «Урал батыр» эпосынан Урал тауҙарынаса олғашты. Хиссиәтләп, алдағыны уйлап, ил-ҡәүем хәстәрен хәсиәтләп, асманға ашты. Шуны асҡан «Шәмсыраҡ», «Асманға ашыу», «Яҙмышты яҙам» поэмаларын, «Хакимлыҡта» монологын, «Иманға инаныу» мәҙхиәһен рух егәрен һалған төп әҫәрҙәрем тип иҫәпләйем. Бының өсөн иң элек Таулыҡай ҡояшына бурыслымын».

Йомғаҡлап шуны әйтергә кәрәк: шағир ижады халыҡта киң танылды, шиғри өлгөләре антологияларҙа, дәреслектәрҙә урын алды, дәүләт тарафынан да юғары баһаланды. Хәсән Назар – Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы, Зәйнәб Биишева, Рәми Ғарипов исемендәге әҙәби премиялар лауреаты. Президентыбыҙ Указы менән ул “Башҡортостан Республикаһында фиҙакәр хеҙмәте өсөн” отличие билдәһенә лайыҡ булды.

ЙЫРЛЫ ЙӨРӘК

(Ҡадир Даяндың тыуыуына 100 йыл)

Ҡадир Даян (Кадир Хәким улы Даянов) 1910 йылдың 14 февралендә хәҙерге Силәбе өлкәһе Ҡоншаҡ районының Ҡоншаҡ ауылында крәҫтиән ғаиләһендә тыуа. 1927 йылда урта мәктәпте тамамлағас, Арғаяшта уҡытыусылар әҙерләү курсында шөғөлләнә, уҡытыусы, мәктәп директоры булып эшләй.

1930 –1933 йылдарҙа, Өфөгә килеп, педагогия институтында уҡый. Уны тамамлағас, бер ни тиклем Башгосиздатта мөхәррир була. Аҙаҡ ике йыл Стәрлетамаҡ педагогия техникумында уҡыта, 1936–1941 йылдарҙа Өфөлә Башҡорт педагогия институтында башҡорт теле һәм әҙәбиәте кафедраһы мөдире булып эшләй.

Уҡытып йөрөгән сағында Ҡадир Даян Беренсе май байрамында демонстрацияла йырлау өсөн уҡыусыларға бер йыр сығара. Ул 1929 йылда «Ҡыҙыл флаг» исеме менән матбуғатта баҫыла.

1934 йылда Ҡ. Даяндың бер юлы өс китабы донъя күрә: «Рәшиҙә» поэмаһы, балалар өсөн «Тимеркәй» хикәйәһе һәм «Хәйрүш менән Фәйрүш» тигән бер шаршаулыҡ пьесаһы. Баштан уҡ бер ваҡытта йүнәлеш алған өс жанр артабан әҙип ижадының төп нигеҙен тәшкил итәсәк.

Ҡадир Даяндың шиғриәте Бөйөк Ватан һуғышына тиклем үк формалаша һәм нығына. Шиғырҙарында һәм «Ҡарт ҡасҡын», «Ике йәшлек», «Ағиҙел ярында», «Нефть ҡалаһы» тигән поэмаларында үткән ауыр тормошто иҫкә төшөрә, совет ысынбарлығына дан йырлай.

Бөйөк Ватан һуғышы осоронда яҙылған «Тыуған ил», «Гөлъямалдың хаты», «Батыр булһын егетең», «Ватан өсөн», «Украина еренә», «Совет һалдаты» кеүек шиғырҙары – һөйөү һәм нәфрәт тойғолары һалынған әҫәрҙәрҙең үрнәктәре. Шағирҙың шулай уҡ тиҫтәләгән йырҙары популярлаша. Һуғыштан аҙаҡ уның шиғриәте тағы ла киңерәк ҡолас ала.

Ҡадир Даян ижадының үҙенсәлеге, асылы – йырҙарҙа. Уның йырҙары башҡорт халыҡ фольклорына нигеҙләнә, улар ихлас һәм ябай, ритм-интонациялары шыма, рифмалары теүәл, стилистикаһы төҙөк. Халыҡ араһында киң танылыу, популярлыҡ яулаған йырҙары менән әҙип башҡорт шиғриәтенең йыр репертуарын байытты. «Шайморатов генерал», «Гөлсирәнең һөйгәне», «Зәйтүнә», «Төнгө Урал» һ.б. йырҙарҙы бөгөн дә һәр кем белә.

Драматург буларак та танылыу яуланы Ҡадир Даян. Уның «Таңсулпан» пьесаһы Башҡорт дәүләт академия драма театры сәхнәһендә ҡырҡ йылдан ашыу уйнала һәм театрҙың алтын фондына инә. Йәнә «Тулҡынлана тәрән күл» һ.б. пьесалар яҙҙы.

Ҡадир Даян Бөйөк Ватан һуғышында күрһәткән батырлыҡтары өсөн – Ҡыҙыл Йондоҙ ордены һәм миҙалдар, әҙәбиәт өлкәһендәге хеҙмәттәре өсөн Почет Билдәһе ордены менән наградланды. Башҡорт АССР-ының атҡаҙанған сәнғәт эшмәкәре ине. 1975 йылда вафат булды.

Рәмил ӘХМӘТОВ.

ДАМИР ВӘЛИЕВ – ФОЛЬКЛОРСЫ

(Тыуыуына 70 йыл тулыуға ҡарата)

Дамир Жәүәт улы Вәлиев (1940 –2002) исеме Башҡортостан йәмәғәтселегенә ғалим-философ, халҡы өсөн янып йәшәгән йәмәғәт эшмәкәре булараҡ яҡшы таныш. Күп китаптар авторы, милли рухлы шәхес халҡыбыҙҙың киләсәген ҡайғыртып, Башҡортостандың сәйәси, иҡтисади һәм әхлаҡи хәле тураһында көслө мәҡәләләр менән матбуғатта йыш сығыш яһай торғайны.

Дамир ағайҙың икенсе бер шөғөлө, күңел ихтыяжы – ул башҡорт халыҡ ижадын йыйыу ине. Халҡыбыҙ фольклоры ынйыларын өйрәнеү, һаҡлап алып ҡалыу өсөн Д.Ж. Вәлиев бик күп көс һалды. Был эште ул үҙенең тыуған ере – Арғаяш башҡорттарының фольклорын өйрәнеүҙән башлай. 70-се йылдар уртаһынан йырҙар, мөнәжәттәр, легенда-риүәйәттәр, мәҡәлдәр һәм әйтемдәр яҙып алып, ошо темаға 80-се йылдар һуңына саҡлы «Фольклор народов РСФСР» йыйынтығында байтаҡ мәҡәләләр баҫтыра.

Уның Арғаяш фольклорына ғына бағышланған хеҙмәттәрен телгә алғанда, «Арғаяш башҡорттарының рухи мираҫы: халыҡ йырҙары, мифтар, легендалар» исемле китабын (1996), «Шоңҡар»ҙа «Арғаяш башҡорттарының боронғоһо, бөгөнгөһө һәм киләсәге» (1997, №5), «Ватандаш» журналында «Арғаяш башҡорттарының ауыҙ-тел ижады» мәҡәләһен (2001, №5), «Судьба Аргаяшских башкир: история и современность» (2002) китабын һ.б. билдәләп китергә мөмкин.

Ғөмүмән, Арғаяш башҡорттарының ауыҙ-тел ижадын йыйыу һәм өйрәнеү тарихына байҡау яһағанда, шуларҙы әйтергә була: Д.Ж. Вәлиевҡа саҡлы был төбәк фольклорын Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты ғилми хеҙмәткәрҙәре бер нисә ғилми экспедиция, командировкалар ваҡытында яҙып алып ҡайтҡан. Улар йыйған материалдар бөгөнгө көндә Рәсәй Фәндәр академияһының Өфө фәнни үҙәге ғилми архивында һаҡлана. 1929-1930 йылдарҙа Барый Әлмәтов тарафынан архивҡа байтаҡ әкиәт һәм йыр текстары тапшырылған (ф. 3, оп. 2, д. 474, ғәрәп графикаһында, ф. 3, оп. 5, д. 51, 52). 1931 йылда билдәле тел белгесе Закир Шакиров та бер ни тиклем материал туплай (ф. 3, оп. 2, д. 8, латин графикаһында). Ғилми архивта йәнә И. Рәхмәтов тарафынан тупланған һәм нигеҙҙә йомаҡтарҙан торған дәфтәр ҙә һаҡлана. (ф. 3, оп. 5, д. 245, ғәрәп графикаһында).

1962 йылда Ә.Н. Кирәев (Кирәй Мәргән) етәкселегендәге экспедиция

Силәбе өлкәһендә бер ай самаһы материалдар йыя. С.А. Галин, Ф. А. Нәҙершина, Н. Д. Шоңҡаров ҡатнашҡан был экспедиция байтаҡ ҡиммәтле халыҡ ижады әҫәрҙәре туплай.(ф. 3. оп. 2. д. 557, 558). Унда табылған материалдарҙың байтағы «Башҡорт халыҡ ижады» томдарында донъя күрҙе лә инде. Шул уҡ ваҡытта баҫылмай ҡалғандары ла юҡ түгел.

2001 йылда ошо юлдарҙың авторы тарафынан Арғаяш районынан бер ни тиклем фольклор материалдары йыйылды. Улар профессор Д.Ж. Вәлиев менән бергә төҙөгән «Арғаяш башҡорттарының фольклоры» исемле йыйынтыҡҡа индерелде (тик, ҡыҙғанысҡа ҡаршы, Д.Ж. Вәлиев вафаты сәбәпле, баҫылмай ҡалды).

Ф. А. Нәҙершина, 1962 йылдағы экспедиция материалдарына таянып, «Ир күңеле – иркенлек» тигән мәҡәлә баҫтырҙы («Ағиҙел», №5, 1999). Музыка белгесе Л. Ҡ. Сәлмәнова Арғаяш йырҙары хаҡында махсус мәҡәлә әҙерләне («Заметки на темы Аргаяшских протяжных песен» (1999). Йәш тикшеренеүсе Н. Сиражетдинованың кандидатлыҡ диссертацияһы ла һүҙ барған төбәктең йыр мираҫын өйрәнеүгә бағышланған.

Был яҡта тыуған, киң таралған «Азаматов», «Ашҡаҙар», «Ҡасим түрә», «Киҙәгес», «Мейәс буйы», «Ҡомкүл», «Ҡолой кантон», «Арғужа» йырҙарын билдәләп китергә була.

Нисек кенә булмаһын, Арғаяш башҡорттарының ауыҙ-тел ижады әле тулыһынса өйрәнелгән һәм киң ҡатлам уҡыусыларына еткерелгән, тип әйтә алмайбыҙ. Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, ул һаман да белгестәребеҙ иғтибарынан ситтә ҡала килә.

Дамир Жәүәт улының дөйөм халыҡ ижадына ҡағылышлы мәҡәләләре төрлө йыйынтыҡтарҙа, Башҡортостан матбуғаты биттәрендә («Ағиҙел», «Башҡортостан ҡыҙы», «Ватандаш», «Шоңҡар» журналдарында, «Башҡортостан», «Истоки», «Йәшлек» гәзиттәрендә һ.б.) донъя күрә килде. Халҡының үткәнен, киләсәк яҙмышын уйлап, шәхес һәм әҙәп-әхлаҡ проблемалары, илдәге сәйәси-ижтимағи хәлде ҡайғыртып, Дамир ағай йәштәргә лә мөрәжәғәт итә. Тормошта дөрөҫ юлды һайлауҙа халыҡ ижады миҫалына таяна.

Д.Ж. Вәлиев тыуған яғы фольклорын өйрәнеү менән генә сикләнмәй, башҡа төбәк ижадына ла иғтибар итә, был хаҡта уның «Традиции в современных обрядах башкир Курганской области» (1982) тигән мәҡәләһе һөйләй.

Ғалим башҡорт фольклорының төрлө жанрҙарына ла иғтибар йүнәлтә, һәр яҡлап өйрәнә, анализлай. Шулай ҙа, хеҙмәттәренән күренеүенсә, ул эпос, йыр һәм мәҡәл-әйтем жанрҙарына күберәк иғтибар бүлгән.

«Урал батыр» эпосы фольклорсы ғалимдарҙың күҙ уңынан ысҡынып, ныҡлап тикшереү объектына әйләнмәҫ борон әле, 1975 йылда, Дамир Жәүәт улы был әҫәр хаҡында яҙа башлай. Эпостың тарихи тамырҙарын башҡорттарҙың йолалары, әхлаҡи-хоҡуҡи аң үҫеше башланғысы булараҡ тикшерә. Шулай уның «Элементы философского видения мира в эпическом памятнике» (1975), «Моральная проблематика в эпосе «Урал-батыр» (1976), «О сюжетных параллелях и исторических связях сказания «Урал-батыр» (1976), «Отражение социальных норм в кубаире «Урал-батыр» (1978) һ.б. тәрән мәғәнәле хеҙмәттәре донъя күрә.

Дамир Жәүәт улы башҡа эпостарға ла мөрәжәғәт итә, «Ҡараһаҡал»,

«Аҡбуҙат» әҫәрҙәрен өйрәнә, мәҫәлән: «Особенности отражения действительности в башкирском эпосе «Акбузат» (1974), «Ҡараһаҡал батыр» (1988) һ.б.

Халыҡ йырҙарының иһә ул күпселеген композитор М.С. Алкин, Р.С. Мөхәмәтйәнов менән бергәләп, нотаһы менән донъяға сығара. (Д.Ж. Вәлиев яҙып алған бик күп йырҙарҙы нотаға һалыусы – М.С. Алкин). «Новые записи башкирских исторических песен» (1979), «Башкирские песни Аргаяшского района Челябинской области по записям 1978 года» (1980), «Арғаяш йырҙары» (1982), «Новые записи башкирских народных песен» (1984) һ.б. мәҡәләләрен телгә алмай булмай. Йырҙарҙың тарихын да, көйөн дә халыҡҡа ҡайтанан еткереү өсөн тырыша һәм информант хаҡында ла күберәк бирергә ынтыла. Шулай уның тарафынан яҙып алынған йырҙар йырсылар репертуарында яңынан тергеҙелеп, бөгөн дә донъяға яңғырауын дауам итә.

Мәҡәлдәр һәм әйтемдәргә таянып «О мировоззренческом аспекте башкирских пословиц и поговорок» (1977), «Этноэтикет башкир и его отражение в пословицах и поговорках» (1987) тигән мәҡәләләр ҙә яҙа.

Д.Ж. Вәлиев фольклор хаҡында ғына түгел, ә халҡыбыҙҙың арҙаҡлы шәхестәренең яҙмышы тураһында ла яҙа. Тарихи шәхестәрҙән ул «Пугачев фельдмаршалы» (1981) тип Бәҙәрғол Юнаев хаҡында бәйән итә. «О мировоззрении Акмуллы» (1984) тигән эшендә Аҡмулла тураһында, «Мәғрифәтсе әҙип һәм ғалим» (1994) тип Абдулҡадир Инандың тормош юлы, донъяуи ҡарашы, фәнни эше хаҡында бер нисә ғилми мәҡәләлә яҙып сыға. З. Вәлиди, Х. Ҡушаев, Ғ. Таған, М. Биксурин һ.б. тураһында үҙ фекерҙәрен белдерә.

Шулай итеп, хеҙмәттәренән күренеүенсә, Дамир Жәүәт улы һәр яҡлап тәрән ғилемле, ҡыҙыҡһыныусан ғалим, философ ҡына түгел, ә фольклорсы, халыҡ хәтерен һаҡлаусы, аңлатыусы булараҡ та ҙур эштәр башҡара.

Д.Ж. Вәлиевтың үҙенең тормош юлы һәм ғилми хеҙмәте хаҡында М. Ҡолшәрипов, Ф. Фәйзуллин, С. Галин һ.б. хәтирәләре менән уртаҡлашты. Салауат Галин ғалимыбыҙ хаҡында: «Дамир Вәлиевтың ғилми эҙләнеүҙәре нигеҙҙә башҡорт халҡының рухи мәҙәниәте, Башҡортостанда ижтимағи фекер үҫеше мәсьәләләрен өйрәнеүгә бағышланған. Ғалим үҙенең хеҙмәттәрендә халыҡ ижады әҫәрҙәренә, шәжәрәләргә, яҙма һәм баҫма әҙәби ҡомартҡыларға таяна. Был бик тәбиғи, сөнки ижтимағи аң, рухи мәҙәниәт мәсьәләләрен шуларһыҙ өйрәнеү мөмкин түгел. Башҡорт халҡының боронғо донъяуи, әхлаҡи ҡараштарын өйрәнгәндә Д. Вәлиев эпик ҡомартҡыларға, айырыуса «Урал батыр»ға, мөрәжәғәт итә», – тип яҙып киткәйне үҙенең «Тел асҡысы халыҡта. Башҡорт фольклорының аңлатмалы һүҙлеге» (1999) китабында. Ул уны фольклорсылар рәтенә ҡуя, уның ошо өлкәлә ең һыҙғанып эшләгән ғалим булараҡ танылыуын тағы ла бер тапҡыр раҫлай.

Фәнирә ҒАЙСИНА,
Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты хеҙмәткәре.

ҠАЙЫНЛЫҠТА МОҢҺОУЛЫҠ БАР

(Ринат Хәйриҙең тыуыуына 60 йыл)

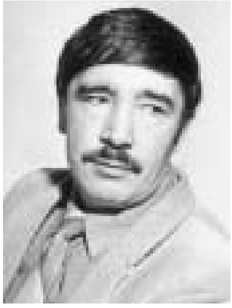

Ринат Хәйри (Ринат Мәғәфүрйән улы Хәйретдинов. 1950 – 1990) Илеш районының Үрмәт ауылында тыуа. Шағирҙың хеҙмәт кенәгәһендә бер генә яҙыу – «Маяҡ» район гәзитенең хәбәрсеһе… 1995 йылда донъя күргән «Эҙләйем һине» тигән китабы F. Сәләм исемендәге республика премияһы менән баһаланды. Әҙәби йәмәғәтселек әҙиптең тыуыуына 60 йыл тулыуҙы киң билдәләне.

Ринат менән биш йыл буйы БДУ-ла бергә уҡыныҡ. Факультетта ла, ятаҡта ла егеттәр аҙ булғас, бер-береӊ менән тиҙ танышырға, бәғзеләре менән әҙ-мәҙ сәкәләшергә, күптәре менән дуҫлашырға насип итте. Тәүҙәрәк Ринат «Хәйри» түгел ине әле — ул миңә ҡыйыуһыҙыраҡ, моңһоуыраҡ тойолдо, һирәк, әммә бик ихлас көлөр, дөрөҫөрәге, яҙылып йылмайыр ине. Ғүмеренең аҙағынаса шулайыраҡ булды, буғай, уның булмышы.

Мөләйем дуҫымдың шағир икәнен һуңғараҡ, икенсеме, өсөнсөмө курста, белдем. Тәүҙә стена гәзитендә, тора-бара ваҡытлы матбуғатта уҡыным шиғырҙарын, аҙағыраҡ әҙәби кисәләрҙә әҫәрҙәрен баҫалҡы ғына, еңелсә көйләберәк, көсәнмәй һәм яр һалмай ғына һөйләр ине. Ҡысҡырып уҡыуҙамы ни шиғырҙың бәҫе, тип уйлай инем уны хисләнеп тыңлағанда.

Дөйөм лекцияларҙа бергә лә ултырғылайбыҙ, күрше-тирәләге «филологиня»ларға килделе-киттеле яҙыуҙар һонабыҙ. Әлбиттә, Ринат шиғри юлдарға теҙә фекерен. Ҡәнәғәт икән — ҙур зәңгәрһыу-йәшкелт күҙҙәре тағы ла асылыбыраҡ китә, сабыйҙарса ҡыуана. Төҫкә-башҡа Йософтай уҡ булмаһа ла, Ринатҡа аһ итерлек байтаҡ ҡыҙ-ҡырҡын ғашиҡ ине. Арбайһыңмы әллә шуларҙы, тип шаярта инем. Мәгәр саф мөхәббәтен эҙләп әллә ҡайҙарға сапманы – Айһылыуын үҙебеҙҙең курстан, хатта үҙ төркөмөнән тапты.

Уҡып бөткәс, дипломдарын ҡуйындарына тығып, улар тыуған яҡтарына ҡайтты. Икеһе лә журналислыҡ эшенә егелде, һәм Ринат бер үк ваҡытта әҙәби ҡәләмен дә ныҡыраҡ сарларға кереште. Хәҙер иһә Айһылыу хаҡлы ялда — оҙаҡ йылдар «район»ка мөхәррире, ҡасандыр Ринаты ойоштороп, берҙән-бер ҡыҙҙарының исемен ҡушҡан «Ләйсән» әҙәби-музыкаль берекмәһенең етәксеһе.

Өфөгә килгән һайын Ринат ул осорҙа мин эшләгән гәзит йә журнал редакцияһына инеп күрешмәйсә ҡайтмай торғайны. Уны-быны гәпләшәбеҙ, әҙ-мәҙ «кәгәбеҙ», форсаты тейһә, үҙебеҙҙе малайһытмаған «фатирлы» ағайҙарға — йә берәй шағирға, йә прозакка ингеләйбеҙ.

Яҙыусылар союзына бер осорҙараҡ ҡабул ителдек. Мәскәүҙәге Юғары әҙәби курстарға ла бергә барырға тейеш инек, тик, һаулығы ҡаҡшау арҡаһында, уға был мораҙына ирешергә яҙманы. Мин Ринатты Ағиҙел үрендәге Урал тауҙарына мендерергә, ул миңә үҙенең йәнтөйәген нығлабыраҡ күрһәтергә һүҙ ҡуйышып та йөрөгәйнек...

Күрҙем мин ҡәләмдәшемдең аҡ ҡайынлы йәнтөйәген, йәмле Үрмәтен, тик... Ринатһыҙ. Аҡ ҡайындар моңһоу шаулаған зыяратта ҡәбере өҫтөнә мәрмәрташ ҡуйғанда барырға яҙҙы. Ҡәҙим Аралбай, Әнғәм Атнабаев ағайҙар менән.

Халыҡ күп йыйылғайны, тиҙәр, уны ерләгәндә, тимәк, яҡшы, һөймәлекле кеше булған дуҫым. Ерҙәше һәм моңдашы, йәшлек дуҫы Роберт Миңнуллин әйтмешләй, Ринаттың ваҡытһыҙ вафаты йөрәктәргә рәхимһеҙ шына ише ҡаҙалды. Әммә уның яҡты иҫтәлеге, иң мөһиме, төйөрөм генә әҙәби мираҫы ҡалды. Тимәк, Ринаттың икенсе ғүмере – йырлы яҙмышы дауам итә. Эйе, онотмай үҙен илештәр ҙә. Ул эшләгән редакцияға мәрмәр таҡтаташ беркетелде, ижады буйынса конференциялар уҙғарыла, юбилейҙары ойошторола. Рәхмәт инде Айһылыуға, бөтә ошо изге сараларҙы, йүнләп-барлап йөрөгәне, тоғролоҡ, сабырлыҡ һаҡлап, мәрхүм хәләленең ҡулъяҙма хәлендәге буласаҡ китаптарын нәшергә әҙерләгәне өсөн.

Йылмайыуы иҫтә. Буйһыу кәүҙәһен сайҡалдыра биреп, боландыҡы һымаҡ ҙур алмалы күҙҙәрен еңелсә уйнаҡлатып, кемдәндер, ниҙәндер оялғандай ҡараштарын билдәһеҙ яҡҡа төбәп, оҙонса ҡулдарын болғай-болғай өндәшә кеүек:

«Йәш булһам, «йәшел» булһам да, Мин үҙем йәшен инем…»

И, тормош, яуыздарҙы ла, изгеләрҙе лә аямайһың. Тәүгеләренән имәнес ажғырыу, икенселәренән эскерһеҙ йылмайыу уйыла шул тереләрҙең хәтеренә. Эйе, шағир ине Ринат. Баҫалҡы, уйсан, моңсол шағир ине дуҫым, һабаҡташым. Әҙәби мираҫы ла шулай баҫалҡы, уйсан, моңсол. Шағир тормошто, тимәк, кешеләрҙе яратты.

Хатта ҡәбер ташына уйылған алтынһыу шиғри юлдары ла раҫлай быны:

Эй, кешеләр, мин бит бары һеҙҙе
Йөрәгемдән артыҡ яраттым.
Йырҙарымды, таң нурына төрөп,
Доға итеп һеҙгә тараттым…

Сабир ШӘРИПОВ.

Яҙмыштан һыҙмыш юҡ

**Сәлимйән
ҒҮМӘРОВ**

ТОРМОШ МАЖАРАЛАРЫ

“Сыуаш” методист

Ауылдан күсеп килгәс, Өфө тормошон 1968 йылда Башҡортостан уҡытыусыларҙы камиллаштырыу институтында методист булып башланым. Ул ваҡытта командировкалар йыш һәм оҙайлы була торғайны, аҙна-ун көнгә һуҙылыр ине. Бер көн республиканың алыҫ районынан, хатта мәктәптең исемен күрһәтеп, БУКИ-ның директорына хат килеп төшкән. Беҙҙең етәксе коллективты йыйып алды ла командировкаға бараһы 8 кешенең исемлеген уҡып ишеттерҙе, уҡытыу-тәрбиәнең торошон тикшереп, эшлекле методик ярҙам күрһәтеүҙе һораны.

Иртәгәһен үк рейс автобусына ултырып юлға сыҡтыҡ. Район үҙәгенән мәктәпкә тиклем йөк машинаһында барҙыҡ. Мәктәп директоры: “Иптәштәр, ауылда ҡунаҡхана юҡ, һеҙҙе айырым фатирҙарға бүлеп урынлаштырабыҙ. Уның менән минең урынбаҫар шөғөлләнә. Ҡайғырмағыҙ, бөтөн мәсьәләләр ҙә хәл ителгән”,— тип йыуатты. Күп тә үтмәй, урынбаҫар директорға килгән ҡунаҡтарҙы һәйбәтләп урынлаштырыуы, шарттар булдырыуы хаҡында “отчет” бирҙе. Шулай ҙа уның йөрәген нимәлер өйкәгәне һиҙелеп тора ине. “Иптәш директор,— тине ул, — үҙебеҙҙекеләрҙе урынлаштырҙым да ул, һеҙҙең эргәлә ултырған сыуашҡа фатир таба алмайым. Телен, ғөрөф-ғәҙәттәрен белмәйбеҙ тип баш тарталар”. Ошо арала директор үҙенең урынбаҫарына йоҙроғон күрһәтеп тә өлгөрҙө. Урынбаҫар быны үҙенсә аңланы,

---

Сәлимйән Ялал улы Ғүмәров (1933) Ейәнсура районының Сәғит ауылында тыуған. Сәғит, Байыш, Абзан мәктәптәрендә уҡый. Төркмәнстандың Кушка ҡалаһында хәрби хеҙмәт үткәс, Стәрлетамаҡ педагогия институтын тамамлай. Уҡытыусы, завуч, Байыш урта мәктәбендә директор булып эшләй. 34 йыл “Башҡортостан уҡытыусыһы" журналының баш мөхәррире вазифаһын башҡара. Башҡортостандың атҡаҙанған уҡытыусыһы, филология фәндәре кандидаты. Журналистар союзы ағзаһы.

Бөгөн ул төрлө юҫыҡтағы иҫтәлектәре менән уртаҡлашмаҡсы.

йәнәһе, тиҙ генә урынлаштырмаһаң... “Ярай,— тине мәктәп етәксеһе, урынбаҫарына тура ҡарап,— һеңлем, өйөңдә урын бар, ашатырһың-эсерерһең. Был сыуаш ағайыңды үҙеңә алып ҡайт”. Өйөнә килеп еткәнсе урынбаҫар ҡунаҡҡа тик урыҫса һүҙҙәр менән генә өндәште. Соланға ингәс, хужабикә аяҡ кейемен һала башланы, уға эйәреп ҡунаҡ та итеген сисергә тотондо. Хужабикә урыҫсалап: “Аяҡ кейемдәрегеҙҙе өйҙә генә һалырһығыҙ, бында һалҡын булыр”,— тине. “Сыуаш” методист: “Беҙ командировкаларҙа йөрөп өйрәнгәнбеҙ, ике ҡат ойоҡбаш кейгәйнем, өшөрлөк түгелмен”,— тип башҡортса яуап ҡайтарҙы. Хужабикә оялышынан ер тишегенә инеп китерҙәй булды.

Кисен икәүләп ултырып тәмле аш ашанылар, ҡайнар сәй эстеләр. “Сыуаш” оҙаҡ ҡына хәҙерге башҡорт әҙәбиәтенең торошо, тел ғилеме проблемалары, уларҙы мәктәптәрҙә уҡытыу тураһында һөйләне...

Иртән иртүк мәктәпкә килделәр. Урынбаҫар йүгереп директор кабинетына инеп китте. “Иптәш директор,— тине оялыбыраҡ,— ул бит сыуаш булмаған, башҡорт икән дә. Мин тәү тапҡыр күрҙем ҡыҙғылт сәсле, ҡыҙыл ҡашлы башҡортто. Үҙе шул тиклем уҡымышлы, белемле, методиканы һыу кеүек эсә. Әкиәттәрҙе, йырҙарҙы, ҡобайырҙарҙы, бәйеттәрҙе яттан һөйләй, хатта тарихын да аңлата. Әле иртән уятырға йәлләп, оҙаҡ ҡарап торҙом. Төшөндә йырлай:

Тыңәрәккәй күлдә, ай, дүрт өйрәк,
Мәргән булһам да мин атмайым.
Таңдар атыу түгел, ҡояш ҡалҡһын,
Танһыҡтарым ҡанмай ҡайтмайым...

Вәт һиңә “сыуаш”, әле шуны уйланым, директор иптәш, бик әҙерлекле методистар килгән. Коллектив та үтә оҡшата, методик ярҙам алып ҡалырҙар. Әгәр мөмкин булһа, уларҙың командировкаларын 2-3 көнгә оҙайтайыҡ, был хаҡта һорап хат яҙайыҡ”.

“Ярай, уйлашырбыҙ”,— тине директор. Ә “сыуаш”ты уҡытыусылар шул тиклем үҙ иттеләр — мөмкин булһа, ус төбөндә генә йөрөтөрҙәр ине.

Математика дәресендә

Туҡта, мин әйтәм, башланғыс кластарҙа уҡытыу ниндәйерәк кимәлдә икән? Ошо ҡыҙыҡһыныу мине бер башланғыс мәктәпкә килтереп юлыҡтырҙы. Уҡытыусынан хәл-әхүәлдәрҙе һорашҡас, математика дәресенә инеп ултырҙым. Уҡытыусы бик матур итеп таҡтаға “25 — 75 = 100” тип яҙып ҡуйҙы. Ҡайһы бер балалар яуапҡа аптырап ҡалды. Күренеп тора, уҡытыусы механик хата ебәрҙе. Түҙә алманым — мин дә уҡытыусы бит — уҡыусыларҙа уҡытыусы математиканы насар белә, тигән фекер ҡалмаһын тип, төҙәтеү ниәтенән уң ҡулымды күтәрҙем. Уҡытыусы миңә ҡарамай ҙа, күҙен дә һалмай, күрәһең, уңайһыҙланалыр. Эргәмдә генә ултырған Гәрәй исемле малай: “Апай, бынау ағай ҡасандан бирле ҡул күтәреп ултыра, ҡыҫталып киткәндер, бәҙрәфкә барғыһы килгән, һеҙ күрмәйһегеҙ”,— тип һөрән һалмаһынмы! Уҡытыусы ҡыҙарҙы, буҙарҙы, миңә лә уңайһыҙ.

Һуңынан аңланым: мәктәптең ҡағиҙәһе буйынса, бәҙрәфкә теләүселәр уң ҡулдарын күтәрәләр икән. Хәҙер, хата күрһәм дә, уң ҡулымды күтәреп бармайым.

“Беглое чтение”

Ошо уҡ мәктәптә уҡыу дәресе ҡарарға булдым. Уҡытыусы балаларҙы мәктәп ихатаһына алып сыҡты. Алдан әҙерләп ҡуйылған майҙансыҡҡа алып килде. Бер яғында ҙур итеп “Старт”, икенсе башында “Финиш” тип яҙылған. Уҡытыусы ике баланы стартҡа баҫтыра, ҡулдарына уҡыу китабы тоттора. Балалар ҡысҡырып уҡып 25 метр араны йүгереп үтергә тейеш. Кем беренсе килә, шул еңеүсе була. “Бына,— тине уҡытыусы,— беҙҙең чемпион Әхмәткә лә сират килеп етте. Балалар нисек йүгерергә, нисек уҡырға унан үрнәк алығыҙ. Ҡунаҡтың күреүе лә беҙҙең күңелде күтәрер”. Бер ҡыҙ бала менән Әхмәтте старт һыҙығына алып ҡуйҙы ла: “Иғтибар, марш” — тигән команда бирҙе. Әхмәт 3-4 аҙым йүгерҙе лә ергә ауҙы. Уҡытыусының кәйефе боҙолдо: “Маҡталған килен туйҙың йәмен ебәрә”,— тине лә Әхмәткә “2”-не журналға сәпәп ҡуйҙы. Баланың күҙҙәренән йәштәр түгелде, һәм ул аҡланырға тотондо: “Үҙемдең ботинкамдың табаны аҡтарылды ла, атайымдың ботинкаһын кейеп килгәйнем. Ул бик ҙур, йүгереү түгел, атлап булмай, шуға ла абынып йығылдым”. Уҡытыусы үҙенекен һөйләне: “Өфөнән килгән ҙур ҡунаҡ алдында мине хур иттең, ғәфү итә алмайым мин һине”. Дәрес бөткәс, мин уҡытыусынан: “Программала, дәреслектә ундай әкәмәт ҡаралмаған, ҡайҙан алдығыҙ?”— тип һораным. “Ана, программала “Беглое чтение” тип аҡҡа ҡара менән яҙылған, уны башҡортсаға тәржемә итһәң, “йүгертеп уҡыу” була. Минеңсә, дәрес бик юғары кимәлдә үтте”. Мин түҙмәнем: “Хөрмәтле уҡытыусы, Әхмәткә ҡуйған “2”-не ҙур итеп һеҙгә сәпәргә кәрәк, сөнки уҡытыу кимәлегеҙ шунан артмай”,— тигән баһа бирҙем.

Йәтәс

Ғәҙәтемә ингән, өҫтәлгә бешкән тауыҡ ҡуйыуҙары була, мин уға-быға ҡарамай йәтәсен айырып алам.

Байыш мәктәбендә директор булып эшләгәндә һатыусы апай менән йәтәс айырылышҡайным. Шаһиттар ҙа байтаҡ булды. Мин магазинға инеү менән, дефицит әйберҙәрен, тәм-томдарын сығарып тәҡдим итә башлай. Әммә һәр саҡ йәтәс хәтерҙә тора.

Өфөгә күсеп киттем. 15—20 йылдан һуң ауылға ҡайтып магазинға инһәм, шул апай тора. Келт итеп теге ваҡиға иҫкә төштө. “Апай,— тинем мин,— бик ҡабаланам, тышта машина көтөп тора. Кәрәк саҡта шырпым бөткән, ҡәһәр һуҡҡыры. Тиҙ генә бер ҡап шырпы бир әле, рәхәтләнеп тәмәке тартып алайым”,— тип аҡса һуҙҙым. Ул аҡсаны ҡулына алыуы булды, мин “Йәтәс” тип ҡысҡырып та ебәрҙем. Ул, ни эшләргә белмәй, аҡсаны ырғытып бәрҙе лә йылмайҙы, өҫтәүенә: “Хәтерең һәйбәт икән”,— тип мине маҡтап алды. “Ярай,— тине ул,— бик оҙаҡ булып китте, әйҙә, йәнеңә нимә кәрәк, һайлап ал”. Мин оҡшаған бер әйбер һатып алдым да апайҙың үҙенә бүләк иттем. Икебеҙ ҙә көлөштөк, бик ҡәнәғәт булып ҡалдыҡ.

Ошондай хәл Ғафури районының Красноусол башҡорт гимназияһында булды. Мине гимназияның тәүге сығарылыш кисәһенә саҡырғайнылар — республика матбуғатына мәҡәлә әҙерләү ине маҡсат. Гимназия директоры Дәрифәт Рәхимов тәрән йөкмәткеле сығыш яһаны, балаларҙы, ата-әсәләрҙе оло ваҡиға менән ҡотланы. Күңелде әсир иткән концерттан һуң атай-әсәйҙәрҙе, ҡунаҡтарҙы ашханаға саҡырҙылар. “Бәхет уйламағанда үҙе

килә”,— ти халыҡ. Ҡараһам, өҫтәл тулы тултырылған тауыҡ. Кешеләрҙән алдараҡ өлгөрәйем тип, ҡатындың иҫкәртеүенә ҡарамай, бер тауыҡтың “йәтәс”ен айырып алдым да үҙемдең тәрилкә эргәһенә һалып ҡуйҙым. Гимназия директоры кисәне асып яғымлы һүҙҙәр, изге теләктәр менән “Шампанское” тәҡдим итте.

Янымда ултырған Ғәлинур Ҡалмурзин: “Һиҙеп торам, Сәлимйән ағай, бер мутлыҡ уйлайһың шикелле”,— тип миңә ҡарап алды. Ҡолағына ғына: “Директор менән йәтәс айырылышырға ине, һин шаһит булырһың, тик кенә ултыр инде”,— тип тынысландырып ҡуйҙым. Тәүге бокалдарҙы күтәрҙек. “Дәриғәт, һин бит күренекле гимназияның һәләтле етәксеһе, ҙур тантаналарҙа ҡатнашырға тура килер, үҙең абруйлы ҡунаҡтарҙы ҡаршы алырһың, ә бокал тота белмәйһең. Үҙеңдекен ултыртып тор, бына минең бокалды нәҡ минең кеүек тотоп ҡара әле, унан ҡалғандарға ла тәҡдим итерһең (ҡыҙғаныс — мин үҙем дә тота белмәйем)”,— тинем. Ул минең бокалды ҡулына алыуы булды, мин “йәтәс”, тип ҡысҡырып та ебәрҙем. Эргәлә ултырғандар, бигерәк тә Ғәлинур, ҡысҡырып көлөп ебәрҙеләр. Шарт шулайыраҡ ине: ул еңелһә, миңә тултырылған тауыҡ, мин еңелһәм, бик шәп китап бүләк итергә тейеш инек. Шул ваҡиғанан 10 йыллап ваҡыт үтеп китте. Дәриғәт: “Ағай, теге тауығың күркәгә әйләнде бит инде, тай булыуын көтәһеңме?”— тип йыш ҡына саҡырып тора. Рәхмәт инде уға. Иң мөһиме — мәңгелек дуҫлыҡ урынлашты.

“Депутат” менән “Колчак”

Беҙҙең колхозда башҡаларынан айырылып торған ике үгеҙ бар ине. Береһенең исеме —“Депутат”, икенсеһенеке — “Колчак”. “Депутат” исемле үгеҙҙе ит һалымын үтәү өсөн ауылыбыҙҙың депутаты, ат ҡараусы Хәйбулла ағай колхозға биргән, ҡушамат та шунан йәбешкән, ә “Колчак”ты колхозға ағасҡа алмаштырып Ырымбур өлкәһенән алып ҡайттылар. Үгеҙҙәрҙең үҙ-ара мөнәсәбәте эт менән бесәйҙекенән дә киҫкенерәк булды, сөнки һәр береһе үҙен ҡалғандарҙан өҫтөнөрәк тоторға, башлыҡ итеп күрергә тырышты. “Депутат” бигерәк тә уҫал: ер тырнап үкереп ебәрһә, кешеләр ер ярығына инеп юғалырҙай булалар ине, хатта уға ҡарауы ла ҡурҡыныс.

Бер көн бригадир килде лә: ”Ҡустылар, һеҙҙән дә тәүәккәл кеше юҡ, ошо ике үгеҙҙе тотоп һабанға егегеҙ әле”,— тине. Миңә 9 йәш, ат башында йөрөйөм, Ғәббәс ағай 12-се йәше менән бара, һабан арты тота. Беҙҙе “ударниктар” тип йөрөтәләр ине, сөнки көнөнә бер гектар ер һөрәбеҙ. Бер аҙ шөрләп тә ҡуйҙыҡ, әммә һуғыштан ауыр яраланып ҡайтҡан бригадирҙың һүҙен йығыу әҙәпһеҙлек булыр ине — ризалыҡ бирҙек.

Башта тырпайып торған оҙон мөгөҙҙәренә матур итеп ағастан ҡалып яһап бәйләнек, һөҙөшөп, бер-береһен йәки аттарҙы йәрәхәтләүҙәре мөмкин. Быға тиклем бер-береһенә ата дошман булған ике үгеҙҙе бер һабанға йәнәшә егеп ҡуйҙыҡ. Әлбиттә, беҙҙең дә күңел тыныс түгел, улай-былай һөҙөшөп китһәләр, беҙҙең көс етмәйәсәген яҡшы аңлайбыҙ. Башта тыңламаҫҡа маташтылар, тора-бара ауыр эшкә күнделәр, тормош яраштырҙы. Ике ҙур кәүҙәле үгеҙ һабанды елтерәтеп алып йөрөй, хатта аттарға көс тә төшмәй. Беҙ гектарҙан ашыу һөрә башланыҡ. Данлыбыҙ артты, исемдәребеҙ Почет таҡтаһына яҙылды. Иртәнге сәғәт 6-нан киске 10-ға тиклем өс быуа ер һөрәбеҙ. Ял итергә туҡтағанда, үлән йолҡоп алып килеп ашатабыҙ. Беҙҙең

яҡшы мөнәсәбәтте хайуандар ҙа аңлап алды. Егергә ваҡыт етһә, үҙҙәре беҙҙең янға килеп торорҙар ине. “Депутат” менән “Колчак”ты яҙмыш һәм тормош яҡынайтты, дуҫлаштырҙы.

Туй һыйы

Әҙәм балаһы өсөн туйҙан да ҡәҙерлерәк байрам юҡтыр, сөнки ул кеше ғүмерендә бер генә тапҡыр була. Шуға күрә туй мәжлесен бала-сағаларҙан башлап бер аяғы менән гүргә баҫҡан ҡарт-ҡоролар ҙа түҙемһеҙлек менән көтөп ала. Ә инде егет һәм ҡыҙ яҡлап ҡоҙалар өсөн был ваҡиға — ауыр һынау, сөнки туй һыйына ҡарап халыҡ фекер йөрөтә, һығымта яһай, хатта кешегә ҡарата “яҡшы” йәки “яман” тигән мөһөр ҙә баҫып ҡуя. “Ана, беҙҙең күрше ҡыҙына туй үткәрҙе. Бер нәмәһен дә йәлләмәгән. Ат һуйып, ете саналы ҡоҙаларҙы ете тәүлек ҡунаҡ итте. Теге яҡ ҡоҙалар баштарын да ҡалҡыта алмай лып яттылар”,— тип һөйләне күрше. Йәки: “Анау ауылда Хөрәсән Хөсит улына туй яһаған. Бер кәзә һуйып һыйлаған. Ә эсемлеге ҡоҙаларҙың күҙҙәрен сылатырға ла етмәгән. Бер генә кис ултырғандар ҙа таралғандар. Шул да булған икән туй, ташҡа үлсәйем. Юҡҡа ғына Хөрәсән Хөсит тип йөрөтмәйҙәр икән”.

Миңлегәрәй ошондай һүҙҙәрҙе бик күп ишетте. Ҡыҙының туйын шаулатып үткәрергә булды. Ул иң яҡын туғандарын, дуҫтарын йыйып алды ла: “Беҙҙең алда үтә ҙур һәм яуаплы бурыс тора. Туй мәжлесенән һуң йөҙгә ҡара яғылырлыҡ булмаһын. “Миңлегәрәй ҡыҙы туйы” тип күкрәк киреп, данлап һөйләһендәр. Иртәгә ҡоҙаларҙы анау тауҙың ҡаҡ түбәһендә ҡаршылайбыҙ. Бөтә ғәләмгә күренеп торһон. Һый-хөрмәтте, шарап-харапты йәлләмәгеҙ, етерлек алынған, ҡоҙа-ҡоҙағыйҙар алдында яҡты йөҙ менән йырлап-бейеп тороғоҙ”,— тигән әмер ташланы.

Ошондай күрһәтмәләр менән дәртләнеп, һый-хөрмәтте тейәп, ҡоҙаларҙы ҡаршыларға биҙәлгән автобусҡа ултырып, хужалар баяғы тауҙың нәҡ түбәһенә килеп туҡтанылар. “Эх, туғандар, — тине Миңлегәрәйҙең энеһе,— тел аҫҡысы өсөн, әйҙәгеҙ әле, аҙыраҡ уртлап алайыҡ, артабан тағы ҡарарбыҙ. Әммә фамилияның абруйына тап төшөрмәйек”,— тип йоҙроғо менән күкрәгенә һуҡҡылап алды.

Шул арала ҡаршы яҡтан төрлө яулыҡтар, таҫтамалдар менән биҙәлгән бер автобус килеп туҡтаны. Миңлегәрәйҙекеләр: “Рәхим итегеҙ, ҡоҙа-ҡоҙағыйҙар, һау-сәләмәт килеп еттегеҙме”,— тип, тегеләргә ҡаршы әйтергә лә форсат бирмәй, автобустан һөйрәп төшөрә башланылар. Миңлегәрәйҙең оло килене таҡмаҡлай-таҡмаҡлай:

Эх, ҡоҙа, ҡоҙа, ҡоҙа,
Бер-беребеҙҙе күрә алмай
Ғүмер заяъа уҙа,—

тип ҡара мыйыҡлы, бөҙрә сәсле йәш ҡоҙаның ауыҙына ҡырлы стакандан араҡы ҡойорға тотондо. Яртыһы ҡоҙа ауыҙына төштө, ҡалғаны аҡ яға буйлап ергә аҡты.

Ҡоҙағый ҡоҙаға тура ҡарап: “Беҙҙең яҡтарҙа шулай һыйлайҙар, төбөн күргәнсе эсерәләр ҙә стаканын урта бармаҡҡа элеп ҡуялар. Яҡыныраҡ кил әле, закускаһы мул булыр “,— тип уның ауыҙын үбеп алды.

— Абау, ҡоҙа, мыйығың бик ҡаты икән, тимер сыбыҡмы ни? — тип һаран ғына йылмайып ҡуйҙы. Ҡоҙа ла яуапһыҙ ҡалманы:"Ҡоҙаның бөтә нәмәһе лә

ҡаты булырға тейеш". Ҡоҙағый: "Нигә һүҙенде әйтеп бөтөрмәйһең, йәшермә?" — тине. Ҡоҙа: "Иң мөһиме, ҡулы ҡаты булырға тейеш",— тип ҡоҙағыйға һөҙөп ҡараны.

Туй ҡыҙғандан-ҡыҙа барҙы. Миңлегәрәйҙең энеһенең күҙҙәре бөтөнләй маңлайына менеп китте. Ул: "Һеҙ — беҙҙең ишәктәр, беҙ — хужалар, ни әйтәбеҙ, һеҙ тыңларға мәжбүр",— тип маҡтанды.

Һыйлаусылар бөтә яҡлап та үҙҙәренең өҫтөнлөктәрен күрһәтергә тырышты. Урта йәштәрҙән олораҡ бер ҡоҙағый ата өйрәк кеүек атлап килде лә:

Ҡоҙаҡайым, эсеп ебәр,
Зыңлап торһон башыңда.
Нескә билдәремде бөгөп
Бейеп торам ҡаршыңда,—

тигән булып арт һанын уйнатып алған булды ла ҡоҙаға стакан тотторҙо:

Стаканың буталлы,
Уң ҡулыңа тот әле.
Ауыҙың да буш тормаһын,
Колбасаһын йот әле,—

тип ауыҙына бер ҡырҡым колбаса тыҡты. Аранан берәү:

Вәт, туй ҡыҙыҡ, туй ҡыҙыҡ,
Ҡоҙалар китте ҡыҙып.
Сит ҡоҙа ят ҡоҙаъыйҙы
Ҡосаҡлап алды ҡыҫып,—

тип таҡмаҡлап алды.

Ҡыҫҡаһы, ике яҡтың да кәйеф шәп: кем йырлай, кем аунап ята...

Ошо мәлдә, ығы-зығы ваҡытында, матур итеп биҙәлгән тағы бер автобус килеп туҡтаны. Унан мөләйем генә, ыҫпай кейенгән бер кеше яғымлы тауыш менән: "Беҙ Миңлегәрәй ҡоҙаға туйға бара инек, шарт буйынса осрашыу ошо урында булырға тейеш",— тине.

Миңлегәрәйҙең энеһе әйтте:"Беҙҙең шарт буйынса бер генә автобус булырға тейеш, ә ни өсөн икәү булып сыҡты? Әллә минең күҙемә генә икәү булып күренәме? Беҙ ҡоҙаларҙы бына нисек ҡаршыланыҡ, аунап яталар. Һеҙҙе күрмәнек тә, белмәнек тә, тиҙерәк табанығыҙҙы ялтыратығыҙ. Юҡһа..." "Ярай,— тине теге кеше,— Миңлегәрәй ҡоҙаға сәләм әйтегеҙ, беҙ кире боролабыҙ". Шул саҡ аранан бер ҡоҙағый: "Был бит үҙебеҙҙең ҡоҙа, никах уҡытҡанда ла ҡатнашты. Иҫерек баш, аҡылыңды эстеңме?"— тип Миңлегәрәйҙең энеһен ҡыҙҙырып алды.

Миңлегәрәйҙең энеһе шунда уҡ айнып киткәндәй булды. Уйланып торҙо ла: "Беҙ һуң... кемдәрҙе һыйланыҡ?"— тип башын тотто. Теге ҡоҙанан ғәфү үтенде.

Ни эшләргә? Автобуста аҙ ғына ла һый-хөрмәт ҡалмаған: шешәләр аунап ята, феләктең төбө лә яп-ялтыр.

Ошондай ауыр мәлдә унының иҫенә Һаран Һаҙый килеп төштө. Ул запасһыҙ булмаҫ. Теҙләнеп Һаҙыйҙың күҙҙәренә тилмереп ҡараны ла: "Ағай, һин бит бик аҡыллы кеше, ошо бәләнән ҡотҡарһаң, ни һораһаң, шуны бирермен. Бая ҡоҙағый менән ҡосаҡлашып бейегәндә салбарың төбө ҡабарыңҡырап тора ине. Ҡайыш аҫтына ҡыҫтырманыңмы берәр нәмә?" "Халыҡ ҡыҙыҡ та инде, минән көлгән булалар, үҙҙәренең йомоштары төшә. Бер яртым бар. Әгәр былай булырын белһәм, өстө ҡыҫтырған булыр инем",— тине Һаҙый.

Тәүге “ҡоҙалар” уйнай-көлә күрше ауылға үҙ ҡоҙаларына китте. Миңлегәрәйҙекеләр Һаран Һаҙыйҙан алған яртыны бармаҡсылап бүлеп ҡоҙаларға эсерҙеләр ҙә төп ҡоҙа йортона юлландылар...

Грация

Телевизорҙы ҡабыҙып ебәреү була, оҙон-оҙон ботло ҡыҙҙарҙы күрһәтәләр ҙә, бер ир кеше тамағын ярырҙай итеп, ҡарлыҡҡан тауыш менән: “Любая погода, любая ситуация... колготки “Грация”,— тип һөрән һала башлай. Әйтерһең дә, үҙе шул колготканы кейеп ғүмер кисергән, төрлө ситуацияларға эләккән. Ярай, “любая погода” тигәнен аңлап була, тимәк, селлә һыуығында өшөтмәй, селлә эҫеһендә тирләтмәй, ел-ямғыр ҙа урап үтә, ә бына “любая ситуация” тигән өлөшөн һис аңламайым, күҙ алдына килтерә алмайым. Колготки ниндәй ситуацияларға эләгергә йәки ҡалырға мөмкин? Туҡта, мин әйтәм, юҡҡа баш ватып ултырғансы, эксперимент эшләп ҡарайым.

Ҡара көҙҙөң бер һыуыҡ көнөндә, ҡар яуыр алдынан, “Грация”лар йыйып алдым да киттем баҡсаға. Тамам йөҙәттеләр бит анау емереүселәр менән кимереүселәр.

Ҡыш һәйбәт һаҡланһын өсөн, һәр ағасымды өшкөрә-төкөрә баяғы “Грация” менән уратып бәйләп сыҡтым. Ағастарым сибәрләнеп китте, әйтерһең дә, колготки кейеп алғандар.

Баҡсалағы өйҙө лә тындырманылар емереүселәр. Ниндәй генә йоҙаҡ элеп ҡараманым, барыбер ваталар, өй асыҡ ҡала, өҫтәл-иҙәнгә ҡарарлыҡ түгел. “Ни эшләргә, нимә ҡылырға?”— тип уйланып торғанда, баяғы “Грация” иҫкә килеп төштө. Йоҙаҡты атып бәрҙем дә ишекте колготки менән сырмап-сырмап бәйләп ҡуйҙым...

Яҙ килһәм, үҙ күҙҙәремә үҙем ышанмай торам: баҡсала ҡуян түгел, сыҫҡан эҙе лә юҡ. Ағастарым миңә ҡарап, көлөп-йылмайып тора, бөрөләнә башлағандар. Өйөм дә иҫән-һау, ҡараҡтарҙың бер генә мутлығы ла һиҙелмәй.

Ошо урында мин “Любая ситуация, колготки “Грация” тигәндәренә тулыһынса ышандым. Күршем әйтә: “Колготки булмаһа, көҙгө уңышты нисек һаҡлар инем? Ҡыш яҡшы һаҡланһын өсөн бер яҡ балағына — һуған, икенсеһенә һарымһаҡ тултырам да сөйгә элеп ҡуям. Күпме йәшәп, шунан да яҡшыраҡ ысул тапҡаным булманы. Ә унан һуған йәки һарымһаҡ алғанда ниндәй рәхәтлек кисерәһең, ләззәт татыйһың — үҙем генә беләм. Сибәр ҡыҙҙарҙың ботона ҡағылғандай тояһың үҙеңде, бөтөн тәнең аша эҫеле-һыуыҡлы тулҡындар йүгерә башлай. Өйҙә аш еҫе сыға башлаһа: “Ҡатын, һуған йәки һарымһаҡ кәрәкмәйме? — тип һорап ҡына торам”.

Эйе, теге ир кешене әйтәм, юҡҡа ғына “Колготки “Грация” тип һөрән һалмай икән. Күрәһең, ул да татығандыр “Грация”ның сихри серҙәрен һәм әмәлдәрен.

“Ҡаҡлаған ҡаҙ”

Өфөгә эшкә күсеп килеүселәрҙең күбеһе баш ҡала тормошон дөйөм ятаҡта йәшәүҙән башлай. Ошо бәхет миңә лә насип булды. Биш ир-уҙаманға бер бүлмәлә йәшәргә тура килде. Хатта дуҫлашып, бер туғандай булып киттек.

Бер көн яҡын дуҫыбыҙ шатланып ҡайтып инде, йөҙөндә оло ҡыуаныс балҡый, ауыҙы ҡолаҡтарына еткән, күҙҙәре янып тора. Уны беҙ бер ваҡытта ла ошондай хәлдә күргәнебеҙ юҡ ине. “Дуҫтар,— тип һүҙен башланы ул,—

бөгөн күңелле генә итеп мәжлес ҡороп алайыҡ. Күптән йүнләп һөйләшеп ултырғаныбыҙ юҡ. Бына, ниһайәт, сәбәп килеп сыҡты: миңә ауылдан посылка ебәргәндәр. Хәҙер бит сезон. Һин (миңә төртөп күрһәтеп) күрше әбейҙән алып ҙур ҡаҙан аҫ. Һурпаһы күберәк булһын. Мин ашына ҡарағанда һурпаһын яратам, ҡоротлап эсеп ебәрһәң, бөтөн донъяңды онотаһың". Икенсе иптәшкә: "Һин ҡаҙ итен еңел генә шылдырып ебәреү өсөн кибеткә барып кил, һәйбәтерәген алырға тырыш, аҡсаһын өҫтәрмен, бәлки, ҡаҙ эсенә тығып та ебәргәндәрҙер". Өсөнсөбөҙгә: "Бысаҡты ныҡ үткерлә, ҡаҙ итен турағанда ҡулың буйлап майы ағып тормаһын. Беҙҙең яҡта ҡаҙҙар иҫ киткес һимеҙ була, ниндәй сере барҙыр, аңлай алмайым",— тине. Үҙе ҙур ғына сумкаһын алды ла йүгерә-атлай сығып китте. Күп тә үтмәне, почтанан ҙур ғына йәшник тотоп ҡайтып та инде. "Ауыр тойола, бик ҙур ҡаҙ һалғандарҙыр, әллә тағы берәр нәмә ҡуштылар микән? — тип, сүкеш-ҡыпһыуыр алып йәшникте аҡтара башланы. — Ҡаҙауҙы шул тиклем йыш ҡаҡмаһалар ҙа ярар ине, әллә ҡаҡлаған ҡаҙ осоп сығып китер тип ҡурҡтылармы икән",— тип туғандарын шелтәләп алды.

Йәшник гәзит-журнал менән тулы, аҙаҡтан ике кирбес тә тартып сығарҙы. Иң төптән матур итеп төрөлгән тәмәке мөштөгө килеп сыҡты. Дуҫыбыҙ, ни тип әйтергә лә белмәй, ҡатып ҡалды. Тәрән итеп тын алды ла: "Беләм, Сәлимйән, был — тик һинең этлегең, һин ҡылған мутлыҡ",— тип асыуланырға иткәйне, унһы ла килеп сыҡманы, сөнки дуҫтар эште аңлап алғайны инде. Ысынлап та, быныһы минең мутлыҡ булды.

Ул үҙе ғәйепле. Бер көн бөтәбеҙгә лә ялған яла яғып сыҡты, уның мөштөгөн, имеш, беҙ урлаған булабыҙ. Дежур көндө иҙән һепереп йөрөһәм, иҙән ярығына ҡыҫылып ятҡан мөштөктө табып алдым. Киттем "Главпочтамп"ҡа. Ҙур ғына йәшник һатып алдым, баяғы әйберҙәрҙе тултырҙым да үҙебеҙҙең дөйөм ятаҡ адресын яҙҙым. Ҡайҙан ебәрелгәне урынына уның ауылының исемен ҡуйҙым... Йәшникте сургуч менән нығытып, мисәт ҡуйҙыҡ...

Мин ҡайнатҡан һыуҙы, мәтрүшкә һалып, сәй итеп эстек. Кибет әйберен ҡаҙһыҙ ғына төпләп ҡуйҙыҡ. Көлөштөк, күңел астыҡ. Шунан һуң дуҫыбыҙ елле генә итеп тәмәке төрҙө лә мөштөгөнә ҡыҫтырып тартырға сығып китте.

Айыра алманым...

Кемгә нисектер, әммә минең иң ҡурҡҡаным — эт. Бәләкәй саҡта атайым иҫкәртә ине: "Балам, эт менән эт булма, унан алыҫыраҡ йөрөргә тырыш". Был һүҙҙәр күңелемдә мәңге һаҡланып ҡалды, бер ҡасан да хыянат иткәнем юҡ. Хатта бәләкәй генә көсөктө күрһәм дә, урап үтәм, эт һымаҡ талашҡан кешеләргә лә ҡыҫылып бармайым...

Ҡыш көндәрендә саңғыла йөрөргә яратам. Бының өсөн Ботаника баҡсаһы эргәһендәге урмандан да матур урын юҡтыр, моғайын. Өҫтәүенә аҡҡа ҡара менән ҙур итеп: "Эт менән йөрөү ҡәтғи тыйыла",— тип яҙып, күренеп торған урынға элеп ҡуйғандар. Әйтерһең дә, был урын фәҡәт минең өсөн генә тәғәйенләнгән...

Тәбиғәттең гүзәллегенә һоҡланып, тейендәргә ҡарап әкрен генә саңғыла барам. Рәхәт, бер кем дә ҡамасауламай. Хатта күккә олғашып үҫкән зифа ҡарағайҙар ҙа: "Һиңә һаулыҡ, сәләмәтлек теләйбеҙ",— тип баштарын әйеп, изге теләктәр теләп ҡала һымаҡ. Шулай тәбиғәттән ләззәт табып, изге

хистәргә сумып китеп барғанда, алдымда башмаҡтай эт пәйҙә булды ла ҡуйҙы. “Һуңғы сығып йөрөүем ошо булған икән, хәҙер мине йолҡҡолап ташлаясаҡ”,— тигән шомло уй башҡа килде, яҡты донъя менән хушлаша башланым. Кешеләрҙән ишеткәнем бар ине. Имеш, улай-былай хәл булыр алдынан төш болара тип. Әммә төшөмдә, яурыныма килеп ҡунған бер аҡ күбәләктән башҡа бер ни ҙә күрмәнем. Ни эшләргә, тип уйлап торғанда, теге эт күҙҙәрен уйнатып, ҡойроғон болғай-болғай яныма килеп иркәләнде лә юлын дауам итте. Тәнем буйлап ниндәйҙер йылы тулҡындар йүгерҙе, тимәк, көнөм бөтмәгән, тигән ышаныс тыуҙы. Шунда уҡ башыма: “Бының эйәһе ҡайҙа икән?”— тигән һорау килде. Ошо мәлдә эттең муйынсағын үҙенең муйынына һалған, томшоҡсайын эйәк аҫтына ҡыҫтырған йыуан кәүҙәле бер ҡатын килеп сыҡты. Ауыҙынан ниндәй генә һүҙҙәр сыҡмай. Кешеләрҙең сәсенән башлап аяҡ тырнаҡтарына тиклем теҙеп тиргәй. Йәнәһе, беҙ уға эт йөрөтөргә ҡамасаулайбыҙ. Тауыш көр, тотош урман яңғырап тора. Миңә лә өлөш сығара. Теге эт эйәһененң күҙҙәренә ҡарап торҙо ла, түҙмәне, бер нисә тапҡыр өрҙө лә салғыйынан тешләп артабан алып китте.

Мин, аптырап, үҙ-үҙемә һорау бирҙем: “Быларҙың ҡайһыһы эт булды һуң әле?”

Әтәс тауышы

Һабантуйҙы бала-саға ла, ололар ҙа ҙур түҙемһеҙлек менән көтөп ала. Берәүҙәр өсөн ул тамаша, күңел асыу сараһы булһа, икенселәр өсөн — көс һынашыу, дан яулау, абруй ҡаҙаныу. Быныһы бигерәк тә спорт һөйөүселәргә ҡағыла. Шуға күрә спортсы өсөн һабантуй алдан башлана: үҙе ҡатнашасаҡ спорт төрҙәренең серҙәрен өйрәнә, дәғүәселәрҙе байҡап сыға, уларҙың холоҡ-ғәҙәттәрен күҙаллай, күнекмәләр үткәрә, төрлөсә хәйләләр ҡора. Әйтәйек, йомортҡа һалынған ҡалаҡты тешләп йүгергәндә ниндәй генә ысулдар уйлап сығармайҙар. Ҡайһы берәүҙәр хатта танауынан тамған шыйыҡлыҡ менән һылап, йәбештереп ҡуя. Ә көрәшселәр күпме һынау үтә. Кемдер иртән тороп ҡатынын күтәреп ала ла, койкаға атып бәрә, көрәш алымдарын камиллаштыра, күнекмә үткәрә. Түҙәләр меҫкендәр. Өҫтәүенә, “тегеһен ашама, быныһын эсмә, донъяүи ләззәттәрҙән ваҡытлыса баш тартып тор”. Һанай китһәң, тыйылған нәмәләр бик күп икән. Ярай әле, ошо яфаларҙан һуң бәләкәй генә булһа ла бер приз эләкһә. Ә тәтемәһә, бөтә ғазап сигеүҙәрең елгә оса.

Бына шахмат буйынса ярышты кешеләр күҙгә элмәгән булалар. Имеш, фигураны тотаһың да икенсе шаҡмаҡҡа күсерәһең. Баҡһаң, улай түгел икән шул, күпме уйланырға, варианттар табырға тура килә. Әгәр еңел булһа, быйылғы һабантуйҙа иң ҡәҙерле һәм ҡиммәтле бүләктәр шахматсыларға билдәләнмәҫ ине. Беренсе урынды яулаған кешегә — 5 кубометр ҡарағай таҡта. Ҡояш нурҙарына иреп, алтын бөртөктәрен хәтерләтеп, ялтырап сайыры тама. Хуш еҫе, күҙ быуғандай, һәр кешене үҙенә йәлеп итеп тора. Хатта атты филдән айырмағандар ҙа таҡталарҙы һыйпап, сайырын ялап, еҫкәп китә. Икенсе урынға — һимеҙ тәкә, мөгөҙҙәрен тырпайтып эйәһен көтөп ала алмай баҡырып тора. Өсөнсө приз — кикереге янып, тотош һабантуй майҙанын яңғыратып, илһам-дәрт өҫтәп тороусы ҡыҙыл әтәс. Был бүләктәр бер кемде лә битараф ҡалдырмай. Әммә һәр кем үҙенә эләкмәҫен яҡшы белә, шуға ла торламайҙар, тиҙ генә үтеп китәләр.

Һәр төбәктең күптән танылған чемпионы, дәғүәсеһе була. Улар күп түгел, бармаҡ менән генә һанарлыҡ. Бында ла күҙгә күренгән өс шахматсы бар. Улар үҙҙәренең көс-ҡеүәтен яҡшы белә, урын бүлешкәндә һәр береһе, үҙенә тейеренә генә иҫәп тота, нәфсеһен һуҙмай, артығына өмөт итмәй.

Әле лә улар өсәүләшеп кәңәшләштеләр, призДарҙы бүлештеләр, уларҙы ҡабул итеп алыу һәм алып ҡайтыу планын ҡороп, ҡул бирештеләр...

Өс дуҫ һабантуйға “КаМАЗ” йөк машинаһында килеп төштө. Ул матур итеп байрамса йыһазландырылған, призДарҙы урынлаштырыу өсөн махсус ҡулайламалар эшләнгән. Кузовтан ҡарағай таҡта күренеп барһын өсөн иң аҫҡа йыуан-йыуан ағастар теҙеп сыҡҡандар. Таҡта өҫтөнә тәкәне баҫтырып ҡуйыу яйланған. Кабина башына әтәс өсөн махсус ситлек ҡуйылған, ҡанаттарын йәйеп, башын юғары күтәреү өсөн элмәктәр эленгән. Һабантуй майҙанын яңғыратып барырға магнитофон таҫмаһына бик көслө әтәс тауышы яҙып алынған. Уларҙың планы — әтәсте ҡысҡыртып һабантуй майҙанын бер әйләнеп, туп-тура йылға буйына китеү. Һөйләшеп ҡуйылған шарт буйынса, һыу буйында ҡатындары, бала-сағалары, дуҫ-иштәре уларҙы еңеү йыры менән ҡаршы алырға тейештәр. Төп сигнал — әтәс тауышы.

Ҡаҙандағы һыу күптән ҡайнап сыҡты. Тәкәне һуйырға килгән кеше лә тамам ялыҡты, аптырағас, серем итеп алды. Эргәһендә ныҡ үткерләнгән бысаҡ-балта ялтырап ята. Түҙемлеге бөткәс, арлы-бирле йөрөштөрҙө лә ҡырлы стаканға һалып шарап эсеп алды, артынан ҡабып ҡуйырға “ит” тип һорамаҡсы булғайны, тәкәнең килмәүе һәм һуйылмауы иҫенә төштө лә, ит урынына бер баш һуғанды ауыҙына тыҡты. Үҙ алдына һөйләнә-һөйләнә тағы серемгә талды. Ә көткән әтәс тауышы һаман ишетелмәй.

“Таҡта хужаһы” шахматсының ҡатыны уңайһыҙлана башланы, ул бит башлап йөрөүсе, ҡалғандарға ҡарағанда абруйы юғарыраҡ. Шуға күрә ул килгән кешеләрҙең күңелен күрергә тырыша: йә йырлап ебәрә, йә әкиәт һөйләй, хатта анекдот та һөйләп ҡуя. Әммә йөрәге урынында түгел, әле төндә күргән төшөн һөйләй башланы: йырлап ятам, имеш.

Ҡара сәскәләрҙе йыйып
Бүләк иттем иремә.
Ул тиргәшә: инде миңә
Яҡын килеп йөрөмә.

“Эй, Хоҙайым, төштә ҡара сәскә күрһәм, миңә һис кенә лә килешмәй. Берәр бәхетһеҙлек көт тә тор. Яҡшыға юрап та ҡарайым, булмай. Еңелеп кенә ҡайтмаһа ярар ине ирем”,— тип сурытып, күңел төшөнкөлөгөнә бирелеп китте. “Тәкә хужаһының” ҡатыны: ”Ни өсөн аҡ сәскә бүләк итмәнең. Ул килешә, тиҙәр бит”,— тигән булды. “Эй, иҫәр,— тине тегеһе, — миңә ҡалһа, ап-аҡ һөт эсерер инем, әгәр төш миңә буйһонһа”.

Шахматсыларҙың хәле ысынлап та мөшкөл ине. Иң башта “әтәс хужаһы” еңелде. Унан сират “тәкә хужаһына” килеп етте. Отҡан кешеләре кем әле — бала-саға, шахмат түңәрәгенә йөрөүселәр.

Уйынды тик “таҡта хужаһы” ғына дауам итә. Уның да эше шәптән түгел. Уға ҡаршы бик кешелекле, мөләйем, инсафлы йәш егет уйнай. Танылған кеше түгел, дан-шөһрәте сыҡмаған. Йәлләпме, әллә ихтирам йөҙөнәнме, әллә үҙенең көсөнә ышаныпмы, “таҡта хужаһына” ярҙам итергә тырыша. “Ағай, сәғәтеңде онотма, цейтнот булыуы ихтимал, фигураңды ҡабат йөрөргә

рөхсәт итәм...”— тип ҡуя. Ә тегенең ике күҙе — ҡарағай таҡтала, уның хуш еҫе танауын ҡытыҡлап киткәндәй була. Маңлайынан бөрсөк-бөрсөк тирҙәр сыға, танау аҫты еүешләнә, шахмат фигураһын тотҡанда ҡулдары ҡалтырай, нервылары шаяра, күрәһең. “Нужәли ҡарағай таҡталарҙан ҡолаҡ ҡағам”,— тигән шомло уй урата башын.

Был хәлде күргән ике дуҫы нисек тә ярҙам итергә булдылар. Береһе: “Атҡа ете таҡта тейәп була микән?”— тигән булды. Йәнәһе, шахмат телендә Ка7 тигәнде аңлата, шулай йөрө. Икенсеһе: “Фил алты тонна тарта тиҙәр, дөрөҫмө?”— тине лә дуҫының күҙҙәренә баҡты. Тимәк, Сн6 йөрө тигәнде аңлатты. Ошо мәлдә йәш егет көлөмһөрәп “шах” иғлан итте. Шах артынан мат та оҙаҡ көттөрмәне.

Бүләктәр, шулай итеп, икенсе тарафтарға юлланды. Былар моңһоу күҙҙәре, ғәрлектән ҡара янған йөҙҙәре менән уларҙы оҙатып ҡалды.

Шартлы сигналды — әтәс тауышын көтөп ала алмаған ғаилә ағзалары, дуҫиштәре буш һауыт-һабаларын шалтыратып өйҙәренә таралышты.

Урыҫса белмәү бәләһе

Яҙғы сәсеү, көҙ уңыш йыйыу осоронда ауылдарға, хужалыҡтарға партия йәки хөкүмәт вәкилдәре ебәреү ғәҙәти хәлгә әйләнеп китте. Шулай ҙа уларға ҡараш төрлөсә булды.

Колхоз тар(ы)ала микән?
Совхоз тар(ы)ала микән?
Ауыл тулы полномошный,
Ҡайҙан ярала икән?—

тип юҡҡа ғына йыр сығармағандарҙыр, моғайын...

Ауыл ерендә ҡунаҡхана юҡ, шуға күрә колхоз рәйесе уны хәллерәк, матурыраҡ өйгә урынлаштырғыһы килә, сөнки уның киләсәкке яҙмышы вәкилгә бәйле. Беҙҙең ауылға вәкил итеп урыҫ кешеһен ебәргәндәр. Уны Ғәзиз исемле кешенең өйөнә урынлаштырҙылар, шунда ашап-эсеп, йоҡлап йөрөй. Колхоздан аҙыҡ-түлек биреп торалар.

Бер көн иртүк Ғәзиз малына бесән һалып, аҙбарҙы таҙартып инһә, вәкилдең ҡулы бисәһенең күкрәгендә ята. Ғәзиз ҙур түҙемһеҙлек менән иртәнге сәйҙе көтә, бигерәк тә вәкилдең идараға тиҙерәк китеүен һағалай. Ул мораҙына ирешә: вәкил сығып күҙҙән юғалғайны, өйгә инеп буран ҡуптара башланы. “Ни өсөн полномошныйҙың ҡулы һинең түшеңдә ята, һиҙмәнеңме, әллә белеп тә алып ташламаныңмы...?”— тип йоҙороҡ төйөп ҡатынына ташланырға ынтыла. Ҡатыны тыныс ҡына: “Үҙең ғәйепле, урыҫса өйрәтмәнең бит, икмәк-тоҙлоҡ һупалағас, һиңә еткән, тинең. Урыҫса белмәгәс, вәкилгә ҡулыңды ал тип әйтә белмәнем”, — тип ирен ғәйепләргә тотонған.

Ошонан һуң Ғәзиз бер ҡасан да өйөнә вәкилдәр ҡабул итмәне.

ЯҘМЫШ – БОЙОРОҠ ИНДЕ УЛ...

1918 йылдың йәйендә үк Башҡорт хөкүмәте ағзаһы, артабан уның рәйесе итеп һайланған Юныс Юлбарыҫ улы Бикбов менән яҙмыш шаярған һымаҡ. Уны яҡшыраҡ белергә теләп, матбуғат уҡыусылар күптән инде: "Ни өсөн уның хаҡында бер ни ҙә яҙмайҙар?"– тип һорау артынан һорау яуҙыра килде. Ҡыҙыҡһыныусыларға яуап биреү өсөн мин 90-сы йылдар башында уҡ был шәхес тураһында мәғлүмәттәр йыя башлағайным. Әммә эҙләнеүҙәрем уңышһыҙлыҡҡа осраны: Ю. Бикбовтың тыуған ауылы Әбүләйестән (Ейәнсура районы) хат килеп төштө. Уның авторы, журналист бер ҙә кәрәкмәгән эшкә тотона, тигән иҫкәртеү кеүегерәк сәйер фекер әйткәйне.

Шул уҡ йылдарҙа Ю. Бикбовтың туған-тыумасалары Үзбәкстандың Ташкент ҡалаһында йәшәгәне асыҡланып, улар инде бөтөнләй икенсе төрлө һөйләй һәм Башҡортостан йәмәғәтселегенә ҡаты үпкә белдерә башланы. Бикбовтың ейәне Рәүеф Сәлихов, мәҫәлән, бына ниҙәр яҙҙы: "... Милли-азатлыҡ хәрәкәтендә ҡатнашҡан Зәки Вәлидов та, Харис Йомағолов та минең олатайҙы һатҡандар, тап бына улар үҙҙәре баштары-ниҙәре менән тулыһынса Совет власы яғына сыҡты. Уларҙың аумаҡайлығына ризалашмайынса, Ю. Бикбов башҡорт партияһын да, дәүләт органдарын да ташлап киткән. Хәҙер Башҡортостанда башҡаларға музейҙар асып, уларҙы милли геройҙарға әүерелдерергә тырышалар, ә күреп-белеүселәрҙең һүҙе буйынса, Башҡортостандың үҙаллылығы өсөн ҡорал күтәреп һуғышып йөрөгән хөкүмәт башлығы Бикбов тураһында – ләм-мим өндәшмәйҙәр. Әлбиттә, ул Сталин төҙөгән стеналар артында үлгән, ләкин бит илен ташлап китмәгән. Һеҙҙә, Башҡортостанда, демократик үҙгәрештәрҙең еҫе лә юҡ, исемдәрен генә алмаштырған учреждениеларҙа шул уҡ элекке бюрократтар ултыра. Яҙған хаттарыңа ла яуап бирмәй улар..."

Сәлиховтың шулай кәйефһеҙләнеүен аңларға мөмкин: тарихыбыҙҙы, уның етәкселәрен ныҡлап, фәнни нигеҙҙә өйрәнеү өсөн форсат, мөмкинлектәребеҙ етеңкерәмәй, табыштарҙы уҡыусыларға еткереү яғын артыҡ ҡайғыртып бармайбыҙ. Йәшләй ғүмерҙәре өҙөлгән һәм йәберләнгән шәхестәрҙең бала-сағаларына ла иғтибарлы түгелбеҙ. Миҫалға Ю. Бикбовтың Ташкентта йәшәгән ҡыҙы Зөләйхә менән әңгәмәне лә килтерергә мөмкин (Уны беҙҙең үтенес буйынса күренекле башҡорт шәхесе, 30-сы йылдарҙа Башҡортостанды ташлап китеп, Үзбәкстанға һыйынырға мәжбүр булған Нурыйағзам Таһировтың улы, танылған геолог Тойғон ағай яҙып ебәрҙе.– **Р.Н.**).

Юныс Бикбов 1883 (ҡайһы бер документтарҙа – 1882) йылда хәҙерге Ейәнсура районының Әбүләйес ауылында тыуған. Ысын фамилияһы – Әминев. Ауылда мәктәп тамамлаһа ла, хәлле заттан булмағанлыҡтан, артабан уҡыуын дауам итә алмай. Шунлыҡтан яҡын-тирәлә танылған байҙың фамилияһын

алып, Ҡазан университетына уҡырға барып инә һәм уны яҡшы билдәләргә тамамлай...

Әсәһе, Ғәфифә Ҡотлохәйҙәр ҡыҙы Арыҫланова, сығышы менән дворяндарҙан булған. Олатаһы Арыҫланов, атаһы, ағалары үҙҙәрен тимер юл төҙөлөшө белгестәре итеп танытҡан. Бикбовтар алты бала үҫтергән: Зөбәйҙә, Рауил, Зөләйхә, Салауат, Наилә һәм Ирис.

1995 йылда, Өфөлә Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы эшләгән саҡта, Зөләйхә шунда ҡатнашырға бик хыялланған булған. Тик Ташкенттағы башҡорт мәҙәниәте үҙәгенән уға саҡырыу ҡағыҙы килмәгән. Ахырҙа Ҡоролтайға ҡатын үҙ иҫәбенә сығып киткән, әммә Өфөлә лә Зөләйхә апайға яҡты йөҙ күрһәтмәйҙәр. Ҡайғырып, ғәрлегенән ни эшләргә белмәй, Ташкентҡа кире ҡайтып китергә мәжбүр була ул.

Бына шундай күңелһеҙ хәл. Үҙебеҙҙең күп осраҡтарҙа ғәмһеҙ булыуыбыҙға, юғарынан берәйһе баҫым яһамаһа, битараф ҡалыуыбыҙға аптырарлыҡ инде ул. Рәүеф Сәлиховтың хатына ҡайтып, уның башҡорт милли хәрәкәте етәксеһе Әхмәтзәки Вәлидигә ҡарата бик үк ғәҙел булмаған фекеренә туҡталып китеү кәрәк. Вәлиди “Хәтирәләр”ендә, һүҙ ыңғайы ғына булһа ла, Юныс Бикбовты ҡат-ҡат ҙурлап үтә.

“Беҙҙең хәрәкәткә ҡушылып, ул (Ш. Манатов – **Р.Н.**) етәксе урын биләргә, Шура рәйесе булырға өмөтләнгәйне,– тип яҙа ул. – Ләкин Сәғит Мерәҫов, Аллабирҙе Йәғәфәров һәм Хәтмулла Иҙелбаев был поста адвокат Юныс Бикбовты күрергә теләгәйне” (“Хәтирәләр“, 212-се бит).

...“Бына III Ҡоролтай бара (1917 йылдың 8 декабре – **Р.Н.**) «Үҙен социалист тип йөрөткән Шәриф Манатов ул ваҡытта Ҡорбанғәлиевтар даирәһенән ине. Улар Манатовты Башҡорт хөкүмәте рәйесе итеп һайлатырға тырышты. Беҙҙең был поста Юныс Бикбовты күргебеҙ килде“ (шунда уҡ , 218-се бит).

Вәлиди арҡадаштары мораттарына ирешә. Съездан һуң Ш. Манатов элеккесә Башҡорт шураһы етәксеһе булып ҡалһа ла, Кесе Ҡоролтай составынан Башҡорт хөкүмәте һайланып, уның рәйесе булып Ю. Бикбов һайлана. Әхмәтзәки Вәлидиҙең ошо осорға ҡағылышлы тағы бер иҫтәлеген килтерәйек. “Ырымбурға килеү менән беҙ дәүләт ҡоролошо эштәренә тотондоҡ. Бының менән хөкүмәт рәйесе Ю. Бикбов һәм профессор М. Ҡулаев шөғөлләнде. Улар миңә, үҙ эшең менән бул, ҡалғаны өсөн борсолма, тине“ (шунда уҡ, 253-сө бит).

Килтерелгән өҙөктәрҙән милли азатлыҡ хәрәкәте етәксеһененең Ю. Бикбовҡа ҡарата йылы мөнәсәбәттә булыуы, уны нисек тә булһа үрләтергә тырышыуы һиҙемләнә. Бының хикмәте ниҙә? Беренсенән, бер ниндәй сәбәпһеҙ ҙә бер кешенең икенсеһенә оҡшауы мөмкин. Икенсенән, бәлки, был маҡсаттан Вәлидиҙең үҙе хушһынып етмәгән Ш. Манатовты бер вазифаға ла үткәрмәҫкә тырышыуы менән аңлатылалыр? Өсөнсөнән һәм иң мөһим сәбәп – милли дәүләт ҡоролошон хәл иткән осорҙа хөкүмәт башында йәшкә лә өлкәнерәк (Бикбовҡа – 37 йәш) һәм закондарҙы ла яҡшыраҡ белгән юристың тороуы хәйерлерәк булғандыр. Ә Бикбовтың ғәмәлдәге закондарҙы яҡшы белеүендә бер ниндәй ҙә шик юҡ. Февраль инҡилабынан һуң ул тыуған ауылында солох судьяһы булып эшләп тә ала. Бикбов юғары органдарҙа вазифа биләгән башҡорт зыялылары араһында юридик белемле берҙән-бер кеше булғандыр, моғайын. Шуға күрә Ә. Вәлидиҙең уны хөкүмәт эшенә ылыҡтырыуына, уға таянырға тырышыуына һис тә ғәжәпләнергә ярамай.

Тәүге хөкүмәт Милли шура етәкселегендә Башҡортостан автономияһын ғәмәлгә ашырыу буйынса киң эшмәкәрлек йәйелдерә. Уның бурыстары һәм хоҡуҡтары элегерәк Ш. Манатов, Ә. Вәлиди һәм хөкүмәттең башҡа ағзалары ҡул ҡуйған II фармандың йөкмәткеһенә тулыһынса тап килә. Көнсығыш

Башҡортостан биләмәләрендә әлегә хәтлем йәшәп килгән дәүләт һәм губерна хакимиәттәре, хужалыҡ органдары менән бер рәттән, милли идаралыҡ учреждениелары барлыҡҡа килә, туғыҙ кантон булдырылып, улар менән йыйындар етәкселек итә, солох судьялары һайлана.

Яңы хөкүмәттең иғтибар үҙәгендә бәхәсле ер мәсьәләһе тора. Башҡорт хөкүмәте Совет власы менән бәйләнеш эҙләй, әгәр һуңғыһы башҡорт халҡының милли ихтыяждарын ҡәнәғәтләндерһә, уның менән хеҙмәттәшлек итергә өмөтләнә. Ләкин урындарҙағы һәм Ырымбурҙағы шовинист кәйефле урыҫ большевиктарының үҙ мәнфәғәттәрендә эш итеүе арҡаһында аралар боҙола. 1918 йылдың 3 февралендә Ырымбурҙа большевиктарҙың Башҡорт хөкүмәте ағзаларын ҡулға алыуы – бының асыҡ сағылышы. Оҙаҡ та үтмәй, 1918 йылдың мартында, иректе отрядтар ойоштороу өсөн Баймаҡҡа аҡса йыйырға барған Башҡорт шураһы һәм хөкүмәте ағзалары Ғ. Иҙелбаев менән Ғ. Мағазовты һәм улар менән бергә булған 15 кешене ҡулға алып аталар. Ырымбур большевиктарының был йыртҡыслығы Советтар менән урынлаштырылған бәйләнеште юҡҡа сығара. Башҡортостан милли дәүләтен төҙөү проекты тормошҡа ашмай ҡала. Тотҡонлоҡтан йолоп алынған Башҡорт хөкүмәте ағзалары кем ҡайҙа булдыра ала – шунда йәшенгән була. Хөкүмәт башлығын эҙләйҙәр – ә ул юҡ, Йылайырға ҡасҡан. Ярай әле, Башҡорт хөкүмәтенең күп эштәрен өҙмәй-ҡуймай Арғаяш, Ҡоншаҡ төбәктәрендәге зыялылар алып бара, хатта ғәскәр туплай башлайҙар.

“Төрлө урындарҙа йәшеренгән Башҡорт хөкүмәте ағзаларын телеграф буйынса саҡыртып алдыҡ,– тип яҙа Ә. Вәлиди, – һәм уларҙың күптәре шунда уҡ килеп тә етте. Шулай итеп, милли хөкүмәт төҙөлдө. Сәғит Мерәҫов ваҡытлыса уның рәйесе итеп тәғәйенләнде. Ғабдулла Әҙеһәмов, Ғәбделхаҡ Ғәбитов, Сәйетгәрәй Мағазов, Муллайән Халиҡов, шулай уҡ мин дә хөкүмәт ағзалары булып киттек...” (“Хәтирәләр”, 243-сө бит). Араларында Юныс Бикбов ҡына юҡ. Тарихсы С. Ф. Ҡасимовтың яҙыуынса (“Башҡортостан автономияһы”, Өфө, “Китап”, 1997, 105-се бит), Ю. Бикбов, Ә. Вәлиди, Ғ. Әҙеһәмов, С. Мерәҫов, И. Солтановтар менән бергә Көнсығыш Рәсәй төбәктәрендә барлыҡҡа килгән төрлө хөкүмәттәр һәм автономиялар вәкилдәре үткәргән кәңәшмәләрҙә ҡатнаша. Ләкин был ваҡиға инде 1918 йылдың сентябрь урталарында була.

Башҡорт хөкүмәте үҙ ерендә түгел, ә ситтәрәк эш иткәс һәм асылда ғәскәр туплап, һуғыштар алып барғас (ә унда “төп скрипка”ны Ә. Вәлиди, Ә. Ҡарамышев, Ғ. Таған, М. Мортазиндар уйнай), бәлки, Ю. Бикбовтың кәрәге лә булмағандыр. Һәр хәлдә уның эҙе күренмәй. Исеме айырым асыҡ булып Башҡорт ғәскәрҙәре Совет власы яғына сыҡҡас ҡына ҡайтанан пәйҙә була. 1919 йылдың 16 февралендә Темәстә Башҡорт хөкүмәте тарафынан уҙғарылған ултырышта (ул “Совет власы яғына сығыу һәм Кесе Башҡортостан биләмәһен РСФСР составына ингән Башҡорт Республикаһы тип иғлан итеү” мәсьәләһен ҡарай) хөкүмәт рәйесе вазифаһын ваҡытлыса башҡарған Ғ. Әҙеһәмов, хөкүмәт ағзалары Ә. Вәлидов, Ю. Бикбов, А. Йәғәфәров, У. Ҡыуатовтар ҡатнаша.

1919 йылдың 21 февралендә шул уҡ Темәстә I Башҡортостан хәрби йыйыны уҙғарыла. Бында Ваҡытлы Башревком төҙөлөп, уға ағза итеп Ю. Бикбов та индерелә. Рәйес урыны әлегә буш. Ике көн үткәс, Ю. Бикбов юстиция халыҡ комиссары итеп тәғәйенләнә.

Уның артабанғы хәл-әхүәле бик үк аңлашылып етмәй. Юстиция комиссары булып ул асылда бер айҙан ашыуыраҡ ҡына шөғөлләнә һәм аҡрынлап сәйәсәт эштәренән ситләшә... Бәлки, бында ул, Рәүеф Сәлихов әйтмешләй, Ә.Вәлиди үткәргән сәйәсәт һәм Башҡорт ғәскәрҙәренең Совет власы яғына сығыуы менән риза ла булмайҙыр? Һәр хәлдә юстиция комиссары булып әле яңы ғына тәғәйенләнеүенә һәм республикала хәлдең бик көсөргәнешле булыуына

ҡарамаҫтан, 1919 йылдың 4 апрелендә Бикбов ял ала һәм тыуған ауылына ҡайтып китә. Ошо көндән алып уның үҙенең ғәйебе менәнме, әллә яҙмыш ҡушыуы буйынсамы, ул сәйәси эшмәкәр булыу яғынан күҙ уңынан төшә. Ни өсөн шулай килеп сыға был?

1917 йылдың аҙағында – 1918 йылдың башында Башҡорт өлкә шураһы һәм хөкүмәте Совет власы һәм уның дошмандары араһында барған ҡан ҡойошҡа ҡыҫылмаясағы тураһында ҡат-ҡат иғлан итә. Уның рәсми фарманында ла сағылыш таба был фекер: "Беҙ большевиктар ҙа, меньшевиктар ҙа түгел, беҙ башҡорттар ғына. Беҙ ҡайһы яҡта булырға тейеш? Бер яҡта ла түгел... 2 миллионлы башҡорт халҡы ундай ваҡсыл сәйәси уйындарҙа уйынсыҡ була алмай". Бәлки, Бикбовтың вазифаһын ҡалдырып ҡайтып китеүен ошо белдереү менән аңлатырға мөмкиндер? Ләкин уның был тәртибен һуңыраҡ Башҡортостан Хәрби революцион комитеты президиумы "эштән ҡасыу" тип баһалай, ә Бикбовҡа аңлатма яҙып бирергә тура килә.

"1919 йылдың 4 апрелендә мин Морапталдан өйөмә ҡайтып киттем,– тип башлай ул аңлатмаһын.– Етеһендә ҡайтып етеп, хужалығымдың таланып бөткәнен күрҙем. Шуға күрә тотҡарланырға тура килде. Бер ваҡыт, һигеҙендә, ҡайҙандыр белеп ҡалып, Сабатар башҡарма комитеты миңә үҙенең миллиционерҙарын ебәргән. Улар, пулемет талап итеп, тентеү яһаны – йәнәһе, мин уны Морапталдан (Башревкомдан) алып ҡайтҡанмын. Мин, хәлде аңлатып, беҙҙең Автономияны Үҙәктең танıуы тураһында, үҙемдең БСР юстиция комиссары икәнемде әйттем һәм "Башҡорт эшмәкәрҙәрен репрессияға дусар итмәҫкә" тигән телеграмманың күсермәһен уҡыным. Мин уларҙы таратыр өсөн алғайным. Улар бер нәмәне лә ишетергә лә, танырға ла теләмәне. Файҙаһыҙ тамамланған тентеүҙән һуң, башҡаса борсомаяҡсаҡтарын белдереп, ҡайтып киттеләр..."

Артабан Ю. Бикбов Морапталға китергә әҙерләнә башлауы, әммә 9-на ҡаршы төндә ҡыҙылармеецтар килеп ҡулға алыуҙары тураһында яҙа. Сабатарҙа һорау алғандан һуң, уны Дубиновка станцияһына ебәрергә ҡарар итәләр. Бикбов, ғаиләм менән хушлашып китәйем тип, ауыл Советы рәйесе оҙатыуында тыуған ауылына ҡайта. Ғаиләһе менән хушлашҡас, ул ҡыҙылдар менән тулған Сабатарға бармай, ә Морапталға йүнәлә. Ләкин юлда тирә-йүндәге бер ауылда – ҡыҙылдар, икенсеһендә аҡтар торғанын ишетә. Бикбов үҙенең тегеләрҙән дә, быларҙан да ҡурҡыуын йәшермәй, сөнки ҡайҙа ҡарама – буталыш, ике көс тә халыҡты талай, йәберләй. Ахырҙа ул йәшеренергә мәжбүр була. Фронт алыҫлашҡас ҡына, ул кире ҡайта һәм "Әсминов мөғәллим" исеме аҫтында һиҙҙермәйенсә генә йәшәргә ҡарар итә. "Шулай ҙа мин ҡул ҡаушырып ултыра алманым,– ти.– Июль айында аҡтар доброволецтар туплай башлағас, үҙемдең яҡындарым аша, берәү ҙә мобилизацияға бармаһын, тип агитация алып барҙым... Фронт яҡынлашҡас, мин тағы ла урманға йәшендем, үҙем генә түгел, ҡоралы ун башҡорт һалдаты менән... Уйламағанда иптәш Имаҡовтың килеүе генә ҡотҡарып алды. Иптәш Имаҡов килеү менән, ваҡытлы хәрби комиссариат һәм Үҫәргән волосы милицияһы ойошторолдо. Был милицияға минең урманда йәшеренгән һалдаттар ҙа инде. Беҙ шунда ғына әҙерәк иркен тын алып ҡалдыҡ..."

Үкенесле хәл: был аңлатманан Ю. Бикбов нисектер инициативаһыҙ, ойоштороу һәләте лә булмаған кеше һымаҡ күренә. Үрҙә әйтеп үтелгәнсә, уның Әбүләйескә ҡайтып китеүен Үҙәктә "дезертирлыҡ" тип баһалайҙар һәм уны 1919 йылдың 20 сентябрендә үҙен саҡыртмайынса ғына эштән бушаталар. Ләкин был ҡарарҙы сығарыу Үҫәргән волосында ойоштороу эштәре менән шөғөлләнә башлаған Ю. Бикбовтың инструкциялар алып ҡайтыр өсөн Стәрлегә барыуы менән тап килә. Башревкомға инеп, ул үҙенең, Башҡорт хәрби съезы тарафынан

һайланған кешенең, ревком составынан сығарып ташланыуы менән риза түгеллеген белдерә, быны законһыҙлыҡ тип атай һәм “эш”тең ҡайтанан ҡаралыуын талап итә.

“Эш” 31 октябрҙә ҡайтанан тикшерелә. Күрәһең, Бикбовты бер ни тиклем аҡларлыҡ дәлилдәр ҙә табылғандыр һәм уны Юстиция халыҡ комиссариаты коллегияһы ағзаһы, шулай уҡ “Башкиропомощь” ағзаһы итеп тәғәйенләйҙәр. Ләкин тотороҡһоҙ хәл артабан да дауам итә һымаҡ. Уның эҙемтәһе дүрт ай үткәс тә күренә. 1920 йылдың 4 мартында Ф. Төхвәтуллин рәйеслегендә Башҡортостан Хәрби ревкомы президиумының пленумы үткәрелә. Ул ревком рәйесен һайлау мәсьәләһен ҡарап, был вазифаға бер тауыштан Әхмәтзәки Вәлидиҙе һайлап ҡуя. Иртәгәһенә Вәлиди етәкселегендә тағы пленум үткәрелә. Ул: ”Башҡортостан Хәрби ревкомынан сығарылған У.Ҡыуатов һәм Ю.Бикбов урынына ағза итеп К. Каспранский менән И. Рәхмәтуллин иптәштәрҙе күрһәтергә”,– тигән ҡарар ҡабул итә.

Ю. Бикбов йәнә тыуған яғына ҡайтып китә – уны Йылайыр кантонының 4-се участкаһына халыҡ судьяһы итеп һайлап ҡуялар. Ул ошо вазифаны туғыҙ йыл самаһы башҡара. Үкенескә ҡаршы, уны яңынан-яңы бәләләр һағалап тора. Башҡорт АССР-ы Дәүләт именлеге комитетының Наилә Бикбоваға ебәргән яуабына ҡарағанда, БАССР ОГПУ-һы тройкаһы Ю. Бикбовты 1930 йылдың 18 майында биш йылға иркенән мәхрүм итә. Бикбовтың аҙағына тиклем асыҡланып бөтмәгән енәйәт эше (РСФСР Енәйәт кодексының 58-се статьяһының 8 – 10 – 11-се пункттары) буйынса яза биреүҙәре – бер хәл. Ләкин уға икенсе ғәйеп тә өҫтәлә: урындағы совет органдары, уны кулак һымағыраҡ иттереп, йортон, бөтә йыһаздарын тартып ала, йәғни балаларын да язалай. Етмәһә, “Әбүләйес ауылында уҡытыусы булып эшләгән ҡатынына ситкә сығыу ҡәтғи рәүештә тыйыла”,– тип яҙа “Ейәнсура таңдары” гәзитендә” Ю. Бикбовтың тормош юлын өйрәнә башлаған уҡытыусы И. Уразов. – Шуға күрә “ Ғәфифә Бикбова төндә биш балаһын алып Дубиновка станцияһына юллана һәм поезда Урта Азияға сығып китә. Ташкентҡа килгәс, балаларын электән белгән яҡын дуҫтарына таратып бирергә мәжбүр була. Үҙе, ҡыҙы Наиләне алып, тормош иптәшемде ҡотҡарам тип, Мәскәүгә йүнәлә. Уҡыу йылдарында уҡ танышҡан Н. Крупская ярҙамында ҡатын И. Сталин менән осраша. Уның 1919 йылда уҡ ҡул ҡуйған “Башҡорт милли эшмәкәрҙәре золомға дусар ителмәй” тигән документына таянып, иренә ярлыҡау һорай.

Бына Зөләйхә апай менән әңгәмәнән өҙөк: “Тотҡонлоҡта саҡта атайым ике китап яҙҙы (исемдәре билдәһеҙ). Ул китаптар Ырымбурҙа һаҡлана булһа кәрәк... 1933 йылда төрмәнән сыҡҡас, ул ғаиләһе янына Ташкентҡа килде, бында мәктәптәрҙә, аҙаҡ киске университетта уҡытыусы булып эшләне. (Зөләйхә Юныс ҡыҙының үҙе тураһында: ул Мәскәүҙә Профсоюздар хәрәкәте юғары мәктәбен тамамлай, һөнәре буйынса эноном ист. Оҙаҡ йылдар Аэрофлоттың Үзбәкстан бүлеге системаһында эшләй.) 1938 йылда атайымды ҡайтанан ҡулға алдылар, 8 йылға хөкөм итеп, Карагандаға һөргөнгә ебәрҙеләр. Ул шунда 1942 йылда үлеп ҡалған”.

Бына шулай Октябрь революцияһына тиклем данлыҡлы Ҡазан университетында юридик белеп алып сыҡҡан, әммә уны юғары вазифала етерлек дәрәжәлә файҙалана алмаған, урындан-урынға ҡыуылып йөрөгән һәм илгиҙәр хәленә төшкән бер башҡорт зыялыһының яҙмышы.

Рәүеф НАСИРОВ.

ОЛПАТЛЫҠ ОСОРО

Башҡортостан Республикаһының һәм Рәсәй Федерацияһының халыҡ артисы, Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты Хөрмәтулла Үтәшев Хәйбулла районының Таштуғай ауылында тыуған.

Атаһы – Ғаззали батырҙың даны Хәйбулла, Баймаҡ, Йылайыр яҡтарына, Ырымбур тарафтарына тарала. Ғаззали батыр – көрәш майҙанында ғына түгел, ә ил алдындағы бурысын да яҡшы үтәй: 1932 йылдан 1935 йылға тиклем армияла (кавалерияла) хеҙмәт итә. Бөйөк Ватан һуғышы башланғас, 1941 йылдың 24 июнендә һуғышҡа китә. Һуғышта бер нисә тапҡыр яраланып, госпиталдә ята, контузия ала, тағы ла һуғышҡа керә. 1946 йылдың яҙында түшен тултырып миҙал тағып, ул тыуған яғына ҡайта.

Һуғыштан һуң Ғаззали батырҙың иңенә ауылды аяҡҡа баҫтырыу эше төшә: оҙаҡ йылдар ул бригадир булып эшләй. Үҙенең аҡылы, тормошҡа ҡарашы, оло тәжрибәһе менән ауылдаштары араһында абруй ҡаҙана, оло ихтирамға лайыҡ була. Яҡташтары уның исеме менән яңы һөрөлгән сиҙәм ерҙе атай – ул ерҙәрҙе бөгөн дә «Ғаззали ере» тип йөрөтәләр. Һуңынан Ғаззали Үтәшев малсылыҡ эшенә күсә һәм хаҡлы ялға сыҡҡансы совхоз малдарын көтә – был эштә лә ул алдынғылыҡты бирмәй. Ғаззали батыр тәүге тапҡыр көрәш майҙанына 15 йәшендә сыҡһа, һуңғы тапҡыр 62 йәшендә район һабантуйында көрәшеп, беренсе урынды яулай.

“Атайым күптән гүр эйәһе булыуына ҡарамаҫтан, уның хаҡында иҫтәлектәр халыҡ күңелендә һаҡлана, исемен оло ихтирам менән телгә алалар. Ғаззали батыр иҫтәлегенә үткән бәйге – уның батырлығына ҙур баһа. Атайымдың сәмләнеп донъя көткәнен, майҙандарға сығып көрәшкәнен ваҡыты-ваҡыты менән иҫкә төшөрәм: һабантуйҙарҙың йәме көрәш булһа, шул бәйгенең батыры булып танылған атайым беҙҙең ғорурлығыбыҙ ине. Бала саҡтан шундай бер хәтирә иҫемдә. Мин 2-се класта уҡыйым. Ҡыш көнө. Ғаиләбеҙ киске ашҡа йыйылған. Атайыма ул ваҡытта 58 йәштәр тирәһе булғандыр. Апайҙарым уға: «Эй, атай, хәҙер һин көрәшә лә алмаҫһың инде, өлкәнәйҙең. Йүгереп уҙышҡанда ла арттан килерһең инде», – тип бәхәс ҡорҙо. Атайым иһә: «Мин оҙон толоп кейеп йүгерһәм дә, барыбер һеҙҙе уҙасаҡмын», – тип сәмләнеп китте. Беҙ: «Юҡ, булмаҫ!» – тип шаулашҡас, ул урынынан торҙо ла: «Ярай, әләйһәң, әйҙәгеҙ», – тип тышҡа сыҡты, беҙ уға эйәрҙек. Ул ҡайҙа тиклем ярышырға тип сикте билдәләне. «Спортсмендар» бер сафҡа теҙелдек: толоп кейгән атайым – уртала, 10-сы класта уҡыған Фәриға апайым – һул яғында, 7-се класта уҡыған Зиннур ағайым – уң яғында. Беҙ – көйәрмәндәр: әсәйем, Рәхилә, Рәхимә, Хәсән, Хөсәйен һәм мин. Ярышыусылар урындарынан ҡуҙғалды, тәүге метрҙы йәнәш килделәр. Бер мәл атайым алғараҡ сыҡты, быны күргән туғандарым атайҙың толобона уңлы-һуллы килеп йәбеште. Ләкин был ғына уны туҡтата алманы. Оҙон толопҡа икеһе ике яҡтан йәбешкән ағайым менән апайым шулай һөйрәлеп, биттәре менән ҡарҙы йырып финишҡа килеп етте. Бына бит ул сәм тигәнең ни эшләтә! Ә атайым бик тә сәмле кеше булды», – тип атаһы хаҡында хәтирәләр менән бүлешә Хөрмәтулла

Үтәшев. Ә ул сәм тигәнең Ғаззали улы Хөрмәтулланың үҙендә лә етерлек. Түбәндәге ваҡиғаны ғына алайыҡ.

Өфө дәүләт сәнғәт институтында тәүге имтихандар. Тар коридорҙа үҙ сиратын көткән йөҙҙән ашыу абитуриент гөж килә... Сират Хөрмәтуллаға етә, аудиторияла, оҙон өҫтәл артында, комиссияның ете-һигеҙ ағзаһы. Быуындар ҡалтырай – ятлаған шиғыр, мәҫәлдәреңде түгел, хатта үҙ исемеңде лә онотторһоң! Ләкин өҫтәлдең ҡап уртаһында ултырған мөләйем ханымдың сығышы, ғаилә хәле, ата-әсәһе, ҡайҙан килеүе тураһында һорашыуы уға бер аҙ һушына килергә ярҙам итә. Бер-бер артлы шиғыр, хикәйә, мәҫәлде һөйләп ишеттерә, әммә баяғы мөләйем ханымдың һүҙҙәре өҫтөнә һалҡын һыу ҡойғандай тәьҫир итә. Ул:

– Аҡыллым, һин беҙҙең институтта уҡый алмаясаҡһың, – тимәһенме!

– Ни эшләп улай тиһегеҙ? – тип һорай Хөрмәтулла, үҙ тауышын үҙе танымайынса.

– Сөнки беҙҙә уҡыуы бик ауыр, шуға күрә һинең ҡулыңдан килмәҫ, тип уйлайбыҙ, – тип йылмайып ҡабатлай ханым.

Был һүҙҙәргә йәш егеттең бик ныҡ асыуы килә, ғәрлегенән бер ауыҙ һүҙ әйтә алмай ҡатып ҡала. Комиссия ағзаларының күҙҙәре уға төбәлгән, тамаҡ төбөндәге төйөрҙө йотоп, әкрен, ләкин сәмле итеп:

– Юҡ, минең ҡулымдан килә, быны мин һеҙгә иҫбат итермен, – ти Хөрмәтулла.

Комиссия ағзалары бер-береһенә ҡарашып, мәғәнәле генә йылмайышып ҡуя. Уҡыу башланғас, ул ал-ял белмәйенсә, көн-төн тип ҡарамай институт һәм китапхана юлын тапай. Аҙаҡтан, бик оҙаҡ йылдар үткәс, сәхнәне яулағас, тамашасының йөрәгенә юл тапҡас, был ваҡиғаны иҫкә төшөрөп, Хөрмәтулла Ғаззали улы: «Баҡһаң, мине сәмләндереү – профессорым Фәрдүнә Ҡасим ҡыҙының миңә биргән «маҡсат һәм уға ирешеү серҙәре» тигән иң тәүге һабағы булған икән дә баһа", – тип әйтәсәк.

Өфө дәүләт сәнғәт институтын тамамлағандан һуң ул Мәжит Ғафури исемендәге Башҡорт дәүләт академия драма театрында эшләй башлай. Йәш артист хаҡында ул йылдар матбуғаты шулай тип яҙа: "Үтәшев башҡорт театр сәхнәһенә «утлы өйөрмә» булып, Ә. Мирзаһитовтың «Утлы өйөрмә» драмаһы буйынса ҡуйылған спектаклдә төп роль – Айтуған образы менән килеп керҙе һәм Ҡарағол (Д.Юлтый, «Ҡарағол»), Шайморатов (Ф.Бүләков, «Шайморатов генерал»), Салауат (М.Кәрим, «Салауат») кеүек милли драматик образдарҙы иң юғары профессиональ кимәлдә башҡарырға һәләтле икәнен танытты".

"Һәләтле" булып танылғансы уға бик күп ижад һынауҙары үтергә тура килә, сөнки һәр йәш артист өсөн оло ижадсыларҙың фекере, уларҙың баһаһы мөһим. Оло быуын тарафынан күрһәтелгән тәүге ышанысты актер шулай иҫләй: "1996 йылдың март айында, мин «Ҡарлуғас» (Б.Бикбай) спектаклендә уйнағанда, Башҡортостандың халыҡ, Рәсәйҙең атҡаҙанған артисткаһы Рәғиҙә апай Янбулатова бик матур һүҙҙәр яҙып, СССР-ҙың халыҡ артисы Арыҫлан ағай Мөбәрәков менән бергә «Ҡарлуғас» спектаклендә төшкән фотоһын бүләк итте. Унда шиғри юлдар менән былай тип яҙылған ине:

«Хөрмәтле Хөрмәт ҡустым!
Иң беренсе Шатморат һәм
Ҡарлуъас исеменән,
Ҡотлайым ысын күңелдән,
«Шатморат» ролең менән!
«Шатморат» тыуҙырһын һинең
Ижадыңда ҙур илһам,
Күмһен сәскә, алҡыштаръа,
Килтерһен хөрмәт һәм дан!

Уңыштар теләп, Рәғиҙә апайың. Арыҫлан Мөбәрәков менән Рәғиҙә Янбулатова йәш саҡта ошо спектаклдә Ҡарлуғас менән Шатморат ролдәрен башҡарҙы».

Тәүге роленә алған фатиха артисҡа бәхетле ижади яҙмыш бүләк итә. "Хөрмәтулла

Үтәшевтың башҡарған ролдәрендә башҡорт театр сәнғәте йылъяҙмаһында иң яҡты эҙ, уның артабанғы үҫешенә ныҡлы нигеҙ һалып ҡалдырған Арыҫлан Мөбәрәков, Ғиниәт Ушанов, Ғималетдин Минһажев, Ғәзим Туҡаев, Рим Сыртланов, Рифҡәт Фәйзи һ.б. бик күп оло сәхнә оҫталарының ижад мәктәбе күренә, һәм бөгөн Хөрмәтулла Үтәшев – ошо корифейҙарҙың традицияларын дауам итеүсе башҡорт театр сәхнәһенең иң күренекле әһелдәренең береһе»,– тип бөгөнгө көндә һыҙыҡ өҫтөнә ала журналистар, ә театр белгестәре иһә: «Артист Хөрмәтулла Үтәшевтың ижады тәғәйен бер амплуаға һыймай», – тип иғлан итә.

Ысынлап та, артистың һәләте иң юғарғы ноталағы драматик образдар тыуҙырырға ла, комедияны фарс дәрәжәһенә, лириканы юғары романтикаға, ябай кисерештәрҙе тәрән психологик кимәлгә күтәрергә лә мөмкинлек бирә. Х.Үтәшев милли, рус, заман драматургтары һәм донъя классик авторҙары әҫәрҙәре буйынса спектаклдәрҙә лә образдар тыуҙырыуҙа берҙәй оҫта. «Башҡорт туйы» (М.Буранғолов) спектаклендә – Юлдыбай, «Ай тотолған төндә» (Мостай Кәрим) трагедияһында – Аҡъегет, «Ҡарлуғас» (Б.Бикбай) спектаклендә – Шатморат, «Аманатҡа хыянат»та – (Ф.Богданов) – милиционер-тәфтишсе, «Диләфрүзгә дүрт кейәү»ҙә (Т.Миңнуллин) – Йәмил, «Дүрт кешелек табын»да (Наил Ғәйетбай) – Дамир, «Ҡанатланып ос һин, толпарым!»да (Ф.Бүләков) – Ғәзинур, «Төнгө ҡунаҡ»та (Ф.Богданов) – Малик, «Илай белмәгән ҡатын»да (Эдуардо де Филиппо) – Доменико һ.б. Һуңыраҡ «Сыңғыҙхандың һуңғы төйәге» спектаклендә (Н.Абдыҡадыров) – көслө рухлы Тимерша, «Нәркәс»тә (И.Йомағолов) – яуыз Сынтимер бей, «Ҡатынымдың исеме Морис...»та (Р.Шарт) – врач-стоматолог, ҡарт мсье Труабаль, «Алдан түләйем!»дә (Н.Птушкина) Фәрхатский булһынмы – барыһы ла үҙенсәлекле, уйланылған, дөйөмләштереүҙәргә бай. Театр тарихына инеп ҡалырҙай ошо көслө әҫәрҙәрҙә Х.Үтәшев эрудициялы, юғары мәҙәниәтле ижади шәхес булараҡ танылды.

2002 йылда Хөрмәтулла Үтәшев Шайморатов (Ф.Бүләков, «Шайморатов генерал...»), Темуджин-Тимерша (Н.Абдыҡадыров, «Сыңғыҙхандың һуңғы төйәге»), Сынтимер (И.Йомағолов, «Нәркәс»), мсье Труабаль (Р.Шарт, «Ҡатынымдың исеме Морис») ролдәрен оҫта башҡарғаны өсөн республикабыҙҙың Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһына лайыҡ булды.

Хөрмәтулла Үтәшевтың һуңғы йылдарҙағы ижады бигерәк тә йөкмәткеле. Артистың бәхете ролдәр менән баһаланыуын иҫәпкә алһаҡ, Хөрмәтулла Ғаззали улының өлөшөнә төшкән бәхет тос булды, тип әйтә алабыҙ. Уйнаған ролдәре араһынан бер нисәһен генә билдәләгәндә лә, уларҙы бәхетле яҙмышлы ролдәр тип атарға була. Мәҫәлән, Нурлан Абдыҡадыровтың “Сыңғыҙхандың һуңғы төйәге” спектаклендә Тимерша-Темуджин-Сыңғыҙхан роле.

«Сыңғыҙхандың һуңғы төйәге» – традицион һәм ғәҙәти булмаған сәхнә алымдары, шулай уҡ тәрән фәлсәфәһе менән ныҡ тулҡынландырған, уйландырған спектаклдәрҙең береһе. Тамашаның формаһы – театр эсендәге театр. Ғаилә труппаһы: атаһы, уның өс улы, ҡыҙлыҡҡа алған үгәй ҡыҙы (ул уҡ уның йәш ҡатыны) – был кешеләр, ата-бабалары кеүек үк, ҡала майҙандарында тамаша күрһәтеп көн күрә. Ғаилә ағзалары, берәҙәк артист Темуджин (Тимерша) һәм уның балаларының тормошо хаҡында бәйән итә спектакль.

Темуджин ҡарт «Театр спектакле»н үҙ ғүмерен һаҡлаған кеүек ҡәҙерләй. Сыңғыҙхан хаҡындағы спектакль – үҙенең һәм ғаиләһенең тормошо ул, сөнки көнкүрештәре һәм сәнғәт бергә үрелгән. Үҫеп еткән ғаилә ағзаһы йәки тамаша өсөн уллыҡҡа алынған кеше труппала характерына, амплуаһына ярашлы роль ала һәм ошо театрҙың артисына әүерелеп, яҙмышын мираҫ итә. Труппаның шәхси тормошо – икенсе донъя – Сыңғыҙхан хаҡындағы сюжет. Был кешеләр бер-береһенә параллель ике яҫылыҡта йәшәй. Спектаклде төрлө яҡлап төрлөсә аңларға һәм аңлатырға мөмкин. Был аңлатмалар һәм баһалар залда күпме тамашасы бар – шунса булыуы мөмкин.

Атап әйткәндә, “Сыңғыҙхандың һуңғы төйәге” – айырыуса әҙер тамашасы өсөн

сәхнә әҫәре һәм театр тәнҡитселәренең бик яратып ҡараған спектакле. Ошо спектаклдә төп ролде башҡарып, Х.Үтәшев Төрки телле театрҙарҙың I Халыҡ-ара «Науруз-2002» (Ҡазан) һәм I Халыҡ-ара «ART-ORDO» (Бешкәк, 2003) театр фестивалдәрендә иң юғары номинацияла — “Иң яҡшы ир-ат роле өсөн” — бүләкләүҙәргә лайыҡ булды.

Был уңышлы ролдең һөҙөмтәһе: артист Сыңғыҙхан хаҡындағы фильмға уйнарға саҡырыу алды. Теүәлерәк әйткәндә, Мәжит Ғафури исемендәге Башҡорт дәүләт академия драма театрының “Сыңғыҙхандың һуңғы төйәге” спектаклендә уйнаусы бер төркөм артистары Бүрәт Республикаһы баш ҡалаһы Улан-Удэла уҙған I Халыҡ-ара «Танһыҡ яр» («Желанный берег») театр фестиваленда ҡатнашты. Ижади осрашыу «Сыңғыҙхан – төрлө йөҙҙәрҙә» темаһына арналып, Бөйөк Сыңғыҙхан империяһының барлыҡҡа килеүенә 800 йыл тулыу (2006 йыл) ваҡиғаһы сиктәрендә уҙҙы.

Шулай уҡ фестиваль сиктәрендә режиссер Андрей Борисов Николай Лугинов әҫәре буйынса «Сыңғыҙхан әмере буйынса» кинофильмын да төшөрҙө, фестивалгә килгән коллективтар фильмдың «Һауалағы ҡоролтай» тип аталған өҙөгөндә ҡатнашты, ул Улан-Удэ ҡалаһының ҡасандыр локомотив-вагон ремонтлау заводы булған бинала төшөрөлдө. Фестиваль ваҡытында ир-егеттәр араһында кастинг уҙғайны – Сыңғыҙхандың 9 хәрби начальнигы ролдәренә Хөрмәтулла Үтәшев үҙен һынап ҡарағайны, һәм уңыш артисҡа йылмайҙы: ул найман ырыуы башлығы Таянхан ролендә уйнау бәхетенә иреште. Былтыр яҙ айында фильмды төшөрөүселәр Өфөгә килеп, Халыҡ-ара проект булараҡ танылыу яулаған “Сыңғыҙхандың сере” исемле фильмға презентация үткәрҙе. Фильмға килгәндә, ул инглиз телендә, дауамлығы 1 сәғәт тә 20 минут. Фильм Иркутск өлкәһендә, Тыва Республикаһында, Сахала (Якутия) төшөрөлгән. Сыңғыҙхан ролендә – тыва актеры Тадарыкбай Ондар, шулай уҡ был фильмда танылған Голливуд йондоҙҙары Кэри-Хироюки Тагава һәм Олег Тактаров та ҡатнаша.

Баш режиссер Айрат Абушахмановтың сәхнә версияһы һәм режиссураһы булараҡ ҡуйылған “Кәкүк ояһы” спектаклендә Хөрмәтулла Үтәшев төп ролде башҡара. Макмерфи – артистың һуңғы йылдарҙағы икенсе уңышлы ижад емеше, Төрки телле театрҙарҙың IV Халыҡ-ара «Туғанлыҡ» (Өфө, 2006) фестивалендә был роль Хөрмәтулла Үтәшевҡа өсөнсө тапҡыр «Иң яҡшы ир-ат роле» номинацияһында еңеү килтерҙе. «Кәкүк ояһы» спектакле «Туғанлыҡ-2006» фестивалендә еңеү менән генә сикләнмәне, Рәсәйҙең иң юғары театр бәйгеләрендә – IX Бөтә Рәсәй «Реаль театр» (Түбәнге Новгород, 2007) фестивалендә һәм республика театрҙары тарихында тәүге тапҡыр иң абруйлы «Алтын битлек» (Мәскәү, 2008) фестивалендә ҡатнашып, театрҙы Рәсәй театр донъяһында көслө труппаларҙың береһе булараҡ танытты. Үткән йылдың октябрь айында “Кәкүк ояһы” менән театр Белоруссияла уҙған Халыҡ-ара “Панорама” театр фестивалендә ҡатнашты.

«Ниндәй драматург әҫәрҙәре күңелегеҙгә яҡын?» – тигән һорау ҡуйҙым Хөрмәтулла Ғаззали улына. Ул: «Әлбиттә, Мостай Кәрим, – тип яуап бирҙе һәм ихлас һөйләп китте. – Һәр бер артисҡа Мостай Кәрим әҫәрҙәре буйынса ҡуйылған спектаклдәрҙә уйнау – ул үҙенә күрә тормош мәктәбе үтеү ул, тип ныҡлы әйтә алам. Мин ижад юлымдың башында уҡ Мостай Кәримдең әҫәре менән күҙмә-күҙ осраштым – диплом эшем (курс етәксеһе – проф. Ф.Ҡасимова) Мостай Кәримдең «Йәйәүле Мәхмүт» спектаклендә Мәхмүт образы булды, һуңғараҡ Рифҡәт Исрафилов ҡуйған «Яҙмыштарҙан уҙмыш бар» спектакле менән Ташкентҡа гастролгә юлланыр алдынан, бик аҙ ваҡыт эсендә, Сәмиғулла образын эшләргә тура килде. «Ай тотолған төндә» трагедияһында Аҡъегетте башҡарыу минең өсөн ҙур һынау һәм бәхет булды. «Ярлыҡау»ҙағы лейтенант образы ла күңелемә яҡын. Театрҙың 80 йыллығына арнап сәхнәләштерелгән «Айгөл иле»ндә Йәғәфәр Моратшин ролен бик яратып башҡарҙым. Театрыбыҙҙың 84-се ижад миҙгелен фекер тәрәнлеге, дөйөмләштереү киңлеге, геройҙар менән хәл-шарттарҙың философик мәғәнәлелеге, проблемалар үткерлеге һәм дәүерҙең дөйөм мәнфәғәттәре менән тап килгән Мостай Кәримдең драматик поэмаһы – башҡорт драматик

әҙәбиәтенең әһәмиәтле, монументаль әҫәрҙәренең береһе «Салауат» спектакле менән астыҡ, был сәхнә әҫәрен милли батырыбыҙ Салауат Юлаевтың тыуыуына 250 йыл тулыуға арнаныҡ. «Салауат»та мин Салауат ролен уйнаным. Был трагедияла мин үҙем өсөн Салауат образын ғына түгел, ә әҫәрҙе мәшһүр иткән башҡа факторҙарҙы ла яңынан астым: авторҙың шағир булараҡ тормош фәлсәфәһен тәрәнерәк асыуы, фәлсәфи- шиғри фекере, һүҙ оҫталығы.

Белгестәр Мостай Кәрим пьесаларының сәхнә биографияһын яҡынса өс осорға бүлә. Тәүгеһе – «Яңғыҙ ҡайын»дан «Йырланмаған йыр»ға тиклем, икенсеһе – «Ай тотолған төндә» трагедияһынан «Ташлама утты, Прометей!»ға тиклем, ә һуңғыһы – «Яҙмыштарҙан уҙмыш бар» спектакленән бөгөнгәсә. Әммә уларҙың барыһын да берләштергән төшөнсәләр – юғарылыҡ, халыҡсанлыҡ, ябайлыҡ һәм дөрөҫлөк. Бөгөнгө көндә лә Мостай Кәрим әҫәрҙәре беҙҙең репертуарҙа: «Оҙон-оҙаҡ бала саҡ» спектакле (режиссеры Айрат Абушахманов) алты йыл сәхнәлә бара, ә Мостай Кәримдең һәм театрҙың 90 йыллыҡ юбилейҙары айҡанлы ҡуйылған «Ауыл адвокаттары» (режиссеры Мөсәлим Кулбаев) октябрь айында донъя күрҙе. Һуңғыһында мин Ваҡыт шаһиты ролен башҡарам. Минең образымда Ҡылысбаев, Урманов, уҡытыусы Мәхмүт ролдәре бөтәһе бергә үрелеп, Ваҡыт шаһиты аша һүрәтләнә".

Фильмға төшөү өлкәһендә лә Хөрмәтулла Үтәшевтың ролдәре байтаҡ: Әмир Әбдразаҡовтың "Кинйә" фильмында (1987 йыл) Ҡасҡын, Булат Йосоповтың "Ауыл өҫтөндә йәйғор" фильмында (1999) Мәүлит һәм, алда әйтеп үткәнебеҙсә, Андрей Борисовтың "Сыңғыҙхандың сере" фильмында Таянхан ролдәрен башҡарҙы.

Х. Үтәшев 2008 йылда "Алтын битлек" ("Золотая маска") Фестиваль-Премияһында спектаклдә артист булараҡ сығыш яһаһа, 2009 йылда Хөрмәтулла Ғаззали улы ошо юғары бәйгенең жюри ағзаһы булараҡ ҡатнашты – Башҡортостан театр эшмәкәрҙәре араһында тәүге осраҡ.

Бөгөн Хөрмәтулла Ғаззали улы, Мәжит Ғафури исемендәге Башҡорт дәүләт академия драма театры директоры урынбаҫары булараҡ, театрҙың ижади үҫешенә, репертуарҙы байытыуға тос өлөш индерә.

Актив йәмғәтсе итеп танылған Хөрмәтулла Үтәшев I һәм II Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы делегаты итеп һайланды. Бөгөнгө көндә – Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы башҡарма комитеты һәм Башҡортостан Театр эшмәкәрҙәре союзы идараһы ағзаһы.

Башҡорт театры артисы булып ижади бейеклектәр яулаған, Рәсәй театр сәнғәтендә танылыу алған актер – өлгөлө ғаилә башлығы ла. Хөрмәтулла Ғаззали улы менән Ләлә Ишмырҙа ҡыҙының өлгөлө, матур ғаиләһендә өс ир бала үҫә. Айтуған хоҡуҡ һаҡлау өлкәһендә хеҙмәт юлын башлаған, үҙенең ояһын да ҡорған; Азамат та ағаһы юлынан киткән, әммә ул театрҙа барған спектаклдәрҙә ҡатнашырға ла ваҡыт таба. Кинйәләре Арыҫлан мәктәптә беренсе синыфта уҡый. «Малайҙарҙы атайҙар үҙ миҫалында тәрбиәләргә тейеш. Бала саҡтан уҡ мин балаларыма үҙ аллы, маҡсатлы, башҡаларға ҡарата иғтибарлы-ихтирамлы булырға өйрәттем. Бала ата-әсәһен, яҡындарын хөрмәт итеп үҫһә, тимәк, ул тыуған ерен, тыуған илен дә шул тиклем яратасаҡ тигән һүҙ. Ә минең улдарым аҫыл ир-егеттәр булыр, Алла бирһә», – ти Хөрмәтулла Үтәшев, балалары менән ғорурланып.

Бөгөн Хөрмәтулла Үтәшев олпатлыҡ осорон кисерә. Артистың күңел донъяһы байый барһын, яңынан-яңы, береһенән-береһе яҡшыраҡ ролдәр ижад итһен, рухы һүрелмәһен, юғары көс уны илһамлы мәлдәрҙән мәхрүм итмәһен. Артисты йәшәткән көс – барыбер ҙә сәхнә, сәнғәт, ижад бит...

Динара КӘРИМОВА.

ДЕВОН НЕФТЕ ОШОНДА ТАБЫЛДЫ

Ул Бөгөлмә-Бәләбәй ҡалҡыулығын киҫеп үткән Ыҡ йылғаһының уң яҡ ярында йөҙ квадрат километр биләп йәйелгән. Ҡалала 50-ләгән халыҡ вәкиле йөҙ меңдән ашыу булып, берҙәм ғаиләләй көн күрә. Хәҙерге Башҡортостан тарихы уның байлыҡ сығанағы һәм хеҙмәт данын бар донъяға тараткан, шул уҡ ваҡытта байтаҡ мәшәкәттәр тыуҙырған нефткә барып тоташа. Беҙҙең яҡта нефть һәм газға бәйле төрлө күренештәр борондан билдәле. XVIII быуатта уҡ “ҡара алтын” сығарыуҙы сәнәғәт нигеҙенә һалыу өсөн төрлө саралар күрелгән. Ләкин 1932 йылдың майында ғына Ишембай ауылы (хәҙер – ҡала) янында нефть ятҡылығы табылып, 1934 йылда уны сығара башлайҙар. Бер йылдан республиканың көнбайышында ла дүрт бырауләу ҡоролмаһы ҡалҡып сыға. Тағы ла ике йыл үткәс – 1937 йылдың майында Туймазы районының Нарыш ауылы эргәһендәге 1-се бырауләу ҡоролмаһы тәүлегенә 100 тонна нефть бирә. Туймазы нефтенең тарихы шулай башлана.

Ғалимдар геологик ҡатламдарҙың шыйыҡ яғыулыҡҡа үтә бай булыуы хаҡында тылҡыуға ҡарамаҫтан, асылған ҡатламдарҙан нефть аҙ килә. Илде индустриалаштырыу иһә шыйыҡ яғыулыҡҡа ихтыяжды көсәйтә бара. 1941 йылда башланған Бөйөк Ватан һуғышы ла үҙенең “моторҙар алышы” икәнлеген күрһәтеп, танкылар, самолеттарҙың шыйыҡ яғыулыкта ғына осҡанын иҫбатлай. Нефть сығарыуҙы арттырыу өҫтәмә сығымдар талап итә. Әзербайжандан, Ишембай нефть промыслаларынан, илдең башҡа төбәктәренән килгән халыҡ бәләкәй генә тимер юл станцияһы Туймазы, Иҫке Туймазы, Нарыш, Үрге Зайыт, Мәксүт, Мәскәү, Мулла ауылдарына һыймай башлай. 1938 йылда Нарыштау аҫтындағы уйпатлыкта торлаҡ төҙөргә ҡарар ителә. 1939-1940 йылдарҙа Октябрь социалистик ҡалаһы – Соцгородоктың тәүге йорттары күтәрелә. РСФСР Юғары Советы ҡарары менән 1940 йылдың мартында Туймазы нефть промыслаһына ҡараған Октябрьскийға “ҡала тибындағы эшселәр ҡасабаһы” статусы бирелә. Шунда уҡ хеҙмәтсән депутаттарҙың ҡасаба Советына һайлауҙар үткәрелә. Апрелдә “Туймазынефть” тресы идаралығы ла Туймазынан Октябрьскийға күсеп килә. Был осорға 79 скважина бырауланып, уларҙан тәүлегенә 279 тонна нефть алына. Тәүге мәлдәрҙә “ҡара алтын”дың күпселек өлөшөн эшселәр үҙ ихтыяждарына тотона, ҡаҙанлыктарҙа яндыра. 1940 йылдың яҙында ғына Туймазы нефте тейәлгән тәүге эшелон күрше Татар АССР-ының Уруссу ҡалаһына нефть эшкәртеү заводына оҙатыла. Бөйөк Ватан һуғышы нефть сығарыуҙы арттырыуҙы талап итә, юғары әҙерлекле белгестәргә лә ихтыяж арта. Тиҙ генә ойошторолған курстарҙа иң кәрәкле белгестәр уҡытып сығарыу өсөн

тирә-яҡ ауылдарҙан йәштәрҙе йәлеп итәләр. Уларҙың барыһы ла башланғыс белемгә эйә булыуға ҡарамаҫтан, урыҫ телен насар белә. Был етешһеҙлекте Ишембай промыслаларынан килгән башҡорт белгестәре ярҙамында еңеп сығалар. Ҡыҫҡа ғына ваҡытта операторҙар, ҡаҙанлыҡ яғыусылары, быраулаусы ярҙамсылары, водитель, тракторсы һ.б. әҙерләүсе курстарҙа йөҙәрләгән белгес уҡып сыға. “Туймазынефть” тресының 1-се промыслаһы һәм Туймазы территориаль төҙөләш идаралығы эшселәренә Бөйөк Ватан һуғышы йылдарында Тыуған ил алдындағы хеҙмәттәре өсөн Дәүләт оборона комитетының Ҡыҙыл байрағы мәңгегә һаҡлауға тапшырыла.

Курсанттар араһында ҡыҙҙар ҙа күп була, һуғыш йылдарының бөтә ауырлығы улар елкәһенә төшә. 1941 йылдың 23 июлендә һуғышҡа тәүге 13 нефтсе, артабан тағы ла 290 кеше оҙатыла. Бөтәһе Соцгородоктан, Үрге Зайыт, Мулла, Төркмән, Мәскәү ауылдарынан фронтҡа меңдән ашыу кеше китеп, уларҙың яртыһынан күберәге Ватан азатлығы өсөн яуҙа башын һала. Курс тамамлаусылар һуғышҡа киткәндәрҙе алмаштыра ла инде. Нефть ҡатламдарын эҙләү, быраулау ауырлыҡтарына һуғыш мәшәҡәттәре лә өҫтәлә. Нефть эҙләүселәрҙең тырышлығы бушҡа китмәй, 1944 йылдың сентябрендә 100-сө скважинанан ҡеүәтле девон нефте бәреп сыға. Был сығанаҡтан бөтәһе 1 миллион тоннанан күберәк “ҡара алтын” алына. Һуғыш йылдарында тап ошо скважина бөтә “Туймазынефть” тресы сығарған шыйыҡ яғыулыҡ күләмен икеләтә арттырырға мөмкинлек бирә.

Девон нефте Октябрьскийҙың киләһе яҙмышын хәл итә лә инде. Яңы нефть үҙәгенең әһәмиәте арта барыуын иҫәпкә алып, 1946 йылдың 5 апрелендә Туймазы районының Октябрьский эшселәр ҡасабаһы республика буйһоноуындағы ҡала булып китә. Соцгородок менән бергә ул Мулла, Нарыш, Үрге Зайыт, Төркмән, Мәскәү ауылдарын да үҙ эсенә ала. Был ваҡыттарҙа ҡалала 500-ләп бер ҡатлы һәм 15 ике ҡатлы йорт, ятаҡтарҙа 14 мең кеше йәшәй.

Көнкүреш шарттары заманына күрә бик ауыр була. Ҡаланың үҙ икмәк заводы 1949 йылда ғына файҙаланыуға тапшырылып, шунан һуң ғына икмәк һис ниндәй мәшәҡәтһеҙ һатып алып булған ризыҡҡа әүерелә. Ә нефтселәр девон ҡатламдарына һөжүмде туҡтатмай. Ыҡ йылғаһының көнбайыш ярында – күрше Татар АССР-ының Баулы ауылында ла нефть фонтаны бәрә. Туймазы районының үҙендә лә яңы ҡеүәтле нефть ятҡылыҡтары табылып, шуларҙың береһе нигеҙендә яңы “Октябрьскнефть” тресы ойошторола. Сығарылған нефть күләме лә өҙләкһеҙ арта, хеҙмәт сәме йәш ҡалала нормаға әйләнә. Р.Аллаяров, Ф.Алексеев, П.Балабанов, К.Баландин, Д.Михайлов, Х.Солтанов, И.Куприянов, И.Поляковский, М.Потюкаев, Т.Манзюк, А.Цирков бригадаларының хеҙмәт даны бөтә СССР-ға тарала. 1966 йылда бер “Туймазынефть” тресы ғына илгә 15 миллион тонна “ҡара алтын” бирә. Был миллиондарҙа С.Астафьев, А.Әхмәтшин, К.Батыров, В.Бровко, У.Байков, В.Брюзгин, В.Вигонт, А.Ғимаев, Х.Ғиниәтуллин, П.Галонский, А. Жданов, Т.Залаев һ.б. бик күптәрҙең өлөшө тос.

Октябрьский артабан СССР Дәүләт план комитеты етәксеһе булып үрләтелгән Н.Байбаков, ил хөкүмәте рәйесе урынбаҫары вазифаһына тәғәйенләнәсәк В.Новиков, нефть сәнәғәте министры В.Шамин, газ сәнәғәте министрҙары А.Кортунов, С.Оруджев, автомобиль сәнәғәте министры

В.Поляков, эре хужалыҡ етәкселәре булып китәсәк С.Кувыкин, А.Шмарев, М.Потюкаев һ.б. өсөн сынығыу мәктәбенә әүерелә.

Әлбиттә, был рекордтар нефть эҙләүселәр һәм быраулаусыларҙың ғына хеҙмәт емеше түгел. Нефть запастарына бай девон ҡатламдарын уңышлы эшкәртеү өсөн яңы технологиялар, юғары етештереүсәнле машиналар талап ителәэ. Ҡала етәкселәре һәм нефтселәрҙең берлектәге тырышлығы менән Октябрьскийҙа геология-эҙләнеү, ғилми-тикшеренеү ойошмалары барлыҡҡа килә. Етештереү тармаҡтарын хеҙмәтләндереү һәм техник яҡтан тулыландырыу буйынса заманса база төҙөлә, техника йүнәтеү, транспорт предприятиелары, элемтә һәм эш процестарын автоматлаштырыу үҙәктәре эш башлай. Ваҡыты еткәс, ремонт-механика заводы ла сафҡа инә. Заманы өсөн "Нефтеавтоматика" заводында етештерелгән автоматлаштырыу һәм диспетчерлаштырыу приборҙары ла бығаса күрелмәгән яңылыҡ була. Республикала яңы нефть ятҡылыҡтарын асыу менән бәйле эшмәкәрлек "Туймазы геологик эҙләнеүҙәр контораһы"на бәйле. Саҡмағош, Шкапово, Маншыр, Өршәк, Дүртөйлө кеүек үтә ҙур нефть ятҡылыҡтары, Дим, Раевка, Талбазы һ.б. кеүек ятҡылыҡтар төркөмөн, 70-ләгән яңы урында "ҡара алтын" барлығын асыҡлау – ошо коллективтың эше.

Тармаҡтың артабанғы үҫеше яңы нефть ятҡылыҡтары эҙләү һәм сығарыуҙа донъя фәне һәм ғәмәле ҡаҙаныштарын ҡулланыуҙы талап итә. Ошондай маҡсатта уҙған быуаттың 50-се йылдарының икенсе яртыһында Бөтә Союз Геофизик эҙләнеүҙәр ғилми-тикшеренеү институтының Волга – Урал филиалы һәм Бөтә Союз Нефть һәм газ процестарын комплекслы автоматлаштырыу ғилми-тикшеренеү институтының Октябрьский филиалы асыла. 70-се йылдарҙа ғалим-геофизиктар үҙ тармағында юғары ҡаҙаныштарға өлгәшә. Нефть, газ, күмер, руда, һыу, алмаз, алтын эҙләү эштәрен институт Волга–Урал төбәгендә генә түгел, Себерҙә, Алыҫ Көнсығышта, Урта Азияла ла алып бара. Геофизик эштәр шулай уҡ Францияла, Перуҙа, Германияла, Чехословакияла, Эфиопияла, Йеменда, Канадала, Ҡытайҙа һ.б. илдәрҙә лә үткәрелә. Институт белгестәре уйлап сығарған тиҫтәләрсә аппарат һәм приборҙарҙы геофизик эҙләнеүҙәрҙә Рәсәй геофизиктары һәм геологтары ғына түгел, сит илдәрҙеке лә файҙалана. Шулай итеп, Рәсәй нефтселәре ғәмәленә, нефть сәнәғәтенең технологик закондарына ингән күп башланғыс Октябрьскийҙа донъяға килде.

Был иң элек быраулау торбаларына, электробурҙарға, вышкалар ҡуйыуҙың индустриаль алымдарына, парафин ҡушылмаһына ҡаршы көрәш ысулдарына, промысла автоматикаһына һ.б. ҡағыла. Нефтте ҡатламдан яһалма баҫым ярҙамында сығарыу кеүек донъя ғәмәлендә тәү тапҡыр ҡулланылған ысул тап ошо Туймазы ятҡылыҡтарында башланды. Күп миллиард һумдар, өҫтәмә рәүештә табылған йөҙҙәрсә миллион тонна нефть – Октябрьский нефтселәренең барлыҡ быуындарына хас рухи ижад һәм ғилми эҙләнеүҙәрҙең матди кәүҙәләнеше.

Ҡеүәтле иктисади база, юғары интеллектуаль һәм профессиональ кимәл ҡаланың тышҡы йөҙөнә лә йоғонто яһаны. Тәүҙә землянкалар, саман йорттар нисек етте һәм ҡайҙа тура килә – шунда һалынһа, 1947 йылда илдең иң абруйлы архитекторҙары ҡаланың 40 мең кешегә иҫәпләнгән генераль планын эшләй. Унда ҡала төҙөлөшө нефть фонтанын хәтерләтеп, уртаһында – мөһабәт проспект, ә Түңәрәк баҡсанан ситтә, йәшел парк һәм скверҙар

араһында ике-өс ҡатлы йорттарҙан торған кварталдар. Бер бөтөн архитектур ансамбль хасил иткән ҡала ҡоролмалары араһында ҡабатланмаҫ булғандары ла осрай. Техника йорто, Төҙөүселәр мәҙәниәт йорто, ун мәктәп бинаһы, һигеҙ балалар баҡсаһы, ясли, бала табыу йорто һәм нефтселәрҙең дауахана ҡаласығы – шундайҙарҙан.

70-се йылдарҙа Октябрьскийҙа Татар АССР-ының Яр Саллы ҡалаһындағы ҡеүәтле “КамАЗ” заводының юлдашы “Автоприбор” заводын төҙөп файҙаланыуға тапшырыу ҡаланың артабан үҫеүенә көслө этәргес бирҙе. Ул яңы предприятие урынлашҡан яҡка – көнсығышҡа табан үҫә башланы. Яңы генераль планда торлаҡ һәм матди етештереү объекттарына мөһим иғтибар бирелә, ҡалала күп ҡатлы яңы микрорайондар, сәнәғәт предприятиелары ҡырҡа арта. Октябрьский тарихының тәүге ун йыллығында барлыҡҡа килгән ҡеүәтле төҙөлөш индустрияһы өсөн уларҙы һалыу ҡыйынлыҡ тыуҙырмай. Яңы заманса архитектура өлгөләренә Спорт һарайы, Пионерҙар һарайы өҫтәлеп, Октябрьский республиканың ғына түгел, Советтар Союзының иң гүзәл ҡалаларының береһенә әүерелә. 80-се йылдарҙа ҡаланы өлгөлө мәҙәниәт һәм көнкүреш үҙәгенә әйләндереү хәрәкәте башланып, Октябрьский үҙ төркөмөндәге ҡалалар араһында РСФСР-ҙа бер нисә тапҡыр еңеүсе итеп таныла.

Уҙған быуаттың һуңғы ун йыллыҡтарында, ҡатламдарҙа нефть запасы һайығыу менән бәйле, ҡалала машиналар эшләү көслө үҫешә башланы. Бында машиналар һәм төрлө механизмдар менән бер рәттән электр ҡорамалдары, тимер конструкциялар, резина һәм пластмасса әйберҙәр, керамика һ.б. матди етештереү, мәҙәни-көнкүреш һәм коммуналь тәғәйенләнештәге продукция эшләп сығарыу үҙләштерелде.

2007 йыл да ҡала иҡтисады өсөн иҫтә ҡалырлыҡ һөҙөмтәләргә лә бай булды. Башҡортостандың Мәскәү дәүләтенә үҙ ирке менән ҡушылыуының 450 йыллығын билдәләгән йылда октябрьскийҙар 1990 йылда (сәнәғәт етештереүенең иң юғары кимәле ошо йылда була) өлгәшелгән физик күләм индексын бер ярым тапҡырға арттырҙы. Ҡалала эшҡыуарлыҡ хәрәкәте йылдам үҫеп, бөгөн иҡтисади әүҙем халыҡтың дүрттән бер өлөшөн үҙ эсенә ала. Ҡала ҡаҙнаһының өстән бер өлөшөн яңы ҡатлам етештереүселәр тултыра. “Альтернатива”, “Европласт” яуаплылығы сикләнгән йәмғиәттәр үҙ тармағында Башҡортостанда ғына түгел, Рәсәй Федерацияһында ла алдынғы урындарҙы биләй. Шуныһы ҡыуаныслы: хосуси сектор үҙ эшмәкәрлегендә яңы быуын технологиялар ҡулланыуҙы арттыра. “ВНИИГИС” ғилми-етештереү предприятиеһы 2008 йылда “Башҡортостан Республикаһының 10 иң яҡшы инновацион башланғысы” тип аталған конкурста еңеп сығып, 100 мең һумлыҡ грант яуланы. Йыл һайын үткәрелгән “Башҡортостандың иң яҡшы тауарҙары” конкурстарында ла Октябрьский эшҡыуарҙары еңеп сыға, призлы урындарға лайыҡ була. Донъя иҡтисадын солғап алған кризис шарттарында ла бирешмәй улар. Күрәһең, девон нефтен үҙләштергән дәүерҙәрҙә ныҡлы һеңеп ҡалған ныҡышмалылыҡ булышлыҡ итәлер. Оло быуындар ҡалдырған традицияларға тоғролоҡ бөтөн ҡала мәктәптәрендә, лицей, колледж, юғары уҡыу йорттарында белем алыусыларға һалып ҡалдырыла. Ҡасандыр уҡыусы йәштәр ҡулы менән ҡаланы ураҡкан ҡалҡыулыҡтарҙа, Нарыштау итәгендә йәш ағастар ултыртылғайны, хәҙер улар урман булып үҫеп ултыра. Ҡала халҡына һулар саф һауа биреү менән бергә, улар – тәбиғәтте, тыуған төйәкте һөйөү билдәһе лә.

Ҡалала йәшәүселәр, иң элек йәштәр өсөн Октябрьскийҙа етерлек шарттар бар. Мәктәп тамамлаусылар өсөн һөнәр һайларға Өфө дәүләт нефть-техник университетының һәм Өфө дәүләт иҡтисад һәм сервис академияһының Октябрьскийҙағы филиалдары, С. Кувыкин исемендәге нефть колледжы, коммуналь-төҙөлөш техникумы һ.б. уҡыу йорттарының ишектәре һәр саҡ асыҡ. Был уҡыу йорттарын тамамлағандарҙы Рәсәйҙең бөтә төбәктәрендә лә ҡуш ҡуллап ҡабул итергә әҙерҙәр. Күптәр юғары вазифаларҙа эшләй: етәксе, абруйлы белгес, танылған ғалим булып китте.

Октябрьскийҙың мәҙәниәт учреждениелары селтәре ял сәғәттәрен файҙалы, рухи йәһәттән байырлыҡ итеп үткәрергә ярҙам итә. Музыка мәктәбе тәүгеләрҙән булып 1948 йылда уҡ асылғайны. Күп тә үтмәй, башҡорт һәм урыҫ театр коллективтары эшләй башланы. Ҡала һәүәҫкәре А. Шокуров тарафынан йыйылған ифрат бай коллекциялар нигеҙендә 1957 йылда ҡалала тарих һәм тыуған яҡты өйрәнеү музейының ишектәре асыла. Бөгөн ҡала халҡы хаҡлы рәүештә үҙенең мәҙәниәт йорто, Төркмән биҫтәһендәге “Нур” клубы, балалар сәнғәт һәм художество мәктәптәре, милли мәҙәниәттәр үҙәге, 11 китапхана, музыка училищеһы, Гагарин исемендәге һәм “Нефтсе” мәҙәниәт һәм ял парктары, кинотеатрҙары менән ғорурлана ала. Ҡабатланмаҫ археологик һәм этнографик коллекцияларға бай тарих һәм крайҙы өйрәнеү музейы үҙенең мөһабәтлеге менән барыбер ҙә ҡаланың үҙенсәлекле визит карточкаһы булып ҡала. Хәрби дан залы музейҙа айырым урын биләй. Шулай уҡ бында СССР нәфис фонды, Башҡортостан рәссамдары бүләк иткән һынлы сәнғәт, графика, скульптура әҫәрҙәренең һоҡланғыс даналары ла бар.

Үҙешмәкәр нәфис ижадтың үҫеш кимәлен Башҡортостанда ғына түгел, унан ситтә лә танынылар. Республика өсөн иҫтәлекле 2007 йылда ҡаланың ижади коллективтары 45 республика, Бөтә Рәсәй һәм халыҡ-ара фестивалдәрҙә ҡатнашты. Үҙешмәкәр артистарға баш ҡала, Рәсәй мәҙәни үҙәктәре, Төркиәләге “Яфем” төрки халыҡтарының халыҡ-ара фольклор фестивале, халыҡ-ара хор музыкаһы фестиваленең Прага ҡалаһы, Польша, Эстония, Испания тамашасылары һоҡланып ҡул сапты. Ҡурай сәнғәтен һөйөүселәр өсөн Октябрьскийҙа йыл һайын үткәрелгән “Ҡурай байрамы” мөһим мәҙәни сараға әүерелде. Байрам сараларына Башҡортостандан ғына түгел, Ҡаҙағстан, Татарстан, хатта алыҫ Тыва республикаларынан да ҡурайсылар, ҡумыҙсылар, өҙләүселәр, ҡурай моңон яратыусылар килә.

Спорт һөйөүселәр өсөн Октябрьский – спорт ҡалаһы ла. Бында иң юғары кимәлдәге ярыштар уҙғарыла. Ҡала халҡы еңел атлетика, саңғы һәм спорттың башҡа төрҙәре буйынса Бөтә Рәсәй старттарында әүҙем ҡатнаша. Урындағы көрәшселәр, гер күтәреүселәр, мотоциклда уҙышыусыларҙың даны күптән инде Рәсәй киңлектәрен аша сыҡты. Спортта яңы ҡаҙаныштар әле күп һанлы спорт мәктәптәре стадиондарында, спорт залдарында әҙерлек үтә.

Рим ГӘРӘЕВ.

Авторға уҡыусынан асыҡ хат

Һаумыһығыҙ, хөрмәтле Ишғәли Нурғәлиев ҡорҙаш! Һеҙгә ысын күңелемдән сыҡҡан рәхмәтемде белдереп ҡәләм тирбәтеүсе Юлмөхәмәтов Зия Хәзимөхәмәт улы булыр. Һеҙҙең «Ағиҙел» журналында баҫылып сыҡҡан «Ҡарабаш турғай» повесть- яҙмышнамәһен (№11, 12 – 2009) уҡып сыҡҡас, бөтә тормош юлымды яңынан барлап сыҡтым. (Мин – һеҙгә йәштәш кеше.) Яҙмышнамәнең исеме лә есеменә тура килгән бит. Был ҡош тәбиғәттә йәшәү өсөн көс һала, шул уҡ ваҡытта, уйлауымса, тәбиғәтте һаҡлау өсөн дә көрәш алып бара. Ошо осорҙо, замана дәрәжәһенән файҙаланып йәшәүсе Ғариф, Чуркиндар беҙҙең яҡтарҙа ла бар ине. Ул һалым, заем-фәлән тураһында яҙып та тормайым. Бына минең өсөн иң ауыр, үҙәккә үткән нәмәләр: аслыҡ, һалҡын, кейем юҡлығы. Туйғансы икмәк ашап, әҙәмсә ҡасан кейенермен икән, тип илаған саҡтар аҙ булманы. Яғырға утын, ашҡа һалып бешерергә тоҙ, ә лампаға һалырға кәрәсин табып булмай (улары хәлле кешеләрҙә генә бар ине). Бигерәк тә әҫәрҙәге «атайымдың ике шөғөлө бар ине» тигән урын оҡшай. Беренсеһе – тап «ир-аттарға ғына хас шөғөл», икенсеһе… замана талабы ине бит дәүере өсөн. Бөгөнгө шул осорҙа тол ҡалған еңгәйҙәр, апайҙар шул атайығыҙ «форсатынан» файҙаланып улдар һәм ҡыҙҙар тыуҙырғанға һөйөнәләрҙер, тим. Улар балалары ҡарамағында йәшәй, тәрбиәле, дини йолаларҙы үтәп, Аллаға табыналар (гонаһтарын ярлыҡау өсөн). Сөнки хәҙер район һайын ҡарттар йорттары эшләй. Ҡалаларҙы әйтеп тораһы ла юҡ, уларҙа – приюттар.

Йәшәү һәм белем алыу өсөн минең үҙемдең дә тырышлыҡ ҙур булды. Урта белем алынды башта. Хеҙмәттән һуң (Алыҫ Көнсығышта хеҙмәт иттем, 1957–1960 йылдарҙа) ситтән тороп Бөрө педагогия институтын тамамлап, биология уҡытыусыһы һөнәренә эйә булдым. Бер мәктәптә генә 33 йыл уҡыттым, педагогик стажым – 38 йыл.

Атай Бөйөк Ватан һуғышында башын һала. Әсәй мине – бер баланы – ҡарап, уҡытып, аяҡҡа баҫтыра. Үҙебеҙҙең дүрт балабыҙ бар: өс ҡыҙ, бер егет. Һәр береһе һөнәр алған, тормошло, йәшәр урындары һәм эштәре бар. Үҙ балаларын үҙҙәре тәрбиәләй.

Хеҙмәт өлкәһендә тәрбиә мәсьәләһе әҫәрегеҙҙә төп урынды алған. Тинләп булһа ла аҡса эшләү, уны маҡсатлы файҙаланыу дөрөҫ сағылдырылған. Бына бөгөнгө йәштәр өсөн был яҙма тәрбиәүи яҡтан бик отошло. Әгәр – йәштәр уҡыһалар инде. «Ағиҙел» журналы һәләк йөкмәткеле, биҙәлешле сыға. Уны алдырмау, уҡымай ҡалыу мөмкин түгел. Һәр һаны минең өсөн – көтөп алынған шатлыҡ. Һәр саҡ яңынан-яңы исемдәр асыла, таланттар сағыла.

Әҫәрҙә башаҡ йыйыу эштәре лә онотолоп ҡалмаған. Атайығыҙҙың ағас әҙерләп, аҙаҡ икәүләп һатырға барыуығыҙ урынлы тасуирлана. Миңә үҙемә лә колхоз өсөн (1956 йылдың марты. Иглин районы «Пятилетка» тигән урында) ағас әҙерләүҙә ҡатнашырға тура килде. Мин яҙған урында ағас киҫеү эшен атай

һуғышҡа тиклем үк башҡарған, һуғыштан һуң әсәй киҫкән, сират миңә лә етте. Урманға бармау сараһы – минең өсөн тик белем алып, һөнәрле кеше булыу ине. Шуны мин тормошҡа ашырҙым.

Башаҡ, крахмал йыйыу эше бөтә ерҙә лә йәшәү сығанағы ине бит. Беҙҙең яҡтарҙа крахмалға ҡарата йыр ҙа сығарғайнылар. Бына уны, урынһыҙ булмаһа, яҙам әле:

Әй, кәлжәмә, кәлжәмә…
Йөҙ ҙә биште
ашаһам да,
Йөрәгемә ятмайһың…

Урманлы урында халыҡ өсөн ҡарағат, бөрлөгән, балан иң ҡәҙерле аҙыҡтарҙан һаналды. Ә бына йыуа һәм балтырған йәй башында алыштырғыһыҙ (ҡотҡарыусы) аҙыҡ. Шуға һау ҡалып, таҙа булып йәшәләлер бөгөнгө көндә.

«Һуғыш балалары» ла бөгөнгө көндә бармаҡ менән генә һанарлыҡ ҡалды… (1935 – 1945 йылдарҙа тыуғандар). Сөнки күптәре бит күргән михнәттәрҙән һуң үлеп бөтөп баралар.

Был «балалар» өсөн хөкүмәт тарафынан бер ни ҙә эшләнмәй. «Ветеран»да ул турала күп яҙалар, ләкин нәтижәһе күренмәй. (Был гәзитте мин үҙем алдырам.)

Беҙҙең хәҙерге мәктәптә уҡыу инде ташҡа үлсәйем. Бер генә күренекле яҙыусының әҫәрен ҡулға тотоп ҡарап, уҡып сығып булманы. Ул ваҡытта китаптар бөтөнләй юҡ ине. Уҡытыусы нимә яҙҙыра, уҡый – шуны ҡабатлап ҡына уҡып сыҡтыҡ. Мин үҙем IX класта уҡығанда, беренсе ярты йыллыҡта рус телен һәм әҙәбиәтен уҡытырға юғары белемле уҡытыусы булмағас, бөтөнләй уҡыманыҡ. Икенсе ярты йыллыҡта уҡып, осло-ҡырлы экзамендар биреп сыҡтыҡ. “Урта белем тураһында таныҡлыҡ” алған булдыҡ.

Мәктәп тәрбиә һәм белем биреү усағы булыуҙан туҡтамаһын. Тик бөгөн белем сифаты түбәнәйә бара. Күп балалар үҙ аҡы менән эш итмәй, ата-әсә аҡсаһына уҡый, диплом ала. «Ҡарабаш турғай» повесть-яҙмышнамәһендә «уполномоченныйҙар» заем һәм һалым йыйыусылар – ҡатыҡ өҫтөндәге май һымаҡ йөҙҙөләр инде» тип бик ғәҙел баһалана. Улар бөтә ерҙә лә үҙҙәрен бер төрлө өҫтөн, дәрәжәле, тәкәббер тотҡандар, күрәһең.

Комсомолдың тәрбиәүи яғын һис онотторға һәм ысынбарлыҡтан юйып ташларға ярамай. Юҡҡа ғына уға 6 орден биргәндәрме ни? Әлеге йәштәргә саҡырыу ташлап ҡарарға ине, юлланырҙармы икән удар төҙөлөштәргә?

Армия сафында тәрбиәләнеү – үҙе мәктәп. Күп уйланырға, пландар ҡорорға, үҙ алдыңа маҡсаттар билдәләргә бирелгән ваҡыт һымаҡ булды ул минең өсөн дә һәм әҫәрҙә лә ул шулай бирелгән.

Рәхмәт, ҡорҙаш. Дауамын көтәм әҫәрегеҙҙең, әлегә хушығыҙ. Сәләм менән, Зия Юлмөхәмәтов. 1938 йылдың октябрь айында тыуғанмын. Әле пенсиялармын, ауылда йәшәйем. Мөмкин булһа, хатлашайыҡ, урынлы тапһағыҙ, осрашайыҡ.

Зия ЮЛМӨХӘМӘТОВ.
Ҡырмыҫҡалы районы.

Халыҡҡа хеҙмәттә

2009 йылдың декабрь урталарында Төбәк-ара йәмәғәт ойошмаһы «Урал» башҡорт халыҡ үҙәге ойошторолоуға 20 йыл тулды. Ул Башҡортостанда төп халыҡ мәнфәғәттәрен яҡлаусы ижтимағи сәйәси ойошма булып барлыҡҡа

килде. Үҙәктең аяҡҡа баҫыуы ҡатмарлы шарттарҙа барҙы. Илдәге сәйәси үҙгәрештәр уның тыуыуына бик ныҡ йоғонто яһаны. Элекке СССР-ҙағы үҙгәртеп ҡороу, билдәлелек, демократлаштырыу процестары һәм КПСС-тың милли-рус ике теллелекте үҫтереү буйынса ҡарарҙары «Урал» башҡорт халыҡ үҙәгенең ойошоуында ҙур роль уйнаны.

«Тәүҙә Өфөлә «Аҡ тирмә» клубы, артабан «Урал» үҙәге, Башҡорт йәштәре иттифағы барлыҡҡа килде, – тип хәтерләй ветерандар. – Башҡортостандың күп кенә төбәктәрендә Өфөлә йәшәүсе башҡорттарҙың милли интеллигенция вәкилдәре янында туплана башлауы тураһында хәбәр таралды.1989 йылдың 23 мартында Башҡорт АССР-ының барлыҡҡа килеүенең 70 йыллығын байрам итеү ҙә был процестарға ыңғай йоғонто яһаны. Баш ҡалала башҡорт милли интеллигенция вәкилдәренең бер ойошмаға берләшеп, Башҡортостанға союздаш республика статусы биреү мәсьәләһен күтәреүе айырыуса башҡорттар милли аҙсылыҡ тәшкил иткән ҡалаларҙа йәшәүсе милләттәштәрҙең рухын илһамландырып, улар ҙа үҙ милли берекмәләрен ойоштора башланы.

«Урал» башҡорт халыҡ үҙәгенә нигеҙ һалған 1989 йылдың 20 майы күптәрҙең хәтерендә мөһим тарихи ваҡиға булып һаҡлана. Рәсәйҙәге бөтә башҡорт халҡы вәкилдәре Өфөгә беренсе тапҡыр ил яҙмышын хәл итеүҙә ҡатнашырға йыйылды. Шул көндә Салауат ҡалаһынан беҙ ҙә яңы төҙөлә башланған «Аҡбуҙат» башҡорт мәҙәни үҙәгенән дүрт вәкил: мин, Мәжит Әминев, Мөхтәр Сабитов һәм татар милләтенән бер ағай еңел автомобилгә ултырып, Өфөгә табан юлға сыҡтыҡ. Юлда үҙебеҙҙе борсоған хәл-ваҡиғалар, халыҡтың яҙмышы тураһында һөйләшеп барҙыҡ.

Ойоштороу йыйыны Нефтселәр мәҙәниәт һарайында үтте. Ҙур йыйынды алып барыусы президиумға милли интеллигенция, хөкүмәт, КПСС өлкә комитеты вәкилдәре һайланғайны. Сығыш яһаусылар башҡорт халҡының үҙ республикаһындағы хәле тураһында тулҡынланып һөйләне. Марат Ҡолшәрипов, Дамир Вәлиев, Рауил Ниғмәтуллин, Рәшит Шәкүров, Тәлғәт Сәғитов ағайҙарҙың сығыштары әле лә хәтеремдә.

Шағир Рауил Ниғмәтуллин ялҡынлы телмәрен республикалағы башҡорт ауылдарының хәленә арнаны. Магнитогорск ҡалаһынан килгән вәкил – һары сәсле башҡорт ҡатыны русса сығыш яһап, туған телен белмәгәненә тәрән үкенес белдерҙе. Ошондай үҙәккә үтерлек сығыштарҙы тыңлап, ҡайһы берәүҙәрҙең күҙҙәренә йәштәр эркелде.

Минең өсөн йыйындың иң тулҡынландырғыс мәле – Фәтих Фазыловтың хайран ҡалдырырлыҡ сығышы булды. Был егет миңә күптән таныш, 1978 йылда Куйбышев (хәҙер – Һамар) ҡалаһында әрмелә бергә хеҙмәт иткәйнек. Фәтих ҙур йыйылышта татар күршеләрҙән үрнәк алырға саҡырҙы. Ул үҙе лә шунда булып ҡайтҡан икән һәм татар зыялыларының ҡоролтайҙы нисек үткәреүе хаҡында һөйләне.

Ойоштороу йыйынында күтәрелгән мәсьәләләрҙе ыңғай хәл итеү өсөн Башҡортостанға союздаш республика статусы талап итергә кәрәклеге билдәләнеп, халыҡтан ҡултамғалар йыйыу бурысы ҡуйылды. Ошонда уҡ ойошманың атамаһы тураһында ла һүҙ сыҡты. Берәүҙәр уны «Аҡмулла мәҙәниәт клубы» тип атарға тәҡдим яһаны. Сөнки, уларҙың фекеренсә, «юғары»ла был йыйынға ҡарата ҡаты ҡаршылыҡ күрһәтмәкселәр икән.

Клубтың тәүге рәйесе итеп Рәшит Шәкүров, урынбаҫарҙары вазифаһына Дамир Вәлиев, Марат Ҡолшәрипов һәм Рим Ниязғолов һайланды. Рәшит Шәкүровтың йыйындың йомғаҡлау өлөшөндә «халҡыбыҙ алдында торған бурыстарҙы үтәмәһәк, тарих беҙҙе ғәфү итмәйәсәк» тигән һүҙҙәре аманат кеүегерәк булып хәтерҙә ҡалды.

Башҡортостанға союздаш республика статусы талап итеп ҡултамғалар йыйыу йәй буйы барҙы, унан бер район, ҡала ла ситтә ҡалманы. «Урал» үҙәгенең был изге эше һөҙөмтәһендә сентябрь – октябрь айҙарында республиканың власть даирәләре союздаш республика статусы юллау буйынса комиссия төҙөнө.

Ә 17–18 декабрҙә Өфөлә Башҡорт халҡының I съезы үткәрелеп, унда клуб «Урал» башҡорт халыҡ үҙәге итеп үҙгәртелде. Уның да беренсе рәйесе итеп Рәшит Шәкүров һайланды. «Урал» үҙәгенең халыҡҡа хеҙмәт итеүенә 20 йыл да булып киткән. Айырыуса Р. Шәкүров (1991–1997), М. Ҡолшәрипов (1991–1997) рәйеслек иткән замандарҙа үҙәк һөҙөмтәле эшләне. «Урал» башҡорт үҙәге республика власы органдарының һәр ҡарарына башҡорт йәмғәтселегенең ҡарашын белдерә килде. Шуға күрә лә Башҡортостан етәкселеге был патриотик үҙәктең талаптарына, тәҡдимдәренә ҡолаҡ һалды.

1990 йылда Башҡортостандың Дәүләт суверенитеты тураһындағы декларацияның ҡабул ителеүендә лә «Урал» үҙәге төп ролде уйнаны. Ә һуңынан ошо сәйәси акттың «ауыр аҙымдарын» ғәмәлгә ашырыуҙа байтаҡ митинг, пикет һәм башҡа акциялар ойошторҙо.

Ғөмүмән, 90-сы йылдарҙағы суверенлы Башҡортостан «Урал» башҡорт халыҡ үҙәге һәм уның ҡала, райондарҙағы филиалдары эшмәкәрлегенә бурыслы. Егерме йыллыҡ юбилей айҡанлы «Урал» үҙәге идараһы милли хәрәкәт ветерандарының изге эштәре алдында баш эйә һәм оло рәхмәтен белдерә.

Ирек АГИШЕВ,
«Урал» башҡорт халыҡ үҙәге идараһы ағзаһы.

Милләтте йәштәр ишәйтә

Хәҙерге көндә «Илекәй» тип йөрөтөлгән элекке Иҫке Ауыл 1917 йылға тиклем ошо тирәлә иң бай һәм төҙөк ауылдарҙың береһе була. Ул саҡтарҙа ауылыбыҙҙа дүрт-биш өй ике ҡатлы, тиҫтәләгән һигеҙ мөйөшлө йорттар барлығы беҙҙең быуын кешеләренә лә билдәле. Бында шулай уҡ дүрт магазин, бер мәсет тә була. 1930 йылдан башлап Балтас районының әҙерләүҙәр контораһы һәм ит комбинаты ла Илекәйҙә урынлаша. Бөйөк Ватан һуғышы фронттарына ошо комбинаттан меңәрләгән центнер ит оҙатыла. Беренселәрҙән булып беҙҙең ауылда нефть сығара башланылар.

Ҡарыш менән Ар йылғалары ҡушылған ерҙе төйәк иткән Иҫке Ауылды яҙғы ташҡын ваҡытында юғарынан ҡараһаң, ул ярымутрауҙы хәтерләтә. Шуға күрә лә ул һыу тирмәне ҡороу өсөн бик уңайлы булып, кешеләр унан оҫта файҙаланған. Урындағы тарихты ярайһы ғына белгән Тушҡыр ауылы кешеһе Хаммат ағай Низамовтың һөйләүенсә, Суфияр Ҡаҙбулатов тигән кеше Ҡушсы йылғаһында элек ҡуш тирмән тотҡан. Ғөмүмән, был Суфиярҙың Ар һәм Ҡарыш йылғаларында тирмәндәре күп кенә булған.

Телдән телгә һөйләнеп ҡалдырылыуынса, Салауат Юлаевтың аҡсаһын тапҡас, Сәлих тигән кеше ошо аҡсаларға Маты ауылында өс улына өс тирмән төҙөтә. Мағаштынан Илекәйгә тиклем тураға канал ҡаҙҙырып, Илекәй ауылы янында Ар йылғаһы Ҡарышҡа ҡушылған ерҙә Хәмәтйәр Хәмитов улы Фәһмәнгә ҙур тирмән ҡороп бирә. Ул тирмән 1957 йылға тиклем эшләне. Беҙҙең Иҫке Ауылға беренселәрҙән булып килгән урыҫ тирмәнселәре лә ауыл халҡы менән яҡшы мөнәсәбәттә булған.

Һикеяҙ ауылында йәшәүсе 95 йәшлек Азда Гәрәева һөйләүенсә, әлеге Бөрө районының Бөрө йылғаһындағы Бажан тирмәне лә урыҫ баяры Балаев һатып алғанға тиклем Суфияр Ҡаҙбулатовтыҡы булған. Ҡатын, тирмәнгә барғас, уға

беркетелгән еҙ ҡалайға иғтибар итә. Унда «Мельница принадлежит дворянину Казбулатову Суфияру» тип яҙылған була.

Иҫке Ауылдың 16 һыу тирмәнле ауыл булыуын Яҡшый, Мишәр Авыл, Яңы Балтас, Сыпсыҡ, Мәнәгәз кеүек Балтас районы ауылдары халҡының тирмән быуаларын күтәрергә, йылда яҙын тирмән быуыу эштәрендә, ураҡ урыу, ашлыҡ һуғыуҙа ҡатнашыуҙарын бер нисә йылдан иҫбат итеп булмаясағы көн кеүек асыҡ. Ошо тирмәндәргә хәҙерге Ҡалтасы, Борай, Яңауыл, Асҡын, Тәтешле райондарында йәшәүсе халыҡтарҙың он тарттырырға килгәнен оло быуын кешеләренән Фәнис Муллаяров, Зөфәр Ҡотләхмәтов, Мөбәрәк Абдуллин, Рабиға Нурисламова, Азда Гәрәева иҫбат итергә әҙер.

Илекәйҙә байтаҡ ҡына уҡытыусы, офицерҙар, табиптар үҫеп сыҡты. Элекке СССР күләмендә танылыу яулаған табип – бәүел юлдары белгесе Рәдиф Вәлиәхмәтов, Йемен президентының хәрби кәңәшсеһе полковник Әсҡәт Фәһәмов, Социалистик Хеҙмәт Геройы Флүр Ғәлимйәнов, банк етәксеһе Әлфир Шәйхетдинов, яҙыусы-актриса Финә Муллағәлиева, эстрада йондоҙо Земфира Рамазанова – беҙҙең нәҫел-нәсәбебеҙ көҙгөһө.

2006 йылда Балтас районы хакимиәте башлығы Рәфил Ғәлләмовтың тырышлығы менән ауылыбыҙҙа мәктәп комплексы файҙаланыуға тапшырылып, Илекәйгә тағы бер йәм өҫтәне.

Йылдың дүрт миҙгеле алмашынып торған кеүек, беҙ ҙә был донъяға ҡунаҡҡа ғына ебәрелгәнбеҙ, ти дини яҙмаларыбыҙ. Бигерәк тә Хоҙайыбыҙ беҙҙе һынау өсөн генә яратҡан, тиҙәр. Динебеҙҙе белеү һәр мосолманға мотлаҡ булған кеүек, милләтебеҙҙең үткәнен, иҫтәлекле тарихи ваҡиғаларын, нәҫел ептәребеҙҙе киләсәк быуындарға ҡалдырыу – беҙҙең иң мөһим бурысыбыҙ булһа ине лә бит. Юҡһа, хәҙерге йәштәр менән һөйләшкәндә ҡайһы берәүҙәре, милләтен һәм нәҫелен һораша башлаһаң, «Нимәгә кәрәк ул?» тип яуаплай.

XVIII быуаттың бөйөк мәғрифәтсеһе Мифтахетдин Аҡмулла ла был донъяла мәңге йәшәмәйәсәген белгән. Шулай ҙа уның «Башҡорттарым, уҡыу кәрәк, уҡыу кәрәк!» тигән саҡырыуы шул ваҡытта уҡ нәҡ минең ауылыма төбәп әйтелгәнен, үҙемә лә ҡағылғанын һуңлабыраҡ аңланым. Башта олораҡ быуындарға күҙәтеү үткәрһәк, батша заманының һуңғы 20 йыл эсендәге беҙҙең төбәк старшиналарының типтәр татарҙарынан булыуын күрербеҙ. Ауылда үҙебеҙҙең милләттән сыҡҡан муллалар булмаған, хатта колхоз рәйестәре лә – татарҙар. Кәсеп эйәләре, мәсәлән, балта оҫталары, мейес сығарыусылар – барыһы ла татарҙар араһынан. Беҙҙең ата-бабаларыбыҙ быуаттарҙан-быуаттарға малсылыҡ, һуңынан игенселек менән шөғөлләнеүсе йомшаҡ күңелле башҡорттар икәне бөгөн көн кеүек асыҡ.

«Башҡорттарым, милләтем». Аҡмулланың аҡыллы һүҙҙәре нәҡ беҙгә ҡарата әйтелгән дә бит. Йәштәребеҙ ошоно ҡулланма итеп ҡабул итһә, милләтебеҙ үҫер, ишәйер ине. Һуңғы 50-60 йыл эсендә милләтебеҙҙә үҫеп сыҡҡан шәхестәрҙең булыуы беҙҙә ышаныс һәм һөйөнөс уята.

Әнғәм МОСТАФИН.
Балтас районы.

Ҡаңлылар берләшә

Бүздәк районының Байыҡ, Аҡтау, Ирмәкәй, Туҡбай ауылдары башҡорттары Ҡаңны-Төркәй ауылында ҡаңлы ырыуы вәкилдәренең йыйынын уҙғарып, иң көнүҙәк мәсьәләләрҙе хәл итеү башланғысы менән сығыш яһаны.

Ҡаңлылар араһында тик балғажылар ғына туған телен, ғөрөф-ғәҙәттәрен һәм ырыу билдәләрен һаҡлап ҡала алған. Дәүләкән районының Боранғол, Ҡыҙрас, Сапай һәм Бүздәк районының Ҡаңны-Төркәй ауылдары – шулар рәтендә. Ҡаңны-Төркәй миңә бәләкәйҙән яҡын һәм ҡәҙерле. Тәү тапҡыр мин унда 1953 йылдың йәйендә, алты йәштә сағымда булып, туған телемдә уҡырға теләгәйнем. Икенсе тапҡыр 70-се йылдарҙа концерт бригадаһы етәксеһе булараҡ барып сыҡтым. Һуңғыһында, августа, йыйынға килдем. «Кесе йыйын» тип аталған «түңәрәк өҫтәл» дә үтте.

Ошонда уҡ беҙ башҡорт халҡының күренекле улы, дипломат, Совет власы менән Автономиялы Башҡортостан араһында килешеүгә ҡул ҡуйған, башҡорт ерҙәрен берләштереүҙә ҡатнашҡан, БАССР Хөкүмәтенең тәүге рәйесе, үҙ халҡының патриоты булған Муллайән Халиҡовты ла иҫкә алдыҡ. Ул республика мөхтәриәте өсөн аҙағына тиклем көрәшкән, бер ҡайҙа ла ҡасып китмәгән, тыуған иле – Башҡортостан Республикаһы өсөн ҡорбан булған.

Халиҡовтың яҡты иҫтәлеген беҙ әле лә онотмайбыҙ, ул беҙҙең йөрәктәрҙә йәшәй. Уның исемен беренселәрҙән булып стәрлетамаҡтар мәңгеләштерҙе: ул эшләп киткән йортта таҡтаташ ҡуйылды. Нефтекама ҡалаһында ла үҙәк урамдарҙың береһенә Халиҡовтың исемен биреү буйынса эш алып барыла. Ҡаһарман яҡташыбыҙҙың тыуған ауылы Иҫке Аҡтауҙа мемориаль таҡташ ҡуйылып, үҙәк урам М. Д. Халиҡов исемен йөрөтә. Иҫән сағында ул, моғайын, хәстәрлекле вариҫтарының үҙен иҫкә аласағын тойомлағандыр, һәм рухы шуны көткәндер. Үлер алдынан, 1937 йылдың 27 сентябрендә, әйтелгән һүҙҙәре сталинсы йәлләдтәргә хөкөм ҡарары, беҙҙең быуынға васыят кеүек ҡабул ителә.

Башҡорт халҡының күренекле ул һәм ҡыҙҙарына арнап йыйындар уҙғарыу хәҙерге йәштәрҙә Ватанды һөйөү, тарих менән ғорурланыу тойғолары тәрбиәләүҙә ғәйәт оло әһәмиәткә эйә. Ошо йыйында мин яҡташтарыма М. Халиҡовҡа арналған «Хәтирә» тип аталған документаль фильмлы диск, «Минәй батыр» тигән китабымды һәм «Тиңдәр араһында тиң» исемле информацион плакат бүләк иттем.

М. Халиҡовты иҫкә алғандан һуң тарих, тыуған яҡты өйрәнеү тураһында һөйләшеү булды. Ҡаранай ауылынан урындағы тарихсы Мөсәүир Ситдиҡовтың сығышы айырыуса оҡшаны. Ул мең башҡорттары тураһында һүҙ алып барһа ла, ҡаңлылар тарихын да яҡшы белә икән. Хәҡиҡәт бәхәстә генә тыуған кеүек, был – башҡорттоң рухы. «Ҡаңлы» йәмғиәте ойошторолоуға беҙҙең үҙ нәшриәтебеҙ, баҫмабыҙ буласаҡ. М. Ситдиҡов кеүек тыуған яҡты өйрәнеүселәргә брошюралар сығарырға ярҙам итәсәкбеҙ.

Миңә ҡаңлылар тупланып йәшәгән һигеҙ районда булып, кешеләр менән байтаҡ аралашырға тура килде. Уларҙың ҡайһы берҙәре, ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, ата-бабаларының ғөрөф-ғәҙәттәрен, хатта туған телен дә белмәй. Әммә башҡорт рухы, Ватанды һөйөү рухы ҡалған. «Ҡаңлы» йәмғиәте ана шул онотолғандарҙы тергеҙеү менән мәшғүл буласаҡ. Миңә Ҡаңлы ырыуҙары вәкилдәренең йыйынын уҙғарыу, улар тупланып йәшәгән урындарҙың картаһын төҙөү кеүек үтә лә яуаплы бурыс йөкмәтелде. Башҡортостандан тыш, ҡаңлылар Бойондороҡһоҙ Дәүләттәр Берләшмәһендә, Ҡаҙағстан, Ҡырғыҙстан, Үзбәкстан, Ҡырым һәм Төньяҡ Кавказда ла йәшәй.

Фәнил ШӘРИПОВ,
тарихсы һәм этнограф.
Нефтекама ҡалаһы.

***

“ЮНЕСКО эштәре буйынса Рәсәй Федерацияһы комиссияһы хәбәрҙәре” журналының 9-сы һаны тәүге тапҡыр Башҡортостан Республикаһына арналған. Мәскәүҙә рус һәм инглиз телдәрендә донъя күргән махсус сығарылыш «Башҡортостан Республикаһы донъя мәҙәниәттәре диалогында» тигән исем аҫтында бирелгән. ЮНЕСКО ҡарамағында аккредитацияланған 120 дәүләт вәкиленә заманса технологиялар ярҙамында Башҡортостандың тарихи-мәҙәни, ғилми, тәбиғи ҡеүәтенең бөтә комплексы, уның бөгөнгө социаль-иҡтисади йөҙө, үҫеш перспективалары күрһәтелгән. 3 мең дана тираж менән сыҡҡан баҫманың бер меңе – Башҡортостанда, бер меңе – Рәсәйҙә, ҡалғаны ЮНЕСКО ағзаһы булған 193 илдә таратыласаҡ.

Рәсәй Федерацияһы 1954 йылдан алып ЮНЕСКО ағзаһы. ЮНЕСКО эштәре буйынса БР комитеты 1998 йылда ойошторолдо. БР Президенты М.Ғ. Рәхимов – комитеттың почетлы рәйесе, БР Хөкүмәте Премьер-Министры урынбаҫары, мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министры И.Ғ. Илешев – комитет рәйесе.

***

20 ғинуарҙа булып үткән Башҡортостан Яҙыусылар союзы идараһы ултырышында уның рәйесе Р.Т. Бикбаев Союздың ойошторолоуына 75 йыл тулыу рухында уҙған былтырғы йыл һөҙөмтәләрен барланы, уның урынбаҫары Ҡ. Ә. Аралбаев 2010 йылға эш планы менән таныштырҙы. Быйыл да байтаҡ район һәм ҡалаларҙа, ауыл һәм ҡасабаларҙа Башҡорт әҙәбиәте көндәре, төрлө быуын, төрлө милләт әҙиптәренең юбилейҙары, семинарҙар һ.б. саралар уҙғарыласаҡ.

Ултырышта әҙәбиәт өлкәһендәге хеҙмәттәре өсөн Кәтибә Кинйәбулатова, Йыһат Солтанов, Сафуан Әлибаев, Барый Ноғоманов, Ғәлим Хисамовҡа Башҡортостан Республикаһы Президенты М.Ғ. Рәхимовтың Рәхмәт хаты тапшырылды.

***

Башҡортостандың халыҡ шағиры Марат Кәримовҡа 80 йәш тулыу айҡанлы уның тыуған яғында – Ейәнсура районында әҙәби кисәләр уҙғарылды. Юбиляр үҙе, ҡатыны Земфира Баян ҡыҙы, улы Рушан, Башҡортостан Яҙыусылар союзы идараһы рәйесе урынбаҫары Ҡәҙим Аралбай, шағирҙар Рәмил Йәнбәк менән Фәниә Ғәбиҙуллина, «Юлдаш» радио каналының алып барыусыһы Ләйсән Сәйфетдин, Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты хеҙмәткәре Нурия Әсәҙуллинанан торған ижади төркөмдө әҙиптең тыуған ауылы Күгәрсендә ихлас ҡаршы алдылар. Шағирҙың атаһы Нәбиулла Кәримов исемендәге урта мәктәп, музей менән танышҡандан һуң ҡунаҡтар ауыл мәҙәниәт йортонда сығыш яһаны.

Юбилярҙы мәктәп директоры М.Ә. Әминева, район хакимиәте башлығы урынбаҫары Р.Ғ. Ҡунаҡбаев, мәҙәниәт бүлеге етәксеһе А.З. Мөхәмәтйәров, ҡорҙаштары, үҙешмәкәр артистар тәбрикләне.

Иртәгәһенә юбиляр һәм уның ҡәләмдәштәре Иҫәнғолдағы Башҡорт гимназияһы уҡыусылары менән осрашты. Көндөҙ юбилей кисәһе район мәҙәниәт йортонда ла үтте. Юбилярҙың, башҡа ҡунаҡтарҙың сығыштарын тамашасылар ихлас алҡышланы. Һәүәҫкәр артистарҙың концерт номерҙары ла сағыу булды.

***

“Саҡмағош мәғлүмәт үҙәге” редакция-нәшриәт комплексы дәүләт унитар предприятиеһы тарафынан Вәзих Исхаҡов исемендәге әҙәби премияның 2009 йылғы лауреаттарына дипломдар тапшырылды. Бүләккә был юлы Зәйнәб Биишева исемендәге Башҡортостан “Китап” нәшриәтенең республикабыҙ халыҡтары әҙәбиәте секторы мөдире Динә Мырҙаҡаева,

Башҡортостандың атҡаҙанған уҡытыусыһы Ансаф Ғиззәтов, “Саҡмағош сатҡылары” һәм “Игенсе” гәзиттәренең баш мөхәррире Фәнис Әмирханов лайыҡ булды.

***

Өфө ҡалаһының Ғәлимйән Ибраһимов бульварындағы 25-се йортҡа Башҡортостанда тыуып үҫкән татар әҙәбиәте классигы Ғәлимйән Ибраһимов иҫтәлегенә таҡтаташ ҡуйылды. Сарала Башҡортостан Республикаһы Дәүләт Йыйылышы – Ҡоролтай депутаты, Мәғариф, фән, мәҙәниәт, спорт һәм йәштәр эштәре комитеты рәйесе, халыҡ шағиры Рауил Бикбаев, Өфө ҡалаһы хакимиәте башлығы урынбаҫары Сынтимер Баязитов, әҙиптең туғандары, яҙыусылар, ҡала халҡы ҡатнашты.

Шағирҙар Хәсән Назар, Ҡәҙим Аралбай, Ирек Кинйәбулатов, драматург Наил Ғәйетбай һәм башҡалар әҙип хаҡында фекерҙәре менән бүлешеп, сәскәләр һалды.

***

Танылған шағир, Ғ. Сәләм исемендәге премия лауреаты Ринат Хәйригә ошо көндәрҙә 60 йәш тулған булыр ине. Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, ул 41-се йәшендә генә яҡты донъяларҙан китеп барҙы.

Ғинуар аҙағында Р. Хәйриҙең тыуған яғында – Илеш районында уның Хәтер кисәләре уҙғарылды. Башҡортостан Республикаһы Яҙыусылар союзы идараһы рәйесе урынбаҫары Ришат Дихин етәкселегендәге делегация составында прозаик Ғәлим Хисамов, шағирҙар Рәмил Йәнбәк, Дамир Шәрәфетдинов һәм Радик Хакимйән бар ине. Хәйриҙең ауылы Үрмәттә ошо ваҡиға айҡанлы район тел һәм әҙәбиәт уҡытыусыларының семинары булды. Баш ҡала ҡунаҡтары улар алдында сығыш яһаны, шағирҙың музейын асыуҙа ҡатнашты, ҡәберенә зыярат ҡылды.

Үрге Йәркәйҙә «Игенсе» гәзите редакцияһында, район үҙәк китапханаһында, район мәҙәниәт һарайында осрашыуҙар үткәрелде. Был сараларҙа әҙиптең әсәһе Хәлимә апай, ҡатыны Айһылыу Зәки ҡыҙы, ҡыҙы Ләйсән, ауылдаштары, район етәкселәре ҡатнашты.

***

Кушнаренко район үҙәк китапханаһы үҙенең 100 йыллыҡ юбилейын билдәләне. Тантаналы кисә Кушнаренко ауылының мәҙәни-спорт комплексында ойошторолдо.

1976 йылда китапхана системаһын үҙәкләштереү башланғас, Кушнаренко ауыл район китапханаһы үҙәк китапхана итеп үҙгәртелә һәм уға йәнә 25 ауыл китапхана филиалы ҡарай. 1985 йылда китап йорто мәҙәни-спорт комплексы бинаһына күсерелә. 2002 йылда китапхана базаһында хоҡуҡи мәғлүмәт үҙәге асыла. Дүрт йылдан һуң уның нигеҙендә мәғлүмәт-консультация бюроһы эшләй башлай.

Бөгөн Кушнаренко үҙәк район китапханаһы – ул мәғлүмәт, мәғрифәт һәм мәҙәни ял үҙәге. Фондында 53 мең дананан ашыу китап булған китапханаға 5,5 мең кеше мөрәжәғәт итә.

Мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министрлығы исеменән китапхана хеҙмәткәрҙәрен министр урынбаҫары Камилә Дәүләтова ҡотланы.

Тантана аҙағында хеҙмәткәрҙәргә министрлыҡтың Маҡтау грамоталары тапшырылды. Китапхананы юбилейы менән Кушнаренко районы хакимиәте, З. Вәлиди исемендәге Милли китапхана вәкилдәре, күрше район китапханалары хеҙмәткәрҙәре тәбрикләне.

***

Быйыл донъяның иң күренекле театры – Миландың данлыҡлы опера сәнғәте үҙәге “Ла Скала” сәхнәһендә яҡташыбыҙ, Санкт-Петербургтың Марина театры солисы Илдар Абдразаҡовтың соло концерты үтте. Сәнғәт әһелдәре уны донъя кимәлендә иң шәп бас тауышлы опера йырсыһы тип баһалай. Тамашала, опера арияларынан тыш, ҡурай моңо оҙатыуында (ҡурайсы – Роберт Юлдашев) башҡорт халыҡ йырҙары ла яңғыраны. Концертҡа, Италиянан тыш, Америка, Австралия, Япония һәм башҡа илдәрҙән өс меңдән ашыу тамашасы килгән. Быйылғы йыл Республика йылы тип иғлан ителеү айҡанлы, Илдар Абдразаҡов һәм Роберт Юлдашев үҙҙәренең сығышын Башҡортостанға, милләттәштәренә бағышланы.